

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Василь Ткаченко

**УКРАЇНА – РОСІЯ:
НА РУБЕЖІ
ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗЛОМУ**

Наукова публіцистика

**ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
КИЇВ – 2022**

УДК 327.5:94 (477+470+571)

Т48

Науковий консультант
доктор політичних наук
Мироненко Петро Володимирович

Т48 **Ткаченко В.М.**

Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому.
Наукова публіцистика. Київ: Видавництво Політія,
2022. 440 с.

ISBN 978-966-9778-85-7

В основу книги лягли статті, опубліковані в 2019-2022 роках, коли передчуття ймовірності агресії з боку фашистського режиму Путіна переросло в переконання, що наявне воєнне вторгнення в Україну набагато перевершує власне взаємини України і Росії.

Тракувати ці події як російсько-українську війну було б спробою пояснити складні явища спрощеними поняттями й уявленнями. Насправді в глобальному масштабі на порядок денний було поставлено проблеми вищого порядку: суверенне право кожної країни самою вибудовувати свою внутрішню та зовнішню політику, самій вирішувати, з ким укладати союзи й партнерські відносини, і самій визначати своє майбутнє. Нав'язуване Росією поняття «сфер впливу» має відійти в минуле разом з імперською спадщиною.

Книга адресована професійним політикам, політологам, науковцям-суспільствознавцям, викладачам навчальних закладів, студентам та всім тим, кому небайдуже минуле, сучасне та майбутнє України.

ISBN 978-966-9778-85-7

© Ткаченко В.М., 2022

© Академія політичних наук України, 2022

© Видавництво Політія, 2022

ТКАЧЕНКО ВАСИЛЬ МИКОЛАЙОВИЧ

Доктор історичних наук (1993 р.), професор кафедри зовнішньої політики та міжнародного права (1998), член-кореспондент НАПН України (2006), академік Академії політичних наук (2016), головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Народився 01.01.1944 в с.м.т. Брусилів Житомирської області, українець.

Батько – Ткаченко Микола Кононович (1923-1995 рр.) – оператор множильної техніки.

Мати – Ткаченко Антоніна Василівна (1920-1979 рр.) – бухгалтер.

Дружина – Садовська Галина Йосипівна (1943 р.) – інженер-зв'язківець, нині – пенсіонерка.

Дочка – Ткаченко Олеся Василівна (1970 р.) – історик, нині домогосподарка.

Дочка – Ткаченко Ярослава Василівна (1977 р.) – юрист, магістр права.

Василь Миколайович закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1968) за спеціальністю історія та кваліфікацією – історик-міжнародник. Докторську дисертацію – «Україна і Росія: проблеми національного самовизначення (історіософський аналіз поточного моменту)» захистив у 1993 році.

Основні етапи посадових обов'язків:

12.1968 – 12.1971 рр. – аспірант відділу зарубіжної історіографії;

01.1972 – 12.1973 рр. – молодший науковий співробітник Інституту історії АН України; 12.1973 – 12.1974 рр. – науковий співробітник-консультант Президії АН України; 12-1974 – 10.1979 рр. – старший викладач факультету міжнародних відносин і міжнародного права Київського держуніверситету ім. Т.Г.Шевченка;

10.1979 – 11.1990 рр. – старший науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН України;

11.1990 – 08.1993 рр. – завідувач відділу історіософії України Інституту історії АН України;

09. 1993 – 12.1993 рр. – головний консультант Кабінету Міністрів України;

12.1993 – 05.1994 рр. – старший консультант прогнозно-аналітичної служби Адміністрації Президента України;

05.1994 – 08.1994 рр. – проректор з наукової роботи та зовнішніх зв'язків Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету;

08.1994 – 11.1995 рр. – заступник керівника центру комп'ютеризованих інформаційних систем Секретаріату Верховної Ради України;

11.1995 – 02.1996 рр. – головний науковий консультант науково-експертного відділу Секретаріату Верховної Ради України;

02.1996 – 10.1996 рр. – головний консультант Служби з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента України;

10.1996 – 02.1997 рр. – завідувач відділу загальних проблем гуманітарного розвитку Служби з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента України;

02.1997 – 08.1998 рр. – заступник керівника Управління внутрішньої політики – завідуючий відділу суспільно-політичного аналізу Адміністрації Президента України;

08.1998 – 02.2001 рр. – радник Посольства України в Республіці Білорусь;

02.2001 – 09.2003 рр. – перший секретар Посольства України в Республіці Молдова; 09.2003 – 04.2005 рр. – перший заступник Міністра освіти і науки України;

04.2005 – 10.2005 рр. – завідуючий відділу міжнародних зв'язків Академії педагогічних наук України;

10.2005 – 12.2005 рр. – радник Президії Академії педагогічних наук України;

12.2005 – 04.2006 рр. – в.о. директора Інституту вищої освіти АПН України.

04.2006 – 12. 2006 рр. – директор Інституту вищої освіти АПН України.

12. 2006 – 10.2014 – радник Президії АПН України

11.2014 – понині – головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Заслужений діяч науки і техніки України (2003), член-кореспондент НАПН України (2006); академік Української Академії політичних наук України (2006), академік Академії політичних наук України (2016), лауреат Міжнародної премії ім. Г.С.Сковороди (1997), лауреат премії НАН України ім. М.І.Костомарова (2006), державний службовець 2-го рангу (2004).

За значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток Української держави нагороджений орденами «За заслуги» III ступеня (2014), «За заслуги» II ступеня (2018). За внесок в утвердження миру і взаєморозуміння між народами вшанований Федерацією всесвітнього миру (консультативний статус при Еко-

номічній та соціальній раді ООН) званням «Посол Миру» (2013) [диплом – Н11131069].

Автор (співавтор) понад 300 публікацій, зокрема понад 30-ти монографій: індивідуальних, у співавторстві та колективних. Найважливіші серед них: «Україна і Росія: проблеми національного самовизначення (історіософський аналіз поточного моменту)» (1993); «Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)» (1995, у співавторстві.); «Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби)» (1996, у співавторстві); «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» (1996, у співавторстві); «Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації» (1998, у співавторстві.); «Україна: проблеми самоорганізації» в 2-х томах (2003, у співавторстві); «Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження)» (2013, у співавторстві.), «Россия: беспутье» (2016), «Росія: ідентичність агресора» (2016), «Россия: беспутье агрессора» (2016), «Україна: quo vadis – куди йдемо?» (2017), «Україна: в пошуку ідентичності» (2018), «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”» (2018), Вибрані твори (2018), Війни історичної пам'яті: «Never more» чи «если надо – повторим» (2021), «Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому» (2022).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
-----------------	---

Розділ I. ДЕСЯТЬ ДНІВ ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ

Глава 1.1. Час любити й час ненавидіти	23
Глава 1.2. Ліцензія на вбивство	46
Глава 1.3 Вторгнення: злочин агресії	66

Розділ II. ГЕОПОЛІТИКА

Глава 2.1. Ідеологема «ворога»: невротична криза ідентичності	85
Глава 2.2. Прекаріат: феномен соціально-політичного радикалізму	107
Глава 2.3. Росія: передчуття фашизації	125

Розділ III. ПРОТИСТОЯННЯ

Глава 3.1. Імперський міраж: проблеми посткомуністичного транзиту Росії	173
Глава 3.2. «Корисні ідіоти»: клініка чи політичний ґешефт?	234
Глава 3.3. Не «війна в Україні» а «війна в Європі»	286

Розділ IV. ДУХОВНИЙ СПРОТИВ

Глава 4.1. Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу	313
Глава 4.2. Тарас Шевченко: виття сови – національна самокритика	339
Глава 4.3. Геній Шевченка: уроки громадянськості	369

ПІСЛЯМОВА

«Холодна війна – 2.0»: мислі про немислиме	402
--	-----

ПЕРЕДМОВА

«Світ такий, яким він є... Людям, котрі самі є ніщо,
або дозволили собі бути нічим, місця у ньому немає»
Відіадхар Сураджпрасад Найпол,
Нобелівський лауреат з літератури (2001)
(вступ до роману «Закрут ріки»)

Путин – муж. ломотная боль в пояснице (lumbago?),
от которой заговаривают, кладя поперек порога
и пресекая кремнем.
Толковый словарь Даля. В.И. Даль 1863-1866.

Масове вбивство українців у місті Буча, щент зруйнований Маріуполь, ракетний обстріл мирних людей на вокзалі в Краматорську – все це є неспростовними свідченнями того, що нині лінія геополітичного цивілізаційного розлому пролягає між тоталітарною Росією й демократичною Україною. Більше того – Україна перебуває на вістрі збройної боротьби за європейські цінності й право бути вільною і суверенною державою «в сім'ї вольній новій».

І байдуже, чи усталена суб'єктність України буде гарантована ще однією своєрідною «Берлінською стіною». Збройні Сили України уже довели свою здатність захистити Вітчизну, а увесь український народ – представники різних національностей – засвідчив свою нездоланну волю до свободи і європейського процвітання.

Ми усвідомлюємо, що для втілення наших мрій і жадань маємо пройти довгий і тернистий шлях. Нав'язана нам путінською Росією війна у тій чи іншій формі може ще тривати довго – натужні й виснажливі місяці, а то й роки. Не виключено, що до повного порозуміння між українським і російським народами можливо прийдуть лише нові покоління.

У цій боротьбі ми розраховуємо на наших західних союзників, їхню неоціниму допомогу озброєнням, необхідними розвідданими та військовим вишколом персоналу ЗСУ. Сподіваємось на опрацювання Північноатлантичним альянсом нової довгострокової стратегії, на ефективне впровадження політики ленд-лізу з боку Сполучених Штатів Америки, на новітню версію «Плану Маршалла». А тим часом глибоко вдячні тим країнам-членам НАТО, що ретельно і ефективно виконують свої зобов'язання щодо України.

Ми глибоко вдячні усім людям доброї волі, котрі надають нам широку гуманітарну допомогу та вболівають за долю наших матерів, дітей та престарілих, котрі стали безневинними жертвами звироднілої політики російського геноциду щодо українців. Події в Бучі стали тому наочним прикладом – це той геноцид, котрий заперечує Росія, але про який нині говорить увесь світ. Точна кількість загиблого цивільного населення в Бучі та інших населених пунктах України ще достеменно не встановлено, але уже зрозуміло, що мова йде про сотні, а то й тисячі, мирних громадян – людей зі зв'язаними за спиною руками і розстріляними впритул. Міністр оборони України Олексій Резников порівняв трагедію в Бучі з масовим убивством у хорватському Вуковарі: «Постріли в затилок жінкам і мужчинам зі зв'язаними руками – це абсолютна нелюдяність. Ці вбивства навіть не сприймаються як частка війни. Навіть складно їх кваліфікувати як тероризм чи злочин. Це – сутність, природа тих скажених катів, котрі увірвалися на нашу землю. Останній раз до такого вдавались есесівці» [1].

Увечері 3 квітня 2022 року президент України Володимир Зеленський записав відеозвернення, в якому звернувся до жителів Росії російською мовою: «Я хочу, чтобы каждая мать каждого российского солдата увидела тела убитых людей в Буче, в Ирпене, в Гостомеле... Российские матери, даже если вы растили мародеров, то как они стали еще палачами? Вы не могли не знать, что внутри у ваших детей. Вы не могли не заметить, что они лишены всего человеческого. Нет души, нет сердца. Они убивают сознательно и с удовольствием. Я хочу,

чтобы все руководители Российской Федерации увидели, как выполняются их приказы... Вот так теперь будет восприниматься российское государство. Это ваш образ. Ваша культура и человеческий облик погибли вместе с украинцами и украинками, к которым вы пришли» [1].

На ці трагічні події відгукнулися лідери європейських держав та міжнародних структур. Так, представник ЄС із зарубіжних справ й політики безпеки Жозеп Борель рішуче засудив «звірства, здійснені російськими збройними силами». Президент Франції Еммануель Макрон наголосив: «Сьогодні є дуже чіткі показання на воєнні злочини, в Бучі була саме російська армія». Він пообіцяв визначитись із новими обмежувальними заходами стосовно Росії. Президент Польщі Анджей Дуда закликав Захід надавати Україні зброю і облишити марні пошуки шукати компромісу: «Злочинців слід називати злочинцями, притягнути їх до відповідальності й засудити до покарання в суді. Світліни з Бучі спростовують переконання, що компроміс слід шукати будь-якою ціною. Насправді, захисники України потребують насамперед три речі: зброя, зброя і ще побільш зброї». Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерриш із свого боку закликав провести «незалежне розслідування, що привело б до притягнення винуватих до відповідальності».

І ось тут настає момент істини. Чи вдасться притягнути винуватих до відповідальності? Чи знову розпочнеться довга процедура на кшталт збитого російськими військовими 17 липня 2014 року малайзійського Боїнга МН17? Російська верхівка, як і завжди, відкидає усі висунуті проти неї звинувачення. Як це віддавна заведено, російські пропагандисти стали роздмухувати кадило про нібито «українські фейки». Присутність же в Бучі незалежних міжнародних журналістів, що задокументували масові розправи над мирними жителями, в російських федеральних ефірах не коментували взагалі. Тим часом у міжнародній правозахисній організації Human Rights Watch (HRW) заявили: «Задокументовані нами випадки свідчать про позамежну та навмисну жорстокість і насилля по відношенню до україн-

ських мирних жителів», котрі «мають бути розслідувані як воєнні злочини». Так само глава відділення Європи і Центральної Азії в HRW Хью Вільямсон зауважив: «Вище воєнне керівництво [Росії] має знати, що відмова від прийняття заходів проти вбивства й згвалтувань робить їх особисто відповідальними за воєнні злочини» [1].

Увесь світ потрясли фотознімки з міста Буча. США і ряд інших держав світу закликали притягнути до суду президента Росії Володимира Путіна, а президент України Володимир Зеленський звинуватив Росію у скоєнні геноциду. Російська служба BBC звернулася з цим питанням до Філіпа Сендсу, професора права, одного із ініціаторів петиції по створенню Спеціального трибуналу щодо покарання винуватих в агресії проти України. На його думку, проблема визначення геноциду не є аж надто простою з точки зору юридичної. Адже в даному випадку слід довести «намір знищити групу повністю або частково», а оцей самий намір важко довести – адже виявити такий письмовий документ про наміри не завжди вдається. Тим більше коли мова йде про групу за певними ознаками: національності, чи раси, чи етнічної належності, чи релігії. Тобто, знайти письмово зафіксований доказ, що поставлена мета цілеспрямовано убивати саме українців як таких.

Тим не менше, на думку професора, можна піти іншим шляхом – кваліфікувати ці дії як воєнний злочин, або злочин проти людяності, а між тим ці звинувачення аніскільки не легші, ніж геноцид: «покарання будуть такими ж, і в цьому сенсі категорії цих міжнародних злочинів є рівними». А те, що на масовому рівні люди тяжіють висувати звинувачення в геноциді, походить від сприйняття цієї дії як чогось жахливого й особливо ганебного. Тим часом існує ще одне юридичне поняття злочину, що може стати головним при розгляді політики Росії: «Нюрнберзький трибунал назвав це «вищим злочином». І це є злочин агресії. А злочин агресії має особливе значення, тому що він є єдиним, котрий вочевидь веде на вершину піраміди». Агресія ж тягне за собою й міжнародну відповідальність.

Жодні міркування будь-якого характеру, чи то політичного, економічного, воєнного чи іншого характеру, не можуть слугувати виправданням агресії. Тим часом, зауважує Філіп Сендсу, «проблема з іншими злочинами – воєнними злочинами, злочинами проти людяності й геноцидом – полягає в тому, що надто важко довести, що відповідальність, індивідуальна кримінальна відповідальність покладається на саму верхівку влади, на пана Путіна і його безпосереднє оточення. А ось злочин агресії, ведення незаконної війни можна досить легко встановити: це є рішення Путіна, і він несе за нього відповідальність» [7].

Таке судження професора Сендсу не поодиноким. Так, Сенат США одноголосно ухвалив резолюцію, яка вимагає розслідування щодо президента Росії Володимира Путіна як воєнного злочинця. Зокрема резолюція закликає Міжнародний кримінальний суд в Гаазі та керівництво інших країн провести розслідування щодо Путіна та його режиму, у тому числі й тих російських військових, котрі були особисто причетні до воєнних злочинів під час вторгнення РФ в Україну. Тож не даремно президент США Джо Байден назвав Путіна воєнним злочинцем. Подібне судження висловив і прем'єр-міністр Чехії Петр Фіала [9].

Отже, підсумовуючи, коли йдеться про геноцид, то тут спрацьовує така настанова: факт геноциду мав місце, якщо була доведена свідомо офіційна мотивація знищення національної, етнічної, расової чи конфесійної групи. Коли такої мотивації не доведено, значить натомість був злочин проти людяності, котрий, з точки зору юридичної, ще не можна у повній мірі вважати геноцидом. Тобто, проблема стикається із необхідністю доказової бази, що ці та подібні дії мали офіційну мотивацію на знищення людей конкретної національності – в нашому випадку українців.

Однак, як на мою думку, така доказова база, судячи з усього, на сьогоднішній день уже є в наявності. Насамперед хотів би звернути увагу на узагальнюючу світоглядну статтю-директиву президента РФ Володимира Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців». По-

казово, що цей матеріал був опублікований двома мовами – російською і українською. Оприлюднення на президентському сайті надало цьому твору статусу офіційного документа. Та й сам Путін згодом оцінив свій текст як «дещо більшим ніж стаття». У ній заперечується право українців бути самостійним народом, мати свою суверенну державу, виступати в ролі суб'єкта на міжнародній арені. Не дивно, що одне із найавторитетніших світових інформагентств Bloomberg зазначало: «Людина, що спостерігає за подіями в Росії чи Україні, угледіла б у цьому зловісну спробу виправдати подальшу агресію». Тобто, курс на широкомасштабну агресію й денационалізацію українського народу було Путіним чітко й однозначно у цій статті зафіксовано.

Коли генеральна лінія на агресію проти України була визначена, то клеветам Кремля залишалось лише відпрацювати деталі впровадження цієї лінії Путіна в життя, запропонувати конкретні технології позбавлення України суб'єктності. І тут гегелівська «іронія історії» час від часу нагадує про себе появою парадоксальних ситуацій. Так, 3 квітня 2022 року, коли після звільнення Бучі від російських окупантів були виявлені жакливі факти злочинів проти людяності, в цей же день на сайті російського державного агентства новин «РИА Новости» було опубліковано статтю російського політехнолога Тімофея Сергійцева, яка закликає правлячі кола Росії до цілковитого знищення України як держави та геноциду українців як нації.

Цей політехнологічний опус відразу викликав жорстку реакцію з боку України. Президент України Володимир Зеленський заявив, що сам факт появи статті є одним із прямих доказів щодо планів Російської Федерації здійснити геноцид проти громадян нашої країни. Хай у даному опусі політика геноциду прихована термінами «денацифікація», «деукраїнізація» й «деєвропеїзація», однак це не може стати перепорою для майбутнього трибуналу проти російських воєнних злочинців. Володимир Зеленський наголосив, що поява такого матеріалу на сайті державного інформаційного агентства Росії за умов відкритої державної цензури є яскравим свід-

ченням її відповідності до канонів офіційної ідеологічної позиції: «Тобто я хочу, щоб ви мене зрозуміли: вони навіть не ховаються. Вони відверто говорять про цілі вторгнення на територію України. Якщо б наша армія не вистояла, якби наш народ не піднявся на захист нашої держави, вони б зробили те, що зробили в Бучі, але на всій території України» [4].

Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук зазначив: «Смертоносці, які ще місяць тому називали себе миротворцями, вже не приховують своїх злочинних планів. А хочуть вони геноциду української нації; заставити нас забути про свободу; ліквідувати ЗСУ; вилучити та переписати усі підручники історії; встановити жорсткий терор у культурі, політиці та освіті». Руслан Стефанчук звернувся до світової спільноти із закликом припинити боятися Російської Федерації та вважати, що вдасться «пересидіти» цю трагедію, а також шукати вигоду для себе та чинити політичне мародерство. Тим більше, зауважив він, що ця стаття «може мати неочікуване продовження. І хто знає, яка країна наступною буде в заголовку» [2].

Стаття «Що Росія має зробити з Україною?» отримала широкий міжнародний резонанс і викликала належну оцінку й закономірний осуд. Глава МЗС Латвії Едгарс Рінкевичс назвав її «звичайним фашизмом». Німецький депутат бундестагу Томас Хайльман подав позов до прокуратури Берліна на автора статті, мотивуючи, що викладені в ній людиноненавистницькі ідеї можуть бути кваліфіковані як порушення Конвенції про попередження геноциду й покарання за нього. Навіть російське видання «Meduza» визнало писанину Сергійцева «схематичним планом геноциду» українців. А відомий американський історик Тімоті Снайдер написав, що оскільки текст закликає до знищення українців як таких і є настільки «мерзенним», що він на нього не буде навіть і посилатися [12].

Звичайно, посилатися чи ні на статтю дрібязкового Сергійцева (про таких кажуть: якийсь Вася Пупкін) – це справа особистого вибору. Тим більше, коли йдеться про такого авторитетного дослідника як Тімоті Снайдер. Однак у нашому випадку така собі мерзенна тля як Сергійцев є лише підстав-

ною особою, своєрідним собі зіцголовою Фуксом із відомого роману І. Ільфа і Є. Петрова. І те, що агентство «РИА Новості» змушене вдаватися до такої одіозної особи, є ще одним свідченням низькопробності кадрового складу Росії на ниві агітації і пропаганди. Як зазначала український омбудсмен Людмила Денисова, «оприлюднюючи на російських державних сайтах відверті заклики до здійснення відкритого геноциду українців, РФ відкрито перейшла до риторики нацистських злочинців, а ненависть до кожного українця стала національною ідеєю – знищення України і її населення» [3].

Як відомо, нинішні фашисти приходять до влади під гаслами антифашизму. Так і одіозний Сергєйцев, нагло звинувачуючи українців у нацизмі, сам у стилі Геббельса закликає до втілення ідеології, політики і практики нацизму до всього українського народу. Його аргументація шизофренічно проста і однозначна: оскільки «значна частина народу – вірогідніше всього, його більшість» залучено «правлячим режимом у свою політику», «коли не працює гіпотеза “народ хороший – влада погана”», Росія має вдатися до репресивних заходів і загнати народ у стійло. Визнання факту єдності народу і української влади (Слава Україні!), з точки зору Кремля, має стати «основою політики денацифікації, усіх її заходів».

Як пише Сергєйцев, у плані практичному: громадяни України, що «взяли в руки зброю, мають бути максимально знищені на полі бою. Не варто проводити суттєву різницю між ЗСУ й так званими нацбатами, а також формуваннями територіальної оборони, що примкнули до перших двох». В площині політичній «має бути проведена тотальна люстрація. Ліквідовані й заборонені будь-які організації...». Справа має стосуватися не лише верхівки управлінського апарату, бо «крім верхівки, винуватою є й значна частина народної маси», а щодо них «справедливе покарання цієї частини населення можливе лише як несення неминучих тягот війни». Ну, а далі планується нацистська політика формування «нової людини» у стилі Геббельса: «Подальша денацифікація цієї маси населення полягає у перевихованні, яке досягається шляхом ідеологічних репресій (придушенням)... і жорстокої цензури:

не лише у політичній сфері, але обов'язково також у сфері культури і освіти».

Хто цю так звану «денацифікацію» мав би здійснювати? Судячи з цього параноїдального писання Сергійцева, «денацифікація може бути здійснена лише переможцем, що передбачає: (1) його безумовний контроль над процесом денацифікації і (2) владу, що забезпечувала б такий контроль. В цьому аспекті країна, що підлягає денацифікації, не може бути суверенною. А держава, що денацифікує, тобто Росія, не може виходити щодо денацифікації з ліберального підходу. Ідеологія денацифікатора не може заперечуватись стороною, яку денацифікують». Отже, назагал уся ця політична лінія спрямована на те, щоб позбавити Україну власного цивілізаційного змісту, або словами статті: «денацифікація України – це і її неминуча деєвропеїзація».

І на протязі якого часу планується така каторга для українського народу? Тут окупанти передбачили тривалі терміни «деєвропеїзації» українців, оскільки саме в цьому прагненні українського народу вони вбачають джерела якоїсь міфічної «нацифікації»: «Терміни денацифікації жодним чином не можуть бути менше ніж впродовж одного покоління, котре має народитися, вирости й досягнути зрілості за умов денацифікації». Оскільки вся загроза Росії йде від Заходу, то «денацифікація не може бути проведена компромісно, на основі формули на кшталт «НАТО – ні. ЄС – так». Справа має бути доведена, як учив Путін, до остаточного вирішення українського питання, тому що національна ідентичність українців «несе в собі не меншу, а більшу загрозу світу і Росії, ніж німецький нацизм гітлерівського зразку... Назва «Україна», вочевидь, не може бути збережена в якості титулу будь-якого повністю денацифікованого державного об'єднання».

А щоб ніхто не сумнівався у який спосіб цей курс буде здійснено, в статті зазначається: «Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховати неможливо. Соціальне «болото», що активно й пасивно підтримує її своїми діями чи бездіяльністю, має пережити тягар війни і засвоїти попередній досвід як історичний урок й спокутування своєї вини...

Історичний досвід засвідчує, що трагедії і драми воєнного часу йдуть на користь народам, що спокусилися й захопилися роллю ворога Росії» [10].

Закономірно виникає питання про ставлення до війни отого самого російського «соціального болота», котре підтримує путінську агресію проти України. Досвід Другої світової війни дає приклад «осмислення і подолання минулого» німецьким народом після капітуляції Німеччини (Теодор Адорно). Тих, хто запевнював, що нічого не знав про Голокост і не відчуває своєї політичної відповідальності за розв'язування війни, американська й нова німецька адміністрація возили спеціальними автобусними екскурсіями в концтабори й показували трагічні результати «остаточного вирішення єврейського питання». Зараз теж є можливість переконатися, до яких результатів призводить російський курс на «остаточне вирішення українського питання» на прикладі Бучі, Ірпеня, Гостомеля та інших міст і сіл України.

А потреба в цьому є нагальна і невідкладна. З жахом переконуєшся у результатах мерзенної роботи російського агітпропу, зафіксованих у статистиці незалежного соціологічного «Левада-Центру». За результатами соціологічного опитування, проведеного 24-30 березня 2022 року, підтримка росіянами дій свого президента Володимира Путіна з часу повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого виросла більш ніж на 10% і досягла 83% (у січні рівень підтримки був ще 69%, а в лютому – 71%). Тих, хто не схвалює дії Путіна з кожним місяцем стає все менше: у січні – 29%, у лютому – 27%, у березні – 15%. У міру наростання воєнних дій і пограбування України варварський соціальний оптимізм росіян невинно зростає: у лютому частка тих, що були переконані у правильному курсі Росії, складала ще 52%, а в березні уже 69% росіян були переконані, що країна просувається у правильному напрямі [13].

Чому такий високий рівень підтримки – це питання до соціологів та соціальних психологів. Експерти «Левада-Центру» поки що фіксують, що частіше всього схвалюють дії Володимира Путіна представники старшого покоління, а найменша

частка спостерігається насамперед серед тих, хто не схвалює його дії, – серед молодих росіян. Серед мотивів підтримки: «захист російськомовного населення» й «безпека кордонів». Ті, хто проти підтримки воєнної авантюри Путіна, мотивують своє ставлення тим, що насилля й загибель людей є недопустимими. Але поки що – все це лише слова, які не втілюються в масові виступи протесту. Тож серед тих, хто схвалює дії президента РФ, рівень підтримки дій російських агресорів в Україні сягає 89%. Серед тих, хто не схвалює дій Путіна, сукупна підтримка військової агресії складає лише третину – 32%; не підтримують агресії – 57% [5].

На мою думку, була б неадекватною огульна оцінка поведінки усіх громадян Росії як «психології орди», хоч і в цьому є вагомий момент істини. Можливо допомогти нам зрозуміти те, що відбувається, може посприяти розуміння війни проти України як продовження громадянської війни що відбувається у самій Росії. У свій час побутувала така бувальщина, що у рік відзначення Радянським Союзом 50-річчя закінчення громадянської війни, син письменника Михайла Шолохова запитав батька: «Коли ж закінчилася громадянська війна?». На що той відповів: «Нет, милый, она и сейчас еще идет» [6].

Тож ті методи виховання і перевиховання населення в імперському дусі, які Тімофей Сергєйцев запропонував вжити щодо України, багато в чому уже були апробовані на громадянах Російської Федерації: опозиція в країні була знищена, незалежні партії та громадські організації – розпущені, творча інтелігенція й науковці поставлені під безумовний контроль спецслужб і під пресинг антигуманних законів. Державні засоби масової інформації стали по суті засобами кремлівської агітації й пропаганди, які працюють згідно з методичками, що розсилаються Федеральним органам виконавчої влади (ФОВВ) як керівництво до дії.

Маємо нагоду переконатися, чого варті ті протухлі й заяложені кліше, якими ці методички пропонують російським ЗМІ пригощати простий народ: «*Наше дело правое. Россия не начала войну, она заканчивает 8-летнюю войну*»; «*Операция*

идет по плану. Наша армия идет от победы к победе, демонстрируя героизм воинов и гуманное отношение к мирному населению. Воюют только профессионалы. Вежливые люди»; «Российские войска пришли навести порядок и уйдут сразу же после достижения поставленных задач»; «Призыва резервистов не будет. Срочники воевать не будут»; «Президент отчетливо демонстрирует стремление России избежать жертв среди мирного населения»; «Тем, которым “стыдно, что они русские”. Просьба успокоиться. Вы не русские». Спростовувати ці нісенітниці – марна річ, їх спростовує саме життя. Досить лише неупереджено глянути на результати «цивілізаційної місії» російських убивць в містах і селах України.

Російського обивателя переконують, що Україна є лише виконавцем замовлень «загниваючого Заходу»: **«Цель Запада – лишить Россию права голоса, сделать из нее страну изгоя, поставит русский народ на колени или уничтожит, сделать из страны колонию. Война идет не против руководства России, а против народа. Против России ведется гуманитарная война: вводятся не только экономические санкции, но и санкции к культуре, спорту, науке, медицине. «Цивилизованный мир» охватила эпидемия ненависти к России, идет планомерное и системное преследование русских, выходцев из России, дискриминация русских детей, запрет на русскую культуру – писателей, композиторов, язык, выставки, концерты, запрет участия спортсменов. Россию и российские организации, просто граждан России исключают из международных организаций, увольняют с работы, отчисляют из учебных заведений».**

Поставлю запитання: що це, якщо не нагнітання колективної шизофренії? Чому в ООН позицію Росії підтримує пара-трійка держав? По чийому боці праведна сторона історії? Тим часом кремлівські пропагандисти переконують обивателя у нібито цілеспрямованій русофобії всього цивілізованого світу щодо російського народу. І пропонують вихід: у відповідь Росія повинна показати усім «Кузькину матір»: «Россия с ее суверенитетом и ценностями, отличными от атлантических (семья, вера, традиции) – препятствие и альтернатив-

ний варіант розвитку. Поєтому конфлікт был неминуем».

І до чого ж може довести оця сама «Кузькина мати», якою у свій час погрожував Америці радянський лідер Микита Хрущов? Адже це словосполучення означає в російському фольклорі не що-небудь, а «погрозу покаранням, чи розправою». На думку авторитетного аналітика, професора Гарвардського університету, британського історика і журналіста Ніла Фергюсона, «наслідки війни в Україні можуть варіюватися від глобальної стагфляції, тобто стагнації у виробництві одночасно з інфляцією, до Третньої світової війни» [8].

І хто ж поставив увесь світ на грань нової холодної війни? Хіба не виступ Володимира Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки 10 лютого 2007 року? Саме тоді він сформулював тезу, що «Україна – це навіть не держава». Захід тоді не збагнув, що така постановка проблеми неминуче призведе до нинішньої ситуації, яка чим далі, тим більше скидається на 1939 рік – початок Другої світової війни. То ж не дивиною для українців є думка того ж Ніла Фергюсона: «Навіть зараз, після п'яти тижнів війни, що відзначені героїчними успіхами українських захисників проти російських загарбників, я досі не можу позбутися неприємного відчуття, що це лише початок значно більшої трагедії» [8].

На момент підготовки цієї книги до друку, українці мали можливість переконалися в нескореному бойовому дусі Збройних Сил України. Ми перейняли вірою, що ніколи нога окупанта не ступить на священну землю тисячолітньої Софії Київської. Героїчна оборона Маріуполя націлює нас на готовність до тривалої кровопролитної битви «За землю, за волю, за України кращу долю». Застосування російськими агресорами хімічної зброї проти захисників Маріуполя переконує нас у необхідності бути готовими до ймовірного застосування Путіним й тактичної ядерної зброї. А тим часом збільшується ймовірність того, що очевидним наслідком російської агресії стане прагнення численних держав у світі активізувати прагнення до володіння ядерною зброєю.

Щоб зарадити ситуації, багато що залежить від реакції світової громадськості на варварські дії Кремля. На початку

російського вторгнення з боку колективного Заходу здебільшого звучали заклики поставити надійний заслон агресивним планам воєнного злочинця Володимира Путіна. Однак уже на початку другої декади квітня з боку радника з національної безпеки президента США Джейка Саллівана можна було почути більш ємку позицію: «В остаточному рахунку ми хотіли б бачити вільну й незалежну Україну, ослаблену й ізольовану Росію, а також ще сильніший, згуртований і рішучий Захід. Ми вважаємо, що всі ці три цілі в межах досягнення, і ми зробимо все можливе, щоб підтримати українців у їхніх зусиллях щодо виконання цих завдань» [11].

Врешті-решт, результат остаточного успіху визначатиме сам український народ, його демократично обраний уряд та президент України Володимир Зеленський. Практичну сторону справи на полі бою визначатимуть Збройні Сили України, солідарність усіх політичних сил України, впевненість широких мас населення у вірності шляху на європеїзацію. Бути чи не бути – це не питання компромісу: або нам бути, або не бути. Ми маємо відбутися в якості повноцінного і повноправного суб'єкта міжнародної спільноти. І це – неминуче.

Література

1. Буча: Геноцид, который отрицает Россия и о котором говорит весь мир. URL: <https://www.rgfi.fr/ru/украина-20220404-буча-геноцид-который-отрицает-россия-и-о-котором-говорит-весь-мир>.

2. Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук висловився щодо статті державної російської інформаційної агенції «РИА Новости» під назвою «Що Росія має зробити з Україною?». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politiks/3449360-stefancuk-pro-stattu-v-ria-novosti-hto-znae-aka-kraina-nastupnou-bude-v-zagolovku.html>

3. Деукраинизация и перевоспитание»: российские пропагандисты открыто заявили, что хотят сделать с украинцами. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/deukrainizaciya-i->

perevospitanie-rossijskie-propagandisty-Otkyto-zayavili-cto-hotyat-sdelat-s-ukraincami

4. Зеленский о статье РИА Новости. Одно из доказательств для будущего трибунала / Украинская правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/04/4/7337177/>

5. Левада-Центр – <https://levada.ru> – Конфликт с Украиной. URL: <https://www.levada.ru/2022/03/31/konflikt-s-ukrainoj/print/>

6. Михаил Шолохов: «Гражданская война и сейчас еще идет...». URL: rewizor.ru/literature/reviews/michail-sholohov-grajdanskaya-voyna-i-seychas-eshche-idet/

7. Могут ли массовые убийства в Буче считаться геноцидом? URL: <https://www.bbc.com/russian/newes-61009722>

8. Ніл Фергюсон: Сім найгірших сценаріїв війни в Україні. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/nil-fergyson-pro-sim-najgirshih-scenariyiv-vijni-v-ukrayini>

9. Прем'єр Чехії назвав єдиний спосіб зупинити Путіна. URL: https://www.unian.ua/world/prem-yer-chehiji-nazvav-yediniy-sposib-zupiniti-putina-novini-svitu-11753206.html&utem_medium=refferal&utm_source...

10. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. URL: ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html

11. Советник по нацбезопасности США: цель Вашингтона – «независимость» Украины и «изоляция» России. URL: inosmi.info/sovetsnik-po-natsbezopasnmosti-ssha-tsel-vashingtona—nesavisimost-ukrainy-i-izolyatsiya-rossii.html

12. «Що Росія має зробити з Україною?» – Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/що_Росія_має_зробити_з_Україною%3F

13. 83% россиян поддерживают Путина – Левада-Центр. URL: <https://www.pravda.cjm.ua/rus/news/2022/03/30/7335868/>

РОЗДІЛ І.

ДЕСЯТЬ ДНІВ ПЕРЕД ВТОРГНЕННЯМ

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання
Академії політичних наук України. Київ.
Видавництво Політія, 2022. Випуск 19–2022. с. 7– 64)*

Глава 1.1.

Час любити і час ненавидіти

Перші рядки цього аналізу писалися 14 лютого 2022 року. Саме тоді в Інтернеті прокотилася хвиля інформації, що даюю широкомасштабного вторгнення Росії в Україну стане доба 15-16 лютого. Принаймні так стверджували американські та європейські ЗМІ. Водночас високі офіційні особи в США були дещо стриманішими, заявляючи, що «не вірять у те, що Путін ухвалив остаточне рішення» [1].

Тривога в українському суспільстві наростала. Можна вірити чи не вірити журналістам і політикам, але куди дітися він суворой реальності: лише впродовж одного недільного дня 13 лютого з території України вилетіло два десятки чартерних рейсів. А це не будь-хто, а олігархи, бізнесмени й депутати-мільйонери на приватних літаках наввипередки втікали із країни. Очевидно, у їхньому розпорядженні були досить достовірні джерела інформації щодо вірогідності агресії [22].

Тим часом засоби масової інформації зарясніли посиленнями на джерела американських військовиків й спецслужби ЦРУ про ймовірний напад на Україну саме у середу 16 лютого. Було наведено багато переконливих розвідувальних деталей як щодо шляхів вторгнення РФ в Україну, так і про завдання, покладені на окремі російські підрозділи. Однак знову ж таки робилися застереження, що ніхто на разі не здатен оцінити й передбачити неминучість такого нападу.

Напруга в українському суспільстві наростала, а монолітної єдності на Заході у ставленні до можливої широкомасштабної агресії все ще не було досягнуто. Деякі європейці посилювалися на якісь інші дані. Висловлювалися навіть припущення, що США свідомо поширюють алармістську інформацію з тактичних міркувань. Однак президент США Джо Байден наполягав на високій вірогідності російського вторгнення достоту 16 лютого. До того ж ще 11 лютого 2022 року радник президента США з нацбезпеки Джейкоб Салліван деталізував, що можливе вторгнення російських військових в Україну може початися з повітряних бомбардувань і ракетних ударів.

А втім час «Ч» (масивної ракетно-артилерійської підготовки чи танкової атаки), котрий пророчили на третю годину ночі 16 лютого, так і не відбувся.

«Тиха українська ніч...»

Навряд чи це могло заспокоїти Україну. Уже на початку жовтня 2021 року американська розвідка отримала переконливі докази, що президент РФ Володимир Путін прийняв рішення щодо повномасштабного вторгнення в Україну. Мета вторгнення – захоплення Києва («матері городів руських» і центру Православ'я), а також контроль над приблизно 2/3 території України. Радник міністра внутрішніх справ України Антон Геращенко запевнював: «Масованих ударів авіації по містах не планувалося. Центри воєнного управління, склади боеприпасів і військової техніки мали б вражатися ударами крилатих і балістичних ракет. Все це здійснювалось би під прикриттям потужної пропагандистської кампанії про недопущення вступу України в НАТО, розміщення на її території ракет, здатних досягати Москви впродовж 5-7 хвилин, ну і, звісно, захисту «пригнобленого» російськомовного населення. Після чого в Києві на багнетах армії РФ було б поставлено маріонетковий пропутінський уряд» [10].

Життя вчить, що до даних розвідки слід ставитись сумлінно, і, сподіваючись на краще, слід готуватися до гіршого. А

тим часом, за спостереженням журналістів німецького телеканалу Das Erste, поведінка громадян України викликала у них певне здивування: «в той час як США, Німеччина та інші країни евакуюють своїх громадян з України, у місцевого населення загроза зовнішнього вторгнення Росії паніки не викликає... Кияни гуляють вулицями міста, розважаються як ні в чому не бувало». На перший погляд, коли дивитися збоку і не перейматися внутрішніми переживаннями людей, німецькі журналісти створювали враження такої-собі пасторальної картини: «сьогодні о раннім надвечір'ї в прогулянковому районі Києва панує святковий настрій, грають вуличні музиканти, люди прогулюються, роблять фотографії, їдять і п'ють. Дещо схоже на впертість, адже на українському кордоні зосереджені війська, а США попереджають про назріваючу атаку Росії. Український президент Володимир Зеленський відвідав тренування спецназу. І складається таке враження, що воєнна присутність Росії турбує його менше, аніж сигнали тривоги із США» [15].

Від цього замилювання німецького телеканалу повідало чимось уже знайомим із історії: ще у 1935 році французьким композитором Полем Мізракі було написану веселу пісеньку-скетч «усе чудово, прекрасна маркізо». Європейці співали і веселилися. Однак тим часом нацистською Німеччиною було введено війська в демілітаризовану зону Рейну, здійснено «аншлюс» Австрії, відбулось захоплення Судетської області Чехословаччини, а згодом дійшло до приєднання усієї Чехії. Потім усе це вилилося у напад на Польщу і справа дійшла до вибуху Другої світової війни. Отака собі сувора реальність нацизму спростувала грайливий настрій «усе чудово, прекрасна маркізо».

То ж і у нас постає запитання: чи реальність «путінізму» відрізняється чимось принципово від «гітлеризму»? Хіба тим, що замість «остаточного вирішення єврейського питання» Путін поставив за завдання «остаточне вирішення українського питання». Тут досить згадати оприлюднення узагальнюючої світоглядної статті Володимира Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців». Її

головний лейтмотив – українці це складова частина «триєдиного російського народу», а не самостійний суб'єкт історії.

Наразі ми орієнтуємось не на пісеньки, а на конкретні дані соціологічних досліджень. А вони засвідчують, що за українцями й росіянами – досвід спільної життєдіяльності та тривалий час взаємного спілкування. У одних людей від цих взаємин залишилися позитивні настанови, у інших – накопичилася образа й недовіра. Життя як життя. Та все ж впродовж тривалого часу ставлення українців до Росії було завжди кращим, ніж росіян до України. Саме на це звертали увагу дослідники Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та російської недержавної дослідницької організації «Левада-Центр». Чому так сталося – це предмет самостійного дослідження.

Ми ж зосереджуємо увагу на поточному моменті – вирішальну роль у наростанні недовіри між народами відіграла насильницька анексія Криму й агресія на Донбасі. Відтак у листопаді 2021 року соціологи України і Росії здійснили заміри, використовуючи одну і ту ж методологію. Згідно з результатами досліджень, на той час до Російської Федерації добре чи дуже добре ставилося 39% українців, а погано чи дуже погано – 47%. У Росії ж добре чи дуже добре ставилося до України 45% населення, а погано й дуже погано – 43%. Показники дещо різнилися, однак вони й не могли бути тотожними: адже йшлося про ставлення до держави-агресора й держави-жертви агресії. Було б дивно, коли б жертва агресії перейнялася теплою симпатією до агресора. Хоча є й таке – так званий «стокгольмський синдром». Але це вже питання соціальної патології.

А на війні, як на війні. Коли йдеться про ставлення до ворожої держави в цілому, то одні люди мають на увазі насамперед керівництво, а інші – простих людей. А тут ще спрацьовує і той фактор, що два із п'яти респондентів України повідомили, що у них є близькі родичі в РФ. А до того ж ставлення українців до РФ ще суттєво залежить й від регіону: на заході України позитивно ставляться до РФ 26% респондентів, у центрі – 35%, на півдні – 49%, на сході – 52%. При

цьому на заході негативно ставляться до РФ 61% опитаних, на сході – 30%.

Переважним чином українці навіть після 2014 року не звинувачували увесь народ Росії у здійсненні антиукраїнської політики. І коли абсолютна більшість українців (76% загалом, а 73-77% залежно від регіону) вважають, що громадяни РФ не впливають на політику керівництва РФ, то це є свята правда. Як казав колись імператор Павло I, «у Росії нема значної людини, крім того, з ким я розмовляю, і лише на той час, доки я з ним розмовляю». Однак є й другий бік справи – кожен громадянин несе політичну відповідальність за той режим, у якому живе, а також за діячів, котрих обирає (К.Ясперс). Чи усвідомлюють це самі росіяни? Відповідь на це запитання може дати лише час.

Ми ж поки можемо послатися на судження соціолога, керівника відділу соціально-культурних досліджень незалежного «Левада-Центру» Олексія Левінсона. За його даними, перед вторгненням в Україну пересічні росіяни здебільшого не остерігалися війни з Україною. Звісно, у масі своїй вони такої війни не бажали, але й не боялися, вважаючи, що вона буде не на території Росії, що вона буде переможною для Росії, а до того ще й не буде супроводжуватися великими жертвами з боку Росії. Однак, засвідчує Левінсон, росіяни дуже бояться ядерного конфлікту із США та іншими країнами НАТО (56% опитаних). Страх світової війни, можна сказати, досяг нині піку за останні 20 років. Після показника – «Страх перед хворобами близьких і дітей» – страх великої війни на шкалі фобій перебуває на другому місці, хоча завжди він містився десь на шостому-сьомому місці [9].

А тим часом, як показали дослідження листопаду 2021 року, громадяни України не мислили своє майбутнє у тісному зв'язку із путінською Росією. Та й самі росіяни не вбачали у цьому великого глузду. Ідею про незалежність України від РФ тоді підтримували 88% українців та 75% росіян. Назагал питома вага «інтеграторів» з обох боків була нікчемна: об'єднання України з РФ прагнули лише 6% українців і 18% росіян. Ідею закритих кордонів між державами підтримували 39%

українців і 24% росіян. Незалежних відносин, але без кордонів та митниць хотіли б мати 49% українців та 51% росіян [5].

А тим часом нарощування військової присутності Росії на кордонах України, вкрай агресивна антиукраїнська риторика російського керівництва, звиродніла антиукраїнська істерика на російських телеканалах – все це сприймалося в Україні як безпосередня підготовка до нападу на нашу державу. Що вже говорити про неспростовні дані космічної розвідки та аналітичні матеріали розвідувальних служб Сполучених Штатів Америки і їхніх європейських союзників. Усе це об'єктивно впливало на зростання мобілізаційного потенціалу серед населення України, хоч з боку керівництва держави час від часу частіше було чути заспокоїливі звернення, ніж алармістські заклики. Тим не менше, у разі відкритого нападу Росії кожен третій українець висловив готовність захищати свою країну зі зброєю в руках. Понад 20 відсотків опитаних заявили про готовність чинити опір іншими, невійськовими методами: протести, бойкоти, страйки, громадянська непокор.

За свідченням того ж КМІС, чинити збройний та громадянський опір у разі можливої агресії були готові: на заході України – 60,5%, на сході України – 37,2% респондентів. В цілому по Україні 33,3% відповіли, що готові зі зброєю в руках захищати країну в разі прямого вторгнення Росії. Показово, що навіть на сході України, який зазвичай вважають проросійським (чи латентно проросійським), 26% готові зі зброєю в руках протистояти російській інтервенції. Майже 15% опитаних сказали, що на початку бойових дій розглядають можливість переїхати до більш безпечного регіону (14,8%) або за кордон (9,3%). А ще 18,6% громадян нічого не робили б у разі вторгнення Росії в Україну. Решта 12,1% опитаних на той час ще не визначилися з відповіддю.

Справжньою несподіванкою для соціологів виявився результат опитування серед прихильників партій, які вважаються в Україні проросійськими. Наприклад, чверть із тих, хто симпатизує партії «Опозиційна платформа «За життя» (ОПЗЖ), сказали, що чинитимуть опір російській агресії.

Майже стільки ж прихильників (23,9%) партії блогера Анаполія Шарія теж готові до опору [7].

Отже, простежувалася тенденція, що нарощування збройних сил РФ навколо України, невщухаючі антиукраїнські ідеологічні кампанії внесли зміни у ставленні українців до Росії. У першій половині лютого 2022 року, порівняно із груднем 2021 року, кількість українських громадян, які добре ставляться до Росії, помітно зменшилася з 39% до 34%. Ставлення, як ми вже зазначали, залежить від регіонів: у лютому 2022 року на заході України позитивно ставилися до Росії 21%, в центрі – 31%, на півдні – 45%, на Сході – 53%. Негативно в цей же час ставилися до Росії 64% опитаних на заході України, в центрі – 55%, на півдні – 40%, на сході – 30% опитуваних.

Порівняно з листопадом 2021 року, на початку лютого 2022 року число тих, хто бажав би бачити Україну і Росію незалежними державами, виросло від 88% до 92%. Лише 5% респондентів вважали, що Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу. Показово, що на підконтрольних Україні територіях Донецької і Луганської областей 84% вважали, що Україна і Росія мають бути незалежними державами, а за об'єднання цих держав виступали лише 14% опитуваних.

Отже, мобілізаційні настрої українців перед російською загрозою назагал посилювались. Окремої уваги заслуговують дані про ставлення українців до створення нового тристороннього формату співпраці у складі України, Польщі й Великобританії: понад 60% опитуваних підтримали цю ідею, проти висловилося 21%, а 12% залишилися байдужими до цієї проблеми. [13].

Доки не прозвучав ракетний залп

Насильна анексія Криму в 2014 році та окупація частини Донбасу стали першим із часів Гітлера актом захоплення в Європі чужої території. Іноді дехто посилається на бомбардування Сербії наприкінці 1990-х років. Але тоді жодна із країн НАТО не приєднала й дюйма сербської землі до своєї тери-

торії. Не висловлюють країни НАТО жодних територіальних претензій до своїх сусідів і нині. Так, перед загрозою російського вторгнення в Україну, в громадській думці Польщі, були притлумлені колишні історичні образи до України та активізувалися ідеї створення оборонного союзу з нашою державою. За словами очільника МЗС України Дмитра Кулеби, на офіційному рівні, при створенні нового формату співпраці, було заявлено, що «Велика Британія та Польща стоятимуть пліч-о-пліч з українським народом у зусиллях із захисту суверенітету та територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів... Також ми зосередимо свої зусилля у тристоронньому форматі на економічній, торговельній, енергетичній співпраці та боротьбі з дезінформацією» [14].

З польського боку було висловлено розуміння ролі і значення України у відстоюванні принципів європейської єдності. Так, глава Бюро національної безпеки Польщі Павел Солох в інтерв'ю польському радію від 17 лютого заявив: «Доки не прозвучав перший постріл, є надія, що справа не дійде не лише до найчорніших сценаріїв, а взагалі до будь-якої агресії проти України... Однак на даний момент вірогідність агресії проти України видається більшою, ніж день-два тому назад» [17].

Попри усі миролюбні сподівання, слід усвідомити, що нагріваюча агресія Росії проти України стала справжньою безпосередньою загрозою миру й безпеці у всьому світі. Так, держсекретар США Ентоні Блінкен заявив на засіданні Ради Безпеки ООН 17 лютого: «Ставки виходять далеко за межі України. Це – момент загрози життю і безпеці мільйонів людей, а також основам Статуту Організації Об'єднаних Націй і базованого на дотриманні правових норм міжнародного порядку, що зберігає стабільність у всьому світі. Ця криза на пряму зачіпає кожного члена цієї Ради і кожної країни світу. Тому що основні принципи, що підтримують мир і безпеку, принципи, що були закріплені після двох світових війн і «холодної війни», перебувають під загрозою» [3].

Йдеться насамперед про принцип, згідно з яким жодна країна не може силою змінити кордони іншої. Так само прин-

цип, згідно з яким якась одна країна не може диктувати іншій країні цивілізаційний вибір та відповідний політичний курс, або ж те, з ким вона може вступати в союз. Врешті-решт, йдеться про дотримання принципу державного суверенітету.

Тим часом, нехтуючи цими засадничими принципами, без жодних підстав і виправдань, Росія зосередила на кордонах з Україною понад 150.000 військовослужбовців. Москва час від часу запевнювала, що нібито поступово відводить ці сили. Однак розвідка США не фіксувала, що це дійсно так відбувається.

Попри усі заяви Путіна про деескалацію на практиці ми мали можливість переконатися, що жодного кроку в цьому напрямі не було здійснено. А це засвідчувало про реальну вірогідність радикального і небезпечного сценарію російської атаки проти України. І ці атаки, судячи з усього, планувалися з багатьох напрямків: і від Луганська та Донецька, і в бік Києва, і з боку моря в сторону Одеси. У цьому протистоянні все менше проглядалося дипломатії і все більшу питому вагу набирали агресивні дії проти України. За оцінкою глави Північноатлантичного альянсу Йенса Столтенберга, НАТО не бачило свідчень відходу російської армії від кордонів України, а тому розглядало плани щодо нарощування своїх сил у Східній Європі як відповідь на агресію, загрози й приєднання з боку Москви. Віднині вже йшлося про «нову норму» політичного курсу РФ. Під цим новим терміном Столтенберг розумів готовність Росії «використати силу й приєднання, щоб змінити архітектуру безпеки в Європі». А тому він закликав союзників залишатися у стані бойової готовності до тих пір, доки «виведення російських військ не підтвердиться» [19].

Що могла протиставити цій правді життя російська дипломатія? Останнім часом мова російських дипломатів поповнилася дворовим жаргоном: «забирайте свої манатки», «целый ряд держав поведется на разводку», «нравится, не нравится – терпи моя красавица», «пацан сказал – пацан сделал» тощо. Постпред Росії при ЄС Володимир Чижов, звинувачуючи Захід у нібито нагнітанні істерії щодо нападу на

Україну достеменно 16 лютого, зухвало заявив: «Війни в Європі зрідка розпочинаються по середях». Це ще одне свідчення, що дипломатичний підворотний «новояз» віднині стає «ноюю нормою» російського зовнішньополітичного курсу.

Разом з тим слід визнати, що в минулому з боку Заходу не було проведено чітких «червоних ліній» на шляху агресора: «Ось чому Байден і його команда, котрі зробили висновки із уроків 2014, вдалися до ряду безпрецедентних заходів для недопущення вторгнення в Україну, починаючи від добре продуманої й масованої інформаційної кампанії, що виставила Путіна в образі Гітлера 21 століття, і закінчуючи десятками літаків з протитанковою зброєю – безцінним засобом для зупинки механізованих колон агресора» [10].

Згадаємо хронологію подій «гарячого тижня» для України. 11 лютого держсекретар США Ентоні Блінкен заявив, що Росія направила додаткові сили на кордон з Україною і може розпочати вторгнення в будь-який момент, в тому числі й під час зимніх Олімпійських ігор в Пекіні. В цей же час президент України Володимир Зеленський підкреслив, що країна готова захищатися від вторгнення незалежно від дати. 13 лютого свою думку з приводу можливого вторгнення вночі 16 лютого висловив прес-секретар американського оборонного відомства Джон Кірбі: «Я не здатний підтвердити ці повідомлення», але в Пентагоні вважають, що на даному етапі «масштабні воєнні дії можуть розпочатися у будь-який момент». Аналогічну позицію озвучив і радник з питань безпеки Джейкоб Салліван: Росія готується здійснити неочікувану провокацію під «чужим прапором». З огляду на зазначене, «ми не можемо в точності передбачити день, однак ми уже деякий час говоримо, що перебуваємо у часовому вікні, і вторгнення з боку Росії в Україну може розпочатися – масштабні бойові дії можуть розпочатися – у будь-який день» [4].

Тим часом Росія з свого боку оголосила 15 лютого про повернення на бази своїх військовиків Західного і Південного округів. Те ж саме було заявлено щодо повернення підрозділів з навчань в окупованому Криму. В цей же день Путін заявив, що Росія не хоче нової війни і відкрита для подальшого діало-

гу із США та їхніми союзниками по НАТО. Однак у цей же час американська і британська розвідки повідомляли, що стягування російських військ до кордонів України триває. 16 лютого CNN з посиланням на дані української розвідки повідомляла, що на кордонах з Україною нині перебуває понад 148 тисяч російських військових, в тому числі більше 126 тисяч сухопутних військ, але для повномасштабного вторгнення їх все ще недостатньо. Врешті-решт, як зазначав впливовий британський таблоїд Mirror, за даними розвідки вторгнення могло розпочатися о третій годині ночі за київським часом, однак цього не сталося: «атака не відбулася на фоні зустрічі міністрів оборони країн НАТО в Брюсселі, призначеної на 16-17 лютого, в ході котрої буде обговорюватися ситуація навколо України» [6].

Згодом зустріч президента США з союзниками по НАТО відбулася 18 лютого 2022 року. В цей час інформаційний супровід не викликав у Заходу оптимістичних сподівань. З одного боку, російське керівництво ніби й давало зрозуміти, що відбудеться відвід більш ніж 150 тисяч військовослужбовців від кордонів з Україною. Більше того, ці запевнення супроводжувалися підготовленими зарані відеороликами, де танки й інша важка техніка нібито покидає прикордонні райони на залізничному транспорті. Однак згодом Вашингтон отримав «достовірну інформацію про те, що заяви Росії можуть бути частиною дезінформаційної кампанії, спрямованої на те, щоб увести США в оману. Врешті-решт генеральний секретар Альянсу Йенс Столтенберг заявив про відсутність будь-яких ознак скорочення числа військового контингенту [21].

Як можна було поставитись до зазначеної інформації? Можливий варіант відповіді випливав із звернення Президента США Джо Байдена до громадян Росії 15 лютого 2022 р. **Головний меседж виступу полягав у запевненні російського народу в тому, що «ви нам не вороги».** Байден запевнював, що не вірить і в те, що російський народ прагне кривавої руйнівної війни проти України. Тієї країни і народу, з яким росіян пов'язують такі тісні зв'язки – сімейні, історичні й культурні. Тим більше, що американці, росіяни й українці

були союзниками під час Другої світової війни. І за цих передумов, коли Росія нападе на Україну, це буде війна без приводу й підстав. Байден застерігав: «Я говорю це не для того, щоб спровокувати, а щоб сказати правду – тому що правда важлива; відповідальність має значення. Якщо у наступні дні й тижні Росія вторгнеться, то людські жертви будуть величезними, але й стратегічні втрати Росії також будуть величезними. Якщо Росія нападе на Україну, вас очікує приголомшливий міжнародний осуд. Світ не забуде, що Росія обрала непотрібну смерть і розруху. Вторгнення в Україну виявиться раною, нанесеною самому собі» [8].

Друга частина меседжу президента США викликала не меншу зацікавленість. Проблема полягає в тому, **чи слід вважати це звернення своєрідною формою оголошення холодної війни авторитарному кремлівському режиму?** З одного боку, риторика цієї частини документу досить жорстка: «США, наші союзники і партнери дадуть рішучу відповідь. Захід нині є об'єднаним і енергійним. Сьогодні наші союзники по НАТО і Північноатлантичний союз як ніколи єдині й непохитні. І джерелом нашої незламної сили як і раніше залишається могутність, стійкість і всезагальна привабливість наших спільних демократичних цінностей. Тому що мова йде не лише про Росію й Україну. Йдеться про відстоювання того, у що ми віримо, про майбутнє, якого ми прагнемо для нашого світу, про свободу – про свободу, про право безлічі країн обирати власну долю і про право людей обирати своє майбутнє, про принцип, згідно з яким країна не може змінювати кордон своїх сусідів силою» [8].

Ще одна особливість звернення Джо Байдена – жорстке застереження, що Сполучені Штати разом із своїми союзниками і партнерами у всьому світі готові ввести потужні санкції стосовно експортного контролю, в тому числі й дії, до яких не вдавалися в час, коли Росія вторглася в Крим й східну Україну в 2014 році. Відтепер США будуть чинити сильний тиск на їх щонайбільші й значущі фінансові установи й ключові галузі. Ці кроки, зазначає Байден, «готові розпочатися, як лише Росія рушить. Ми вдамося до довгострокових дій, що

підірвуть здатність Росії конкурувати в економічному й стратегічному плані. А що стосується «Північного потоку-2», газопроводу, по якому природний газ із Росії буде поступати в Німеччину, то, якщо Росія продовжить вторгнення в Україну, його не буде. Хоча я не буду посилати американських військовослужбовців воювати з Росією в Україні, ми забезпечили українських військових технікою, щоб вони могли захищатися. Ми надали навчання, поради й інформацію для тієї ж цілі. І не помиляйтесь: Сполучені Штати будуть захищати кожен дюйм території НАТО з усією міццю Америки. Напад на одну країну НАТО – це напад на усіх нас. І прихильність Сполучених Штатів статті 5 недоторканна» [8].

Це послання Байдена викликало значний міжнародний резонанс. Принаймні в середовищі провідних світових аналітиків. Однак, судячи з усього, належних висновків з боку Росії здійснено не було. Саме на цьому моменті наголосив держсекретар США Ентоні Блінкен, виступаючи 17 лютого на засіданні Ради Безпеки ООН з питань виконання Мінських домовленостей. Вихідним пунктом його виступу була констатація наявності загрози миру і безпеці у світі з боку агресивного курсу Росії щодо України. Ця агресія являє собою насамперед загрозу основним принципам, що були закріплені після двох світових війн й холодної війни: 1) жодна країна не може силою змінити кордони іншої; 2) жодна країна не може диктувати іншій країні політичний курс чи вибір того, з ким вона вступає в союз; 3) принцип державного суверенітету.

Тим часом, наголосив Блінкен, Росія сконцентрувала понад 150.000 військових на кордонах з Україною. А заяви Росії щодо відведення військ не підтверджуються даними розвідки. На ділі сухопутні війська, авіація, кораблі, готуються у найближчі дні нанести удар по Україні: «Ми не знаємо точно, як будуть розвиватися події, але ось що може очікувати світ... По-перше, Росія планує створити привід для свого нападу. Мова може йти про насильницькі дії, відповідальність за котрі Росія покладе на Україну, або ж про обурливі звинувачення, котрі Росія висуне проти українського уряду. Ми не знаємо точно, у якій формі це відбудеться. Можливо, це буде

сфабрикований – нібито здійснений «терористами» вибух на території Росії, вигадане виявлення братської могили, постановочний удар безпілотною по цивільному населенню а чи фейкова – а можливо і реальна – атака із застосуванням хімічної зброї» [3].

Подальші дії російського керівництва неважко спрогнозувати. У відповідь на сфабриковані провокації Кремль може театральню скликати різні наради для нібито термінової вирішення кризи. Будуть масово розповсюджуватися відозви щодо захисту російських громадян чи етнічних росіян в Україні. Власне, барабанний бій підконтрольних державних СМІ уже посилюється. Відтак складалося враження, що початок вторгнення – лише питання часу: «Російські ракети і бомби будуть падати на Україну. Зв'язок буде заблоковано. Кібератаки призведуть до закриття ключових українських установ. Після цього російські танки і солдати атакують ключові цілі, котрі уже визначені й нанесені на деталізованих планах. Ми вважаємо, що ці цілі включають... столицю України Київ, місто з населенням у 2,8 мільйонів людей. І конвенційні удари – не все, що Росія планує завдати народу України. У нас є достовірна інформація, що мішенню Росії стануть певні, конкретні групи українців». [3].

Для чого держсекретар США Ентоні Блінкен викладав перед дипломатами Радбезу ООН усі ці ймовірні варіанти агресії Росії? Зовсім не для того, щоб розпочати війну, а щоб запобігти їй. Про все це завбачливо було попереджено український уряд. А звернення до світової громадськості мало б по впливати на Росію з тим, щоб вона зійшла із шляху війни і обрала інший шлях, поки ще є час. Слід бути готовим до того, що Росія, як це вже не раз бувало, буде іронізувати над американськими попередженнями. Якщо ж Росія змінить курс і доведе, що вона віддана дипломатії, Сполучені Штати з радістю сприймуть будь-яку критику цих прогнозів. Однак, якщо Росія зробить вибір у бік війни, зазначив Блінкен, «наша відповідь буде жорсткою і рішучою» [3].

Інша справа, коли Росія виявить готовність взаємодіяти в рамках Мінських угод. Тоді союзники США у Франції й

Німеччині готові скликати нараду на вищому рівні у «нормандському форматі». Україна до цього готова. Цей процес може інтенсифікувати більш широке коло питань безпеки. Зустрічі Ради Росія-НАТО і Постійної ради ОБСЄ могли б прокласти шлях до саміту ключових лідерів в контексті де-ескалації. Сьогодні ж «російський уряд може оголосити – без будь-яких застережень, еквівоків і ухилень – що Росія не буде вторгтися в Україну. Заявіть ясно. Прямо скажіть про це світу. А потім продемонструйте це, відправивши свої війська, свої танки, свої літаки назад у казарми й ангари, а своїх дипломатів – за стіл переговорів. В найближчі дні світ згадає про це зобов'язання або ж про відмову його виконати» [3].

Барабани війни

Того ж дня – 17 лютого 2022 року – коли відбувалося засідання Ради Безпеки ООН по Україні, на Донбасі розпочалося серйозне загострення ситуації. Бойовики розпочали обстріли населених пунктів і позицій українських військових. Одночасно 17 лютого донецькі найманці заздалегідь зробили записи відеозвернення щодо евакуації населення ОРДЛО в Росію, яке було оприлюднено дещо пізніше – 19 лютого. Цей крок засвідчував, що Росія готує завідомо брехливу інформацію, щоб створити привід для нападу на Україну. Усі ці дії наводили на думку, що пропозиція розв'язати проблему шляхом дипломатії Росією відкидається, а тому й Заходу прийшов час розставити усі крапки над «і» та назвати речі своїми іменами.

У п'ятницю 18 лютого президент США Джо Байден заявив на брифінгу у Вашингтоні: **«Наразі я переконаний, що він [Путін] прийняв рішення. У мене є підстави так гадати».** Відбулося те, що помітно відрізняло цю позицію від минулих заяв президента США. Раніше він зазначав, що Путін ще не прийняв остаточного рішення з цього питання, а сам Байден має все ще обмежене уявлення про те, як врешті-решт поступить його російський колега.

Наразі ж від президента США поступила інформація, що спиралася на «значні розвідувальні можливості»: «У нас є підстави думати, що російські військові планують і мають наміри напасти на Україну наступного тижня, в найближчі дні... Ми вважаємо, що вони нападуть на столицю України, Київ, місто з населенням 2,8 мільйонів невинних людей». Така відкрита заява щодо планів Росії, наголосив Байден, здійснюється для того, щоб завадити намірам Москви напасти на Україну під якимось надуманим приводом. В разі ж коли Росія форсуватиме реалізацію своїх планів, то вона понесе відповідальність за «катастрофічну» і нею самою ж ініційовану війну [2].

В ситуації, що склалася, було важливо продемонструвати єдність позиції Заходу у ставленні до агресивної політики Путіна. Тож під час брифінгу Джо Байден наголосив: «Всупереч спробам Росії розділити нас, цього не відбулося». Того ж дня у п'ятницю 18 лютого президентом США в телефонному режимі було проведено переговори з американськими конгресменами – учасниками Мюнхенської конференції з безпеки. Основний посил цих переговорів – демонстрація єдності і рішучості, при одночасному збереженні можливості знайти дипломатичне вирішення проблеми.

Увечері того ж дня в телефонному режимі було проведено конференцію за участю президента США Джо Байдена, канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Еммануеля Макрона, президента Польщі Анджея Дуди, прем'єр-міністра Канади Джастина Трюдо, генерального секретаря НАТО Йенса Столтенберга і голови Європейської комісії Урсули фон дер Ляйєн та ряду інших політиків. За підсумками переговорів західні лідери закликали Росію «в терміновому порядку дати сигнал про деескалацію». Результати зустрічі перегукуються із оцінкою ситуації Джо Байденом після свого брифінгу у Білому домі: «Американський народ єдиний. Європа єдина. Трансатлантична спільнота єдина. Увесь вільний світ єдиний». За цих умов, вважає президент США, «у Росії є вибір – між війною і усіма стражданнями, котрі вона принесе, та дипломатією, котра зробить майбутнє безпечнішим для усіх» [2].

Після тривалого періоду невизначеності у оцінці Заходом загроз з боку Росії, виступи і заяви Президента США Джо Байдена від 18 лютого внесли елемент чіткості й однозначності у визначенні агресивної політики Москви. Мало в кого із тверезомислячих людей може виникнути сумнів щодо завідомо брехливої інформації Кремля про нібито запланований наступ України в Донбасі: «Немає жодних доказів, що підтверджували б такі твердження, і це суперечить здоровому глузду – думати, що українці вибрали б момент, коли на кордоні перебувають понад 150.000 російських військових, для ескалації конфлікту, що триває роками». Українські військові, зауважив Байден, діяли до цих пір розумно і стримано: «Вони протидіють тому, щоб росіяни втягнули їх у війну». І саме Росія розмістила своїх солдат майже по усьому периметру кордонів України: на сході в Донбасі, на півночі в Білорусі, на півдні в окупованому Криму [2].

Більш обережно прозвучав виступ генерального секретаря НАТО Йенса Столтенберга. З одного боку, він нагадав, що НАТО надає підтримку Україні у боротьбі за право на самооборону. Українська армія нині набагато сильніша за ту, що була під час насильницької анексії Криму. В разі широкомасштабного вторгнення проти Росії будуть уведені санкції й агресор заплатить високу ціну за будь-яке порушення територіальної цілісності України. З другого боку, він уник однозначної оцінки щодо дій Путіна: «Росія створила щонайбільшу концентрацію військ з часів закінчення холодної війни. Вона як і раніше зберігає можливість нападу на Україну. Чи здійснить вона це? Ніхто не в змозі сказати це з повною впевненістю. Ніхто не знає, чи дійде справа до повномасштабної атаки чи скоріше до дій більш дрібного калібру» [20].

Наступного дня – 19 лютого 2022 року – Йенс Столтенберг у інтерв'ю CNBC представив свою позицію у більш широкому форматі. НАТО дає собі звіт у тому, що впродовж декількох останніх місяців світ став свідком найпотужнішого нарощування воєнної присутності Росії на кордонах України з моменту закінчення холодної війни. За оцінками військових, розмір зібраного угруповання вважається досить значним:

«Росія має у своєму розпорядженні засоби, необхідні для початку атаки на Україну, причому без будь-якого попередження... Питання в тому, чи розпочнуть вони атаку? Напевно, звичайно, сказати складно... Усі ми – США і союзники по НАТО – дотримуємося однієї думки щодо того, що зберігається дуже високий шанс нападу Росії на Україну. Частково вона засновується на факті нарощування російського воєнного угруповання, а також на вкрай загрозливій риторичі. При цьому ми стали свідками спроб Росії створити привід, створити ситуацію на Донбасі чи іншому районі, щоб мати привід напасти на Україну. Ми вже чули брехливі звинувачення в геноциді, а також в курсі великої кількості порушень режиму припинення вогню в Донбасі. Усе це, зрозуміло, посилює відчуття того, що Україна перебуває в небезпеці» [12].

Українське питання перебувало в центрі уваги Мюнхенської конференції з безпеки, яка в цьому році відбувалася 18-20 лютого. На конференцію були запрошені 35 глав держав і близько 100 міністрів, однак Росія цього року у цьому заході участі не брала. Ставлення до зовнішньополітичного курсу Росії з боку консолідованого Заходу в цілому було негативним. Так, канцлер Німеччини Олаф Шольц у своєму виступі заявив, що ситуація навколо України не пом'якшала, небезпека нової війни в Європі триває, однак засобом урегулювання ситуації все-таки залишається дипломатія. У цьому ж контексті Генеральний секретар НАТО Йенс Столтенберг повідомив, що направив міністру закордонних справ Росії Сергію Лаврову послання з пропозицією про розширення діалогу для розрядки назріваючого конфлікту. Однак президент РФ Володимир Путін відмовився від участі у конференції. З боку віце-президента США Камали Харріс на конференції було заявлено, що Росія планує вторгнення в Україну впродовж декількох днів, а відтак стосовно агресора будуть введені безпрецедентні санкції.

Президент України Володимир Зеленський виступив на Мюнхенській конференції після чергового драматичного дня, коли глави самопроголошених військових угруповань ДНР/ЛНР підписали укази про загальну мобілізацію. Тож

зрозуміло, що він закликав Захід відмовитися від політики «умиротворення» Росії: «Зброї у нас немає. Як немає й безпеки. Але є право – право вимагати перейти від політики умиротворення до забезпечення гарантій безпеки і миру». В ході зустрічі з українським президентом на полях Мюнхенської конференції прем'єр-міністр Великобританії Борис Джонс заявив: «Це дуже небезпечний момент в нашій історії. Ми стоїмо на грані того, що може стати війною в Європі. Я гадаю, що в разі вторгнення це стане абсолютною катастрофою для України і, звичайно, катастрофою для Росії». Британський прем'єр також закликав усіх присутніх на конференції «згуртуватися у підтримці і солідарності з Україною». Оскільки Європа, на його думку, перебуває на грані можливої війни, підтримка України є важливою як ніколи, бо у світу залишилася «остання хвилина» щоб упередити вторгнення. Шлях діалогу, шлях розуму ще має шанс на успіх. Однак Борис Джонсон застерігає: «В наших колективних інтересах, щоб Росія у підсумку зазнала невдачі», а інакше «люди дійдуть висновку, що агресія винагороджується» [18].

Перед тим, як відправитися на Мюнхенську конференцію, глава МЗС Великобританії Ліз Трасс дала інтерв'ю Daily Mail щодо ситуації навколо України. Всіляко підтримуючи лідерські зусилля прем'єра Бориса Джонсона у роботі з американськими та європейськими союзниками, Ліз Трасс застерегла, що амбіції Володимира Путіна не обмежаться нападом на Україну – вони йдуть далеко за її межі. Це стане провісником того, що Росія вдасться до анексії інших колишніх радянських республік, бо ціль Кремля полягає в тому, щоб повернути час до середини 1990-х років або ж навіть раніше: «Ми маємо зупинити Путіна, тому що він не зупиниться на Україні. Під загрозою перебувають країни Балтії... Західні Балкани теж. Путін публічно заявив, що хоче створити Велику Росію, що хоче повернутися до минулої ситуації, коли Росія контролювала велетенські території Східної Європи» [16].

За цих умов наростаючої агресивності з боку Росії набирає інтенсивність і масштабна кампанія дезінформації навко-

ло України. Тож на часі стала актуалізація боротьби з інформаційною агресією. А тим часом, поки наприкінці холодної війни Великобританія розпустила інформаційний підрозділ, Росія навпаки – активізувала свій підрозділ і наростила потік дезінформації. Лише з початку лютого місяця, заявила Ліз Трасс, було виявлено 40 випадків розповсюдження брехливих даних з боку Росії. Так, була розповсюджена брехлива інформація, зокрема щодо відводу військ. Насправді жодного відводу не було, навпаки відбувалося нарощування. А відтак зберігається «висока вірогідність того, що Путін вторгнеться, і нам слід до цього готуватися». Тож Великобританія виявила ініціативу й подала приклад створення Центру урядової інформації по боротьби із дезінформацією [16].

Отже, станом на 20 лютого перспективи вирішення кризи навколо України дипломатичним шляхом мали досить бляклий вигляд. Особливо така думка закрадалася на фоні ядерних навчань, що розгорнулися спільними зусиллями Росії й Білорусі. Тим більше, що президент США Джо Байден і його міністр оборони Ллойд Остін на той час заявили, що, судячи з усього, Володимир Путін уже прийняв рішення. Оглядач Московського бюро CNN Джілл Догерті, яка уже десять років пропрацювала у Москві й досконало володіє ситуацією, поставила під сумнів можливість урегулювати ситуацію дипломатичним шляхом: «Знаєте, що стосується дипломатичного рішення – принаймні, якщо судити по тому, що відбувається у публічному просторі, – я налаштована не досить оптимістично. Тому що коли Ви послухаєте, що говорить Росія, **то їм потрібен так званий пакет чи, по суті, пакетна оборудка, по котрій архітектура безпеки в Європі, що склалася після холодної війни, буде повністю змінена.** Згідно їх слів, США не звертають уваги на їхні червоні лінії. І я перечитала буквально пару днів тому, заяву, вірніше відповідь Росії на відповідь Вашингтона на початкову відповідь Москви. Вони заявили, що коли США не бажають дотримуватися цих юридично зобов'язуючих гарантій, то ми – тобто Росія – будемо змушені вдатися до військово-технічних засобів чи заходів. Саме таке формулювання досить давно використав

президент Путін. Не зовсім зрозуміло, що саме він мав на увазі, але це звучить не надто надихаюче» [11].

І ще одне цікаве спостереження Джілл Догерті: «Так що коли в кулуарах наразі нічого не відбувається – а нам про це нічого не відомо – то в дипломатичному плані усе має не надто багатообіцяючий вигляд». Передчуття «чогось невідомого» американську журналістку не підвели. Саме у цей час у кремлівських кулуарах ішла інтенсивна підготовка до проведення Ради Безпеки РФ.

Література

1. Американські та німецькі ЗМІ дізналися ймовірні дати вторгнення Росії в Україну. URL: <https://www.unian.ua/war/amerikanski-ta-nimecki-zmi-diznalisya-ymovirni-dati-vtorgnennya-rosiji-v-ukrainu-novini-donbasu-11701930.html>

2. Байден заявив о готовности России напасть на Украину «в ближайшие дни». URL: <https://www.dw.com/ru/dzho-baiden-ja-uveren-cto-rossija-hochet-napast-na-ukrainu/u-60838912>

3. Блинкен: «Дипломатия – единственный ответственный способ разрешить этот кризис. URL: <https://www.golosameriki.com/a/blinken-un-security-council-ukraine-crisis-remarks/6446447.html>

4. В Пентагоне не подтвердили версию о возможном вторжении РФ в Украину 16 февраля. URL: <https://www.dv.com/ru/v-htntagone-ne-podtverdili-versiju-o-vozmozhnom-vtorzhenii-rf-v-ukrainu-16-fevralja/a-60763647>

5. В Україні ставлення до РФ уже понад рік залишається гіршим, ніж у РФ до України – соціопитування. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/786611.html>

6. Газета Mirror признала, что «вторжение» РФ на Украину не состоялось. URL: <https://news.ru/world/gazeta-mirror-priznala-cto-vtorzhenie-rf-ne-sostoyalos/>

7. Кожен третій українець готовий взяти зброю до рук в разі нападу Росії – опитування і коментар соціолога. URL: <https://www.radiosvododa.org/a/ukrayintsi-hotovi-voyuvaty-proty-rosiyi/31617077.html>

8. Обращение Байдена: полный текст. URL: https://censor.net/ua/resonance/3316466/obreschenye_bayidena_polnyi_text

9. Почему жители России не боятся войны с Украиной, но боятся ядерного удара США: отвечает социолог Алексей Левинсон. URL: <https://www.currenttime.tv/a/pochemu-zhiteli-rossii-ne-boyatsya-voyny-s-ukrainoy-no-boyatsya-yadernogo-udara-ssha-otvechaet-sotsiolog-aleksey-levinson>

10. Почему 16 февраля не состоялось вторжение РФ. URL: <http://ru.interfax.com.ua/news/blog/798819.html>

11. Реклама российской мощи: обозреватель CNN об учениях Москвы и Минска. URL: inosmi.info/reclama-rossiyskoj-moschi-obozrewatel-cnn-ob-uchenyakh-moskvy-i-minska.html

12. Столтенберг убежден: Россия может напасть на Украину «без предупреждения» - сил у нее достаточно. URL: inosmi.info/stoltenberg-ubezhdyon-rossiya-mozhet-napast-na-ukrainu-bez-preduprezhdenia-sil-u-neo-dostatochno.html

13. Социологи выяснили, как украинцы сейчас относятся к России. URL: https://www.unian.net/society/sociologivyyasnili-kak-ukraincy-seychas-otnosyatsya-k-rossii-novosti-ukrainy-11707432.html?utm_medium=referrat

14. Україна, Британія і Польща офіційно оголосили про тристоронній альянс. URL: <https://tsn.ua/politika/ukraina-britaniya-i-polscha-oficiyno-ogolosili-protristoronnyu-spivpracyu-1980025.html>

15. Das Erste: союзники Украины в Киеве пакуят чемоданы, а местные упрямо не верят в угрозу. URL: inosmi.info/das-erste-sousniki-ukrainy-v-kieve-pakuyut-chemodany-a-mestnye-upryamo-ne-veryat-v-ugrozu.html

16. DM: остановить Путина, потому что он не остановится на Украине – Лиз Трасс призвала объединиться перед «российской агрессией». URL: inosmi.info/dm-ostanovit-putina-potomu-chto-on-ne-ostanovitsya-na-ukraine-liz-trass-prizvala-obedinit-sya-pered.html

17. Dzenник: вероятность нападения России на Украину растет, а не снижается. URL: inosmi.info/dzennik-veroyatnost-napadeniya-rossii-na-ukrainu-rastyot-a-ne-snizhaetsya.html

18. Independent: Европа на грани войны – Джонсон призвал сплотиться «в поддержке и солидарности» с Украиной. URL: inosmi.info/independent-evropa-na-grani-voyny—dzhonson-prizval-splotitsya-v-podderzhke-i-solidarnosti-s-ukraino.html

19. Politico: «новая норма» – Столтенберг призвал НАТО привыкать к «постоянной российской угрозе». URL: inosmi.info/politico-novaya-norma—stoltenberg-prizval-nato-privykatk-postoyannoy-rossiyskoy-ugroze.html

20. TVP Info: Столтенберг гарантировал стопроцентную безопасность Польше – но не Украине. URL: inosmi.info/tvp-info-stoltenberg-garantiroval-stoprosentnuyu-bezopasnost-polshe---no-ne-ukraine.html

21. WP: попытка ввести в заблуждение – разведка США назвала отвод российских войск от границы с Украиной преднамеренной уловкой. URL: inosmi.info/wp-popytka-vvesti-v-zabluzhdenie—razvedka-ssha-nazvala-jtvod-rossiyskikh-voysk-ot-granitsy-s-ukrain.html

22. 1+1: олигархи, бизнесмены и депутаты-миллионеры бегут с Украины. URL: inosmi.info/11-oligarkhi-biznesmeny-i-deputaty-millionery-begut-s-ukrainy.html

Глава 1.2.

Ліцензія на вбивство

Правлячі кола Москви завжди трактували Україну як «задвірок» великої Російської імперії. Це не могло не відбитися на самосвідомості обох народів. Культивувалося відверто вороже ставлення росіян до національно свідомих українців, і зверхньо-поблажливе до російськомовних, котрих у Кремлі трактували як «малоросів». В українців таке ставлення викликало законний спротив. З свого боку нинішні правлячі кола Росії прагнули не так до відновлення СРСР, як реінкарнації «історичної Росії» часів Катерини II – Олександра I (часи після ліквідації української Гетьманщини, трьох поділів Польщі та приєднання Фінляндії). На шляху реалізації цього плану президент РФ Володимир Путін поставив за завдання «остаточно вирішити українське питання».

Точка неповернення

В будь-якому процесі, а тим більше в політичному, точка неповернення є переходом суспільством певної критичної грані. Життя людини ділиться на ДО і ПІСЛЯ. Складаються принципово нові умови життєдіяльності, наступають переломні моменти й важкі випробування, що вимагають складних й неординарних рішень. А тим часом об'єктивно запускається ланцюжок наслідків, який кладе край будь-яким спробам повернути процес назад. Дехто намагається цей процес загальмувати чи ускладнити, але відмінити – це ще нікому в історії не вдавалося. Досить згадати невідворотний кінець імперії Наполеона Бонапарта чи крах Третього Рейху Адольфа Гітлера, так само розпад Радянського Союзу.

Чи зроблені з цього належні висновки? Адже розумного історія веде за руку, а невігласа тягне за комір. Насамперед це стосується відомого політичного спойлера Володимира Путіна, який перейнятий нині своєю месіанською ідеєю відродження імперської Росії в історичних кордонах початку XIX

століття. Власне російські кордони, за його злим жартом, не закінчуються ніде. І в цьому уже закладений вирок його загарбницьким планам. Немає жодного сумніву, що будь які спроби повернути історію назад, реставрувати старі імперські порядки, а тим більше заперечити право українського народу на власну ідентичність та міжнародну суб'єктність – приречені на поразку.

Однак, на превеликий жаль, на наших очах розігрується велика вселенська трагедія – на просторах України ось уже 8 років триває війна проти Європи, яку деякі європейські політики чомусь часто-густо воліли трактувати як конфлікт між Росією й Україною, висловлюючи з цього приводу свою «глибоку стурбованість», вдаючись до таких-сяких економічних санкцій та закликаючи сторони до стриманої поведінки. Така короткозора оптика створювала сприятливу атмосферу на світовій політичній сцені для тієї ролі, яку для себе обрав Володимир Путін і безпардонно розігрує її до останнього часу на публіці. Тим часом, у сучасній соціальній психології таку роль означають як “Drama Queen” («королева драми»). Головного героя тут уособлює аж надто гучна й істерична персона, назагал спойлер, який «усіх дістав». Скандал із нічого – це профіль цієї персони. Її претензії завжди примхливі й задають безглуздий тон усьому процесу спілкування: ви сказали щось не те, ви чомусь промовчали, ви не так подивилися або невчасно засміялися. Путін в ролі «королеви драми» ставиться до себе напрочуд серйозно – адже в центрі має бути лише він, а не якісь там сторонні дійові особи.

Коли йдеться про розігрувану на публіці політичну драму, сценарій для Путіна пишеться за дотримання принципу «єдності часу, місця і дії» – так як це заведено каноном класичної драматургії. Тобто, події мають розвиватися впродовж 24 годин, відбуватися в одному місці, відтворювати собою закінчену дію, що складає одне ціле. Як писала газета The Daily Telegraph, усе, що представляє світові Путін – від військових навчань до їзди з оголеним торсом – все це було підпорядковане формуванню його іміджу як крутого хлопця, хоча в душі він залишався «королевою драми», саме тієї, що «дістала

всіх». І «українське питання» в його трактуванні представляється публіці за усіма канонами драматургії.

Яскравою тому ілюстрацією було проведення позачергового засідання Ради Безпеки РФ 21 лютого 2022 року. Перше, що привернуло увагу видання The Daily Telegraph, – це насамперед саме місце дійства: «В Кремлі безліч кімнат, у яких можна використати для проведення нарад – лише у Великій Кремлівській палаці їх 700, – і усі, що були присутні в понеділок на зібранні могли б легко вміститися в звичному залі засідань кабінету міністрів. Однак Путін вирішив зібрати усіх в велетенській та величній Катерининській залі» [4].

Навряд чи це було здійснено із міркувань безпеки на фоні пандемії коронавірусу. На відміну від президента Франції Емануеля Макрона чи канцлера Німеччини Олафа Шольца, малоімовірно, що присутній на цьому засіданні російський чиновний люд міг би не погодитися здати тест на COVID-19. Так що, судячи з усього, їхнє розташування у колишній тронній залі російських імператорів було підпорядковане іншій головній меті – йшлося про відродження Путіним імперії часів Катерини II. Навіть закріплене за кожним учасником місце було покликане показати, що урядовців багато, «але керує ними лише одна людина». Щоб ніхто в цьому не сумнівався, «після засідання завдяки соцмережам розлетілися кадри, на котрих Путін фактично «ставить на місце» директора Служби зовнішньої розвідки Сергія Наришкіна» [4].

Місце дії в Кремлівській палаці мало бути скориговане з часом – нібито трансляція велась у відкритому режимі на очах усієї всеросійської аудиторії. Тим часом зарубіжні аналітики звернули увагу, що у виступаючих показники на циферблатах годинників не співпадали із заявленим часом проведення засідання – очевидно дійство було спершу відредаговане, а вже потім трансльоване на аудиторію. На другий день 22 лютого прес-секретар президента РФ Дмитро Песков підтвердив це спостереження – засідання хоч і оприлюднювалося із надписом «пряма трансляція», насправді не було прямим ефіром: «Це ж було екстраординарне засідання Ради Безпеки, і президент його скликав у зв'язку із екстраординар-

ною ситуацією у двох республіках... Було надзвичайно важливо показати всю аргументацію членів Радбезу, їх точку зору з цих дуже-дуже важливих питань» [3].

Драматургія поставлених на розгляд Ради Безпеки РФ питань могла б вражати своїм цинізмом, якби основні тези Путіна банально і безпідставно не повторювалася з року в рік у ряді звернень до представників Заходу. Суть їх зводиться до того, що Росія як країна агресор вимагає від міжнародної спільноти дати гарантії того, що жертва агресії Україна відмовиться відстоювати свою територіальну цілісність. Абсурдність постановки питання здавалось би не потребує додаткової аргументації. Тим не менше, цю надуману концепцію ще 8 лютого 2022 року на прес-конференції довелося вислуховувати президенту Франції Емануелю Макрону. Тоді Володимир Путін сказав, що українці уже двічі намагалися «військовим шляхом вирішити проблему Донбасу, й не приховували це, використовували техніку, авіацію. А хто нам дасть гарантії, що цього не буде?» [2].

З точки зору Путіна, гарантію насильницької анексії Криму та захоплення інших територій Росія може забезпечити собі лише в разі перебування України поза межами НАТО: «Ви розумієте, чи ні, що коли Україна буде в НАТО й буде воєнним шляхом повертати собі Крим, європейські країни автоматично будуть втягнуті у воєнний конфлікт з Росією. Звичайно, потенціал об'єднаної організації НАТО і Росії неспівставні. Ми розуміємо, але ми також розуміємо, що Росія – одна із провідних ядерних держав, а щодо деяких компонентів сучасності навіть багатьох випереджає. Переможців не буде, і ви опинитиметесь втягнуті в цей конфлікт мимо своєї волі. Ви навіть не встигнете оком моргнути, коли будете виконувати пункт п'ятий Римського договору» [2].

На цій же прес-конференції Путіним було висунуто ряд претензій до країн НАТО, які, мовляв, безпідставно окреслили у свої документах Росію у ролі свого противника. При цьому Захід нібито лукаво висловлює свою стурбованість щодо концентрації російських військ на кордонах з Україною. А це, заявив Путін, країнами Заходу «представляється

як загроза російського вторгнення – в даному випадку на Україну» й стає загрозою безпеці країн Балтії «на якій підставі – не дуже зрозуміло». Тим часом Київ було звинувачено у «демонтажу Мінських домовленостей». В котрий раз було висунуто надумане звинувачення про нібито «дискримінацію російськомовного населення, котрому відмовлено як у визнанні його корінним народом... так і у використанні рідної мови». І, як вишенька на торті, прозвучала теза про необхідність забезпечення безпеки і стабільності в Європі шляхом «внутрішньо українського урегулювання». Нібито Росія до агресії проти України не має жодного відношення.

Чи є необхідність вдаватися до академічного спростування усіх цих вигадок, коли йдеться, власне, про звичайний «тролінг» – висунення безпідставних звинувачень задля втягування другої сторони у безкінечну полеміку, а то ще й змусити співрозмовника виправдовуватися? Загальновідомо, що хто оправдується – той програє. Путін засвоїв цю методику ще з часів КДБ і нині грає саме на цьому.

«Ваше слово, товариш маузер»

На засіданні Ради Безпеки РФ 21 лютого 2022 року нічого концептуально нового у виступі Путіна не прозвучало – все ті ж засмальцьовані ремствування про нібито агресивний курс України, яку Захід потужно озброює проти Росії: «використання України як інструмента протистояння з нашою країною, з Росією, являє, звичайно, для нас серйозну, дуже серйозну загрозу». Ось саме тому, лицемірно твердить Путін, «ми останніми місяцями, наприкінці минулого року активізували свою роботу з нашими основними партнерами у Вашингтоні й у НАТО, для того щоб домовитися врешті-решт щодо цих заходів безпеки й забезпечити спокійний, благополучний розвиток країни в мирних умовах». Бо, мовляв, для Росії пріоритетом завжди була не конфронтація, а забезпечення безпеки й умов для розвитку [1].

На злодію, як мовиться, шапка горить. Укравши в Україні Крим і захопивши деякі райони Донбасу, Путін став вимага-

ти міжнародного визнання цих загарбань. Вісім років війни проти України, що минули, яскраво продемонстрували безпідставність сподівань на гарантії безпеки агресору з боку світового співтовариства, оскільки це суперечать усім нормам міжнародного права. І тут Путіна неминуче чекає покарання за скоєний злочин. І він це усвідомлює: «Але оскільки ніхто не визнає волевиявлення кримчан і севастопольців, а Україна наполягає на тому, що це її території, у нас виникає реальна загроза, що вони розпочнуть відвойовувати цю, як вони вважають, свою територію воєнним шляхом, а вони говорять про це у своїх документах, пишуть, це очевидно, і тоді увесь Північноатлантичний блок буде зобов'язаний включитися у ці події» [1].

З огляду на ситуацію, яку Путін зобразив у своєму виступі, він закликав усіх присутніх представників Ради Безпеки РФ взяти участь у обговоренні шляхів виходу із ситуації. Показово, що кожен присутній повинен був висловити думку – власне розписатися у своїй відданості стратегічній лінії президента РФ і непомильності його рішень. Адже йшлося про своєрідний обряд ініціації - пов'язати усіх поплічників кров'ю. На цьому принципі базується згуртованість будь-якої банди. А коли йдеться державу кримінально-терористичного штибу – то й поготів.

Перше слово було надане міністру закордонних справ РФ Сергію Лаврову. І недаремно – ніколи нічого іншого крім безоглядної підтримки позиції Путіна, від міністра не було чути. Та, власне, й не могло такого бути, бо його функція – ретельно і неухильно втілювати плани Путіна в життя. В даному разі його роль полягала у тому, щоб зобразити Росію в ролі непохитної скали в бурхливому глобалізованому світі, яка лише й дбає про забезпечення суверенітету, миру й благодаті усім народам планети. І навпаки – Захід в трактуванні Лаврова зображувався в ролі антагоніста, що несе з собою війну і розруху.

Отож, по-перше, Лавров побідкався, що Захід відхилив вимогу Росії «не розширювати НАТО на Схід», посилаючись на принцип «відкритих дверей» для тих країн, що прагнуть

стати членами НАТО. По друге, Лавров висловив жаль, що Захід відмовилося «вернутися на східному фланзі НАТО до конфігурації сил альянсу до стану на 1997 рік. Як відомо, цю російську ініціативу було відкинуто. Більше того – Росію з боку НАТО закликали «припинити окупацію Криму», «вивести війська з території Грузії, Молдови й України». По-третє, нарікає Лавров, Захід не виявив готовності піти назустріч Москві щодо Мінських угод й «примусити Київ, добитися від Києва виконання положень цього щонайважливішого документа» [1].

Ось ці положення, власне, і стали головними у виступі Лаврова. Решта порушених у перемовинах із Заходом проблем викликали меншу заінтересованість з боку Кремля: обговорення проблеми ракет середньої і меншої далечини; підвищення транспарентності й передбачуваності тих чи інших кроків; регламентація польотів стратегічних бомбардувальників. Сергій Лавров акцентував увагу на тому, що розгляд будь-якого із названих питань має бути підпорядковано й «обумовлено нашими попередніми кроками по деескалації ситуації навколо України». З його боку було заявлено, що 24 лютого 2022 року готується зустріч з державним секретарем США Ентоні Блінкеном. Як виявиться згодом, ця інформація про можливу зустріч вкидалася Кремлем в якості «операції прикриття» широкомасштабної інтервенції Росії в Україну.

Наступним виступаючим був Дмитро Козак. Надзавданням його виступу було довести, що будь-які домовленості з Україною не мають сенсу, бо, мовляв, «ні Україні, ані її західним союзникам Донбас абсолютно не потрібен на будь-яких умовах. Робиться все, для того, щоб заморозити цей конфлікт, для того щоб покласти на Російську Федерацію й політичну відповідальність... а економічно покласти на Росію відповідальність за утримання Донбасу». А тим часом, намагався запевнювати Козак, завдяки російським капіталовкладенням нині на Донбасі відбувається «різкий сплеск економічної активності».

Головне було сказано. Решта виступу – це просто імпровізація на задану Путіним тему:

«В.Путін: Скажіть мені й колегам Вашу думку: київська влада буде виконувати Мінські домовленості чи ні?

Д.Козак: При звичному розвитку подій не будуть, не будуть ніколи. Я ще раз повторюю: очевидно, що вони не хочуть ні по «Мінську», ні без «Мінська», не хочуть повертати Донбас у склад України» [1].

Подальше слово було надано директору Федеральної служби безпеки Олександрові Бортнікову. Згідно із задумом пропонованого Кремлем сценарію – Росія мала б виступити в ролі жертви агресії з боку України. Сценарій не новий, його було вже апробовано Сталіним для проголошення війни СРСР проти Фінляндії у 1940 році. Гітлер із свого боку також організував нібито «напад» поляків на німецьку радіостанцію в Гляйвіце при розв'язанні війни проти Польщі у 1939 році. Про можливість подібної провокації проти України попереджала американська розвідка. Отже виступ Бортнікова реально засвідчив про готовність російських спецслужб виконати це замовлення Кремля.

Логіка викладу його виступу така. Мовляв, територія ЛНР/ДНР деградує внаслідок збільшення кількості обстрілів з боку України, а це складає загрозу цивільному населенню. Для наочності він послався на організовані спецслужбами Росії телевізійні картинки масового переміщення людей у Ростовську область. Нічого нового у цих кадрах ЗМІ теж не було – подібне нещодавно можна було побачити на кордоні Білорусі й Литви, а згодом – Білорусі й Польщі. Так і на Донбасі: за відпрацьованою технологією було зібрано 68,5 тисяч біженців, а далі було показано як матінка-Росія пригортає своїх співгромадян.

Однак і цього виявилось замало. Бортніков доповів, що нібито є випадки попадання українських снарядів на територію Росії. Це теж нагадує версію про обстріли радянської території з боку Фінляндії у 1940-му році. Однак, судячи з усього, ця спецоперація потребувала більш зримих прикладів нібито «вторгнення» українських військових на територію Росії. Тож, за словами Бортнікова, «сьогодні вночі дві диверсійні групи військових України вийшли на кордон з

Російською Федерацією в Луганській області й з території Маріуполя». Обидві групи були, мовляв, знищені російськими прикордонниками, а з одним полоненим «здійснюється необхідна подальша робота» [1].

Володимиру Путіна залишалося лише подякувати вірному служачі за здійснену провокацію.

Далі своє слово мав сказати міністр оборони РФ Сергій Шойгу. Він звинуватив Україну у обстрілах важким озброєнням – гарматами та мінометами. Це, мовляв, призвело до того, що в місті Донецьку на 90 відсотків немає води. В Луганську в двох третинах відсутній газ. Люди масово евакуюються. А тим часом Україна зосередила на кордонах Донецької й Луганської областей близько 60 тисяч військовослужбовців. На цьому залякування з боку Шойгу не припинилося – він висловив занепокоєння присутністю «націоналістичних батальйонів», які, мовляв, ініціюють диверсії й теракти. Але, нагнітав напруженість Шойгу, й це лише іграшки – справжня загроза чатує, коли Україна верне собі статус ядерної країни. Щоб догодити Президенту РФ, Шойгу акцентує увагу на тому, що не вважає Україну державою, а лише країною. Висновок із виступу однозначний: агресивні українці готуються до нападу на миролюбну Росію [1].

Ситуація була розписана так, що тут своє вирішальне слово мав би сказати Путін. Але він вирішив по-своєму – поставити запитання до аудиторії і тим самим зробити всіх співвідповідальними за прийняте рішення: присутні повинні були дати відповідь на питання про визнання ДНР і ЛНР.

І тут слово було надано тому, хто вже мав досвід наділення правосуб'єктністю Південної Осетії й Абхазії – заступнику голови Ради Безпеки РФ Дмитру Медведеву. Розпочав він свій виступ круто – наголосив на тих «червоних лініях», які були виставлені Путіним перед колективним Заходом, маючи на увазі якісь «спроби Північноатлантичного альянсу і Сполучених Штатів Америки остаточно перекроїти карту світу на свою користь, висунутися на наші рубежі і практично поставити нас у безвихідне становище» [1].

Дмитро Медведев похизувався своїм досвідом визнання

сепаратистських об'єднань на Кавказі: «це був урок для НАТО, для ряду європейських країн, котрий полягав у тому, що так поступати з Російською Федерацією не можна». Нинішня ж ситуація із визнанням ДНР/ЛНР оцінювалася Медведевим складнішою – масштаб потенційного конфлікту важко співставити з тим, що стався у 2008 році. Однак, мовляв, ситуація й простіша – нині Росія вже знає про можливі санкції з боку Заходу й володіє методикою їх нейтралізації: «Цей досвід показав, що буде важко, – і тут я вже дам свою персональну оцінку, – але через деякий час за вмілого управління ситуацією – а ми, наголошую, як мені гадається, під керівництвом президента цьому навчилися – напруга, яка нині просто вібрує навколо нашої країни, все рівно так чим інакше буде спадати. Не швидко, не одномоментно, але так влаштована людська історія, що в цій ситуації рано чи пізно стомляться й самі будуть просити нас повернутися до дискусій, до переговорів по усім запитанням забезпечення стратегічної безпеки». Медведев покладається на віру в те, що, мовляв, «Росія для світового співтовариства, для наших друзів у Сполучених Штатах Америки, в Європейському союзі значить на порядок більше, ніж Україна, і це розуміють усі, в тому числі й українці» [1].

Медведев обмежив свою пропозицію визнанням правосуб'єктності ДНР/ЛНР як нібито єдиним виходом у ситуації, що склалася. Однак він, як на мій погляд, лукавив, бо як професійний юрист мав би усвідомлювати, що такий крок є лише першою стадією порушення міжнародного права. За цим кроком уже бовваніла перспектива масованого вторгнення в Україну під виглядом «спецоперації». Тож не даремно, посилаючись на досвід США, Медведев проголосив: коли навіть одного громадянина США «де-небудь захоплять, американці проводять спецоперації». Що вже, мовляв, говорити про Росію, де «переважна більшість громадян нашої країни такий крок підтримала б» [1].

Відтак точку неповернення у виступі Медведева було зафіксовано. Путін отримав гольовий пас з боку свого вірного клеветра – слово спецоперація прозвучало. Путіну відте-

пер залишилося піти «назустріч побажанням громадськості» й прийняти відповідне рішення щодо спецоперації проти України.

Час розплати настане

Що й казати, Путін намагається уникнути одноосібної відповідальності за злочин окупації української території, а тому лицемірно закликає поплічників засвідчити свою вірність, відданість і готовність іти з ним до кінця – аж до вірогідного Гаазького трибуналу: «Кожен із вас знає, я спеціально – хочу це підкреслити, – спеціально ні з ким із вас зарані нічого не обговорював, вашу думку зарані не питав. Те, що відбувається зараз, це відбувається прямо, що називається з чистого листа, тому що я хотів дізнатися вашу думку без усякої попередньої із боку підготовки» [1].

Ця тирада була розрахована хіба що на легковірів-простаків: як я вже зазначав, стенографічний відеореяд було відредаговано, хоч і подано як пряму трансляцію. Що вже говорити про тенденційну послідовність суджень з боку виступаючих, закликаючи Путіним до слова у чітко визначеній послідовності. Врешті-решт суть справи звелася до необхідності «освятити» політичний курс Путіна ще й депутатським «одобрямсом».

Тож слово було надано голові Держдуми В'ячеславу Володіну. Він запевнив, що більшість депутатів (351 голос із 450) висловились за негайне направлення Президенту звернення з проханням визнати так звані ДНР/ЛНР. Такої ж думки, мовляв, була й решта депутатів, однак вони намагалися перестрахуватися і перед тим подати проект постанови на розгляд у МЗС РФ та інші урядові структури. Тобто, зауважу я з свого боку, – розкласти відповідальність за скоєний злочин на більш широке коло кремлівських чиновників.

Ще одна перестраховка – запевнення Володіна в тому, що цей крок визнання мотивується лише «гуманітарними міркуваннями, враховуючи, що гинуть люди», тому «йдеться про захист насамперед громадян нашої країни і наших співвітчизників». Так і напрошується відомий жарт Віктора Чорно-

мирдіна: мовляв, «хотіли як краще, а вийшло як завжди» – авантюра Путіна неминуче мала призвести до масової загибелі людей і велетенських економічних збитків. Це мали б усвідомлювати всі присутні на засіданні Ради Безпеки РФ. І тут мало чим могло послужити виправдання акту захоплення українських земель як, мовляв, такої собі форми іредентизму – приєднання російськомовних до держави титульної російської нації. Ця аргументація давно збанкрутувала – вона активно використовувалася Гітлером і під час аншлюсу Австрії, і під час захоплення Судет. А скінчилося все це Нюрнберзьким трибуналом. І тінь подібного трибуналу постійно чигала над присутніми.

Виступ голови Ради Федерації Федеральних Зборів РФ Валентини Матвієнко покликаний був зняти цю психологічну напругу. Із справжнім комсомольським завзяттям вона взялася доводити, що камінь спотикання – це позиція Заходу, який «намагається зіткнути два слов'янських братні народи», а «Україна просто як розмінна монета – не думає про свої національні інтереси, а думає, як би догодити своїм хазяям». Тож, мовляв, якби на Заході «хотіли, щоб на Україні закінчився конфлікт, лише б дали вказівку київському керівництву – вони б тут же сіли за стіл переговорів й виконали Мінські домовленості». Згадуючи досвід радянських часів, коли Москва давала Україні вказівки, Валентина Матвієнко не уявляє собі інших шляхів урегулювання як «примусити Україну виконати Мінські домовленості». А тим часом, ремствує вона, діячі Заходу «нам кивають весь час пальцем, погрожують санкціями, замість того, щоб присилувати до миру, так скажемо, Україну».

І от після цих закликів про необхідність присилування України, Валентина Матвієнко вдається до єзуїтського моралізування: оскільки, мовляв, «все світове співтовариство на це дивиться, прикривши очі», то Росія має здійснити свій «моральний обов'язок». Прецеденти є: один раз Катерина II нібито «своїм декретом прийняла Крим і Севастополь у склад Російської імперії згідно їхнього добровільного бажання», а другий раз Путін, мовляв, реалізував «право нації на само-

визначення». Щоправда, доповідачка не стала деталізувати, яка така нація в Криму самовизначилася – уже ж не кримські татари, а російські прибульці, що поселилися у татарських саклях. Та це для Матвієнко не головне – логіка її аргументації спиралася на старий імперський принцип: якщо Крим не захопить Росія, то там замайорить прапор НАТО. Так само й Донбас: якщо не ми, то там з'являться «ешелони бандерівців».

Оце казуїстичне, єзуїтське моралізування з боку «верной малороссiянки» із Шепетівки й послужило ще одним аргументом для заклику щодо силового втручання з боку Росії: «Я гадаю, що прийшов час приймати рішення. Далі забалакувати, замотувати, робити вигляд, що це виконується, просто аморально» [1].

Путіна, судячи з усього, такий виступ задовольнив у повній мірі.

Виступ секретаря Ради Безпеки РФ Миколи Патрушева претендував на оригінальний підхід – він зробив заявку «дещо ширше глянути на цю тему». Звісна річ, із світоглядних рамок спецслужб вийти йому не було дано: «Переговори вести слід, але переговори слід вести із США. Усі решта будуть робити те, що скажуть США, – і НАТО буде так діяти, і ОБСЄ, і Євросоюз, тощо. Тому основний переговорник, з ким слід мати справу, – це Штати». Далі йшли застереження, що, мовляв, США прагнуть діалогу заради діалогу. «А нам просто розмови, мабуть, не потрібні. Нам слід досягати певних цілей. Свою конкретну ціль вони приховують. А це безпосередньо розвал Російської Федерації. Наше ж завдання – захищати і територіальну цілісність нашої країни, і суверенітет» [1].

Відтак проблему в контексті російських спецслужб було поставлено із ніг на голову: США були виставлені в ролі агресора, а Росія в ролі такої собі безневинної жертви агресивних зазіхань з боку американців. Тож те, що сталося на Донбасі, було ним трактовано як нібито лише один «із локальних конфліктів, що організували США», так само, «як був конфлікт у 2008 році із Грузією».

В чому ж тоді полягає суть заявки Патрушева – «дещо ширше глянути на цю тему»? Він висловив припущення, що

Путін міг би й відгукнутися на ініціативу США й провести зустріч із Байденом, але лиш за тих умов, якщо американці візьмуть на себе зобов'язання впродовж двох-трьох днів реалізувати Мінські домовленості в тій версії, яку пропонує Росія. Тобто, коли Вашингтон погодиться на реалізацію ультиматуму Кремля – імплантувати збройні угруповання ДНР/ЛНР в політичну тканину України. Усвідомлюючи неприйнятність і абсурдність реалізації цього плану з боку США, Патрушев тут же робить реверанс у бік Путіна: «Але переконаний, що вам буде дана негативна відповідь, з вами не погодяться. А тому єдине рішення – це визнання [ДНР/ЛНР]» [1].

Голова уряду Михайло Мішустін був небагатослівним, – ще за визначенням Макса Вебера, виступ урядовця має бути «простим, безликим і легко протокольованим». Тож Мішустін, як то мовиться, «взяв під козирок», заявив, що уряд вже впродовж багатьох місяців веде підготовку до усіх тих ризиків, які пов'язані із визнанням ДНР і ЛНР. Більше того, «нам на сьогодні необхідно загострювати цю ситуацію», вжити заходи щодо імпортозаміщення й «забезпечити економічний розвиток і благоустрій нашого народу». Отже, визнання ДНР/ЛНР готувалося уже впродовж багатьох місяців – це не було рішення поточного моменту.

Виступ прем'єра був настільки декларативний, що Путіну довелося спонукати главу уряду уточнити позицію: «Тобто підтримуєте звернення Держдуми»? Однак і Мішустін виявився не в тім'я битим. Він розкланявся відразу двом фігурантам – Путіну й Патрушеву: «Я наразі вислухав те, що сказав Микола Платонович. Вважаю за необхідне, звичайно, довести нашу позицію, якщо хочете, каналізувати її, і, в разі якщо ніяких посувань не буде, визнавати ЛНД і ДНР».

Підтримка Мішустінім позиції Патрушева була зафіксована, хоча поки що не викликала якоїсь зримої реакції з боку Путіна.

Врешті-решт черга дійшла до директора Служби зовнішньої розвідки Сергія Нарішкіна. Як людина поінформована, він мав хоч і догодити Путіну, але й собі залишити запасний аеродром для спасіння. Насамперед він доповів, що

керівництво України виконувати Мінські домовленості у трактуванні Москви не збирається. Тобто, Київ у цій першій тезі однозначно виставляється Наришкіним у ролі порушника міжнародних домовленостей.

По-друге, план російського вторгнення в Україну, за словами Наришкіна, є породженням адміністрації Вашингтону: «ця пресловута теза щодо планів російського керівництва «вторгнутися» на територію України народжена у стінах Державного департаменту США і розкручена до таких меж, що це вже нагадує пропаганду війни. А зроблено це для того, щоб спробувати спровокувати київський режим на чергову спробу вирішити проблему Донбасу воєнним шляхом». Ось у цьому пункті уже було закладено звинувачення США у провокуванні війни, а на Україну покладено вину за її розв'язання. **Тобто, коли на засіданні Ради Безпеки РФ про людське око ще велись теревені про «визнання» ДНР/ЛНР, то насправді уже велась інтенсивна підготовка до воєнного вторгнення Росії в Україну.**

Третя теза. Росія свій агресивний курс має прикривати нібито наскрізь гуманітарними міркуваннями про забезпечення прав людини на території ОРДЛО: «там живуть люди, їх близько чотирьох мільйонів, люди, які хочуть говорити й думати російською мовою, хочуть поважати історію, шанувати героїв, котрі захищали цю землю багато-багато років».

Усі ці три тези адресувалися, судячи з усього, президенту РФ. Однак досвідчений апаратник не був би сам собою, якби не спробував зіграти «на дві лузи». І ось прозвучав головний посыл Наришкіна на адресу Патрушева: «Погодився б із пропозицією Миколи Платоновича про те, що нашим, так би мовити, західним партнерам можна надати останній шанс, з тим щоб запропонувати їм в найкоротші терміни примусити Київ піти на мир і виконати Мінські угоди. В протилежному разі ми повинні прийняти рішення, про яке сьогодні мовиться» [1].

Такий демарш викликав занепокоєність з боку настороженого Путіна. Він не стримався й справа дійшла до справжньої словесної дуелі, яку варто навести дослівно мовою оригіналу за стенографічним записом:

«В. Путин: Что значит «в противном случае»? Вы предлагаете начать переговорный процесс или признавать суверенитет республик? Говорите прямо.

С. Нарышкин: Я поддерживаю предложение о признании...

В. Путин: Поддержу или поддерживаю? Говорите прямо, Сергей Евгеньевич.

С. Нарышкин: Поддерживаю предложение...

В. Путин: Так и скажите: да или нет.

С. Нарышкин: Так и говорю: поддерживаю предложение о вхождении Донецкой и Луганской народных республик в состав Российской Федерации.

В. Путин: Мы об этом не говорим, мы этого не обсуждаем. Мы говорим о признании их независимости или нет.

С. Нарышкин: Да. Я поддерживаю предложение о признании независимости.

В. Путин: Хорошо. Пожалуйста, садитесь. Спасибо».

Отже, для Нарышкина не було секретом, що наступним кроком після визнання ДНР/ЛНР буде їх входження у склад Російської Федерації. Та й поняття «спецоперація» уже було озвучено Медведевим. А втім, подальші події внутрішньополітичного розвитку Росії покажуть, наскільки успішними виявилися спроби деяких досвідчених царедворців Кремля відійти від «генеральної лінії» Путіна щодо широкомасштабного вторгнення в Україну, хоч якимось чином ухилитися від неминучої розплати на новітньому Нюрнберзькому процесі – чи то він відбуватиметься в Гаазі, чи іншому місці. Сумніву не може бути – час розплати настане.

Історія з географією

Далі наступив черговий драматичний момент для науки історії, яка була нагнута для ілюстрації політичної авантюри Росії проти України. Обійшлося без професійних науковців – їхню роль на засіданні Радбезу самотужки на власний розсуд виконали державні чиновники. Так, **коли нарешті черга виступу дійшла до міністра внутрішніх справ Володимира Колокольцева**, бравий генерал-полковник міліції тут же за-

повзявся «зробити історичну аналогію». Мимоволі згадуються слова геніального Олександра Грибоєдова: «Я князь – Григорию и вам // Фельдфебеля в Вольтеры дам, // Он в три шеренги вас построит, // А пикнете, так мигом успокоит». Так ось цей новітній «Вольтер» взявся порівнювати Мінські домовленості з Актом капітуляції фашистської Німеччини. Тобто, Україна підверстувалася ним під категорію фашизму, а Росія – утверджувалася переможницею. Україна, що своїм вкладом у розгром фашизму здобула собі статус країни-засновниці ООН, до уваги генералом не бралася.

Зараз Україна, глибокодумно міркував Колокольцев, приймати капітуляцію від Росії відмовляється: «Ось він – аналог». До того ж наразі Україну підтримує Захід. Тоді, робить висновок «новітній Вольтер» Колокольцев, немає жодного сенсу вести переговори із західними партнерами: «І хто нас закликає до цього діалогу? Нас закликають зарубіжні партнери, котрі, помахавши пробіркою з білим порошком, розбомбили Ірак, змінили законну владу, утопили народ в крові. І після цього нас закликають до якогось діалогу». Тобто, Росія діалог як форму дипломатичної взаємодії має відкинути взагалі. В такий спосіб Колокольцев відмежувався від пропозиції Патрушева.

А далі виступ генерала нагадує поведінку відомого літературного героя – «и тут Остапа понесло». Хтось мав озвучити оте потаємне сокровенне, про що Путін мріяв, але чекав так би мовити ініціативи знизу – від представника народу та ще й з генеральськими лампасами. І ці слова прозвучали: «Однозначно слід визнавати ці республіки [ДНР/ЛНР], їх правосуб'єктність. Але я хотів би внести поправку: визнавати в тих адміністративних кордонах, в котрих ці республіки і народи цих республік перебували до окупації їх збройними силами України – саме від Маріуполя й закінчуючи тими історичними кордонами» [1].

Оскільки пропозиція стосувалася подальшого загарбання українських територій, то жодного зауваження щодо цих «історичних екзерсисів» Колокольцева з боку Володимира Путіна не надійшло. Генерал своїми розумуваннями – про

«історичні кордони» новоявлених донецьких і луганських народів – судячи з усього, поцілів у «десятку». А це вже затягувало на «наукове відкриття»: про такі луганські та донецькі «народи» та їхні «країни» ніхто із видатних дослідників до останнього часу й не чував – ні Микола Пржевальський, ані Микола Миклухо-Маклай.

Зрозуміло, що такі «історичні аналогії» Путін сприйняв доброзичливо й запросив *представника президента РФ у Центральному Федеральному окрузі Ігоря Щеголева викласти «власну позицію»*, але із застереженням: *«виходячи з того, що колеги дотримуються приміром такої ж точки зору»*. Як тут було регіональному представнику утриматися, щоб не приписати українському народу усі пекельні гріхи: «Ми чуємо заяви українських нацистів про те, що буде з народом цих республік після того, як туди повернеться українська влада: їх прямо загрожують знищити, піддати люстраціям і фізичним страдам».

На цьому «історичні аналогії» російських силовиків не закінчилися. Збройні Сили України Щеголев порівняв із частинами гітлерівського Вермахту: «Сьогодні на кордонах України зосереджене угруповання, яке можна співставити за своєю ударною міццю з тим угрупованням, з котрим Гудеріан від Брянська в серпні 1941 року розгорнув свої війська на Донбас» [1].

Отже, заклик пролунав: «ворог на порозі, Росія в небезпеці». Діло залишилося за малим: підвести підсумки сказаному й зробити практичні висновки. За цю частину взялися відомі кремлівські «яструби». Насамперед **Сергій Лавров визначив головних противників протистояння**: «Куди не глянь, це все Заходом здійснюється і з насолодою реалізується українським керівництвом...». А здійснюється, мовляв, найтяжчий злочин проти людяності – геноцид: «І те, що наразі намагаються підтримувати відверто неонацистський, бандерівський режим в Києві, – це теж прояв геноциду... Проявляється, якщо хочете, атака на слов'ян, на православних, а у випадку з Україною конкретно – на все російське, що суперечить, як ми всі прекрасно знаємо, Конституції Украї-

ни, але не заважає київським режимам одним за іншим приймати закони, що ужорсточують вимоги до заборони, по суті справи, російської мови не лише в школах, в інститутах, але й у повсякденному житті».

Вихід, робить остаточний висновок Сергій Лавров, – послати «сильний сигнал російському світу», тобто взяти під захист ДНР і ЛНР і визнати їх міжнародними суб'єктами. А що стосується пропозиції Патрушева «дати два-три дні Заходу, щоб він одумався, – це справа, звичайно, смаку, але він, звичайно ж, не змінить свою позицію, це усім зрозуміло».

Заключне слово Сергія Шойгу відповідало відомому принципу: «якщо людина звикла працювати з молотком, то для неї кожна проблема – гвіздок». По-перше, стверджував він, Україна нібито збирається вирішувати проблему Донбасу силовим шляхом. По-друге, нібито відбувається «накачка України озброєнням». По-третє, ніхто не збирається виконувати жодні Мінські угоди. Отже, пропонує міністр, слід офіційно визнати ДНР і ЛНР. Просто і дохідливо.

Директор ФСБ РФ Олександр Бортников був ще більш лаконічним – раз люди просять Російську Федерацію захистити їх, значить «рішення про визнання цих республік якраз і буде сприяти цьому». Я з свого боку додам: про трагічні результати цього «захисту» буде згодом можливість переконатися після вторгнення Росії в Україну.

Директор Федеральної Служби військ Національної гвардії РФ Віктор Золотов наголосив на тому, що нібито президент України Зеленський заявив «про готовність створити ядерні арсенали». Але, зауважив він, власне, справа не в Україні – «ми не граничимо з Україною, у нас немає границі з Україною. Це кордон американців, тому що вони господарі в цій країні, а ці усі у них – васали. І те, що вони так накачують їх зброєю, те, що вони намагаються зараз створити ядерні арсенали – нам тоді в майбутньому це відгукнеться» [1].

Що це як не ще одне «наукове» відкриття генерала з політичної географії. Власне, не відкриття, а популяризація жарту Путіна – «кордони Росії ніде не закінчуються». А на загал усіма присутніми на Радбезі ворога Росії було визначе-

но – це Захід і Україна. Їхній образ було демонізовано й дегуманізовано. Питання щодо подальших дій було полишено на президента РФ Володимира Путіна. Його реакція на сказане була такою: «Шановані колеги, я вашу думку почув. Рішення буде прийнято сьогодні».

Ось така вона «російська демократія» – без жодних моральних і міжнародно-правових берегів. Воістину: «По государеву указу бояре приговорили». Так було і так є й понині. Все тече, але в суті російського державного устрою нічого не змінюється. Воєнна агресія й порушення територіальної цілісності сусідів завжди була й залишається останнім аргументом Кремля.

Література

1. Заседание Совета Безопасности. Глава государства провел в Кремле заседание Совета Безопасности Российской Федерации. URL: [Kremlin.ru/events/president/news/67825](https://kremlin.ru/events/president/news/67825)

2. Пресс-конференция по итогам российско-французских переговоров. URL: kremlin.ru/events/president/news/67735

3. У Путина признались, что «прямая трансляция» его Совбеза была записью. ORL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/22/7324982/>

4. Daily Telegraph оценила, что обстановка в кабинетах и переговорных Путина говорит о его президентстве. URL: inosmi.info/daily-telegraph-otsenila-chto-obstanovka-v-kabineteh-i-peregovornykh-putina-govorit-o-ego-prezidentst.html

Глава 1.3.

Вторгнення: злочин агресії

У другій половині дня 21 лютого 2022 року президент РФ Володимир Путін оголосив про визнання самопроголошених ДНР/ЛНР. Разом з тим він підписав відповідний указ та договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між РФ та ДНР/ЛНР. Не стало несподіванкою й те, що Путін доручив увести в ОРДЛО російські війська – на цю територію у напрямку до лінії зіткнення із Збройними Силами України посунули надзвичайно великі колони танків та бронетехніки.

«Якщо завтра війна»

Реакцію з боку нашої країни передає заява президента України Володимира Зеленського від 22 лютого 2022 року: «Ми хочемо миру та послідовності у своїх діях. Сьогодні МЗС направило державам-членам Ради безпеки ООН запит на основі Будапештського меморандуму з ініціативою проведення консультацій. Я ініціював скликання Ради безпеки ООН, проведення спецзасідання ОБСЄ. Ми наполягаємо на проведенні повноцінної роботи СММ ОБСЄ для запобігання провокаціям та подальшій ескалації». З боку України також було ініційовано скликання «нормандської четвірки». Позиція України була окреслена виразно й недвозначно: «Від наших партнерів ми чекаємо чітких та дієвих кроків підтримки. Дуже важливо побачити зараз, хто наш друг і партнер, а хто продовжить лякати РФ словами. Ми віддані дипломатичному врегулюванню і не піддаємося на будь-які провокації» [11].

Президентом України було запевнено, що наші кордони надійно захищені. Створено територіальну оборону. Наші партнери нас підтримують. Відповідно до статті 51 Статуту ООН Україна залишає за собою право на індивідуальну та колективну самооборону. З огляду на обставини, що складаються, Україна добре розрізняє де провокації, а де наступ військ агресора. Україна кваліфікує останні дії РФ як порушення

територіальної цілісності нашої держави. Крім того, Володимир Зеленський заявив, що визнання Росією незалежності самопроголошених угруповань Донбасу може означати односторонній вихід Москви із Мінських угод й ігнорування рішень в рамках нормандського формату. Так само Москва своїми рішеннями легалізує війська, які перебували на Донбасі з 2014 року. Президент запевнив, що ми на своїй землі, ми нікого й нічого не боїмось і нічого не віддамо. Сили і мужності у протистоянні Росії нам додає впевненість, що за нами – правда.

Під час спілкування із журналістами президент України Володимир Зеленський зробив ряд жорстких заяв: він пообіцяв опрацювати питання щодо розриву дипломатичних відносин з Росією, розглянути необхідність введення в країні воєнного стану, а також закликав увести санкції проти Росії, в тому числі повністю зупинити «Північний потік – 2». Президент подякував західним партнерам за підтримку України: «Ми вдячні будь-якій допомозі. Важливою є санкційна допомога. Надто швидко. Росія визнала ЛДНР дуже швидко. Світові лідери мають показати швидку відповідь» [4].

Отже, крапки над «і» було розставлено, передчуття масованого вторгнення Росії в Україну було передано широкій громадськості України, готовність до протистояння агресії засвідчено на високому державному рівні. Оскільки країни НАТО неодноразово заявляли, що уникатимуть участі в бойових операціях, основна надія покладалася на український народ, його мужність і стійкість. Мільйони українських громадян усвідомлювали, що факт визнання Росією ДНР/ЛНР означав лише завершення першого акту лукавого багаторічного трагіфарсу. Безпрецедентний тиск і безкінечні погрози з боку Росії щодо України наростали по експоненті. Стало зрозуміло, що великої, виснажливої війни з Росією не уникнути.

А тим часом увесь світ мав змогу побачити тремтячі руки російських очільників на засіданні Радбезу РФ. Це дійство стало ще одним свідченням того, що стратегічно палії війни уже програли свою головну битву за уми і симпатії світової громадськості. Росія зримо стала не просто ізгоєм у сучасно-

му світі, вона стала уособленням держави-терориста. Віднині завершальним фіналом затіяного Росією трагіфарсу проглядається хіба що новітня «берлінська стіна», що проляже по кордону між Україною і Росією. А тим часом, заявив Володимир Зеленський, «міжнародно визнані кордони України залишаться такими ж, не зважаючи на дії Росії».

Сподіваючись на краще, маємо готуватися до гіршого. Після фатального для майбутнього Росії агресивного кроку Кремля, на порядку денному України постало питання про морально-політичну готовність населення до введення воєнного стану. Відповідний Закон України «Про правовий режим воєнного стану», було прийнято ще в 2015 році (див. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-19#Text>). Громадяни України мали можливість ще раз ознайомитися з ним через ЗМІ, глибоко усвідомити його основні пункти, суворо і неухильно дотримуватися їх.

Уведення в дію цього правового акту передбачає належну демократичну процедуру. Перший крок здійснює Рада національної безпеки й оборони, що подає свої пропозиції президенту України. Другий крок – президент видає Указ про введення воєнного стану. Третій крок – Верховна Рада має впродовж двох днів забезпечити прибуття народних депутатів на засідання ВР і затвердити Указ. Крок четвертий – Україна через Генерального секретаря ООН ставить до відома про введення особливого правового режиму держави, котрі беруть участь в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права. Тим часом президент України приймає рішення щодо створення воєнних адміністрацій, він же призначає глав воєнних адміністрацій за пропозицією, внесеною Генеральним штабом Збройних Сил України. Тобто, введенням військового стану не допускається жодного самовільного, а тим паче свавільного кроку.

Дотримання цієї процедури має непересічне значення, оскільки йдеться про можливість введення правових обмежень, котрі детально описані в статті 8 зазначеного вище закону. Так, ***у повноваженнях воєнного командування й воєнної адміністрації за умов воєнного стану передбачено:***

встановлювати чи посилювати охорону важливих об'єктів і вводити особливий режим їх роботи; вводити трудову повинність, залучаючи працездатних громадян до суспільно корисних робіт; використовувати потужності й трудові ресурси підприємств усіх форм власності; примусово відчужувати майно – державне, комунальне, приватне – для потреб держави і в установленому законом порядку; вводити комендантську годину й спеціальний режим світломаскування; вводити особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування людей і транспортних засобів; здійснювати перевірку документів, при необхідності огляд речей, транспорту, робочих приміщень і житла; заборону проведення мирних зібрань, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів; порушувати питання про заборону політичних партій і громадських об'єднань, що здійснюють антидержавну діяльність; встановлювати заборону чи обмеження на вибір місця перебування чи проживання на території, де введено військовий стан; забороняти громадянам, що перебувають на обліку в силових структурах, змінювати місце проживання без дозволу воєнного комісара чи іншої уповноваженої особи; регулювати роботу електричних мереж, поліграфічних підприємств, ЗМІ, закладів культури, забороняти роботу радіостанцій колективного і особистісного користування і передачу інформації через комп'ютерні мережі, а в разі порушень – вилучати обладнання; заборону торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними й отрутними засобами, алкоголем і спиртними настоянками; встановлювати особливий режим торгівлі ліками, що містять психотропні речовини й прекурсори; вилучати сильнодіючі речовини й навчальну бойову техніку у підприємств і організацій; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність щодо розквартирування військовослужбовців, силовиків й евакуйованих; встановлювати порядок використання фонду захисних будівель цивільної оборони; здійснювати евакуацію населення, матеріальних і культурних цінностей; провадити обов'язкову евакуацію тих, хто перебуває під вартою; в разі необхідності вводити нормоване забезпечення на-

селення продуктами і товарами; запроваджувати додаткові заходи щодо посилення охорони державної таємниці, інтернувати громадян держави, котра загрожує нападом чи здійснює агресію проти України.

Морально-політична підготовка громадян України до вірогідного масованого вторгнення Росії не означала, що наша держава облишила спроби мирного врегулювання ситуації. Зокрема постпред України в ООН Сергій Кислиця на засіданні Ради Безпеки ООН, скликаного після визнання Росією незалежності угруповань ДНР і ЛНР, заявив, що Москва має негайно повернутися за стіл переговорів, а Радбез ООН має вжити заходів щодо відновлення миру й стабільності. Згідно слів Кислиці, Київ прагне миру й послідовний у своїх діях й засуджує указ про розміщення додаткових російських окупаційних сил на території України [10].

Відреагували на провокаційний акт Росії й країни Заходу. Президент США Джо Байден відразу ж підписав новий пакет санкцій і того ж 22 лютого 2022 року виступив із новою заявою щодо ситуації навколо України і Росії. Показово, що визнання президентом Росії Володимиром Путіним незалежності сепаратистських угруповань Донбасу і введення на територію ОРДЛО російських військ Білий дім однозначно назвав «вторгненням». Більше того, Джо Байден висловив думку, що путінська Росія спробує захопити якомога більші території України. У зв'язку з цим, американський лідер запропонував вдаватися до більш широких санкцій, ніж тих, що вводилися проти Москви, на випадок подальшого вторгнення на територію України. Йдеться про санкції проти еліт та членів їх сімей. Обмеження стосуватимуться двох банків та вразять суверенний борг Росії. Визнання Путіним сепаратистських угруповань Байден назвав волаючим порушенням міжнародного права. Цей акт свідчить, що російський лідер «не заінтересований в дипломатії». В той же час США продовжать надавати допомогу Україні й країнам НАТО, зокрема направлять американських військових в країни Балтії. Байден однозначно наголосив: «Росія заплатить ще більш високу ціну, якщо продовжить агресію, включаючи додаткові

санкції». Одночасно він наголосив, що агресію ще не пізно зупинити, а Вашингтон, як і раніше, відкритий для переговорів [5].

Так само нові санкції проти Росії ввела Великобританія. Того ж 22 лютого прем'єр-міністр Борис Джонсон заявив, що під санкції потрапили п'ять російських банків: банк «Россія», Промсвязьбанк, Генбанк, Черноморський банк розвитку і реконструкції, Индустриальный сберегательный банк. Також санкції були введені проти наближених до президента РФ олігархів, зокрема Геннадія Тимченка і братів Роттенбергів. Будь-які активи, що належать їм у Великобританії, будуть заморожені, а цим особам буде заборонено приїждити до Англії. Джонсон зауважив, що Росія поки що встановлює привід для повномасштабного вторгнення, хоча насправді поява нібито «миротворчих» військ на окупованих українських територіях уже «означає відновлення вторгнення в цю країну». Тож слід готуватися до нових агресивних кроків з боку Росії [1].

Що ж стосується держав-членів Європейського союзу, то вони досягли одноголосного рішення й прийняли пакет санкцій проти Росії через визнання Москвою суверенітету ДРН і ЛНР. В санкційному списку значилися 351 депутат Держдуми й 27 фізичних та юридичних осіб, що фінансують операції Росії на Донбасі. Згідно слів Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки Жозепа Бореля, пакет узгоджений із США, Великобританією й Канадою, нанесе Росії «дуже великі збитки».

Обмежувальні заходи передбачають заморожування активів і заборону на поїздки в країни ЄС. Крім того, йдеться про заборону на торгівлю російськими державними облігаціями в Європі. Мета санкцій – обмеження доступу Росії і російського уряду до європейського фінансового ринку. На території ЛНД і ДНР в подальшому не буде діяти режим вільної торгівлі з ЄС. Борель подякував також Німеччину за призупинення сертифікації «Північного потоку – 2». Показово й те, що ЄС виявив готовність увести й додаткові санкції, якщо ситуація на кордоні з Україною погіршиться. «Ми з са-

мого початку не хотіли розкривати всі наші карти», заявив Жозеп Борель, назвавши прийнятий 22 лютого 2022 року пакет санкцій «першим кроком... Ми вважаємо, що ця історія ще не закінчена» [14].

«Війна згідно власного вибору»

Було б не конструктивно з боку України аж надто брати країни Заходу на кпини за повільне надання допомоги й недостатню ефективність санкцій – від допомоги західних союзників України багато в чому залежатиме наша перемога. Однак так само не варт заплющувати очі й на ті самокритичні судження, які висловлюють самі ж західні оглядачі. Взяти хоча б аналіз, представлений впливовою газетою The Wall Street Journal. Західні лідери, зазначає це видання, докладають усіх зусиль, щоб визначитися із відповіддю на несподівано радикальний виклик Володимира Путіна самому порядку в Європі, що склався після закінчення холодної війни. Слід віддати належне – Захід у цій ділянці врешті-решт зумів опрацювати щось подібне на єдину позицію. Йдеться насамперед про питання щодо рубіжних «червоних ліній», а також масштабу тих санкцій, з якими Путін зіткнеться, якщо розпочне війну.

Та попри все, вважає Wall Street Journal, ця позиція все ж таки є оборонною, оскільки Путін зумів захопити дипломатичну і воєнну ініціативу в Європі, а Захід поки що не здатен цьому завадити. Тим часом Захід або ж пропонує Путіну різні шляхи виходу із кризи, або ж, в кращому випадку, Захід хіба що відповідає на стратегічні виклики Кремля імпровізацією. А тут до серйозної політики все ще далеко. Отож Захід має усвідомити дві основні свої проблеми: «Перша – це проблема волі. Захід не хоче йти на конфронтацію з Росією, і в ході будь-якої кризи намагається урегулювати ситуацію. **Подібна базова настанова не лише робить умиротворення привабливим варіантом кожного разу, коли виникають труднощі; вона заважає Заходу мислити проактивно.** В результаті, коли Росія перестає турбувати Захід, той перестає

про неї думати. Друга проблема – проблема уяви. Західні лідери як і раніше не розуміють Путіна... Вони до цього часу не зрозуміли, яке провалля відділяє їх світ від світу Путіна – доки вони це не усвідомлять, російський лідер буде продовжувати обманювати їхні очікування і втручатиметься у їхні плани» [18].

Коли вникнути у внутрішній світ Путіна, вважає газета, то слід виходити з того, що він – гравець, котрий звик іти на великий ризик з холодною головою. Було б недоречно стверджувати, що він ніколи не помиляється. Однак у нього за плечима солідний досвід того, як нав'язувати свою волю сильнішим противникам. При цьому слід зважати, що він є продуктом радянської системи, в рамках котрої влада завжди винаходила собі таку істину, щоб ця істина зміцнювала саму ж владу. А радянська влада, як відомо, була побудована на брехні, яку кремлівські володарі утверджували в свідомості людей як незаперечну істину, котру має поділяти усе суспільство. Тож коли Заходу здається, що він розвінчує Путіна як завідомого брехуна, то насправді це аж ніяк не позначається на його позиції в самій Росії – так в цій країні давно заведено і нікого тут брехня не дивує.

Отож Заходу слід виходити насамперед не з особистісних характеристик Путіна, а з того, що Росія насамперед потерпає від обмежень матеріального і демографічного характеру. А до того ж жоден із кремлівських правителів не здатен ігнорувати наявність такого геополітичного фактору, як розквіт Китаю. Відтак західні лідери, зазначає видання, можуть опрацювати продуктивну стратегію для сучасного світу лише «подолавши свою постісторичну зашореність». З того моменту ефективний опір Володимирі Путіну стане вповні можливим, хоча шлях цей і не буде простим.

А тим часом на фоні наростання напруги навколо України Китай опинився перед серйозною дилемою: з одного боку, на кону стоїть тісне партнерство з Росією, а з другої – небажання погіршувати відносини із США. Спершу Пекін нібито й продемонстрував свою солідарність з Москвою в ході візиту Путіна до Пекіну під час Олімпійських ігор. У спільній заяві

сторони виступили проти світового порядку, очолюваного США, а також висловились проти подальшого розширення НАТО. При цьому жодного разу не згадали про Україну. Однак, після рішення Путіна визнати ДНР і ЛНР – Китай став виявляти більшу обережність. Пекін на словах підтримує Москву, однак в той же час закликає до діалогу й дипломатії в якості інструменту вирішення проблеми. В понеділок 21 лютого 2022 року представник Китаю при ООН Чжан Цзюнь закликав «усі сторони» виявляти стриманість й уникати «розпалювання напруги» в Україні.

Міністр закордонних справ Китаю Ван І на Мюнхенській конференції з безпеки заявив про підтримання принципу непорушності кордонів, де «Україна не є виключенням». Однак уже 22 лютого під час телефонної розмови з держсекретарем США Ентоні Блінкеном міністр не засудив рішення Москви визнати незалежність ДНР і ЛНР. На думку міжнародних оглядачів ця «нестабільність» зовнішньої політики Китаю впливає із прагнення країни балансувати між напругою у відносинах із США, з одного боку, й більш тісними зв'язками з Росією – з другого. Та ще чого прагне Китай – уникнути ситуації, коли б партнерство з Росією завадило економічному співробітництву Піднебесної із ЄС та Україною. Не виключено, що Пекін запобігає ситуації, коли йому доведеться стати частиною рівноваги сил, в котрій на одному боці виявиться США і ЄС, а на другому – коаліція Росії й Китаю. А тим часом визнання Путіним ДНР і ЛНР суперечить настанові Китаю проти анексії територій чи сепаратизму. За цих умов важко собі уявити, щоб Китай відкрив для Росії зелене світло для воєнного вторгнення в Україну. Втім, сподівалися ми, поживем-побачимо [8].

Курс світового співтовариства на стримування Росії поступово набирав обертів. Багато важить і те, що Захід поступово відмовляється від недоречної у спілкуванні з агресором політкоректності й називає речі своїми іменами. До 22 лютого 2022 року США стверджували, що готують цілий пакет санкцій, покликаних стримати Росію. Однак Вашингтон застерігав, що певний час пункти пакету не будуть оголошува-

тися до тих пір, доки Росія реально не вторгнеться в Україну. Однак уже 22 лютого Байден ясно дав зрозуміти, що Росія – агресор, а її дії кваліфікував як волаюче порушення міжнародного права. Тож в хід пішли санкції, які американський президент анонсував як лише «перший пакет». А це передбачало, судячи з усього, введення в дію й наступних кроків. Яких і коли? Виходячи з того, що перша спроба стримати Росію не дала очікуваного результату – вторгнення в Україну відбулося – то що має послужити приводом для наступного пакету санкцій? Що має стати тим тригером, що дасть хід подальшому процесу? Які жахливі жертви ще має принести Україна на олтар перемоги над агресором? Невже Захід буде чекати на зруйнування центрів науки й індустрії – Києва, Харкова, Львову чи Одеси?

Тим часом з боку аналітиків виник зрозумілий інтерес: для чого з боку США в інформаційному просторі було поширено незвично широке коло розвідданих про підготовку масштабного вторгнення в Україну? Висловлювалася слушна думка, що Вашингтон вдається до тактики «контрінформування», відповідаючи в такий спосіб на «гібридні» методи Москви. Відбувається свого роду «світова медійна битва» спецслужб: «З самого початку української кризи американський президент й високопоставлені чиновники його адміністрації – і майже в режимі реального часу – передають оприлюдненню секретні розвідувальні дані про очікувані маневри Росії, щоб таким чином їх упередити. Призначення цієї тактики – позбавити противника Вашингтона ефекту несподіваності, котрим змогла скористатися Москва в 2014 році, коли оволоділа Кримом, а також в 2008-му при нападі на Грузію» [2].

З американською методикою ознайомив громадськість радник президента з питань національної безпеки Джейкоб Салліван. Зокрема йшлося про попередження Джо Байдена від 18 лютого 2022 року щодо вірогідного наступу російських військ на Україну найближчими днями: «Ми провадили дуже активну роботу з тим, щоб показати світу, які конкретні плани й наміри має Росія і яким чином вона готується до втілен-

ня їх у життя. ***Все, що ми зробили – це пояснили світу, що цей конфлікт є не якоюсь кризою, в котру Москву втягнули, а жорстокою війною, котру вона веде згідно власного вибору***» (курсив мій. – В.Т.) [2].

Аналіз опублікованих Вашингтоном даних показує, що розвіддані являють собою класично чисту інформацію, зібрану за допомогою супутників і засобів прослуховування. США від самого початку широко поширювали знімки, на котрих були зафіксовані угруповання російських військ поблизу рубежів України. Ці знімки постійно коригувалися з врахуванням нових даних. Наприклад, коли Москва оголосила про повернення частини військовослужбовців до місць постійного розташування, Вашингтон тут же оприлюднив свої матеріали, продемонструвавши, що чисельність російських сил, навпаки, лише зростає. Щоправда деякі інші розвіддані мали уже іншу природу походження. Так, застережливо були викриті Вашингтоном акції щодо дезінформації, які готувала Росія (включаючи й осіб, які будуть арештовані після взяття Києва росіянами), уже мають відношення до сфери таємних операцій – із джерел, що посідають високі пости в російських спецслужбах, а то й безпосередньо в Кремлі. Не виключаючи елементу можливої дезінформації з боку російських спецслужб, подальший розвиток подій засвідчив, що більша частина із них відповідає дійсності. А це, як зазначив держсекретар США Ентоні Блінкен, дає підставу говорити, що ситуація в Україні розвивається «згідно наперед складеному сценарію» з боку Росії [2].

Українські аналітики також висловлювали думку, що Росія своїм пересуванням військ до українського кордону не лише не «відроджує» свою супердержавність часів СРСР, але й добивається зростання геополітичного протистояння із США. Наразі Кремль намагається усіма засобами впливу через ЗМІ створити ілюзію такої ж величності щодо себе, як це було у минулої наддержави. Принаймні добитися того, щоб сплановано й послідовно на своїх західних кордонах побудувати якусь подібну мілітаризованого «сухопутного Криму». І це буде відповіддю на те, що Путін назвав «інфраструктурою НАТО в Україні» [3].

Передчуття неминучості російської агресії проти України настільки опанувало відповідальних працівників західних країн, що в тісних колах та приватних розмовах вони вже не дотримувалися жодних норм політкоректності (якщо така взагалі може стосуватися агресора і вбивці). Так, як зазначала англійська Independent, глава міністерства оборони Великобританії Бен Уоллес наодинці з колегами дозволив собі заявити, що з огляду на загострення української кризи, Володимир Путін «зовсім одурів» і порівняв його із імператором Росії Миколою I, котрий під час Кримської війни став діяти, не заручившись підтримкою жодного союзника. Уоллес нагадав, що полк Шотландської гвардії дав колись «копняка під зад» російському царю в Криму, і пообіцяв, що «ми завжди можемо це повторити... Армія наша не буде сидіти на місці. На жаль, у нас є наразі й противник, що теж не сидить на місці, а саме – Путін, котрий зовсім окретинився» [16].

Чи будуть ці слова підкріплені конкретними діями? Принаймні перший крок було зроблено: Лондон спеціально виділив для реагування на українську кризу тисячу військово-службовців, котрі підтримують постійну бойову готовність.

«Київ бомбили, нам об'явили...»

Близько 5 ранку 24 лютого 2022 року за київським часом Володимир Путін у своєму зверненні оголосив про проведення «спеціальної військової операції» в Україні. Одночасно РФ розпочала обстріли українських міст. Путін заявив, що в плани Москви не входить окупація України, проте РФ прагнутиме до її «демілітаризації та денацифікації». Знову задля обілення російської агресивної політики стала вживатися термінологія часів Нюрнберзького процесу щодо поверженої Німеччини. Україна штучно вводилася в ранг нібито нацистської держави, яку слід «демілітаризувати» й «денацифікувати». Росія ж підносилася до рівня світоча демократії й надії всього людства. Воістину праведні слова були сказані колись, що новітні фашисти прийдуть до влади під гаслами антифашизму. Російський путінський режим на практиці

довів свою фашистську корпоративну сутність, а тому процес «фашизації Росії», до якого вдавався і я в останніх публікаціях, відтепер слід замінити на поняття «фашизм, що еволюціонує до нацизму». Курс на «остаточне вирішення української проблеми» - яскраве тому свідчення.

Особливо прикрим для мене є те, що близько о 5.00 державний кордон України піддався атаці з боку російських військ, розташованих на території Білорусі. Втягування білорусів у війну з українцями – це щось немислиме, а винуваті в цьому акті братовбивчої війни, як писали древні, будуть «прокляті й убиті». Однак, тим часом із славних партизанських країв були здійснені атаки на прикордонні українські підрозділи та пункти пропуску із застосуванням артилерії, важкої техніки та стрілецької зброї. Активізувалася робота диверсійно-розвідувальних груп противника. В залежності від ситуації на ділянках кордону Збройні Сили України, прикордонники та Національна гвардія відкрили вогонь по ворогу. Міністр оборони Олексій Резніков підтвердив, що російська армія розпочала інтенсивні обстріли українських підрозділів на сході, а також центрів управління та аеродромів. Українська армія у відповідь дає відсіч російським військам і робить все, щоб захистити цивільних громадян.

Президент України Володимир Зеленський у своєму зверненні заявив, що в Україні запроваджується воєнний стан. Він повідомив, що вранці провів переговори з президентом США Джо Байденом і Вашингтон уже почав готувати міжнародну підтримку. Закликавши громадян до спокою, президент України сказав: «Ми сильні, ми готові до всього, ми переможемо всіх». «Ми розірвали дипломатичні відносини з Росією. Україна захищається і не віддасть свободу, щоб там не думали в Москві. Росія підло, самовбивчо напала на нашу країну, як це зробила Німеччина під час Другої світової. Російська держава стоїть на шляху зла, але багато залежить від російського народу. Громадяни самі будуть обирати, на якому шляху кожен із них особисто. Хто не втратив совісті – пора виходити на протести проти війни з Україною», – сказав він у відеозверненні [6].

Володимир Зеленський також поінформував, що Збройні Сили України ведуть дійсно важкі бої, відбивають атаки на Донбасі і в районах на сході, на півночі, на півдні. Він повідомив, що Україна атакована на землі й у повітрі, армія стримує ворога, ворог поніс серйозні втрати, однак їй зараз потрібна широка підтримка: «Ми вже видаємо зброю і будемо видавати для захисту нашої землі усім бажаючим захищати наш суверенітет. Від кожного громадянина України залежить майбутнє нашого українського народу. Кожен, у кого є бойовий досвід і хто може приєднатися до оборони України, повинен негайно прибути у відповідні центри комплектації. МВС залучає до захисту держави ветеранів» [6].

Із свого боку голова МЗС України Дмитро Кулеба заявив, що глава Кремля Володимир Путін розпочав повномасштабну війну проти України: «Продовжуються удари по мирних українських містах. Це загарбницька війна. Україна захищатиметься та переможе. Світ може і має зупинити Путіна. Час діяти – просто зараз» [7].

З боку Сполучених Штатів Америки прозвучало послання під промовистою назвою «Заява президента Байдена про безпричинний і невинуватий напад Росії на Україну». В ній зокрема наголошено: «Сьогодні увечері весь світ молиться за народ України, котрий потерпає від нічим не спровокованого і невинуватого нападу російських збройних сил. Президент Путін обрав заведомо умисну війну, котра призведе до катастрофічних людських жертв і страждань. Росія одноосібно несе відповідальність за смерть і розрухи, котрі потягне за собою цей напад, а Сполучені Штати, їх союзники і партнери дадуть відповідь єдино і рішуче. Світ притягне Росію до відповідальності» [17].

Також президент США пообіцяв здійснити аналіз останніх даних служби національної безпеки, порадитись із колегами й звернутися до американського народу з тим, щоб оголосити про ті подальші заходи, до котрих США і їхні союзники й партнери будуть вдаватися стосовно Росії за цей безглуздий акт агресії проти України та глобального світу й безпеки. Америка буде координувати свої дії із союзниками

по НАТО, щоб забезпечити рішучу спільну відповідь, що стримає будь-яку агресію проти альянсу.

Тим часом провідні аналітики CNN повідомили з України американській аудиторії, що страшно бачити ширину й масштаб того, що спостерігається в даний момент. Війська увійшли з різних напрямків вздовж українського кордону, і все це співпадає із найсерйознішими попередженнями з боку західних офіційних осіб, які заявляли про ці наміри Росії. А втім ці російські плани насторожують американських аналітиків своєю нереалістичністю, оскільки в них не проглядається будь-яка стратегічна вигода чи навіть логіка з боку глави Кремля. І коли це все-таки відбувається, то логічно постає питання про мотивацію Путіна. Якщо піддати аналізу його 57-хвилинний виступ щодо причин вторгнення, то постає моторошна картина: «Це була людина, як і раніше одержима тим, що відбулося на зорі його кар'єри, коли він був офіцером КДБ в Берліні. Одержимий розпадом СРСР, котрий він назвав щонайбільшою геополітичною катастрофою XX століття. Скидається на те, що він одержимий і думкою про те, що Україна як держава не має права на існування і що це все відбувається через радянські помилки. І ще він одержимий цією безпідставною ідеєю, що НАТО якимось чином прагне напасти на Росію. Що Україна – це плацдарм. Він заявив, що натівські місії тут [в Україні], що намагалися навчити українських військовослужбовців краще захищати країну, були, по-суті, базами НАТО, що це плацдарм для нападу на Росію. Так усе подається. І навіть сьогодні ідея про те, що якимось чином в рядах української армії є неофашисти, котрих необхідно атакувати, щоб Росія могла захиститися... Це абсурд, котрий ми чуємо увесь цей час... коли це Росія вторгається, коли це в Росії усім заправляє авторитарний лідер-одинак, схоже, часто-густо у відриві навіть від власних силовиків...» [9].

Те, що ще дві-три години перед тим, тобто вранці 24 лютого вважалося немислимим, сталося. І, як виявилось, згідно з оцінками українських військових, це не була «спеціальна воєнна операція», як то стверджує Кремль, а «початок повно-

масштабного вторгнення». Цей аналіз співпадає із розвідданими США, котрі були заздалегідь передані українським офіційним особам. І в них говорилося, що авіаударами справа не обмежиться, що буде задіяно цілий спектр воєнних тактик, прийомів кібервійни, психологічної війни, розгорнутих дій наземних сил.

Позиція НАТО загалом була очікуваною. Генеральний секретар НАТО Йенс Столтенберг виступив проти Росії і її воєнного наступу на Україну. Однак він уже вкотре нагадав, що Україна не є членом НАТО, хоча і вважається «дуже цінним партнером». А тому генсек дав чітко зрозуміти, що Північноатлантичний альянс не буде брати безпосередньої участі в подіях цієї країни: «На території України взагалі немає військ НАТО» й додавив, що у альянсу «відсутні плани щодо вводу військ НАТО в Україну». Що ж стосується загальнополітичних настанов, то тут Столтенберг звинуватив Росію в тому, що вона «використовує силу у своїх спробах переписати історію». Що ж стосується цілі Кремля, то вона полягає у спробі «відновити сферу впливу й повергнути цінності, котрими ми дорожимо». Перспектив можливих переговорів з Росією генсек НАТО на той час не вбачав: «Росія закрила двері для політичного урегулювання. Ми шкодуємо про це, але, як це не печально, такою є реальність» [15].

Позиція глав МЗС країн Балтії теж була очікуваною – їхні очільники закликали міжнародну спільноту найсуворіше осудити Росію й накласти максимальні санкції через «початок нової масштабної агресії проти України». Крім того прибалти закликали Захід невідкладно направити Україні зброю, боєприпаси та інші види воєнної підтримки для самозахисту, а також надати економічну, фінансову, політичну й гуманітарну допомогу: «Усі ми, вся міжнародна спільнота повинні найсуворіше засудити й накласти максимальні санкції на Росію – включаючи відключення від SWIFT, політичну ізоляцію, – і бути рішучими у нашій підтримці суверенітету й територіальної цілісності незалежної України» [12].

З боку Європейського союзу таж поступили заяви на підтримку України. За словами уповноваженого ЄС з питань

зовнішньої політики Жозепа Бореля, ця організація вдасться до найжорсткішого пакету санкцій, що будь-коли приймався. Разом із ним про масштабні штрафні заходи оголосила і голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляйен. Згідно її слів, російські активи в ЄС будуть заморожені, а російським банкам буде закрито доступ на фінансові ринки. Міністр закордонних справ Німеччини Анналена Бербок від своєї країни теж заявила, що буде запущено пакет із найбільш масштабними санкціями проти Росії, оскільки Україна не зробила нічого, що виправдало б цей напад. Навпаки, народ України має право на демократію і мир: «Президент Путін, ви ніколи не зможете зруйнувати цю мрію. Вона росте в Україні, вона росте і у вашій країні». Що стосується «Північного потоку – 2», то міністр економіки Німеччини Роберт Хабек наголосив, що не бачить можливості його підключення до мережі «у середньостроковій і короткостроковій перспективі» [13].

В цілому стало самоочевидно – у світі назріла нова геополітична реальність. За повідомленням інформаційних мереж у перший же день вторгнення «Гради» били вздовж усього кордону – від Луганська до Житомира. У Миколаєві сталися сильні пожежі. В Харкові знищено склад ракетно-артилерійського озброєння. У Києві пролунали вибухи в районі аеропорту Бориспіль. З огляду на обставини, радник голови МВС Антон Геращенко, не вдаючись до словника дипломатичного протоколу, сформулював ситуацію таким чином: «Або Україна і світ зупинить нового Гітлера зараз, або буде Третя Світова війна. З нами Правда! З нами Господь! Ми захистимо свою землю!».

Україна і світ увійшли у нову фазу розвитку: **відбувся потужний суспільний здвиг «Національно-визвольної антифашистської війни українського народу»**. Ніхто не може передбачити усіх перипетій цього воєнного протистояння. Але перший же день війни уже зримо довів: український народ вистойть, його збройні сили помножать свої спроможності. Немає жодного сумніву, що перемога буде за нами.

Література

1. Британия ввела санкции против российских банков и олигархов. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/22/7324968/>

2. «Война теней» теперь идет в открытую: Le Figaro – о противостоянии разведок США и России. URL: inosmi.info/voyna-teney-teper-idyot-v-otkrytuyu-le-figaro—o-protivostoyanii-razvedok-ssha-i-rossii.html

3. Глава ЦРУ в Москве: не допустить удара по Украине? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/burns-in-russia/31553088.html>

4. Главред: Зеленский пообещал заняться разрывом отношений с Россией и заговорил о военном положении. URL: inosmi.info/glavred-zelenskiy-poobeschal-zanyatsya-razryvom-otnosheniy-s-rossiyei-i-zagovoril-o-voennom-polozhenii.html

5. Джо Байден выступил с новым заявлением по ситуации вокруг Украины. URL: <https://rus.ozodi.org/a/31717292.html>

6. Корреспондент: Зеленский заявил о разрыве дипотношений с Россией. URL: inosmi.info/correspondent-zelenskiy-zayavil-o-razryve-dipotnosheniy-s-rossiyei.html

7. Корреспондент: Кулеба призвал мир остановить Путина. URL: inosmi.info/correspondent-kuleba-prizval-mir-ostanovit-putina.html

8. Обозреватель Independent: Китай не дал России зеленый свет для вторжения на Украину. URL: inosmi.info/obozrevatel-independent-kitay-ne-dal-rossii-zelyonyy-svet-dlya-vtorzheniya-na-ukrainu.html

9. «Очень тревожное утро» - корреспондента CNN поразил масштаб происходящего на Украине. URL: inosmi.info/ochen-trevozhnoe-utro—korrespondenta-cnn-porazil-masshtab-proiskhodyaschego-na-ukraine.html

10. Страна: Украина потребовала от России отменить решение о признании ДНР и ЛНР. URL: inosmi.info/strana-ukraina-potrebovala-ot-rossii-otmenit-reshenie-o-priznanii-dnr-i-lnr.html

11. «Україна залишає за собою право на індивідуальну і

колективну самооборону»: Зеленський розповів, що буде далі. URL: https://tsn.ua/politika/zelenskiy-rosproviv-scho-bude-dali-1983433.html?utm_medium=refferal&utm_source=idealmedia&utm_campaign=tsn.ua&utm_

12. УП: главы МИД стран Прибалтики призвали оказать помощь Украине. URL: inosmi.info/up-glavy-mid-stran-pribaltiki-prizvali-okazat-pomosch-ukraine.html

13. Der Tagesspiegel: ЕС обещает России самые жесткие санкции, какие она когда-либо видела. URL: inosmi.info/der-tagesspiegel-es-obeschaet-rossii-samye-zhyostskie-sanktsii-kakie-ona-kogda-libo-videla.html

14. EurActiv: страны ЕС единогласно приняли пакет санкций против России. URL: inosmi.info/euractiv-strany-es-edinoglasno-prinyali-paket-sanktsiy-protiv-rossii.html

15. Fox News: Столтенберг заявил, что у НАТО нет планов по вводу войск на Украину. URL: inosmi.info/fox-news-stoltenberg-zayavil-cto-u-nato-net-planov-po-vvodu-voysk-na-ukrainu.html

16. Independent: минобороны Британии пригрозил «дать пинка» Путину и припомнил Крымскую войну. URL: inosmi.info/independent-minoborony-britanii-prigrozil-dat-pinka-putinu-i-pripomnil-krymskuyu-voynu.html

17. MSNBC: Байден осудил Россию за «неоправданное нападение» на Украину. URL: inosmi.info/msnbc-bayden-osudil-rossiyu-za-neopravdannoe-napadenie-na-ukrainu.html

18. WSJ: Путин перехитрил Запад – потому что живет в своем мире. URL: inosmi.info/ws-putin-perekhitril-zapad-potomu-cto-tot-zhivyot-v-svoyom-mire.html

РОЗДІЛ II.

ГЕОПОЛІТИКА

Глава 2.1.

Ідеологема «ворога»: невротична криза ідентичності

(Україна дипломатична. К., 2020. С. 771-786)

Епідемія «COVID-19» сколихнула світ. Поки науковці – епідеміологи та біотехнологи – шукають формулу вакцини, громадський рух по всьому світі перейнявся пошуком більш зримого «ворога», на котрого можна було б виплеснути свій гнів і соціальне обурення. Поштовхом стала смерть чорношкірого громадянина США Джорджа Флойда від свавільного поводження поліцейських. Тож на цей раз протестувальники під гаслом «життя чорних важливе» масово постали проти расизму й знайшли уособлення «ворога» у численних пам'ятниках колишнім рабовласникам і колонізаторам. Якщо узагальнити, у світі активізувався механізм негативної суспільно-політичної мобілізації «своїх» – утвердження власної чи групової ідентичності шляхом поборювання «чужих».

Війни пам'яті й пам'ятників

Хто б що не говорив, а до нинішнього феномену «війни пам'ятників», як і «війн історичної пам'яті» в цілому, слід поставитись серйозно: він достоту набув форми масового синдрому, охопив ряд країн й приніс несподівані результати. Так, у Сполучених Штатах Америки набрав сили масовий рух по знесенню пам'ятників першовідкривачу континенту Христофору Колумбу. Відразу ж протестні виступи солідарності в боротьбі проти расизму сколихнули й Європу. В Бельгії

були зафіксовані спроби демонтажу пам'ятника королю Леопольду II на площі Трон в Брюсселі, а також акти руйнування його численних скульптур у парках та музеях країни. В Лондоні протестувальники вимастили фарбою пам'ятник Вінстону Черчиллю, написавши на постаменті – «расист», і прикріпивши листівку із надписом «життя чорних важливе». А далі черга дійшла й до пам'ятників менш значимим фігурам, що заплямували себе політикою расизму й геноциду завойованих народів.

Паралельно активізувалася боротьба у США проти меморіалів прихильникам Конфедерації – учасникам громадянської війни 1861-1865 років, що виступали по боці рабовласницького Півдня. Тут «війна пам'ятників» триває щоправда уже з 2015 року, але кінця-краю їй поки що не видно: таких пам'ятників немало – у 31 штаті їх налічується понад 700. Справа, власне, не в їхній кількості, бо йдеться про важливіше: відбувається ревізія історичного минулого, переосмислення механізму соціокультурної інтеграції американського суспільства.

Так, даючи розпорядження демонтувати пам'ятник командуючому армією Півдня генералу Роберту Лі, губернатор штату Вірджинія Ральф Нортен заявив: «Ми більше не будемо проповідувати фальшиву версію історії». Іншої думки з приводу демонтажу пам'ятників та перейменування воєнних об'єктів, пов'язаних з іменами конфедератів, дотримується президент США Дональд Трамп: «Я не дозволю викривити нашу історію найвеличнішої у світі країни». Реакція на заяву Трампа з боку сенатора від штату Іллінойс від Демократичної партії Теммі Дакуорт не запізнилася: президенту «має бути соромно за те, що він відмовився навіть розглядати можливість того, щоб американські військові припинили вшановувати зрадників, котрі воювали проти Америки, щоб захистити своє право володіти чорношкірими американцями, а також продавати і убивати їх» [5].

Нас турбує своє – чи не доведеться коли-небудь вшановувати зрадників, котрі воювали проти суверенної України, її територіальної цілісності. От уже понад 7 років триває

агресія Росії проти України. А тим часом в Росії жодних зрушень в бік визнання агресії, а тим більше, розкаяння у своїх діях не спостерігається. Навпаки – у підмосковній Кубінці патріархом Московським і вся Русі Кірілом (Гундяєвим) було освячено головний храм Збройних сил. Російське воїнство, за словами патріарха, відзначилось «у боротьбі проти зовнішнього і внутрішнього ворога». За повідомленням російського інформаційного агентства REGNUM, станом на травень 2018 р. більшість громадян РФ вважали, що найбільшу загрозу для Росії являють собою такі країни як США (78%) і Україна (49%). Вороже налаштованими до Росії вважалися: Великобританія (38%), Латвія (26%), Польща (24%) і Литва (23%).

Тож після освячення храму об'єктивно постало питання: кого на цей раз буде назначено Росією кандидатами на роль головних «ворогів» – зовнішніх і внутрішніх? Яка ідеологія на цей раз запанує у визначенні цих «ворогів»? З огляду на радянське тоталітарне минуле, залишається досить вірогідною реалізація тенденції, описаної у свій час теоретиком тоталітарної держави, чільним представником Консервативної революції Карлом Шміттом. Як свідчить Вікіпедія, його роботи «вплинули на розвиток теорії, політики, права, європейської філософії (особливо ультраправої і неоконсервативної в Західній Європі і Росії) XX і XXI століть». Сутність політичної «екзистенції» народу, стверджував К. Шмітт, полягає в тому, є чи немає в ньому волі до визначення ворога чи друга: «До тих пір, поки народ існує в сфері політичного, він повинен – хоча б і лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності цей крайній випадок, вирішує він сам, самостійно) – визначати різницю друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції. Якщо в нього більше немає здатності чи волі до цього розрізнення, він припиняє політично існувати» [11].

У справі визначення «друга і ворога» за Росією справа ніколи не стояла – це завжди був свого роду фірмовий бренд країни. Більше того, така традиція освячувалася церквою. Заява патріарха Кіріла про те, що він сам буде настоятелем

головного храму Збройних Сил Росії, не залишає жодного сумніву: пальму першості посяде, судячи з усього, «православ'я, самодержавство і народність». І ніхто не поставить під сумнів образ Сталіна як «батька народу» і «досвідченого менеджера». Справжнє тобі повернення на круги свої: «Нет заботы непрерывнее и мучительнее для человека, как оставшись свободным, сыскать поскорее того, перед кем преклониться... Чтоб сыскать такого, чтоб и все уверовали в него и преклонились перед ним непременно все вместе» (Ф. Достоевский. «Братья Карамазовы»).

Російські громадяни, які звикли жити в ситуації боротьби проти «шкідників», в масі своїй і нині не проти повернення методів сталінського режиму. За оцінкою співробітника «Левада-Центру» Деніса Волкова, позитивно до Сталіна нині ставляться 70% російських респондентів: «Люди говорят, что он выиграл войну, что он stworил великую державу и третье, что при нем был порядок... Фигура Сталина набувает нового значения, є символом наведения порядка... Сегодня мы бачимо останній сплеск зменшення частки людей, котрі говорять про масовий характер репресій, все більше людей впевнені, що це зачепило б лише самі верхи»[6].

Складається враження, що радянське минуле цих людей нічого доброго їм не навчило. Судячи з даних соціології, ситуація в цілому й нині не вселяє оптимізму. Так, згідно даних «Левада-Центру» на початок 2020 року 65% жителів Росії щиро шкодували про розпад СРСР, а не шкодували – 26%. В Україні стан справ теж викликає тривогу: згідно травневих даних 2020 р. КМІС, третина респондентів (33,5%) теж шкодує за розпадом СРСР, але тішить хоч те, що 50% – не шкодують. До того ж у нашій країні динаміка в цій площині громадської думки розвивається в позитивному напрямі: за даними опитування, наразі 35% респондентів все ще вважають, що перебування України в СРСР принесло їй більше користі ніж шкоди (а в 2013 році таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять уже 28% респондентів (а в 2013 році таких було 18%). Тобто, певні зрушення відбуваються, але ситуація в цілому залишається все ще підвішеною – радянське

минуле чітко тримається в свідомості людей. Як мовиться в популярній французькій приповідці, «мертві хватають за ноги живих» (*Le mort saisit le vif*) [9].

А тим часом в Європі відбуваються динамічні зміни: громадськість переосмислює роль Вінстона Черчилля й солідаризується з потерпілим чорношкірим американцем Джорджем Флойдом. В Брюсселі демонстранти уболівають за долю невинних жертв XIX століття басейну ріки Конго. Справжня тобі одержимість каяттями. Як колись говорили радянські пропагандисти, «два світи – два світогляди». Хто формує ці світогляди? Чому станом на 2020 рік «добре, або дуже добре» ставляться до Росії 54% українців, а росіян до України лише 41%? Чому «погано, або дуже погано» до українців ставиться 47% росіян, а навзаєм – 33% українців? [10].

За таких різних вихідних настанов виникає запитання: наскільки вірогідною є можливість для цих двох народів порозумітися між собою заради набуття позитивного змісту своєї національної ідентичності? І чи знайдуться в Росії значимі політичні сили, які б, врешті-решт, визнали факт агресії проти України і відмовилися від ідеологеми «ворога»? Чи може Україна в односторонньому порядку покінчити з війною, яку вона не розпочинала? Чи не складеться тим самим ситуація, яку описує уже згадуваний нами популярний в Росії Карл Шмітт: «Якщо частина народу оголошує, що у неї ворогів більше немає, то тим самим в силу стану справ вона ставить себе на сторону ворогів і допомагає їм, але розрізнення друга і ворога тим самим далєбі не усунено. Якщо громадяни якоїсь держави заявляють, що особисто у них ворогів немає, то це не має відношення до питання, бо ж у приватної людини немає політичних ворогів... Якщо якийсь народ страшиється трудів і небезпек політичної екзистенції, то знайдеться якийсь інший народ, котрий візьме на себе ці труди, взявши на себе його «захист проти зовнішніх ворогів» і тим самим політичне панування; покровитель (*Schutzherr*) визначає потім ворога в силу відвічного взаємозв'язку захисту (*Schutz*) і покори» [11].

Якщо спроектувати це положення на нинішні взаємини України і Росії, то ситуація якось не надихає на оптимізм. Що-що, а взяти на себе захист іншої країни під гаслом «проти зовнішніх ворогів» Росія завжди була готова, вимагаючи на-взаєм лише одного – покори. Однак, врешті-решт, будемо по-кладатися на те, що Карл Шмітт теж не є істиною в останній інстанції. Як то мовиться, продовжимо відстежувати ситуа-цію.

Актуалізація образу «ворога»

Здавалось би Україна здійснила рішучий крок, аби покін-чити із своїм радянським минулим. По країні прокотилася могутня кампанія «ленінопаду» – демонтажу пам'ятників ра-дянського минулого. Перейменовано сотні вулиць і десятки населених пунктів. Шкільні підручники поповнились світли-нами нових національних героїв, а старих було піддано ана-фемі. Здавалось би – усе так як у цивілізованих людей. А тим часом щоденне життя засвідчує, що радянський порядок (блат, кумівство, корупція, запобігання перед начальством одних і сваволя з боку інших) в тій чи іншій формі відрод-жується на масовому рівні ось уже впродовж трьох десяти-років незалежної України. І тут нам уже малою втіхою стає «війна пам'ятників», бо з'являється все більше свідчень що кампанією «іконоборчества» все це не закінчиться, навіть коли й вдасться дещо «скинути» напругу в перегрітому ка-зані суспільних протестних настроїв.

Такий стан справ засвідчує необхідність аналізу моделі щодо утвердження радянського режиму над воістину демо-кратичним українським народом. Чи все тут з нашою «демо-кратичністю» так однозначно й науково коректно? Досить оглянутися на тридцятилітній досвід утвердження цієї самої демократії в статусі суверенної держави. Тож напрошується робоча гіпотеза нашого аналізу: процеси повільного й кволо-го інституційного розкладу радянської системи стримують-ся в нашому житті (і частково пригнічуються) особливою природою «радянської людини», котра понад три покоління

підряд формувалася в СРСР (в тому числі й в Україні) під контролем репресивних і контролюючих суспільних структур. У підсумку пересічна людина змушена була належним чином адаптуватися до радянського ладу, набути певних якостей виживання, завдяки яким існує й до цього дня. Не претендуючи на першовідкриття у такій постановці проблеми, пошлемось на класичну роботу Льв Гудкова п'ятнадцятирічної давності «Идеологема “врага”. “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции», опубліковану в збірнику «Образ врага (сост. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с.). Діагноз, поставлений видним російським аналітиком (а нині – директором «Левада-Центру») радянському суспільству, як на наш погляд, один до одного лягає як на нинішнє російське суспільство, так і українське – звичайно із певними національними особливостями і з врахуванням обставин того чи іншого поточного моменту.

Аналіз Льва Гудкова витримав випробування часом: аналітик звернувся до цієї проблеми ще в 2001 році, а згодом удосконалив свій аналіз і оприлюднив його у 2005 році. З прикрістю слід визнати, що перше ознайомлення з роботою «Идеологема “ворога”» не втілилося нами відразу у практичне її застосування. На той час між Росією й Україною ще зберігалися більш-менш стримані ділові стосунки. Хоча вони були уже ускладнені результатами Помаранчевої революції 2004 року, але тоді мало хто взявся б пророкувати що між цими країнами проляже не просто «образ ворога», а загарбницька війна у всій своїй наготі. Думалось так: одне діло цивілізаційне утвердження національної ідентичності, але зовсім інше – озброєне насилля з боку сусіда. Однак згодом прийшло витверезіння: реальним фактом стала анексія Криму та окупація окремих районів Донбасу, десятки тисяч смертей і каліцтв, мільйони біженців і руйнування виробничої сфери України. Все це вимагало глибокого осмислення.

Відтак праця Гудкова, що несла в собі потужний методологічний потенціал, була затребувана самою злобою дня. Від 2014 року описаний в ній «образ ворога» набув у нашому житті зримої конфігурації: взаємовідносин «агресора» Росії і

«жертви агресії» – України. До того ж ідеологема «ворога» в реальній політиці путінської Росії набула свого відверто-цинічного мобілізаційного втілення. За нею стояла давня універсальна імперська традиція, а її впровадження в життя залежало тепер лише від об'єкту російського зацікавлення. В образі «ворога» міг бути проголошений колективний Захід, НАТО, ісламські фундаменталісти, Грузія, Чечня чи Україна, власне будь-хто, що стояв би на заваді великодержавних зазіхань Росії.

А тим часом однією із особливостей світосприйняття деякими колами в Україні стало смиренне очікування часів, коли закінчиться «ера Путіна» і між нашими державами врешті-решт встановиться мир і взаєморозуміння. І в цьому ми вбачаємо велику ілюзію, яка може обернутися для нас новими розчаруваннями й неадекватними сподіваннями на зміни як у внутрішній політиці, так і зовнішньополітичній ситуації навколо нашої держави. Хто б на що не сподівався, але Росію слід сприймати такою, якою вона є, якою склалася століттями і яка на сьогоднішній день є своєрідним відтворенням радянської системи із соціальною опорою на новітній різновид «простої радянської людини», або словами сучасного політичного сленгу – «совка». Нас не може не бентежити розумування, що, мовляв, «Кремль – то одне, а російський народ – то інше». Дуальна опозиція «народ – влада» містить у собі не лише іпостась боротьби, але й єдності цих двох протилежностей. Чи може ми відмінили вже закони діалектики?

І не завжди ця єдність «народ – влада» базується на насиллі з боку верхів, хоч наше спільне історичне минуле в Російській імперії чи СРСР було сповнене жажливих злочинів проти людяності аж до геноциду не лише українського, але й інших народів. Однак факт залишається фактом: одне лиш насилля не здатне забезпечити збереження (а тим більше відтворення!) радянського репресивного режиму впродовж тривалого часу. Для цього влада мала докласти сил, аби отримати масове визнання з боку народу – свою легітимацію. А населення, з свого боку, повинно було мати час і змогу адаптуватися до умов, що домінували у цій системі. Маємо сприй-

няти як факт: для виживання люди змушені були опрацювати навички взаємодії з новими керівними органами, і, врешті-решт, ідентифікувати себе з ними. З цього приводу Лев Гудков зазначає: «В нашому випадку легітимація і внутрішнє виправдання радянської влади полягали, між тим, у специфічному поєднанні культури страху і надії, у поєднанні офіційного культу героїзму й самовіддачі з етикою заручництва, похідними від яких були повсякденні комплекси внутрішньої залежності й пасивності, невизначеність й партикуляристська дифузність індивідуальної, особистої ідентичності, манілівське мрійництво й соціальна незрілість (патерналізм, підліткові агресивність і некритичність стосовно дальніх і ближніх) тощо» [1, с. 8].

Крах соціально-економічної організації радянської системи не призвів до повної дисфункції інших соціальних і культурних інститутів тоталітарного ладу. Звісно, все тече, але не все змінюється докорінно і принципово, а тим паче світогляд людини. Як засвідчують соціологічні дані, базові цінності й уявлення радянської людини часто-густо зберігають надзвичайну стійкість. Змінюються зовнішні оперативні механізми задля адаптації до нових, внесених глобалізаційними процесами умов, але фундаментальні структури соціальної організації в цілому залишаються все ж тими – «совковими». На превеликий жаль, зазначає Лев Гудков, «пластичність соціальної природи людини пов'язана не з її продуктивними здатностями й готовністю до інновації, а з практичним імморалізмом в поєднанні із редукованими традиціоналістськими уявленнями про соціальний світ, організований по модулю «свої – чужі». В їхньому ряду ідеологема «ворога» відіграє особливу роль». Що характерно, «не лише структура образів ворога, але навіть саме висування на перший план риторики ворога уже може слугувати симптомом щонайважливіших соціальних процесів – масової консолідації мобілізаційного типу, блокування інновації, консервації архаїчних уявлень і ритуалів» [1, с. 9].

Моніторингові дослідження російських соціологів, зазначає Лев Гудков, показали після 1994 року взаємозалежність

між високими самооцінками публіки, що прагла знову самоствердитися у своєму великому минулому і надзвичайних національних чеснотах, і все зростаючою ксенофобією й ізоляціонізмом Росії, невротичною відмовою від порівняння себе із іншими благополучними країнами. Різко давався взнаки внутрішній опір з боку суспільства до будь-яких зусиль трансформувати державну економіку в ринкову, посилювалися страхи й уявлення про загрозу безпеці країни, про змови проти неї. І цих зрушень масової свідомості виявилось достатньо для дискредитації й подальшого розкладу нібито вже «демократичної» російської еліти. Потрібен був лише привід для встановлення в країні мобілізаційного режиму: «Друга чеченська війна була майже неминучою після фінансової кризи 1998 р. – реванш став необхідною умовою самозбереження не лише для генералів, але й для ревіталізації всієї управлінської системи суспільства». Відновлення на публічній сцені «ворога» стало передумовою підвищення всезагального масового тону в 1999-2000 рр.: «Антизахідний ресентимент у великій мірі сприяв приходу до влади лідерів, що вийшли із спецслужб і армії: КДБ, МВС, ВПК та інших силових структур, що складали кістяк мілітаризованого радянського суспільства» [1, стр. 10].

На порядок денний було винесено питання про розбудову «сучасної» Росії. Слово «сучасної» взято тут в лапки не випадково, і це не риторичний вибрик. Високий рівень воєнно-промислового розвитку, яким хизується нинішнє кремлівське керівництво, не є визначальним показником «сучасного». Ні армія, ні поліція не є на сьогоднішній день домінуючими маркерами основних суспільних цінностей у світі. Такими сьогодні виступають вільний ринок, рівень парламентської чи наукової дискусії, мистецьке самовираження, спортивні досягнення чи громадянська благочинність. І навпроти, в архаїчних соціумах проблема існування цілого безпосередньо пов'язана із умовами забезпечення фізичного виживання й захисту її членів. У разі коли силовим структурам надається статус центральних символічних інститутів соціуму, то це може означати лише або прагнення

імітації державної величі, або ж є свідченням екстремального стану суспільства, викликаного особливими обставинами – великими терористичними актами чи посяганням на територіальну цілісність держави. Біда лише в тому, зазначає Лев Гудков, що «тривале збереження такого стану у цих суспільствах загрожує радикальною деформацією його основних інститутів і обмеження їхніх функцій, як це було, наприклад, в 1920-х роках у Італії чи дещо пізніше – в Німеччині» [1, стр. 13].

Ще у 2017 році ми звертали увагу на загрозу фашизації Росії під демагогічними гаслами «антифашизму». Як антитеза Росії – в ранг найзапекліших «фашистів» кремлівськими пропагандистами були призначені українці (варто лише послухати телепередачі Солов'йова-Скабеєвої-Попова). Відбулось формування мілітаризованого світобачення широких мас російського населення: «фашисти – це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна – це антифашисти». Вибитого із звичного ритму життя обивателя це влаштовує – він завжди шукатиме для виправдання своїх негараздів комфортну ідеологічну опору. І путінізм, дещо підправлений економічним лібералізмом і політично оформленим під демократію, став належним ідеологічним обґрунтуванням «совка» [7, стор. 247].

Хрещені батьки ідеологеми «ворога»

Звісно, було б великим спрощенням зображати ідеологеми «ворога» в тоталітарних чи авторитарних суспільствах як винахід верхів, що насильно нав'язується рядовій масі. Проблема набагато складніша, актуалізація образу «ворога» і тих загроз, які він гіпотетично несе в собі, має свої об'єктивні передумови. Вони зберігаються у своєрідному традиційному «культурному депо» на периферії свідомості людини й активізуються в екстремальній ситуації. Відбувається двосторонній процес – не лише нав'ювання «масі» ідеологічних конструкцій «ворога», але й потужний потяг «маси» за кризових умов до мілітаризованих форм організації суспільства назустріч інтенціям «верхів».

Тож феномен «ворога» не слід зводити до результатів якихось масонських злокознів чи підступів будь-яких інших героїв конспірології – «чужого», «стороннього» чи «маргінала». Із різних визначень поняття «ворог» Лев Гудков виділяє найголовніше: об'єктивна соціальна функція образу «ворога» – «нести уявлення про те, що є загрозою самому існуванню групи... її базовим цінностям. Смертельна загроза, що виходить від «ворога», є щонайважливішою ознакою подібних риторичних і смислових конструкцій». Від цього ворога можна захиститися, ухилитися від нього або перемогти його, однак «в будь-якому випадку «ворог» являє собою апелятивний фактор, що мобілізує усіх членів суспільства до солідарності й згуртування навколо влади чи групового авторитету, своєрідного гаранта безпеки й позбавлення від загрози знищення» [1, с. 14-15].

В контексті взаємин Росії й України образ «ворога», який приписувався Москвою українському народу, набував особливо непривабливого характеру. Парадокс полягає в тому, що з одного боку, українці в очах «руських» ще з часів Російської імперії не вважалися «іногородцями». Їх просто гамузом зараховували теж «руськими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали лише як діалект великоросійської. З другого боку, інтенцію українців до незалежності трактували не як прагнення одного із «іногородців» відділитися, а як зраду і відступництво у середовищі «своїх», що підриває внутрішню дисципліну й вірність спільноті, ставить під сумнів значимість тих норм, що сповідується «старшим братом». Відтак стосовно українців у Росії створився образ «внутрішнього ворога», до якого слід принципово ставитися з підозрою й недовірою, а також дотримуватись у спілкуванні з ним пильності, встановивши над ним жорсткий соціальний контроль. У підсумку на політичному рівні йшла гомогенізація імперії, а на культурному – колоніальна екзотизація України в ролі такого собі недорікуватого «поющего и танцующего славянского племени».

А тим часом російській стороні варто було б усвідомити, що тривалий період перебування України в статусі «внутріш-

ньої колонії» Російської імперії не міг не викликати своєрідного компенсаторного «ефекту бумеранга», провокуючи феномен якщо не історичного реваншу, то, в усякому випадку, феномен ідентичності опору: «Україна не Росія» (Леонід Кучма). Того реваншу і опору, який доцільно було б перевести в діалог двох народів. Зокрема, діалог у напрямі переосмислення нашої історичної спадщини, а також поглибленого аналізу сучасних глобальних викликів і вирішення, врешті-решт, проблеми національної ідентичності – насамперед через призму цих викликів [8, с. 109].

Для цього необхідно було б визначитись із самою сутністю ідеологеми «ворога», що має давню і то досить драматичну традицію. Так, в християнській традиції середньовіччя «ворог» набув екзистенційної соціально-моральної «генералізації» й в руках інквізиції став універсальним символом зла – «ворогом роду людського». Недалеко від цього принципу відійшла у своїй національній та класовій ідеології й Французька революція. На зорі модерних часів масове уявлення про «ворогів народу» втілювалося в практику жорстоких репресій – яacobинського терору. Однак подальший розвиток семантики «ворога» впродовж XIX ст., і на цьому слід особливо наголосити, відбувався під доволі стриманим знаком позитивної і систематичної раціоналізації соціальних відносин і практик. Бюрократизація різних сфер суспільного життя стала забезпечувати його згуртованість. І тут щонайважливішими соціальними інститутами стали: армія нового типу на засадах всезагальної воїнської повинності; система масових політичних партій; національна масова школа, зорієнтована на досягнення загальної писемності; поява засобів масової комунікації – аж до мільйонних тиражів; масове промислове виробництво й розгалужена транспортна інфраструктура.

З огляду на ці обставини, з'явився ряд стримуючих факторів щодо розповсюдження уявлень про «ворога». Бюрократія, при всьому нашому критичному ставленні до неї, заінтересована у раціональному ставленні до дійсності, культивуючи впевненість у можливості поступового і методично-

го, технологічного удосконалення життя. У середовищі бюрократії не виникає проблематики розриву, невротичної кризи, а відповідно, й потреби у нагнітанні психозу щодо загрози з боку екзистенціального чи смертельного «ворога». Інша справа – лідери радикальних рухів і організацій, котрі з тих чи інших причин не отримали шансів реалізації своїх програмних цілей через легальні інституційні канали. Бажання подолати бар'єри бюрократичних структур породжує у цих маргінальних ідеологів нахил до радикалізації своїх програм, самоствердження й досягнення влади на шляхах нагнітання екстремізму й культивування ідеології «ворога».

Прокляття «модернізації наздогін»

Тут багато що залежить від історичних умов тої чи іншої країни, від того, яка модель модернізації утвердилася в ній. Умовно кажучи, можна виділити перший тип класичної модернізації, що характерний для англійського, а ще краще – американського, шляху розвитку. А вже другий тип, так званої «модернізації наздогін», притаманний у більшій мірі російському, індійському чи індонезійському шляху суспільних перетворень.

Перший тип являє собою інноваційний розвиток уже існуючих модерних «кристалів» реальних соціальних відносин. В самих конституційних засадах суспільств американського типу (його моделі взаємних стримувань і противаг) уже закладався принцип компромісу, конкуренції, дискусій і погоджень. А ці останні за визначенням блокували ідею тотальності «ворога», принаймні за звичних умов мирного життя. В цих країнах утвердилося розуміння держави як інституту, що технічно обслуговує потреби громадянства. Із сили, що постала над суспільством, а то й «поборюючою» громадянське суспільство, держава стала еволюціонувати в бік інституціональної структури, що контролюється самою спільнотою. Спільнота ж (society) все більше усвідомлювалась як сукупність різнорідних груп, корпорацій чи громад-

ських утворень – своєрідних об'єднань на кшталт виробничого синдикату чи наукового співтовариства.

Другий тип суспільств у країнах так званої «запізнілої модернізації» чи «модернізації наздогін» здійснюється зовсім іншими соціальними інститутами й елітами. Зазвичай її агенти, орієнтуючись на успіхи модернізації в інших державах Європи, прагнуть «пересадити» ряд соціальних феноменів на свій ґрунт, добитися подібного успіху шляхом цілеспрямованого запозичення необхідних соціальних форм. І тут спрацьовує прокляття «модернізації наздогін»: «Або це все, що пов'язано з армією і війною, або ж те, що розглядається як необхідні фактори реалізації імперських амбіцій – освіта, торгівля, наука, транспорт тощо. Цей процес відбувається під контролем влади, при консервації (більш чи менш вдалої) інших сфер і систем соціальних відносин. Те, що складає сутність модернізації першого типу (лібералізм, свобода, індивідуалізм), тут розглядається як загроза існуючому порядку і тим його структурам й інститутам, що його забезпечують. Тому влада або виступає тут безпосереднім агентом модернізації (створює армію нового типу – орієнтовану на промислову, масову війну), або підтримує відповідні сили, корпорації й групи, сприяє їм (дворянське підприємництво, державно-залежна буржуазія, патерналістський капіталізм тощо)» [1, 21].

І ось тут при «модернізації наздогін» на перший план висувається вирішення завдань зовсім не-модерного плану – ставка на форсовану мілітаризовану індустріалізацію, на централізацію управління, на імперську зовнішню політику. Так, сам феномен війни уже давно і надійно перетворився в принцип організації російської національної культури, як осьовий компонент мобілізаційного суспільства. Що вже говорити про ідеологічний наратив Великої Вітчизняної війни, котрий був піднесений до рівня центрального, опорного символу російської культури другої половини ХХ ст. Саме в цьому випадку на повну силу включаються уявлення про «ворога», про потенційну загрозу «для всіх», на досягнення єдності на шляхах негативної солідарності. Для «модернізації наздо-

гін» ідеологема «ворога» перетворюється в основний механізм інтеграції, консолідації «від противного». Віднині армія стає щонайважливішим каналом соціальної мобільності, механізмом підтримки ієрархічного порядку в суспільстві, втіленням престижу. Так само й поліція наділяється безліччю розширених функцій, головною із котрих є збереження й забезпечення всього режиму мобілізації: «Власне правові й правоохоронні (кримінологічні) завдання відходять на другий план, а на перший виходять репресивно-ідеологічна діяльність – профілактика, нагляд, контроль (наприклад, «соціальне виховання», нагляд за мораллю, культурою, дозвіллям, економічною поведінкою тощо). Суд як інститут «правосуддя» втрачає при цьому своє значення й відходить на задній план» [1, с. 22].

З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що для будь-якої форми «модернізації наздогін» притаманним є дефіцит ліберальних цінностей. Цей дефіцит гостро переживається як криза ідентичності культури, втрата елітою необхідного культурного ґрунту. Одні політичні сили намагаються компенсувати цю відсутність на шляху утопії щодо розбудови «нового суспільства», а другі – апеляцією до консервативного захисту віри, моралі, мови. І те й інше покликано легітимізувати режим – або утопією майбутнього, або утопією минулого. Однак, акцентує нашу увагу Лев Гудков, «в будь-якому випадку «модернізація наздогін» передбачає або ж авторитарні, або ж тоталітарні типи соціальної організації суспільства. Комплекс національної чи соціальної неповноцінності (невротична криза ідентичності) компенсується агресивністю і демонстративною (зовнішньополітичною), і соціально-репресивною, орієнтованою на пошук внутрішніх ворогів. Звідси – підвищене значення захисно-оборонних рефлексів, поширеність доносів і пильності» [1, с. 22].

Замість визнання особистісних досягнень і готовності до інтенсивної й методичної праці в суспільстві «модернізації наздогін» на перше місце виносяться ознаки вірнопідданості, корпоративної моралі й дозволених форм діяльності. «Захід», що сповідує принцип особистісного успіху, в цій системі от-

римує узагальнене значення як «анти-ми», чужого і ворожого російському «особливому шляху», «самобутності», «соборності» тощо. Тож, як слідує із праці Льва Гудкова, уже два десятиліття тому образ «ворога» став чи не головною ідеологічною компонентою російського традиційного мислення, що набуло форми війн історичної пам'яті.

А на війні – як на війні

Наразі в Російській Федерації війни історичної пам'яті стали набувати статусу одного з головних маркерів сучасних російсько-українських відносин. Так, із номера в номер проблему російського історичного наративу щодо проблем війни і миру в контексті взаємовідносин Росії й України порушує Фьодор Лук'янов – головний редактор журналу «Россия в глобальной политике», голова Президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії, науковий директор білякремлівського Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Фігура в російських аналітичних колах аж надто помітна, щоб легко-важити його трактуваннями сучасного стану й перспектив російсько-українських відносин. Так, на його думку, «війна пам'яті різко вийшла на новий виток – взаємні випадки відбуваються чи не щоденно. Є конкретний привід – очікуване 75-ліття закінченні Другої світової війни. Але мова не про саму історію, а про поточну політику, і тут важливо розуміти, в чому прикладні причини для актуалізації цієї теми» [4].

Насамперед, зазначає Фьодор Лук'янов, стратегічна лінія Кремля зазнала певної еволюції. Якщо відволіктися від різноманітних офіційних заяв і задекларованих концептів, то в практичному житті Росії після розпаду СРСР правлячі кола дотримувалися двох моделей міжнародно-політичного буття. Перша – якась із форм інтеграції Росії у «Великий Захід». Друга – протистояння Заходу, спроба Росії створити йому противагу. Обидві вони в чистому вигляді не реалізовувалися, але маятник тим не менше переміщався саме в цій амплітуді. Коли ж світ із однополюсного став набирати поліцентричного вигляду при домінуючому протистоянні «США – Китай»,

Кремль став тяжіти до того, щоб сприймати «регіональність» уже не як образу для себе, а як «необхідну передумову успішного існування на міжнародній арені».

Мовляв, на ранньому етапі розпаду СРСР керівництво Росії щиро прагло влитися в східноєвропейський тренд, але потім з'ясувалося, що в цю матрицю країна чомусь не вписується (чому – не аналізується!). І ось тоді в російському суспільстві відбулося просвітлення: Кремль перейшов від імітації західного внутрішнього суспільно-політичного устрою («модернізація наздогін») до пародії на американський зовнішньополітичний авантюризм. І в тому, нібито, була задумка великої ваги: зірвати ліберальну маску із Заходу й показати всім, що Сполучені Штати Америки теж, всупереч ретельно відпрацьованому іміджу, грають на міжнародній арені згідно законів джунглів. Тоді, відчувши оцю внутрішню вразливість Заходу, Росія й мобілізувала усі свої ресурси, викриваючи лицемірство західного лібералізму перед усім світом. А заодно – дозволяючи собі теж вдаватися до тих же законів джунглів за принципом: «на війні – як на війні». Тут ідеологема «ворога» висовується на перший план, витісняє традиційні моральні уявлення, апіорно звільняючи совість від можливого почуття провини й відповідальності.

Значення України в подібній стратегії «нової регіональності» набуло особливої ваги. Хоч діалектика магістрального протистояння в сучасних міжнародних відносинах проходить по лінії «Росія – проти колективного Заходу», однак попри все фактор України обійти неможливо: «Закономірно, що фронтальне зіткнення Росії і Заходу сталося на Україні. Криза 2014-2015 рр. стала одночасно завершенням попереднього етапу міжнародних відносин і передвісником нового. Завершенням, тому що українська колізія поклала край логіці автоматичного розповсюдження сфери західного впливу, що розпочався після розпаду комуністичного блоку і Радянського Союзу. Передвісником, тому що гостра сутичка зав'язалась через територію, яку Росія вважала ключовою з точки зору формування власного «полюса», тобто для своїх позицій і прийдешньої світової архітектури» [3].

Тобто, своєю агресією проти України путінська Росія започаткувала новий етап у своїх взаємовідносинах із колективним Заходом, ставлячи заслон глобалізації й впроваджуючи в практику міжнародних відносин повернення до поділу світу на «зони відповідальності» великих держав. А відстоюване Лук'яновим «фронтальне зіткнення» Росії і колективного Заходу на території України розмежувало російський зовнішньополітичний курс на два принципово відмінні етапи: до «української колізії» і після неї.

Спершу активізувалися спроби запустити процес «євразійської інтеграції», де Україна мала відіграти одну із вирішальних ролей у формуванні російського «полюса» в новітній світовій архітектурі. Нашій державі у цій стратегії відводилося місце в кільватері російського флагмана і, так би мовити, в територіальних водах російських інтересів. Певними силами в Україні культивувалося гасло: «В Європу разом з Росією».

Однак внаслідок Революції гідності в Україні з євразійською інтеграцією якось не залагодилося, а до бажаної для Росії архітектури справа не дійшла. До того ж, коли будівничий звук працювати молотком, він на всі проблеми дивиться як на цвях. Україна була переведена російською пропагандою в розряд найлютішого «ворога». Відбулася анексія Криму й відверта російська окупація частини Донбасу. Тут Фьодор Лук'янов коментує ситуацію цинічно, хоча й не без сентиментів: «Українська криза обернулася величезною людською трагедією, принесла масу бідувань людям і державам, але, якщо глянути відсторонено, закінчилася внічю. Захід і Росія наштовхнулися на межі своїх можливостей. Захід відчув ризики (воєнне загострення з Росією), котрі перевищили доцільність подальшого просування. Росія ж не змогла втілити в життя концепцію «русского мира», вітчизняну версію ідейно-політичного розширення на історично пов'язані території. Ступінь підтримки жителів цих територій виявився не порівняно нижчим, ніж той, що передбачався, а масштаб очікуваних витрат – вочевидь вищим. Результат – статус-кво, що не влаштовує ні ту, ні іншу сторону, якщо виходити із пер-

винних намірів, але прийнятний з точки зору поточного співіснування. За умов поліцентричного світу рано чи пізно все одно з'явиться потреба у якомусь вирішенні українського сюжету, він не може полишатися у підвішеному стані. Або ж Україна все-таки відійде (цілком чи частинами) до суміжних «полюсів», або ж викристалізується якийсь автономний статус держав «на стику» – для України й для інших аналогічних випадків у світі. І це, до речі, послужить вагомим вкладом у стійкість грядущої світової конструкції» [3].

Слід віддати належне оригінальності деяких суджень Фьодора Лук'янова в загальному хорі білякремлівських аналітиків. Він не зупинився перед визнанням того, що Україна стала уроком для обох супротивників на світовій арені, «але насамперед для Росії – прямолінійна експансія відповідно до моделі минулого століття в нові часи контрпродуктивна. Форми консолідації мають бути зовсім іншими» [3].

Лук'янов застерігає, що ключовим питанням найближчого майбутнього стане проблема виживання, а це вимагатиме від правлячого класу Росії великої обережності й багатой уяви, уміння ретельно управляти чи маніпулювати громадською думкою. Тут все залежить від державного укладу тої чи іншої країни. Однак, переконаний він, свобода від емоцій і контроль над пафосом дають більші можливості для ефективного управління громадською думкою, ніж перманентна екзальтація навколо ідеологеми «ворога». Ідея глобальної місії за умови виживання й політико-економічної фрагментації та кризи ідентичностей теж навряд чи кого особливо зацікавить. Тож залишається одне: перед тим як Росії братися за експорт безпеки на широку міжнародну арену, їй необхідно втілити цю саму безпеку насамперед всередині суспільства. Справі не зарадить посилення воєнних та поліцейських функцій, бо насамперед слід подбати про забезпечення питань продовольства, чистого довкілля, улаштованих транспортних коридорів, збалансованих міжнаціональних та міжкультурних відносин. Тобто, йдеться про реалізацію старої істини: успішність зовнішньої політики насамперед залежить від внутрішньої стійкості держави.

Що стоїть за цими благими побажаннями щодо експорту безпеки на міжнародну арену? Чи означає це що Росія готова до відмови від ідеологеми «ворога» й підриву «глобальної гегемонії» ліберального Заходу? Чи лише зосередить увагу на регіоні свого ближнього зарубіжжя культивуючи тезу про «ворожість» України? А коли ні, то чи збирається звільнити окуповані території України? Станом на червень 2020 року позиція Кремля не давала підстав для оптимізму. Так, в інтерв'ю до фільму «Россия. Кремль. Путин» президент РФ Володимир Путін зазначив, що у республік СРСР було право виходу із складу Радянського Союзу, але для цього не була прописана процедура. У зв'язку з цим Путін висловив судження, що «країнам слід було йти «з чим прийшли», а не тягнути з собою «подарунки» від російського народу». Тобто, Росія залишає за собою право визначати міру того, «хто з чим прийшов», а це, звісно, нічого доброго не віщує [2].

Тож складається враження, що агресія проти України ще далека від свого завершення. Нам ще слід буде мобілізуватися. Адже так само як польське питання було в центрі європейської безпеки XIX і XX століть, так лише й вирішення українського питання може стати запорукою європейської безпеки XXI століття.

Література

1. Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции/ Образ врага / сост. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. – М., 2005. С.7-79.

2. Крым и Донбасс вернут? Кремль отказался от претензий на территории стран-соседей. URL: <https://uatelegraph.com/rus/2020/06/22/krum-donbass-vernut-kreml-otkazalsya-pretenziy-1592823001.html>

3. Лукьянов Ф. Начать с себя и собой закончить. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/nachat-s-sebya-i-soboj-zakonchit/>

4. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России. URL: <https://globalaffairs.ru/>

articles/pochemu-vojny-pamyati-budut-obostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii/

5. Памятники расистам прошлого начали сносить по всему миру. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/article/2020/06/11/832468-pamyatniki-rasistam-proshlogo>

6. Соколов М. За Сталина, за Путина? URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>

7. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? К., 2017. С.247.

8. Ткаченко В. Феномен «внутрішньої колонізації». Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». – К., 2018. С.109.

9. Третина українців шкодує про розпад СРСР. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/tret-ukraintsev-sozhaleyut-raspade-sssr-1592812551.html>

10. Украинцы лучше относятся к россиянам, чем россияне к украинцам – опрос. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/17/7248318>)

11. Шмитт К. Понятие политического. URL: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>

Глава 2.2.

Прекаріат: феномен соціально-політичного радикалізму

(Україна дипломатична. К., 2019. С. 585-598)

Довгоочікувана незалежність України відбулася в час глобальних політичних зрушень та наступних турбулентних суспільних процесів. Нинішнє соціальне напруження пройняло різні суспільні системи й формації, зокрема й демократичні. Глобальне політичне пробудження, на яке Збігнев Бжезінський звертав особливу увагу у серії своїх виступів 2010–2011 років. (Монреаль, Ярославль, Нормандія), стало в наші дні повсякденням. Приклад того – визнання президентом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаусом Швабом в Давосі 2016 року невтішної перспективи: що й надалі «буде щораз більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і ненасилля» [1].

Лави ультраправих та лівацьких партій зростають, а їх вплив не лише у європейському політикумі, а й у світі загалом щодень стає помітнішим. Закономірно виникає запитання: а яким саме є соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхотинців радикалізму? І тут не обійтися політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію важкопрогнозовані кроки в політичному мейнстрімі та суб'єктивні помилки тих чи тих лідерів провідних світових держав, що контролюють «порядок денний». Тож доведеться враховувати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, про які ще донедавна ми намагалися не згадувати, сповідуючи віру, що «все в наших руках». Нині ж доводиться враховувати й цикли технологічних змін, й синусоїду економічних криз. І зважати на те, що все це відбувається на наших очах. Отже, настав час дати відповідь на sacramentalні питання: як, завдяки чому і ким стелиться доріжка радикалізації світового політичного пробудження?

Основою головної доповіді на Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2016 року слугувала стаття про «Четверту промислову революцію» відомого швейцарського економіста Клауса Мартіна Шваба (засновник і незмінний президент ВЕФ). Статтю було опубліковано в журналі *Foreign Affairs*, який не потребує презентації – у світі немає більш авторитетного видання політичного й економічного істеблішменту США. Та й доповідь К. Шваба вважається своєрідним «Капіталістичним маніфестом» початку XXI ст. Утім виникають і деякі сумніви: у доповіді нас попереджають про небезпеку соціальних вибухів, що породжуються Четвертою промисловою революцією чи відверто програмують людство на фатальне поглиблення соціальної нерівності.

Втім, на наш погляд, проблему Четвертої промислової революції (а ще вживають термін – «Індустрія 4.0») не варто аж надто драматизувати. Все має бути піддано виваженому критичному аналізу. Те, що людство стоїть на порозі нової технологічної революції, не новина. Це відповідає нашим очікуванням. У сучасній науковій літературі є усталене розуміння «Циклів Кондратьєва» в світовій економіці доби індустріалізації, кожен з яких триває від 40 до 60 років. Серед аналітиків є консенсус щодо послідовного чергування підвищувальних і понижувальних фаз кондратьєвських хвиль (тривалість кожної 20–30 років). Під час підвищувальної фази швидко зростання темпів економічного розвитку неминуче зумовлює необхідність принципових змін у суспільстві. Щоправда, зазвичай зміни в економіці не завжди супроводжуються відповідними змінами суспільних відносин. Тоді суспільний розвиток переходить у понижувальну фазу. Та все ж рано чи пізно кризово-депресивні явища й труднощі все-таки змушують перебудовувати економічні та інші відносини.

За доби світової індустріалізації система кондратьєвських хвиль набула такого загального вигляду: 1-й цикл – текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля; 2-й цикл – вугледобування і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун; 3-й цикл – важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі

й електричних двигунів; 4-й цикл – виробництво автомобілів та інших машин, хімічна промисловість, нафтопереробка і виробництво двигунів внутрішнього згорання, масове виробництво; 5-й цикл – розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної, лазерної і телекомунікаційної техніки; 6-й цикл – перехід до NBIC (nano, bio, info, cogno) технологій. Аналітики вважають, що тривалість 5-го циклу охоплює приблизно 1981–2020 роки. Нині світ поступово втягується у 6-й цикл, який, можливо, триватиме аж до 2060 року.

В індустріально розвинутих країнах зазначені зміни певним чином відбуваються постійно. Здійснюються вони нерівномірно, й найбільш інтенсивно виявляють себе перед початком підвищувальних хвиль великих циклів. Історичний досвід свідчить, що періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші великими соціальними потрясіннями й доленосними подіями (революції, війни), ніж періоди понижувальних хвиль. Виграє та країна, яка стає локомотивом нової фази технологічної революції.

Україна, яка за роки незалежності була втягнута в процес деіндустріалізації (це окрема тема аналізу), поки що програє. Судячи з усього, наша економіка лише дотично торкнулася 5-го циклу. І це викликає неспокій у суспільній свідомості, оскільки на понижувальній хвилі 2008–2020 років в Україні мала б сформуватися група базових інновацій, покликаних забезпечити хоча б якийсь розвиток економіки на новій підвищувальній хвилі кондратьєвського циклу 2020–2045 років.

Історичний досвід свідчить, що, не зумівши самоорганізуватися у власній національній державі, українці зробили значний внесок в економіку, науку і культуру інших країн свого проживання. Пошлемося хоча б на досвід українців Канади. Що вже говорити про внесок українців у освіту й культуру Російської імперії. Або про масову міграцію української молоді на навчання й подальше проживання до нинішньої Польщі. Тож будемо відслідковувати процес входження Європейського Союзу у фазу Четвертої промислової революції, сподіваючись, що це стосуватиметься й нас. На думку

К. Шваба, нині ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися. А втім, не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, всі професії.

Як бачимо, основні тези доповіді К. Шваба в Давосі 2016 року вписуються в модель кондратьєвських циклів. Так, під час Першої промислової революції за допомогою води й пару було механізовано виробництво. Електрика Другої 588 промислової революції допомогла створити масове виробництво. В центрі Третьої революції перебувала електроніка й інформаційні технології. Четверта промислова революція формується в процесі злиття технологій і стирання граней між фізичними, цифровими й біологічними сферами. Її принципову відмінність професор К. Шваб вбачає у небувалому прискоренні процесів змін, їх фронтальній широті й системному характері наслідків [2].

Сам термін «Індустрія 4.0» запровадили до вжитку німці. Він уперше прозвучав на Ганноверській виставці у 2011 році. Зміст поняття «Індустрія 4.0» означає створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем відповідних комплексних структур. Такі системи можуть взаємодіяти одна з одною в режимі реального часу і самоналаштовуватися. Вони матимуть віртуальні копії, що уможливить стимулювання технологічних процесів та контроль за ефективністю роботи на будь-якому підприємстві.

Водночас, за задумом, люди безпосередньо до виробничого циклу залученими не будуть: більшість рішень система зможе приймати самостійно, покладаючись на показники датчиків та іншої апаратури. Системи машин не лише вироблятимуть товари з меншою кількістю помилок, вони також зможуть за необхідності змінювати виробничі шаблони на ефективніші взірці. Першорядну роль на «розумних підприємствах» відіграватимуть автономні роботи.

Головною метою Четвертої промислової революції буде підвищення інтелектуального рівня промислових підприємств, що будуть кібернетичною системою. Вона поєднає механічні й електронні компоненти у єдиному виробничому

процесі. Ідея схожа на звичайну роботу на комп'ютері, до якого підключено різноманітні пристрої, котрі ПК миттєво розпізнає, а система працює за принципом «підключай і виконуй». Наприклад, передбачається, що впродовж наступних двох років у Німеччині введуть в експлуатацію кілька таких «розумних» підприємств, а в наступному десятилітті буде створено мережу інноваційних підприємств в усьому світі. Це зробить вигідним випуск продукції навіть у країнах з високою заробітною платою. Бо нині, як відомо, світові гіганти винесли своє виробництво переважно за кордон. А в разі успіху Четвертої індустріальної революції насамперед постраждає Китай: якщо праця стане дешевою у власній країні, то великі компанії припинять своє виробництво у Піднебесній.

Так, «Індустрія 4.0» – могутній виклик міжнародному співтовариству. Цей виклик не менш небезпечний, ніж геополітична ситуація в світі або наявність гострих соціальних та природоохоронних проблем в тому чи тому регіоні. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення доданої вартості, призведе до зникнення цілих галузей, а на базі інтернету речей буде формуватися структура «розумних міст» з максимально ефективними енергетичними й екологічними системами [3].

Переддень промислової революції потребує до себе належного ставлення. Уряди деяких країн серйозно до цього готуються. Так, Німеччина щорічно інвестує в промислову інтернет-структуру 40 млрд євро. А загальна сума європейських інвестицій – 140 млрд євро щороку. Є розуміння, що «Індустрія 4.0» має чимало ризиків, до яких слід бути готовими. Оскільки «розумне» виробництво передбачає деякі спільні технологічні стандарти, є небезпека, що провідні технології буде сконцентровано в руках окремих впливових корпорацій, що дасть їм можливість диктувати свої умови на ринку. Вже нині великі пакети даних, необхідних для «Індустрії 4.0», комплектуються не національними компаніями, а чотирма фірмами із Кремнієвої долини (США). І це викликає занепокоєння інших країн.

Так, упровадження автоматичних ліній на підприємствах і розповсюдження «розумних» виробничих систем неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Згідно з доповіддю, підготовленою експертами Всесвітнього економічного форуму, до 2020 року роботизовані комплекси й нові технології можуть залишити без роботи 5 млн людей (створені новітні 2 млн місць не зможуть покрити 7 млн ліквідованих робочих місць). Найбільші скорочення очікуються в середовищі офісних та адміністративних працівників – через чотири роки їх кількість зменшиться на 4,7 млн. Але все це – лише перші ластівки. Як зазначив у Давосі Генеральний секретар міжнародної федерації профспілок UNI Global Union Філіп Дженнінгс: «Давайте поглянемо на масштаби проблеми перед нами. У нас уже є 200 млн людей безробітних, половина робочої сили у світі живе лише на кілька доларів на день, і вони працюють в неофіційному секторі. Якщо до цього додати цифрову революцію, її вплив на робочі місця і всі наявні статистичні дані, то охоплює паніка» [4].

Ба більше, стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а поглиблення соціальної нерівності загрожує зростанням катаклізмів унаслідок «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння.

Складається гнітюче враження, що Захід, запроваджуючи «Індустрію 4.0», зосереджений переважно на проблемах ринку, фінансових потоках. Попри все, його лідери й експертне середовище особливо не переймаються, щоб запропонувати ефективну соціальну стратегію та викласти її в доступній ідеологічній доктрині. Впродовж останніх 50 років низка персон із найвидатніших мислителів західного світу попереджали, що у сфері міжнародних відносин роль і значення ідеології буде поступово зменшуватися. І про це писали Деніел Белл, Томас Фрідман, Френсіс Фукуяма та інші. Дійсність така, що навіть нинішні ліві не змогли запропонувати нічого, крім повернення до старої соціал-демократії. Тим самим вони створили небезпечну проблему: відсутність привабливої моделі ба- 590 чення завтрашнього дня несе загрозу

еволюції будь-якого суспільства. Та й з боку правих сил назріла проблема серйозної інтелектуальної дискусії, оскільки нинішня форма глобалізованого капіталізму руйнує соціальну базу середнього класу, на якому тримається ліберальна демократія.

Отже, запит на ідеологію є, а зрозумілі конструктивні пропозиції відсутні. Ідеології не вигадують, їх визначають суспільні сили й умови життєдіяльності людей. А тому ідеї нездатні набути сили й популярності, якщо вони не звернені до нагальних потреб велетенської кількості звичайних людей.

Водночас розвиток подій засвідчує, що основні ідеологічні баталії неминуче мають відбутися десь на популістському полі. Не дивно, що й Ф. Фукуяма взяв на себе ініціативу актуалізувати проблему капіталістичного маніфесту. Ситуація змушувала, аби цей відомий адепт лібералізму почав із критики марксизму. На думку Ф. Фукуяма, головна помилка К. Маркса полягала в тому, що згідно з його концепцією клас буржуазії завжди буде залишатися нечисленною привілейованою меншістю в суспільстві. Натомість реальне життя ХХ ст. довело, що буржуазія і середній клас становлять переважну більшість високорозвинутих країн, що й підважило, врешті-решт, соціальну базу прихильників соціалізму. Привабливість марксизму потьмяніла. Лівий радикалізм залишився популярним хіба що в Латинській Америці з її контрастним соціальним розшаруванням. А тим часом описана Самюелем Хантінгтоном третя хвиля «глобальної демократизації», розпочавшись на Півдні Європи в 1970-х роках, досягла своєї кульмінації в 1989 році падінням комуністичних режимів у Східній Європі. Відтоді кількість виборних демократій у світі збільшилося з майже 45 у 1970 році до більш ніж 120 наприкінці 1990-х років.

Водночас Фукуяма слушно зазначає, що конкурентоздатної ідеологічної альтернативи наявній ліберально-демократичній моделі немає. Однак модель ліберальної демократії потребує переосмислення. Проблема в тому, що деякі тривожні економічні й соціальні тенденції можуть з часом поставити під загрозу стабільність сучасних держав вільного світу.

Тут слід усвідомити, що марксистки не здійснили свою комуністичну утопію саме тому, що зрілий капіталізм створив суспільство, основою якого став середній, а не робітничий клас. Саме тому варто акцентувати увагу на тому, що ж станеться, «якщо подальший розвиток технологій і глобалізація підірвуть середній клас і зроблять неможливим досягнення статусу середнього класу для більшості громадян розвинутої країни?» [5].

Ознаки того, що ця фаза вже розпочалася, очевидні. Із 1970-х років прибутки середнього класу США в стані стагнації. Сьогодні американці користуються дешевими мобільними телефонами, недорогим одягом і Facebook, але дедалі більше людей не можуть дозволити собі мати власний дім, страховку з охорони здоров'я чи забезпечити достатній розмір 591 пенсії. І це на фоні подальшого поглиблення нерівності: в 1974 році 1% найбагатших людей у США отримували дохід у 9% ВВП, а в 2007 році ця частка збільшилася до 23,5% ВВП. І головним «злом» частіше ставали технології «ери розумних машин», здатні замінити функції людини, зокрема й складні. Сьогодні слід сприймати як доконаний факт, що будь-який тренд у Кремнієвій долині означає ліквідацію низькокваліфікованих робочих місць в інших сферах економіки. І цього тренду навряд чи вдасться уникнути найближчим часом.

Тим часом соціальна мобільність, котра завжди була джерелом гордості для Сполучених Шатів, останнім часом уподібнюється мобільності хіба що в Чилі чи Аргентині. Нині уже половина молодого покоління у США не має шансів досягнути вищого статусу, ніж їхні батьки. Не дивно, що з початку тисячоліття рівень самогубств серед молоді Америки (до 34 років) зріс на 28%, тоді як очікувана тривалість життя скорочується. Іншим чинником, що негативно впливає на соціальний статус середнього класу в розвинутих країнах, є глобалізація. Сотні мільйонів працівників у країнах «третього світу» обходяться корпораціям дешевше, ніж у розвинутих країнах. За цих умов традиційний робітничий клас розвинутих країн змушений був вдаватися до аутсорсингу – субпідрядних робіт.

В цей час величезних соціальних зрушень, як вважає Ф. Фукуяма, ніхто на Заході не запропонував будь-якої нової програми задля об'єднання мас. На його думку, вона мала б складатися з двох компонентів – політичного та економічного: «У політичному сенсі нова ідеологія мала б підтвердити переваги демократичної політики над економікою, а також заново закріпити легітимність держави як рупора суспільних інтересів... Ця ідеологія мала б якось змінити держсектор, зробивши його незалежним від зовнішніх зацікавлених осіб, використовуючи при цьому нові підходи до надання послуг, що базуються на нових технологіях. Вона також мала б рішуче заявити про необхідність перерозподілу благ, а також представити реалістичний шлях – покласти край домінуванню груп інтересів у політиці» [6].

Читаєш ці положення і ловиш себе на думці, що йдеться знову про впровадження певних елементів соціалізму. Але мова має йти про корекцію капіталізму й про те, як держава повинна допомагати суспільству пристосуватися до змін. Глобалізацію слід контролювати насамперед політично, ринок не варто вважати самоціллю, а інвестиції слід розглядати не лише з позиції накопичення капіталу, а й як внесок у розвиток середнього класу. За баченням Ф. Фукуями, досягти цього неможливо без серйозної та послідовної критики основ сучасної неокласичної економіки. Тому критика глобалізації має бути пов'язана з відстоюванням національних інтересів, слугувати інструментом суспільної мобілізації. Ба більше, цей ідеологічний продукт має стати синтезом ідей лівих і правих, бути відділеним від 592 програм маргіналізованих груп, які на сьогоднішній день представляють прогресивний рух. Фукуяма висловив сподівання, що технологічні прориви не лише підвищать продуктивність, а й забезпечать більшу кількість робочих місць. Однак гарантувати, що це буде саме так, він не береться. Серед багатьох чинників він слушно вказує на відсутність рівного доступу громадян до політичного ресурсу для захисту своїх інтересів. Тож альтернативна ідеологія має з'явитися ближчим часом.

Нині у світі з'явився новий претендент на роль могильника капіталізму – прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» запровадив до вжитку (апелюючи до античності) професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. Поняття походить від латинського «*precarius*» – «ризикований», «нестабільний», «ненадійний», «той, що погрожує». «Прекаріатом» у суспільних науках почали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким таку форму зайнятості нав'язано. Звідси ще один термін – «прекарітет», що означає юридичне оформлення неповноцінних і таких, що обмежують права найманого працівника, трудових відносин, які можуть бути припинені в будь-який час [7].

Поява цього терміну зовсім не примха – він відображає реальність по_стіндустріального суспільства. Матеріали Давоського форуму 2016 року свідчать, що посилення компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві, ймовірно, призведе до зменшення потреби в робочій силі. Суспільство зіткнеться з новою проблемою, коли швидко нарощування виробництва дешевих товарів роботизованими лініями навряд чи матиме належний збут: люди, залишившись без роботи, не зможуть ці товари купити.

Але це лише економічний аспект проблеми. Головне ж – можлива соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не становлять жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі. Проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче потребуватиме належного розв'язання. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей світу вже перевищили статки половини всього людства. З урахуванням ще вузького прошарку заможних людей, решті людства – а це 79% населення світу – належить лише 5,5% глобальних статків. Четверта промислова революція може значно поглибити цей розрив. Міграційна хвиля уже нагадала Європі про збурення мільйонів людей, приречених на голодну смерть у регіонах Азії та Африки. Зростає кількість нових безробітних

у внутрішніх районах США і Європи. Поза сумнівом, що цей сегмент населення спроможний влаштувати справжній «бунт проти машин».

Як зазначає Нік Брайер, глава британського відділення Oxfam, серед неймовірно багатих 62 мільярдери – достатньо відомі люди, які отримали 593 свої статки завдяки стрімкому зростанню інтересу до технологічної сфери. Інші ж успадкували своє багатство. Джерела статків можуть бути різними, але будь-який вид багатства має бути оподатковано. Так, будь-який громадянин Великобританії знає, що він має платити податки, хоче він цього чи ні. Проте у найбагатших є можливість вибору – найняти армії спеціалістів з податкової політики і бухгалтерів-аудиторів, щоб ті сховали гроші в офшорах. І їм це вдається.

Отже, ситуація спонукає, аби в суспільстві з'явилася авангардна верства чи клас, яка би взяла на себе реформаторську роль. Якщо оцінювати прекаріат відповідно до марксистської традиції, то цей клас ще лише формується, і є поки що «класом у собі». Він перебуває на тій стадії розвитку, коли його представники ще не усвідомили спільність своїх інтересів. «Війна всіх проти всіх» всередині прекаріату, що проковується безліччю відмінностей, не дає поки що йому стати «класом для себе», тобто спільнотою, що активно відстоює свої групові інтереси перед іншими верствами. Але, як кажуть, процес пішов.

Щодо Заходу, то Гай Стендінг – відомий британський дослідник виокремлює в п'ять груп за ознакою трудової належності. 1. Еліта («мізер абсолютно багатих, які хизуються на сторінках Forbes і впливають на уряди в усьому світі, а також займаються благодійністю»). 2. Саларіат (вищий середній прошарок, що має стабільну повну зайнятість і сподівається поповнити лави еліти. До саларіату належать працівники великих корпорацій, державних установ, державної служби). 3. Професіонали (працівники, найняті за контрактом, можливо, і не в одній корпорації, можуть переходити з одного місця в інше, демонструючи «плинність» постмодерного суспільства, мають стабільне становище завдяки своїм унікаль-

ним знанням і вмінням). 4. Серцевина («старий» робітничий клас). 5. Прекаріат (соціально невлаштовані люди, що не мають повної гарантованої зайнятості).

Описуючи ситуацію, що склалася, професор Єнського університету (Німеччина) Клаус Дерре зауважує, що прекаріат ще не означає абсолютної злиденності, однак стан нестійкості, ненадійності й уразливості трудових відносин може поступово відкинути бюргера, що звик до достатку, від певних матеріальних благ. Наприклад, у Німеччині (з її доктриною соціально відповідальної держави) надто складно провести межу між надійними і ненадійними трудовими відносинами. Однак відповідно до експертних оцінок кожен третій, що працює за наймом у Федеративній Республіці, перебуває нині в стані прекаріату. А парадоксальність ситуації полягає в тому, що, отримуючи соціальну допомогу, ці люди зазвичай не є у списках безробітних. Останнім часом навіть деякі великі підприємства перевели до категорії «нестійких», «неповноцінних» трудових відносин частину керівних працівників.

Висновок професора К. Дерре не надихає: «Традиційний ринок праці в Німеччині (та й в інших розвинутих країнах) давно вже перейшов у стадію руйнації. А глобалізація світової економіки прискорює процес його ерозії, ліків від якого немає. І мріяти про повернення до колишніх часів й відносин абсолютно нереально». Неповноцінні, обмежені трудові відносини, котрі можуть бути розірваними роботодавцями будь-коли, «сприяють зростанню специфічного соціального прошарку, який ніяк не може вибратися із стану прекаріату і вповні може стати живильним середовищем для соціального напруження в суспільстві» [8].

Прекаріату «втовкмачують», що він мусить відповідати вимогам ринку й постійно пристосовуватися. Як наслідок, щоб утриматися на плаву, люди виявляються водночас і «частково зайнятими», і «надто зайнятими» – вони змушені постійно додатково працювати. Відчуженість від своєї праці й психологічна розгубленість часто штовхають їх на бездумні вчинки. Вони постійно роздратовані, хоча їхній гнів до пев-

ного часу й пасивний, оскільки і живиться й мотивується страхом. Коренем зла в цій ситуації виступає відчуження, коли все те, що ти робиш, робиться не для себе, а для інших і за вказівкою інших. Водночас прекаріат повчають, що він повинен почуватися «щасливим» та бути вдячним лише за те, що має хоч якусь роботу.

Поки що дослідники, зокрема й Гай Стендінг, обмежені в можливостях оперувати точними цифрами – осмислення фантому прекаріату в науці лише почалося. Втім, «в наш час у багатьох країнах, у крайньому разі, чверть дорослого населення відносять до прекаріату. І справа навіть не в тому, що у цих людей нестабільна зайнятість чи що вони працюють на тимчасових посадах і з мінімальним захистом праці, хоча все це є досить поширеним явищем. Справа у статусі, який не дає ні можливості кар'єрного зростання, ні відчуття надійної професійної належності й майже не дає прав на отримання державної та виробничої допомоги і пільг, на які могли за правом розраховувати ті, хто відносив себе до промислового пролетаріату чи зарплатіату».

Дослідники попереджають фінансово-промислові кола й політичну еліту своїх країн, що прекаріат зростає і потенційно небезпечним класом. Адже ті, хто не бачить перед собою безпечного й чіткого в статусному плані майбутнього, рано чи пізно відчують страх і відчай. Як наслідок, ці люди можуть вимістити свій гнів на винуватцях свого нещастя. Відторгнуті від основних каналів економічного достатку, не кажучи вже про наддостаток, вони стають нетерпимими, часто навіть один до одного. Ці протиріччя всередині прекаріату заважають йому усвідомити, що причиною багатьох негараздів є сама соціальна й економічна структура. Згідно з прогнозом Гая Стендінга, «багатьох залучать популістські політики й неофашистські заклики, ми вже бачимо, як цей процес пішов по всій Європі, в США і в інших країнах» [9].

Нехтувати такими застереженнями було б украй необачно. Тож зазначена ситуація зобов'язує поставитися критично до настанов неолібералізму, які намагаються приховати підводні проблеми і виклики сучасного глобалізованого ринку

розмовами про гнучкість соціально-трудових відносин наших днів. Натомість, сучасна технічна й інформаційна реальність тягне за собою докорінну зміну провідних понять індустріальної соціології: «нормальний робочий день», «трудоючі» й навіть таке поняття, як «підприємство». У сферу трудових відносин вторгається не лише гнучкість в організацію робочого часу й політику зайнятості, а з й розмаїття умінь працівників і їхньої здатності пристосовуватися до змін. В діяльності працівників змінюється співвідношення виконавських і керівних функцій.

У підсумку поза увагою залишилися соціальні проблеми: зростала кількість людей із незахищеною формою зайнятості, посилювалася нерівність, а традиційна класова структура індустріального суспільства поступилася місцем чомусь більш складному, але від того не менш класовому. Врешті-решт диктат ринкового фундаменталізму породив таку світову тенденцію, яку зовсім не передбачали ні неоліберали, ані політичні лідери, що втілювали цю політику в життя. Мільйони людей втратили стабільну зайнятість, фіксований робочий день і можливість кар'єрного зростання, право вступати у профспілки й укладати колективний договір.

Все це закономірно поставило на порядок денний необхідність проаналізувати супутні проблеми, кількість яких зростала. Що, наприклад, станеться, коли гнучка, але непостійна і нестабільна система трудової зайнятості перетвориться на норму й поступово витіснить собою стабільність восьмигодинного робочого дня й п'ятиденного робочого тижня? Зрозуміло, що одним із результатів такої гнучкості стане посилення прав працедавця, зацікавленого і в переході на короткострокові трудові контракти, і в зниженні оплати праці й рівня соціального страхування за умов зростання конкуренції працівників. До того ж найманого працівника ця перспектива пригнічує, особливо усвідомлення, що трудові відносини можуть бути розірвані з ним будь-коли.

Є також і така небезпека як феномен «надлишкової освіти» (overeducation), за якої рівень безробіття серед освіченої молоді зачіпає майже кожного четвертого. Водночас спостері-

гається закономірність – обернена залежність між освітнім рівнем та легкістю працевлаштування. Низький технологічний рівень підприємств не потребує працівників високої кваліфікації. А тим часом випускник університету виходить на ринок праці з певними амбіціями щодо свого подальшого кар'єрного зростання. Хоча є і така тенденція – особистісні амбіції нинішніх випускників часто-густо не забезпечені належними професійними якостями, а їхні ціннісні орієнтації через низький рівень викладання гуманітарних дисциплін виявляються не чіткими. Ці чинники й підштовхують молодь (хоч і з різних причин) в групу нестабільного прекаріату – соціальне середовище радикальних рухів [10].

Драматизм ситуації, вважає Г. Стендінг, полягає в тому, що за умов очевидної радикалізації протестного руху в світі, можливо, вперше в новітній історії часів індустріального і постіндустріального виробництва «більшість лівих не має жодного адекватного моменту порядку денного. Відбувається це тому, що був забутий один із базових принципів. У основі всіх прогресивних політичних рухів завжди лежали гнів, злидні й сподівання великих класів, що набирають розвитку. Сьогодні таким класом є прекаріат» [11].

Прекаріат перебуває у фазі свого становлення. Донедавна представників прекаріату можна було зустріти хіба що на першотравневих демонстраціях або ж часто-густо на невміло організованих акціях протесту, що закінчувалися вуличними погромами. Та ситуація швидко змінюється – взяти хоча б події останніх десятиліть в Іспанії чи Греції або повстання вибитого з усталених норм життя прекаріату на Близькому Сході. Хоч би хто і що казав, але без активних дій ніяких суспільних змін не буває. Досить згадати, що «держави загального добробуту» постали за умов так би мовити соціалістичної альтернативи та з'явилися не самі собою, а лише після того, коли мобілізований шляхом колективних дій робітничий клас висунув вимоги щодо створення відповідного порядку денного й належних суспільних інститутів. Біда лише в тому, що нинішній прекаріат ще тільки намагається визначитися, у чому, власне, полягають його вимоги.

Прекаріат – це ще й постійно зростаюча армія «непрацевдатних» мігрантів в усьому світі, на яких часто накладено тавро «злочинців» і «насильників». А загалом усі вони, на відміну від повноцінних громадян, є просто «жителі», чие коло соціальних, культурних, політичних і економічних прав значно обмежене. Такі різкі оцінки Г. Стендінга не завжди й не всіма сприймаються як адекватні викликам часу. У лівому таборі європейських політичних сил відбувається полеміка щодо того, чи є прекаріат насправді класом у його марксистському розумінні, і чи є він справді таким небезпечним, як його зображає Г. Стендінг.

Судячи з усього, виклик часу сучасній суспільно-політичній системі кинуту. Але проблема полягає в тому, чи знайдуться у світі соціальні носії, здатні на адекватну відповідь, що консолідувала б суспільство та знизила ступінь антагонізму між працею і капіталом. Якщо це не зроблять центристські сили, то ситуацією скористаються радикали – і ліві, і праві.

Зазначені процеси свідчать, що світ сьогодні зіштовхнувся із проблемою «зайвих людей», зокрема й у формі прекаріату. Щоправда, в розвинутих країнах світу з цією проблемою поки що допомагають впоратися потужні державні соціальні програми. Заходу в подальшому цієї проблеми не уникнути, оскільки ситуація буде лише загострюватися із майже повною заміною людини машинами. Й не лише на індустріальних конвеєрах, а й в офісному світі. А це підважить основи нинішньої світ-системи капіталізму, бо більшість людей у світі втратять достатній рівень засобів для споживання в нинішніх обсягах.

Лідери провідних держав, видатні науковці та експерти ведуть пошук альтернативи. В пошуках знаходяться і політичні партії усталеного спектру та нові політичні рухи, зокрема і європейських країн. Європейський Союз переймається пошуком власної ідентичності в сучасному глобалізованому світі. Адже виклики національній та європейській ідентичності тривожать європейців. То ж вони шукають на них відповіді у контексті «третього шляху». Але це вже окрема тема.

Тож сподіваємось, що для нашої країни українська ідентичність має насамперед орієнтуватися на соціальну взаємодієвдповідальність громадянського суспільства і держави, забезпечення між ними активного діалогу з ключових соціальних проблем. Надто важливими постають і форми, і принципи участі у спільних соціальних проєктах, коли обидві сторони будуть дотримуватися позиції захисту національних інтересів. Лише за таких умов ідентичність буде у притаманній їй ролі самовизначення українців, які прагнуть утвердження справедливості, соціальної солідарності й впевненості в майбутньому, не опускаючись до проявів радикалізму та екстремізму, який несе у собі феномен прекаріату.

Література:

1. Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyutsiya/>

2. Мануков С. В Давосе объявлено о Четвертой промышленной революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyutsiya>

3. Громова Т. Сможет ли мир пережить четвертую промышленную революцию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/future/goryachaya-tema-davosasmozhet-li-mir-perezhit-chetvertuyu-promyshlennuyu-21012016152500>

4. Давос: мир накануне четвертой промышленной революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.turonews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos/>

5. Фукуяма Ф. Будущее истории: сможет ли либеральная демократия пережить упадок среднего класса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Buduschee-istorii-15456>

6. Фукуяма Ф. Будущее истории: сможет ли либеральная демократия пережить упадок среднего класса [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Buduschee-istorii-15456>

7. Стэндинг Г. Прекариат – опасный класс [фрагменты книги] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// left.by/archives/4414](http://left.by/archives/4414)

8. Мармер Э. Что такое прекариат [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://neuezeiten.rusverlag.de/2009/07/24/chto-takoe-prekariat>

9. Стэндинг Г. Тревога прекариата [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/comments/2014/12/24a6358273.shtml>

10. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты // Гуманитарные научные исследования. – 2015. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://human.snauka.ru/2015/01/9491>

11. Стэндинг Г. Прекариат – опасный класс [фрагменты книги] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// left.by/archives/4414](http://left.by/archives/4414)

Глава 2.3.

Росія: передчуття фашизації

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання
Академії політичних наук України. Київ.
Видавництво Політія, 2021. Випуск 18., С. 141-186)*

Важко що-небудь заперечити Соломоновій мудрості: «Від усякої праці є прибуток, а від марнослів'я – лише збиток» (Притчі 14:23). Потік найрізноманітніших текстів навколо персони президента РФ Володимира Путіна в світовому інформаційному полі наростає. Більше того – путінологія утверджується як дослідницький напрям. Однак насторожує те, що в основі нехитрої методології викладу лежить спрощена передумова: мовляв, щоб зрозуміти самодержавство, слід зрозуміти самодержця.

А тим часом в реальному суспільному житті постають проблеми, які вимагають відповіді «тут і тепер», і то не абстрактно, а в контексті злочи дня. Так, на думку професора Колумбійського університету Тімоті Фрая, в американському національному дискурсі стосовно Росії «ми зайве перебільшуємо вплив особистості на шкоду іншим факторам – ця упередженість не лише викривила наш погляд на російську політику, але й зміцнила ключову тезу Кремля, а саме тезу про незамінність Путіна для російської політики. Щоб краще зрозуміти російську політику нам слід відволіктися від особистості Путіна, визначити які спільні риси у Росії з іншими автократичними режимами й проаналізувати важкі компроміси, з якими стикається Кремль у різноманітних питаннях, від фальсифікації виборів і репресій, до пропаганди і зовнішньої політики»[38].

На що націлює аудиторію американський професор? Насамперед, вважає він, щоб краще зрозуміти російську політику нам слід поміркувати над тим, як саме суспільство і соратники підтримують Путіна і одночасно кидають виклик його правлінню. Назагал, як на мою думку, *судження слухне за*

однієї неодмінної умови – необхідно мати уявлення про те, якому ж політичному режиму кидається виклик. Тобто, визначитись із тим, який суспільно-політичний устрій встановився в країні й наскільки він є легітимним за критеріями демократії, або ж навпаки – наскільки він тотожний критеріям автократії (Тут і далі курсив мій – Авт.)

Друге застереження: Кремль намагається провадити авторитарну політику, прикриваючись демократичним декором. Тобто, йдеться про гібридну інформаційну й репресивну політику. Останні вибори до Державної думи РФ 17-19 вересня 2021 р. – яскраве тому свідчення. Той же Тімоті Фрай констатує: «Хоча Кремль позиціонує путінську Росію як унікальний витвір з боку вищої міри талановитого лідера, **Путін стикається із необхідністю йти на ті ж самі компроміси, на котрі змушені йти інші автократи**: використовувати корупцію для винагороди своїх друзів, але не настільки, щоб зруйнувати свою економіку і спровокувати протести. Маніпулювати ЗМІ, але не настільки, щоб люди перестали зважати на них. Використовувати антизахідну пропаганду, щоб сколихнути базу, але не настільки, щоб спровокувати конфлікт. Обдурювати на виборах, щоб забезпечити собі перемогу, але не настільки, щоб це продемонструвало його слабкість. Зміцнювати служби безпеки, але не настільки, щоб вони могли його повалити. Утискувати своїх політичних опонентів, але не допускати масових протестів» [38].

Отже, проблемою проблем залишається визначення сутності суспільно-політичного устрою Росії з урахуванням перспектив чи то його консервації, чи то вірогідності подальшої трансформації та транзиту політичної влади. Проблема не з простих: сучасні політичні режими дедалі частіше стають гібридними, звичні для нас світоглядні засади – лібералізм, консерватизм, націоналізм – втрачають свої класичні контури, а засадничі цінності й принципи провідних світових потуг підлягають мутації й адаптації до зовнішніх викликів.

Визволення через покаяння

Відповідь на поставлене запитання – про сутність політичного режиму в Росії та вірогідність його трансформації неможливо дати в одній статті. Це проблема для цілеспрямованої роботи впродовж тривалого часу. І все ж будь-яка постановка проблеми розпочинається із визначення системи координат. Так у 2014 році в оцінці українсько-російських відносин системними для мене стали дві осі координат: Росія як «агресор» і Україна як «жертва агресії». Точка перетину цих координат зберігається й по цей день як відправна. Коли ж мова йде про оцінку перспектив трансформації суспільно-політичного устрою Росії, тоді на перший план виходять дві інші осі координат: «демократія» й «авторитаризм». І якими б не були діалектичні переплетіння різноманітних суспільних тенденцій, маємо тримати в полі зору саме цю точку відліку.

Авторитаризм, як засвідчує історія ХХ століття, у своїх екстремальних варіантах знаходив своє вивернення у відверто тоталітарних моделях: радянського сталінізму, італійського фашизму й німецького нацизму. У резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року було проведено лінію на ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера й радянської політики Сталіна як явищ одного і того ж порядку. Європа пройшла етап покаяння своєї вини за розв'язування Другої світової війни і проголосила принцип *«newer more»* – ніколи більше. В той же час російське керівництво однозначно відкинуло факт своєї відповідальності за розв'язання війни, посиляючись на факт виключної участі Радянського Союзу у розгромі німецького фашизму. А це, мовляв, дає своєрідну індульгенцію Росії від жодних звинувачень щодо минулих і сучасних злочинів проти людяності. Більше того, в країні культивується гасло: *«если надо – повторим!»*.

Тобто, не пройшовши до кінця процес «покаяння» (згадаймо фільм Абуладзе!), Росія відрізала собі шлях до визнання російським народом принципу політичної відповідаль-

ності за своє минуле, сучасне й майбутнє. А це не проходить даремно. Злобу дня нинішньої Росії становить розв'язання дилеми: 1) у якій мірі ми можемо говорити про демократію в Росії, і 2) в якій мірі авторитарний режим путінізму уже еволюціонував у бік його фашизації?

І тут досвід західних ліберальних країн у подоланні спадщини фашизму і нацизму важко переоцінити. Колективний Захід дійшов принципу «newer more» не так просто і не відразу. Насамперед, слід було відмовитися розглядати «націонал-соціалізм» Гітлера, тобто – нацизм, як щось окреме, що не має жодного відношення до «ліберальної демократії». А такий гріх був досить укоріненим у повоєнні часи холодної війни. Саме тоді Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії й оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного стибу. За свідченням члена Британської академії, професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, що очолював у 1999-2012 рр. Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від сталінізму і нацизму в післявоєнні роки значимо деформувала саму сутність бачення проблеми щодо витоків тоталітаризму. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, недобрий середньовічний атавістичний рух, який виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм, мовляв, виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більше того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо далі і далі на Схід від нас. Це інші, це – не ми... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він не має нічого спільного з сучасністю, що, звичайно ж, було не так» [10].

Задля визволення людської свідомості від злодіянь мину-

лого XX століття (радянського сталінізму, італійського фашизму та німецького нацизму) слід було пройти через відповідальний період катарсису – духовного очищення в процесі переосмислення історичного досвіду. Відповідно до рішень Потсдамської конференції щодо «денацифікації» (подолаття нацизму), у 1945 році понад четверть мільйона осіб з нацистським минулим було заарештовано, усі структури нацистської партії NSDAP були розпущені, а їхнім членам було заборонено обіймати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії у концтабори. Кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки.

Однак на практиці усі ці процедури наштовхнулося на значну протидію німецького суспільства й так чи інакше саботувалися. Процес подолаття нацистського минулого затягувався, у свідомості німецького обивателя панував хаос. Назагал жителі Німеччини поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повен зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням, підвищення рівня культури їхньої національної пам'яті. І тут ключову роль відіграв відомий німецький філософ Карл Ясперс. Написана ним книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації. Філософ відверто визнав злочини нацистів і виступив із зверненням до своїх співвітчизників покаятися і визнати політичну відповідальність за масове вбивство людей.

Виступивши проти тези про «колективну провину» всього німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини, котрі мав усвідомити широкий загал населення. Перший вид – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Другий вид – політична провина, суть якої зво-

диться до визнання того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. І, нарешті, четвертий вид – провина метафізична, що пов'язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. Ясперс наполягав на тому, що назагал, крім нацистських злочинців, що заслугують на кримінальну відповідальність, пересічні люди можуть нести лише чітко градуйовану – політичну, моральну та метафізичну – відповідальність. Тобто – реальна зміна у суспільній свідомості відбувається не інакше, як через кожну окрему людину [33].

Під впливом Ясперса у Німеччині поступово приходило розуміння того, що «визволення» від нацизму не могло статися притьмом одного дня 8 травня 1945 року, бо процес самоусвідомлення мав прийти через процес духовного покаяння і визволення від нав'язаної нацистами системи цінностей. А це вимагало часу й копіткої цілеспрямованої праці. Тож ще й у 1960-х роках у німецькому суспільстві не відбулось чіткого розуміння витоків нацизму: як політики, так і науковці Заходу ухилялися пов'язувати появу нацизму із кризою ліберальної демократії. А відтак загроза реінкарнації нацизму висіла над колективним Заходом як «дамоклів меч».

У цій непростій ситуації післявоєнної Європи слід віддати належне німецькому філософу Теодору Адорно, котрий ще у 1963 році волав: «націонал-соціалізм не мертвий», і не про «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію йдеться. Мова має йти про те, що витoki нацизму є наслідком реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, те, що опрацювання минулого, про яке тільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося в карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм зріс. Його сутність неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна органі-

зація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними» [1]. В такий спосіб, під тиском обставин, застерігав Адорно, нацизм відроджується знову і знову, а відтак цьому процесу можна покласти край лише комплексними зусиллями удосконалення суспільних відносин і піднесення рівня політичної культури.

Зокрема вихід із становища Теодор Адорно вбачав у подальшій активізації діяльності політичної педагогіки, розгортанні широкої мережі політичної освіти. Важливий напрям просвітницької діяльності, зауважував він, – нагадувати людям про те, що «явні й замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи». Ще одна актуальна проблема: а хто ж буде виховувати кадри «політичної педагогіки»? Тут, як відомо, вирішальне слово залишається за самим життям: «Минуле буде опрацьована лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого досі не розсіяні» [1].

Велетенські зусилля західнонімецької громадськості обійшли стороною регіон Східної Німеччини. У НДР запанувало радянське бачення процесу денацифікації Європи. Тут утверджувалася своя комуністична логіка: мовляв, Радянський Союз, поборовши нацизм, тим самим уже в травні 1945 року визволив німецький народ від тиранії. Відтак громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе «антифашистською», ніхто із східних німців не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим Гітлера. Тож ніякого переосмислення й не потребується: хто переможець – той і правий.

На масовому рівні у східнонімецькій державі поступово розповсюджувалося уявлення про те, що нацисти були лише у Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеч-

чини завжди було побіч визволителів. Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання: «Хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Отже, духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося, а можливість втілення в життя антифашизму була просто упущена [29].

Тим часом 1960-ті роки у Федеративній Республіці Німеччини стали перехідним періодом у переосмисленні нацистського минулого. Виросло нове покоління, переконане, що націонал-соціалістичний режим Гітлера міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Речник цього покоління федеральний канцлер Віллі Брандт уже вважав себе главою не «переможеної», а «звільненої Німеччини». У грудні 1970 р. він став на коліна перед пам'ятником Варшавського гетто й попросив прощення. Тим часом цей його крок ще не знайшов широкого схвалення. Тож потребувалось цілих 40 років, щоб федеральний президент Німеччини Ріхард Вайцзекер у своїй промові 8 травня 1985 року затвердив тезу, з якою погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Визволення «від людиноненависницької системи націонал-соціалістичної тиранії», що відбулося 8 травня 1945 року, поклало лише початок тривалого процесу визначення світоглядних орієнтирів. Сорок років довелося йти німцям до пізнання і усвідомлення самих себе, аж поки «нове покоління взяло на себе політичну відповідальність. Молоде покоління не відповідає за події минулого. Але воно відповідає за те, який урок буде винесено із нього історією» [24].

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, таких країн, які могли б претендувати на абсолютну моральну досконалість. Ніде правди діти – уроки Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабкі сили німецької демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави теж були не без вини: своєю слабкістю вони сприяли фатальному розвитку подій. Америка у свою чергу теж виявилася не на рівні виклику:

вдавшись у тридцяті роки до ізоляції вона не вчинила жодного впливу на хід подій у Європі. А що вже стосується Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то його політику неможливо виправдати жодним чином. Договір Молотова-Ріббентропа «було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися в Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало це... Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [24].

Сталось так, що Радянський Союз не визнав своєї міри відповідальності за розв'язування Другої світової війни. Під впливом комуністичної пропаганди радянські люди ототожнювали роль своєї країни лише як визволителя Європи від нацизму, не визнаючи факту встановлення зони комуністичної окупації Східної Європи. І це принесло свої гіркі плоди. Агресія Росії як наступниці СРСР проти України в 2014 році засвідчила спадкоємність імперських зовнішньополітичних устремлінь Кремля. І на цей виклик консолідованому Заходу слід було належним чином реагувати.

Відтак німецька дипломатія, як і решта консолідованої Європи були поставлені наразі в некомфортні умови. Як поставитись до агресора: і до СРСР, що взяв участь у «четвертому поділі Польщі», і до його наступниці Росії, що нині вчинила акт агресії проти України? Голова Бундестагу Норберт Ламмерт оцінюючи результати Другої світової війни, вдавсь до такого формулювання: «Наші думки й повага повинні бути спрямовані насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної Армії». Тобто, союзники антигітлерівської коаліції у його виступі бути розділені на західних союзників, котрі були названі першими, і, в другу чергу, Червону Армію. Тим самим півкроку до лінії розмежування вкладу СРСР і західних союзників в утвердження повоєнного устрою у світі було зроблено. По бік СРСР – утворення НДР, по бік Заходу – ста-

новлення ФРН. Однак цим справа не закінчилася. Другу, але вже «об'єднуючу» версію виклав із свого боку міністр закордонних справ ФРН Вальтер Штайнмайер: «Росіяни, німці, і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом «ніколи більше» й загальною відповідальністю за мир в Європі» [29].

Як засвідчує хід історії, Штайнмайер, при всій повазі до його країни, у своїй оцінці видавав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: **«можемо повторити»**. Відомий російський експерт, член Вільного історичного товариства Дмитро Дубровський висловився з цього приводу чітко й однозначно: «Вони [нинішня російська верхівка] хочуть продовжувати війну. Мені здається, ключове слово тут, Європа живе під гаслом **«ніколи більше»**, а ось ця частина агресивної російської еліти живе під гаслом **«можемо повторити»**. Мені здається, ці два гасла добре показують ту напругу в історичній політиці, яку ми наразі маємо» [25].

Отже, в особі ліберальних російських науковців знаходимо однодумців. Поки що ця точка зору не є в Росії домінуючою, але вона прозвучала. І це вносить у суспільну свідомість хоч якусь частку оптимізму.

Звивисті шляхи десталінізації

Яскравим свідченням зрушень у суспільній свідомості Європи може бути уже згадуване нами положення резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація на високому політичному рівні, заслуговує на належну увагу з боку представників науки. Тим часом на цьому напрямі політичні діячі вже в котрий раз потіснили науковців. В силу нинішнього геополітичного протистояння провідні політики спрямували обговорення резолюції в русло «історичної політики», що стала дедалі виразніше набувати рис війни історичної пам'яті.

Та й чи могло бути інакше, коли з боку Росії обговорення «уроків історії» очолив сам президент РФ Володимир Путін: лише в грудні 2020 року він порушив у своїх виступах історичну тематику п'ять разів. Справжні тобі «п'ять путінських ударів» щодо осмислення уроків Другої світової війни.

Далі – більше: 2 липня 2021 р. в Росії було оприлюднено Стратегію національної безпеки, що викликала широкий міжнародний резонанс. Так, за оцінкою британського щотижневого журналу *The Spectator*, положення стратегії являють собою своєрідний «хрестовий похід щодо політизації й поляризації усіх аспектів російської культури. Це стратегія не безпеки країни, а безпеки її керівництва: документ спрямований на мобілізацію російської нації, навіть самої російської ідентичності, проти західних «лякал» всередині країни і за рубезжем». Більша частина стратегії сприймається як параноїдальна звинувачувальна критика на адресу «внутрішніх і зовнішніх» ворогів Росії. Найчастіше ці загрози згадуються на багатьох сторінках, присвячених культурі, історичній правді, духовним і моральним цінностям. Російське суспільство мобілізується на боротьбу із дестабілізуючим впливом США та їх союзників, що прагнуть повернути собі глобальну гегемонію. На противагу цьому російські політики намагаються зобразити глобальну роль Росії як майже революційну, покликану захистити традиційні цінності культурної й історичної пам'яті, захистити «культурний суверенітет» «справжньої Європи».

Завдання, визначені в стратегії, втілюються в законодавчі акти, покликані покласти край діяльності «внутрішніх деструктивних сил» та підтримати контрольовані державою ЗМІ задля утвердження російських цінностей. Йдеться також про посилення фінансування молодіжних клубів «патріотичного спрямування», про контроль над загальнодоступним історичним наративом, про підтримку церкви й релігії. Політика консолідованого Заходу зображується як екзистенціальна загроза, спрямована на знищення російської ідентичності – чи то індивідуальної, чи національної: «Це цілеспрямоване змішування національної, державної й особистісної ідентичності пра-

цює на те, щоб підпорядкувати права особи й запити країни потребам держави. Ця стратегія є також частиною все триваючої кампанії російського уряду щодо мобілізації росіян проти загальносвітових концепцій, таких як верховенство закону і демократія, які зображуються як агресивне насаджування західних цінностей. Посилення контролю служб безпеки над раніше відкритими російськими університетами, придушення опозиційних політиків і ЗМІ, а також агресивне занесення в «чорний список» основних програм обміну з учбовими закладами США і Великобританії – усе це дії, спрямовані на ізоляцію й відчуження росіян від Заходу» [39].

В загальному ряду реалізації курсу на посилення ролі служб безпеки, на пленарному засіданні Державної Думи ще 9 червня 2021 року було прийнято закон про заборону отождолення дій СРСР і фашистської Німеччини. Йдеться про заборону на публічне прирівнювання цілей, рішень і дій керівництва СРСР, командування й військовослужбовців з цілями, рішеннями і діями керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Крім того, законом забороняється заперечувати вирішальну роль радянського народу у розгромі нацистської Німеччини й гуманітарної місії Радянського Союзу при звільненні країн Європи. Під публічністю в законі мається на увазі висловлення подібної точки зору під час виступу на публіці, у різноманітних творах, в засобах масової інформації, в тому числі й інформації, розміщеної в інтернеті. За словами однієї із ініціаторів проекту закону Олени Ямпольської, закон покладе край «вакханалії наклепів навколо великої Перемоги» [6].

Як тут утриматися від слів «вождя народів» Йосипа Сталіна: «жити стало краще, стало веселіше»? А тим часом резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» передбачала не «нагнітання вакханалії» – йшлося про те, що засудження гітлерівського нацизму логічно передбачає таке ж засудження сталінізму. Тим більше, що Німеччина подала приклад того, як здійснюється денацифікація. Тож залучення набутого Європою досвіду могло б привести до ефективних кроків у напрямі десталіні-

зації та декомунізації в СРСР. Бо те, що відбулось за часів Микити Хрущова, виявилось короткостроковим і малоефективним. Тоді у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС у доповіді Хрущова «Про культ особи і його наслідки» хоч і були перераховані злочини сталінського режиму, однак головна причина людських трагедій була зведена до особистості Сталіна: «все було підпорядковано сваволі однієї особи». Щоправда були й позитивні зрушення – до кінця року із заслань і таборів було звільнено декілька мільйонів людей. А ще після XXII з'їзду партії у 1961 р. із Мавзолею було винесено тіло Сталіна, перейменовані міста й вулиці, демонтовані його численні пам'ятники.

Тим часом після фактичного усунення Микити Хрущова від влади у жовтні 1964 р. навіть ця обмежена політика де-сталінізації стала поступово згортатися. У цьому ж році активізувалася лінія на «переведення стрілки» від засудження сталінізму у бік боротьби з німецьким нацизмом: у заяві радянського уряду від грудня 1964 р. увага акцентувалася на такому: «Винуватці жажливих злодіянь в жодному разі ні за яких обставин не повинні уникнути справедливої відплати... Ні з чим не порівнянні злодіяння фашистських убивць, що прагнули знищити цілі народи». Олександр Солженіцин коментує ці слова заяви таким чином: «Це – до того, щоб у ФРН не дозволити застосовувати строків давності через двадцять років. Лиш тільки самих себе судить не хочеться, хоча ж і “прагнули знищити цілі народи”». Натомість, продовжує Солженіцин, «у нас багато друкується статей про те, як важливо покарати західнонімецьких злочинців, що втекли. Є просто спеціалісти по таким статтям: яка моральна підготовка мала бути здійснена нацистами, щоб масові вбивства здалися їм природними й моральними» 26].

І от в руслі тихої реабілітації сталінізму відбувається хворобливий процес: законодавці наполягають на тому, що не вони ж здійснювали репресивні вироки, а виконавці – у тому, що не вони ж видавали ці нелюдські закони. А охорона, мовляв, взагалі не знала хто за що сидить. З цього приводу Солженіцин зазначає: «Так слід було дізнатися, якщо ви люди!

Тому ви й злодії, що не мали ні громадянського, ні людського погляду на людей, котрих охороняли. А хіба не було інструкцій і у нацистів? А хіба не було у нацистів віри, що вони спасають німецьку расу? Та й наші слідчі не запнуться (уже не запинаються) відповісти: а навіщо ж ув'язнені самі на себе показували? Слід було б, мовляв, твердо стояти, коли ми їх катували! А навіщо ж донощики повідомляли брехливі факти? Адже ми опиралися на них, як на показання свідка... Але переполох швидко закінчився. Ні, відповідати нікому не доведеться. Розбирати нікого не будуть» [26].

А тим часом у радянському суспільстві набирали ходження просторікування що, мовляв, люди із системи НКВС після викриття культу особи Сталіна пішли трудитися на підприємства, стали активістами, а то й секретарями парторганізацій, а в разі люстрації їх персональні справи будуть розбирати й майже що звинувачувати. А за що розбирати? За те, що ретельно виконували усі вказівки, що йшли згори? А відтак потерпати за тих, хто ці вказівки давав? То ж краще про це не згадувати: «Можливо ось штати трохи де-не-де скоротилися, аж ось перетерпіти – і розширяться! А поки гебісти, хто ще не дослужив до пенсії чи кому слід до пенсії добрати, пішли в письменники, в журналісти, в редактори, в лектори-антирелігійники, в ідеологічні працівники, а хто – в директори підприємств. Змінивши рукавички вони, як і раніше, будуть нас вести. Так і надійніше... А в архівних управліннях поки, не поспішаючи, проглядають і знищують усі зайві документи: розстрільні списки, постанови на ШИзо [штрафной изолятор] і БУРи [барак усиленного режима], матеріали табірних слідчих дій, доноси стукачів, зайві дані про Практичних Працівників і конвоїрів. Та й у санчастині, і в бухгалтерії – скрізь знайдуться зайві папери, зайві сліди...». І все це не пройшло даремно: «Тому то у серпні 1965 року з трибуни Ідеологічної Наради (закритої наради щодо Спрямування наших умів) і було проголошено: «Пора відновити корисне і правильне поняття ворог народу!» [26].

Про яке покаяння і духовний катарсис тут може йти мова? А радянських людей між тим зводили до рівня «табірного по-

роху». І, за словами Солженіцина, «допоки ми в собі не подолаємо цього пороку, – не буде на землі справедливого ладу – ні демократичного, ні авторитарного». А тим часом уже в 1970-ті рр. в радянських фільмах знову став з'являтися образ Сталіна в позитивному контексті. Цю тенденцію в другій половині 1980-х рр. призупинила горбачовська перебудова. Проте з приходом до влади Володимира Путіна в Росії розпочалася друга хвиля реабілітації Сталіна. У травні 2021 р. 56% уже росіян були згодні з тим, що «Сталін був великим вождем», 14% респондентів дотримуються протилежної точки зору (за даними КМІС для України ці показники складають 16% і 40% відповідно). Тим самим суспільна думка Росії засвідчила вкрай низький рівень громадянської зрілості. Ці дані наводять на думку про те, що проблему десталінізації (а ширше – декомунізації) не вдасться вирішити в короткостроковій перспективі – це надто тривалий процес справжньої зміни поколінь [17].

Тим не менше, було б неправильно звалювати всі гріхи на особу Путіна. Проблема десталінізації значно глибша – йдеться про зрушення в свідомості мільйонів людей. Тут знову ж таки нам може стати в пригоді уже цитоване вище судження Теодора Адорно про те, що сутність тоталітарного режиму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Існуючий у країні економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від обставин, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих обставин і змиритися з ними [1].

Отже при оцінці процесу десталінізації слід уникати скочування до русофобії. В контексті зазначеного й політична свідомість росіян не може розглядатися нами як масова інфантильність чи безвідповідальність, оскільки їхня поведінка пов'язана скоріше із штучною затримкою політичної культури з боку владних структур, нав'язування ними відчуття розпачі й безпомічності серед населення. За оцінкою дирек-

тора «Левада-Центру» Льва Гудкова корінь зла таїться в тому, що російське суспільство вийшло із економічної зрівнялівки й розподільчої організації повсякденного життя. Наразі воно у значній мірі зберігає державно-патерналістські уявлення. Сенси існування людей зводяться до вимушеного пристосування до свавільної держави, що визначає рамки повсякденного існування.

За останні тридцять років інституціональна система Росії змінилася вкрай нерівномірно – швидше за все трансформувалися ринкові відносини, система комунікації, масова культура, стандарти споживання (рівень життя значно піднявся й змінився, особливо у мегаполісах), а от «взаємини влади й обивателя, адміністративна і поліцейська сваволя, суд, що повністю залежний від влади, політична поліція, масова школа й інші інститути залишилися по-суті колишніми. Тому раціональність життєдіяльності зводиться до стратегії пасивної й понижуючої адаптації до репресивної держави. Як і за часів Щедріна, максими виживання – «слід терпіти», «не висовуватись», «годити», «вуха вище лоба не ростуть», «не підмажеш – не поїдеш» тощо. В 1990-ті роки, до встановлення авторитарного режиму Путіна, люди здавались більш самостійними й підприємливими (були змушені до того), нині – більш залежними чи купленими владою. Тому мова може йти, як мені здається, не про інфантильність, а про цинізм, причому – масовий, зверху донизу» [13].

Наразі ми є свідками того, що українці, на відміну від росіян, у масі своїй подолали спадщину сталінізму. І в цьому полягає принципова відмінність між двома народами. Яскравою ілюстрацією цього феномену може послужити ставлення росіян і українців до постаті Сталіна: тезу «Сталін був великим вождем» підтримують 56% росіян і лише 16% українців. Пояснює цей момент російський соціолог Олексій Левінсон таким чином: «Відразу після розпаду СРСР і в Росії, і в Україні були сильні антисталінські настрої, що склалася в епоху гласності, коли стали широко відомі його злочини. Потім у Росії ідеї гласності лягли не в масть, а в українському суспільстві навпаки усе більше людей не хотіли прощати

Сталіну голодомор. Тому негативні почуття на його адресу і нині в українців більші, ніж були у росіян двадцять років тому. В подальшому українці змінювали своїх лідерів одного за іншим, а росіяни тримаються за одного і того ж усі ці роки, і тому у них відчувається попит на фігуру «великого вождя» як опору в минулому для нинішнього. Росіян його велич [вождя] підносить їх у власних очах, для українців цього немає. Різниця в тому, що для нинішніх росіян Сталін – вождь їхньої країни, оскільки в Росії символічне ототожнення з Радянським Союзом в путінську епоху вельми заохочується, а в Україні тенденція протилежна, і визнавати Сталіна «своїм» вони не хочуть». До того ж, зазначають аналітики Левада-Центру, у росіян стосовно персони Сталіна переважає повага (45%), на другому місці – байдужість (28%), на третьому симпатія (10%). Серед українців більш поширеними є нейтральні і негативні почуття: байдужість (34%), відразу й ненависть (17%), неприязнь і роздратування (16%) [17].

Що вже говорити про негативне ставлення українців до персони нинішнього президента РФ Володимира Путіна – таких 81%, а позитивно до нього ставиться лише 15% респондентів [2].

Одержимість Україною

У своїй політиці Володимир Путін враховує цей феномен – екзистенційного виклику України в подоланні сталінізму та його пережитків. Тож з боку Кремля відбувається масова кампанія по дискредитації українців як народу в очах російської громадськості. Особливого пресингу зазнала російська громадська думка після агресії Росії проти України в 2014 році. На поверхневому декларативному рівні ставлення росіян до України було здебільшого позитивним, хоча й різко відрізнялося у негативному ставленні до жителів Західної України, на відміну від мешканців Сходу України. Що ж стосується ставлення до урядових кіл України, зазначає Лев Гудков, то воно формувалося Кремлем як агресивно негативне. Київська влада зображується винуватцем ескалації насилля

й військових дій на Донбасі: «Під дією пропаганди спливли етнічні передсуди й ксенофобські стереотипи сприйняття українців. Події на Майдані сприймаються як «народне повстання» проти корумпованого режиму Януковича, і як ланку інспірованих США масових виступів і соціально-політичних переворотів, що тривають по всьому світі й підготовлених за допомогою Інтернету й соціальних мереж, підтримки й діяльності зарубіжних фондів, неурядових організацій. Логічні неув'язки й суперечності в цьому плані мало кого бентежать. Ця нехитра ідея виявилася для російського населення переконливою основою для універсального пояснення поточних подій. **Конспірологічні версії соціальних подій і процесів здаються людям адекватними, тому що вони самі себе в душі усвідомлюють корумпованими, а звідси – й переконаність у всезагальній продажності інших і схильності до опортунізму**» [13].

Тотальна й агресивна за своєю природою кремлівська пропаганда, що супроводжувалася витискуванням усіх незалежних джерел інформації й введенням жорсткої цензури виявилася досить ефективною. Цілеспрямований потік інформації «переконав» росіян у тому, що на Донбасі триває повстання проти київської «фашистської хунти» та українських націоналістів, що виявилися «маріонетками» Заходу. Антиукраїнська інформація зосереджена навколо декількох основних тез: 1) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (фашисти, нацисти, антисеміти) бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян в Криму й на Донбасі; 2) в країні панує хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, відбувається повний розвал держави; 3) «наростаюча загроза російському населенню» вимагає, мовляв, нагальних заходів щодо його підтримки і захисту; 4) у підсумку усе це змушує Москву відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання норм міжнародного права й міжнародних угод, правових гарантій тощо; 5) Росія повертає назад свої історичні території й змушує Захід поважати російські національні інтереси.

Відтепер внутрішнє законодавство Росії домінує над міжнародним правом. В 2014 році на хвилі ейфорії підтримка росіянами прямої інтервенції на територію України була досить значною навесні й понизилася лише на кінець року (з 74% до 40% відповідно). Показово й те, що тривалий час, під впливом кремлівських ЗМІ, населення відмовлялось визнавати присутність російських військ на Донбасі. Навіть після того, як стало неможливо більше приховувати факти такого виду – свідчення про наявність важкої техніки, свідчення про вбитих – основна маса росіян вкрай неохоче публічно визнає їх, опираючись, в такий спосіб, необхідності робити із них адекватні висновки [13].

Здавалось би – абсолютна перемога російської «гібридної війни». Однак це насправді війна не лише проти України. Не в останню чергу це війна Кремля проти самого російського народу. Саме на цьому наполягає російський дослідник, доктор філософських наук, професор Микола Копосов, заявляючи про недоречність і недолугість путінської пропаганди щодо фашизації України: «Чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна [площа]. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистам в очах його лояльних підданих» [11].

І тут нам уже доводиться зважати на суб'єктивний фактор особистості Путіна. Так, американський журнал *Atlantic Council* звернув увагу на те, що в міжнародних ЗМІ президента РФ нерідко виставляють таким собі ловким маніпулятором, якому, завдяки його минулому досвіду в структурах КДБ, за іграшки перехитрити опонентів і опинитися на три кроки попереду. Щоправда реальність виявляється набагато прозаїчнішою: основний його успіх на ниві відродження великодержавного статусу Росії назагал пояснюється досить приземленим поєднанням підкупу, опортунізму й старої вивіреної агресії: «Найбільш очевидний приклад обмеже-

ності Путіна як стратега – його катастрофічний підхід до України. Коли він лиш прийшов до влади, на рубежі тисячоліть, Росія й Україна були настільки тісно переплетені, що кордони між двома країнами підчас здавалися розмитими. Пройшло два десятиліття, і Росія й Україна уже восьмий рік ведуть неоголошену війну, що спровокував особисто Путін й котра зруйнувала двосторонні зв'язки й привела до безпрецедентного в історії краху російського впливу. Геополітичний мудрець так не поступає. Путін, як і раніше, рішуче заперечує збиток, який же сам завдав двостороннім відносинам з Україною, і вперто відмовляється змінювати курс. Навпаки, його очевидна одержимість Україною з початком воєнних дій у 2014 році лише посилилася. Останнім симптомом цієї фіксації стало його видатне есе із 5 000 слів, опубліковане у липні 2021 року. У ньому Путін видав безкомпромісно імперіалістичне трактування російсько-українських стосунків» [34].

Зазначений вище опус Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян і українців» сколихнув світове експертне середовище своєю відвертою агресивністю. Українські історики з Інституту історії України НАН України (Генадій Боряк, Кирило Галушко) акцентували на тому, що ця стаття Путіна «не наукова»: «Вона дійсно не історична, вона світоглядна», а світогляд може бути й ретроградним. Інші аналітики акцентували увагу на тому, що «стаття в основному є понурим переказом радянського підручника історії, вона повна брехні й маніпуляцій» (Денис Казанський). Дехто зазначає, що цей опус нагадує маячню Гітлера, викладену у книзі «Майн кампф» і визначає «можливу стратегію дій Російської імперії, його величності Путіна на найближчі десятиліття, а не роки...» (Петро Порошенко). Таблоїд «Московський комсомолец» запевняє, що «Путін приступає до здійснення плану, котрий він давно вистраждав і детально продумав... Путін викотив Україні останній ультиматум». А дехто вдавняє й до легковажних висловлювань на кшталт «Нам взагалі байдуже, що ви думаєте про нас, нашу історію і наші реалії» (Мустафа Наєм).

І в кожному із цих суджень є своя правда. Однак, як на мою думку, слід більш уважніше поставитися до слухного судження російського професора Ігоря Чубайса. Коли взяти до уваги цілий ряд публікацій з історичної тематики за підписом Володимира Путіна, а також прийняття цілого ряду меморіальних законів Держдуми щодо утвердження тих чи інших історичних канонів у суспільному житті Росії, то приходиш до думки, що **на наших очах формується цілеспрямований рух у напрямі створення державної ідеології**. А це вже, власне, антиконституційні дії, оскільки державна ідеологія заборонена чинною Конституцією РФ. Між тим державна ідеологія вже була: радянський режим ідеократичної держави призвів до того, що, за словами генсека Юрія Андропова, «ми не знали суспільства, у якому живемо». Щоправда й у царські часи існувала цензура, але до цензурування історичних творів не дійшло, завдяки чому ми сьогодні маємо змогу читати твори різних шкіл: Ключевського, Соловйова, Карамзіна тощо. Коли ж мова заходить про історичну політику сучасної Росії, то «державна ідеологія – це заборона на думку. Це найстрашніший злочин проти людяності, котрий може бути вчинено. Тобто, **державна ідеологія – це не заборона інформування про якусь подію, про якийсь факт, це просто заборона на усі стилі мислення, крім одного...** Сьогодні, коли вибори згорнулися, виродилися й перетворилися в містифікацію, владі потрібна нова державна ідеологія». Проблема загострюється ще й тим, що сьогодні «влада не може згуртуватися на чомусь позитивному, вона гуртується лише на пошуку ворогів» [25].

От і сталося те, що сталося. На роль головного ворога Росії у Кремлі було призначено Україну під наличкою «анти-Росія». Тим самим Україну у статті Путіна було кваліфіковано екзистенційним викликом Росії. А тут уже з боку Росії спрацьовує психологія соціального дарвінізму: «або ми – або вони». У розвиток тез Путіна заступник спікера Держдуми Петро Толстой нагло закликав українців «перестати клеїти дурня із незалежністю», визнати себе росіянами й повернутися до складу Росії. Український кореспондент у Москві Роман Цимбалюк

тим часом звертає увагу на фашистський стиль формування настроїв рядових російських громадян: «Все спускається на рівень пропаганди – і там все просто: Україна не може бути незалежною державою. Щоб це якимось чином пояснити, вони використовують тезу, що Україна – це «анти-Росія». Нині градус напруги лише збільшується – вони обговорюють абсолютно російсько-нацистські речі, які передбачають фізичне знищення українців саме за національною ознакою. Хто не з Росією, той «бендера» і «фашист», його слід вішати або ж на ліхтарях, або спроваджувати на Колиму» [23].

Чи є на Заході адекватне розуміння ситуації навколо України? Принаймні така аналітика присутня, але наскільки вона набула масового характеру – питання спірне. Так, велика частка істини міститься в словах спеціального кореспондента National Review Кевіна Вільямсона: «Стаття Путіна є свого роду багатослівним оголошенням війни. Він настирливо заявляє, що такого поняття як український народ, не існує, ...що українська держава нелегітимна і діє на шкоду своїх громадян, оскільки нею управляють зарубіжні сили. І в разі, коли існує таке утворення як Україна, то це бандитська держава, що окупує “територіальні подарунки” – землі, що по праву належать Росії».

Отже, як Україна, так і Захід повинні були б визначитися по цих позиціях. На жаль, Захід і понині переважним чином обмежується проголошенням тих чи інших санкцій, але часто умиває руки коли йдеться про необхідну економічну чи воєнну допомогу Україні. Тож проблема, вважає Кевін Вільямсон, лежить на поверхні: «Володимир Путін виклав своє власне бачення України із граничною ясністю. А адміністрація Байдена, із свого боку, посилає неоднозначні сигнали. **Так, що Київ має справу із надійним ворогом і ненадійним союзником**» [36].

І до цього виклику Україні слід би поставитися з належною відповідальністю – адже з російського боку йдеться фактично про «остаточне вирішення українського питання». Третій Рейх у свій час уже на практиці довів, що означає «остаточне вирішення єврейського питання», і це мало б нас

чомуś навчити. Як засвідчує життя, Україна уже мала змогу пересвідчитися у ступені готовності Заходу прийти на допомогу жертві російської агресії в 2014 році, коли європейські дипломати одноставно висловлювали свою «глибоку стурбованість» з приводу незаконної анексії Криму. Але не більше – реакція НАТО і ЄС була надзвичайно кволою і нерішучою.

Що ж стосується санкцій з боку західних держав, то відомий російський дослідник Владислав Іноземцев висловився щодо них досить однозначно: «Я думаю, що у них немає політичної волі їх посилювати. Санкції були введені для того, щоб показати, що вони щось роблять у відповідь на російську агресію проти України. Але при цьому, природно, ці санкції несерйозні, вони не можуть бути серйозними, тому що Європа продовжує робити бізнес з Росією, на торгівлю, продовольство всіляке припадає приблизно 4-5% загального обороту, тому вони погоди не роблять. Все, що стосується решти, машинобудівельне обладнання, фармацевтика, товари загального споживання, як ішло, так і йде. Жодного ембарго на експорт російської нафти у Європи як не було, так і немає. Тому в даному випадку мені здається, що мова йде про те, що європейці прагнуть зафіксувати ситуацію. Допомогати Україні, котра сама не хоче нікуди розвиватися, не входить наразі у їхні плани. Я думаю, що санкції точно не будуть посилюватися» [21].

То ж не дивно, що під час вступного слова на конференції з безпеки «Ялтинська європейська стратегія» (YES) в Києві президент України Володимир Зеленський заявив, що Україна не має наміру й надалі стукати в зачинені двері, відкривати котрі ніхто не збирався. Розвиваючи цю позицію, міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба відверто заявив, що протидія європейській інтеграції України викликана не надуманими побоюваннями з приводу реформ чи нібито небаченої активності українських ультраправих, а «насамперед через страх перед реакцією Москви». З цього приводу міністр робить нині належні висновки: «Наша країна засвоїла ряд гірких уроків, зрозумівши, що обіцянки Заходу, скоріше всього не будуть виконані. Ми не віримо в обіцянки». На-

томість, продовжує він, Україна зрозуміла, що може розраховувати лише на себе – в короткостроковій і середньостроковій перспективі це означає навчитися бути гнучкою військовою державою, такою як Ізраїль. А відтак: «Обставини не залишають вибору. **Армія, дипломатія і український народ – ось що нам потрібно, щоб вижити**» [12].

Український народ націлений на самоствердження. Про це засвідчує його розуміння національної ідентичності. Так, із тезою Путіна про відсутність передумов для формування окремого від росіян українського народу виявили свою незгоду 70% опитаних Центром Разумкова громадян України, а погодилися із цією думкою лише 12,5% респондентів. І ще одне. У своєму опусі Путін стверджує, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок території історичної Росії. З цим положенням виявилось згодними лише 7% громадян України, а свою незгоду висловило 76% опитаних [18].

Кожен, звісна річ, має право на власну думку, однак чи не найважливішим є ставлення до історичних писань Путіна з боку громадської думки не лише українців, а і самих росіян. Поки що у своїх співгромадян Путін знаходить підтримку: згідно даних Левада-Центру ще у 2005 році 81% росіян ствердно відповіли на запитання, чи є білоруси, росіяни й українці «трьома гілками одного народу» [28].

Тим часом в українських дослідників своє бачення проблеми. Так, мова в нашому есе йде не про етнос – чи то російський, чи то український – йдеться про демос. Етносом займається наука етнографія, наука історія займається демосом – колективом людей, які хочуть бути державою, або є нею. Врешті-решт ці люди формують націю, існування якої спирається на свідому волю її членів до самоорганізації. Етнічне походження цих людей є також важливою, але «другою стороною медалі», бо кожна із націй володіє своєрідним культурним надбанням – насамперед системою цінностей і моральних принципів, що складають собою духовну складову суспільно-політичного ладу. Тож коли Володимир Путін заводить мову «про історичну єдність росіян і українців» у контексті етнічному, наголошуючи насамперед на єдності по-

ходження, мови та віри, то ми із своєї сторони маємо насамперед орієнтуватися на систему цінностей, моральних принципів і політичну культуру. Як зазначав відомий український мислитель В'ячеслав Липинський, «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [15].

А причини цієї зомбованості росіян, їхнього тяжіння до авторитарних методів правління на шкоду демократії вимагають подальшого розгляду сутності того політичного режиму у рамках якого тривалий час перебуває російський народ. Соціологи звертають увагу на те, що чим довше люди живуть при тоталітарній системі, тим менше вони підтримують демократію й ринок. А це саме те, що принципово відрізняє українців і росіян – взаємовідносини влади і народу, держави і громадянства.

Фашизація: на порозі осмислення

Я не буду в цій статті глибше вдаватися до порівняльного аналізу «витвореного віками устрою політичного» українців і росіян – це тема окремого розгляду. Нині моє завдання більш вузьке й зосереджене достоту на визначенні сутності політичного режиму Росії. Звернемось до судження такого авторитетного міжнародного органу як Європарламент, який у своїй резолюції від 16 вересня 2021 року **визначив нинішню російську владу як «стагнуючу агресивну клептократію, очолювану «довічним» президентом в оточенні олігархів», що здійснює свою агресивну політику, прагнучи ослабити демократію в світі й дестабілізувати Європу.** Україна позитивно сприйняла таке визначення. Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба при цьому зазначив: «Для нас дуже важливо, що документ відзначає неможливість повернення до нормального співробітництва, того, що називають business as usual, допоки Росія не припинить агресивну політику й гібридну війну проти ЄС, країн Східного партнер-

ства, до яких відноситься й Україна, а територіальна цілісність Грузії, Молдови й України не буде відновлена в рамках міжнародно визнаних кордонів» [8].

Слід віддати належне європейській політкоректності: в резолюції зазначається, що Євросоюз зауважує на різницю між російським урядом і російським народом, має протистояти нинішній агресивній політиці Кремля і одночасно закладати підстави для взаємодії з майбутньою демократичною Росією. Усі критичні заходи, що запропоновані в даній рекомендації **«спрямовані на режим президента Путіна, а також його кримінальні дії й антидемократичну політику»**. Йдеться зокрема про зміцнення Європейським Союзом оборони й посилення співробітництва між розвідками держав-членів ЄС, про готовність відключити Росію від платіжної системи SWIFT, а також посиленні своїх можливостей запроваджувати санкції «проти представників російської влади, російських олігархів, поплічників президента Путіна і членів їхніх сімей за порушення прав людини чи системні репресії проти демократичних сил, меншин, релігійних організацій і груп ЛГБТІ+ в Росії». Із вірою в демократичне майбутнє Росії Євросоюз націлений на ухвалення європейської стратегії щодо демократичної Росії, включаючи стимули й умови для зміцнення демократичних тенденцій в країні. «У ЄС має бути бачення і стратегія майбутнього у відносинах Євросоюзу із вільною, процвітаючою, мирною і демократичною Росією, що повністю дотримується міжнародного права, своїх міжнародних обов'язків і принципів добросусідських відносин» – зазначається в резолюції [8].

Таким чином, об'єктивно складаються обставини, що у площині взаємодії ЄС із представниками російської ліберальної опозиції може виникнути ряд проблем, на які європейцям рано чи пізно доведеться шукати адекватну відповідь й шляхи до порозуміння. Йдеться про те, що політкоректність депутатів Європарламенту стримує їх від визнання того, що Росія еволюціонує у напрямі фашизації. А в той же час значна частина провідних російських опозиційних аналітиків наполягає саме на такому визначенні головного тренду соціаль-

но-політичного розвитку Росії. Власне ця традиція сягає ще часів Солженіцина: «Стан радянського суспільства добре описується фізичним полем. Усі силові лінії цього поля спрямовані від свободи до тиранії. Ці лінії дуже стійкі, вони врізалися, вони закам'яніли, їх майже неможливо завихрити, збити, завернути. Будь-який внесений заряд чи маса легко здуваються вбік тиранії, але до свободи їм не пробитися – неможливо» [26].

З боку депутатів Європарламенту спостерігається якась непослідовність: з одного боку, у своїй резолюції від 19 вересня 2019 р. «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» вони вдаються до ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Однак, це те, що стосується минулого. З другого боку, коли йдеться про день сьогоднішній, вони вважають за недоцільне перетинати «червону лінію» і проводити паралель між путінізмом і нацизмом.

Російські опозиціонери тим часом не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Так, наприклад, чемпіон світу із шахів Гаррі Каспаров ще на початку 2005 р. назвав руйнівника демократії Путіна «фашистом» і закликав Захід покласти край мовчазній підтримці Кремля. Валерія Новодворська теж у свій час назвала путінський режим «фашизмом для бідних», тобто – найбільш убогою версією фашизму.

Радянський і американський історик, професор Міського університету Нью-Йорка Олександр Янов ще в 2005 р. у своїй книзі про «Веймарську» Росію проводить паралель між ідеологією й політикою Гітлера й еволюцією сучасної Росії: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх... У всього світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими й червоними знаме-

нами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав й озброїв штурмові загони... Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заклоту», і знову 28 лютого 1995 р. відзначив це в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом» [32].

У передмові до книги Янова відома політична діячка Ірина Хакамада також звернула увагу на глибокі соціальні корені фашизації Росії: «загроза фашистського переродження, яку не можна скидати з рахунку, виникає зовсім не тому, що російський націонал-екстремізм могутній і непереможний: не так уже насправді багато людей, що свідомо й послідовно сповідують цю віру. Але погоду в суспільстві нині роблять зовсім не ті, хто переконано й активно за щось виступає – хоч за реформи, хоч за їх припинення. Погоду роблять ті, хто самоусунувся». Справжньою трагедією Росії стало те, що самоусунулися не якісь там «темні маси», а до неучасті схилилися «найбільш освічені, професійно просунуті, молоді», а безліч тих, що щиро вважали себе ліберальними демократами, практично не працювали над самоорганізацією громадянського суспільства [32].

Тож тривалий час проблема фашизації Росії розглядалася переважним чином не на професійному рівні російських соціологів, а стала справою інтелектуальних волонтерів – людей із щирим серцем й громадянським сумлінням. До таких, судячи з усього, можна віднести й активіста громадського руху «За права людини» Євгена Іхлова. Ще в січні 2011 р. він став головним доповідачем дискурсу на радіо «Ехо Москви» під назвою «Майбутнє Росії – фашизм». Модель його бачення у найзагальніших рисах зводилась до того, що в Росії за владу борються два угруповання: 1) фашизована правляча корпоративна група і 2) нацистська опозиція різноманітних молодіжних ультраправих. Останні, зрозуміла річ, зазнають маніпуляції з боку верхів. Тож єдиний вихід із ситуації – поява «третьої сили», якщо творча інтелігенція почне поводити себе різко політизовано.

Тим часом, зауважує Іхлов, зовнішній світ дивиться на російський режим як на «кримінальний авторитаризм, що управляється олігархією під керівництвом спецслужб». На думку доповідача, станом на 2011 р. ще не йшлося про фашизм як закінчений процес, а лише про тенденцію в його еволюції, оскільки не вистачало двох компонентів: 1) усталеної державної ідеології; 2) героїзованої, реально правлячої партії. Однак усе – так би мовити «лайт-фашизм» – у двох кроках від справжнього фашизму, прирештя якого Росії не оминати. Спроби Єльцина об'єднати громадян Росії під загальною назвою «росіяни» були безуспішними, при Путіні запанувала етнічна ідентичність: «мы русские – государство-образующий народ». А це, на думку учасників Круглого столу, шлях у небуття: при такій постановці питання «наше майбутнє – кладовище...» [3].

Фашизація – рік 2014-й

Новий крок у осмисленні феномену фашизації Росії було здійснено після агресії Росії проти України – ситуація до того зобов'язувала. Одним із зачинателів оновлення дискурсу виступив глава Центру досліджень постіндустріального суспільства професор Владислав Іноземцев. В день 70-ліття Перемоги над німецьким фашизмом він звернувся до громадськості Росії із закликом «задуматись над тим, як ростки “банального зла” [вислів Ганни Арендт щодо фашизму] сьогодні проникають в нашу повсякденність і яку державу ми розбудовуємо наразі в Росії».

Чи не нагадає нам така постановка питання відоме положення Теодора Адорно про нібито «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію, коли мова має йти про кризу самої системи сучасної ліберальної демократії? Так само і в Росії, фашизація не «проникає» в сьогодення, бо тенденцію до фашизації живлять реальні суспільні передумови. Сутність фашизму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей тих чи інших людей. Усе значно складніше – економічна організація суспільства, як про це писав

Адорно, сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть існувати життям обивателів, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Так, зазначає уже згадуваний мною Тімоті Фрай, нинішня ситуація невизначеності в Росії «дуже нервує підприємців і змушує мобільних росіян переживати за своє майбутнє. Тому перші переводять за кордон свій матеріальний капітал, а другі – «людський», тобто себе і своїх дітей» [4].

До самого ж поняття «фашизація» слід ставитися вимогливо і критично. Особливо це стосується радянських людей і їхніх нащадків, які винесли на своїх плечах основний тягар війни, віддали своє життя задля перемоги над фашизмом. На жаль, зазначає Іноземцев, у наш час ярлики фашизму часто-густо наліплюються на будь-якого політичного опонента «не до кінця розуміючи їх сенс й використовуючи їх з метою пропаганди. Особливої уваги вимагає використання поняття «фашизм», оскільки «сьогодні слово «фашизм» застосовується часто-густо усе частіше до України, народ котрої зазнав у ту війну не менші втрати, ніж російський, і зробив не менше для нашої спільної Перемоги. Настільки огульні звинувачення примушують задуматися не лише про етимологію і справжнє значення цього слова, але й про те, хто настільки настирливо повторює його в наші дні» [9].

Громадянської позиції Владиславу Іноземцеву, як ми переконуємось, не позичати. Однак він поряд з тим є міжнародно визнаним науковцем, а це зобов'язує його «сіяти добре і вічне». Намагаючись донести до російської аудиторії наукове розуміння поняття «фашизм», він прагне дотримуватися у своїх текстах (наскільки це в людських силах) принципу «без гніву й пристрасті». Це позначається й на його викладі суті італійського фашизму, що зводиться, насамперед, до ідеології відродження минулої італійської величі, в основі якої поклалися імперські настанови єднання навколо зрозумілих широкому загалу принципів – мужності, протистояння занепадництву, стабільного розвитку тощо.

Беніто Муссоліні, що очолив у 1922 р. уряд Італії, відчув прагнення народу позбавитися від тягара столітньої роздробленості, поразки у Першій світовій війні, бідності й невлаштованості. Не будучи революціонером, він порозумівся з великим капіталом, взявся перебудувати економіку, заборонив опозиційні політичні партії, врешті-решт відновив імперію, обравши першою жертвою Абіссинію. Оця система й була названа фашистською – від латинського слова *fascii* (зв'язаний пучок пруття, котрий ще з римських часів символізував єдність). Ідеологія фашизму ставила за завдання: організацію «корпоративної економіки», що пригнічувала свободу профспілок; допускала масове насилля, здійснюване «по волі народу»; попірала демократичні свободи задля «врятування нації». Однак, попри все, цей режим залишався м'якою формою тоталітаризму: було скарано на смерть 42 противники режиму, у в'язниці кинуті 5,5 тис. людей. Обмеження євреїв у правах розпочалося лише у 1938 р., але знищення людей за національною ознакою при уряді Муссоліні не траплялося.

Не в останню чергу саме тому серйозні західні дослідники ***вкрай обмежено застосовують термін «фашизм» щодо Німеччини, наголошуючи при тім на нацистській основі гітлерівської ідеології.*** Так, наприклад, вердикт Нюрнберзького трибуналу визнає злочинною організацією «керівний склад нацистської партії», однак при цьому навіть згадка про фашистів у вирокі трибуналу відсутня. І це – принципово.

Відштовхуючись від наукового визначення фашизму професор Іноземцев ставить резонне запитання: «Отже, що фашистського знайшли російські прокремлівські сили в київських політиках, що прийшли до влади на хвилі Майдану? Чи хочуть ті розбудувати «Велику Україну» від Курська до Кракова? Ні, вони мріють влитися в ЕС і, по суті, забути про свій недавно набутий суверенітет. Чи нагадає президент Петро Порошенко хоча б Муссоліні, чи Гітлера? Відповідь негативна – з харизмою в нього не склалося. Чи пригнічені політичні опоненти? Ні: партія президента нещодавно посіла лише друге місце на виборах до Ради» [9].

І подібних запитань можна поставити безліч. Наприклад, чи культивується в Україні насилля? Життя засвідчує, що постмайданна Україна живе досить спокійним життям, якщо не брати до уваги райони, що контролюються «сепаратистами». Останній термін Іноземцев бере в лапки, оскільки насправді так звані «ополченці» є лише найманцями Росії. Чи розширюється держава Україна територіально? Зовсім ні, оскільки внаслідок російської агресії вона втратила 7% своєї території. Чи тужать українці із сльозами на очах за імперськими часами? Навпаки: вони руйнують пам'ятники вождям тоталітарної епохи і оплакують жертв Голодомору та масових репресій. Отже підсумковий висновок професора: «Особисто я нічого фашистського не лише в Києві, але й, наприклад, у Львові не вбачаю» [9].

Однак, коли застосувати науковий критерій «фашизму» до Росії, то відразу впадає в око принципова відмінність від України. Путінському режиму, зазначає Іноземцев, притаманні «закручування гайок» і відсторонення опозиції від політики, відбувається потужна міфологізація минулого і його імперська героїзація як ідеал для втілення на майбутнє. А що вже стосується апології великодержавного націоналізму, то тут «досить глянути на ідеологію Русского мира і на його прагнення прийти на поміч не лише співгромадянам, але й людям, **з котрими у нас спільний генетичний код**, як дехто заявляє» [вислів Путіна]. В Росії на ниві подолання декадансу й «відновлення духовних скріп» відбувається винищення всього того, що внесла в життя демократична Європа, здійснюється викорінення лібералізму й прихильності до «доктрини прав людини». Що ж стосується зрощування державної влади із олігархічним капіталом, то тут Росія може вважатися чемпіоном, де роль «владної вертикалі» й харизматичного кремлівського лідера важко навіть коментувати – прямо тобі «притча во язицях».

Громадянська позиція професора Іноземцева викликає глибоку повагу. Такої ж поваги він волів би й для своїх співгромадян: «Якщо російський народ хоче бути вірним заповітам своїх великих предків, якщо він готовий бути гідним

пам'яті мільйонів загиблих, сьогодні «стране огромной» слід по крайній мірі задуматись про те, куди веде її нинішня еліта». А для цього слід було почати із визнання того, що сталося: **«Судячи із сказаного вище, держава, що формується у нас сьогодні, багато в чому відповідає науковому визначенню «фашистської».** Наголошую – згідно чисто науковому визначенню, котре час-від-часу застосовується до нацистської Німеччини... Так, фашизм не дійшов до жахів нацизму. Так, його соціальна і політична платформа була привабливою для багатьох, а обіцянки – багатими. Але не слід забувати, що ранні фашистські інститути стали полігоном для того жаху, котрий напочатку другої третини XX століття поглинув усю Європу» [9].

Отже, професор Іноземцев засвідчив свою усталену позицію щодо формування в Росії фашизму італійського типу: «в Росії складається м'який варіант фашистського режиму». Йдеться про одержавлення економіки, перетворення Росії в корпорацію, про посилення націоналістичної риторики, про постійне просування ідеї народної єдності, **насамперед єдності між партією, народом і вождем, про безнастанне нагадування ідеї справедливого насильства, навіть коли воно незаконне**, але йде від імені мас, про згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної мети тощо. «Моя думка полягає в тому, – зазначав Іноземцев, – що те, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, що відбулася в Європі за часів Муссоліні в Італії, за часів Франко в Іспанії» [9].

Слід віддати належне принциповій мужності професора Іноземцева. Однак він спинився на півкроку від визнання можливості скочування Росії до нацизму. Більше того – він навіть не допускає думки про такий варіант розвитку подій, оскільки, мовляв, «держава настільки багатонаціональна, що просування якоїсь ідеї саме російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло». Ось в цьому питанні, як на нашу думку, Владислав Іноземцев, виявився непоправним оптимістом. Життя виявилось більш складним. Поява статті Путіна щодо історичної єдності

росіян і українців, де він заперечив право українців бути самим собою, змушує нас прийти до висновку, що фашизацією Росії справа не обійдеться – відбувається поступове сповзання до нацизму «Майн кампф». А тим часом професор Іноземцев запевняє нас: «Не йдеться про винищення, расову чистоту, боже борони... Йдеться про життєвий простір. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, починаючи від Грузії й Придністров'я» [9].

Виникає законне питання: а хіба теза про «життєвий простір» Lebensraum – не одна із найбільш відомих тез гітлерівської ідеології? А хіба те, що відбувається із кримськими татарами в Криму – не приклад расової зачистки з боку Кремля? А політика гоніння на українців у окупованих районах Донбасу – це не ознака етноциду?

Переступити «червону лінію»

Чи візьметься хто-небудь в Росії переступити «червону лінію» і провести паралель між нацизмом і путінізмом так, як це було здійснено в резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. щодо ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна? Відповідь буде ствердна – про це йшлося і не один раз, але це не означає, що кожне висловлювання було належним чином аргументоване й набуло легітимності в російському суспільстві.

Як я уже зазначав, найбільш ревні критики путінізму не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. А надто, коли йдеться про специфічну категорію критиків путінізму – представників прикладних чи точних наук. Їхні знання, зрозуміла річ, не надто корелюються з професійним понятійним апаратом суспільних наук. Яскравий приклад тому – Ігор Гарін, доктор фізико-математичних наук, письменник. Його виклад матеріалу емоційно насичений

хоч і досить довільний у своїх характеристиках: «Фашистські і нацистські рухи існували в десятках країн, і, природно, могли набувати різних зображень. Фашизм – логіка жорсткого підпорядкування, перемоги найбільш безпощадного, найсильнішого і найнахабнішого, фізичне знищення опонентів і опозиціонерів, придушення і приниження особистості, психологія заздрості й ненависті, ксенофобії й антисемітизму. Фашизація влади – це агресивна політика, що зневажає міжнародні норми, націонал-патріотична істерія, безправ'я і непідсудність, міліцейське свавілля і бандитське беззаконня, такі вершини кінематографа, як «Брат – 2» чи «ДМБ», гасла «Россия для русских», антисемітизм Російської православної церкви, вуличні погроми. Як написав хтось в Рунеті, ґрунт для фашизму – не лише екстремістські партії й скіни [скінхеди], але й темний народ і хоругвоносці, що зробили православ'я «двигуном» русско-православного фашизму» [30].

Розглядаючи соціальні витоки правого екстремізму Гарін зазначає, що «нацистські прояви концентрують і приховують у собі великі суспільні хвороби». Йдеться про масове поширення категорії безбатченків, п'янства, наркоманії, соціальних злиднів і невлаштованості, поганих житлових умов, відсутність умов для створення сімей, корупція, безвідповідальність чиновників, і, не виключено, – «небажання влади працювати на благо суспільства, котре її обрало й інтереси якого вона повинна дотримуватися». Неадекватні дії політиків на історичні виклики містять у собі «глибинну загрозу фашизму і ведуть країну до поразки», оскільки уже зараз нарастає «загроза фашистської хвороби як чергової неадекватної відповіді на історичні виклики». А тим часом, мовляв, **«зміст у путінізмі й гітлеризму один: замішана на дріжджах ура-патріотизму фашистська ідеологія. Саме вона стає національною ідеєю Росії, навколо якої гуртуються росіяни»**[30].

Отже, у писаннях Ігоря Гаріна «червона риса» перейдена – у нього між путінізмом і гітлеризмом поставлено знак рівності. Наскільки це буде звучати переконливо для пересічного російського громадянина – стоїть поки що під знаком за-

питання. Тут слід зважати на те, що жодна соціологічна служба в Росії не наважиться сформулювати питання таким чином: «Чи вважаєте Ви, що Росія пішла по шляху фашизації?». І до цієї ситуації слід ставитися з розумінням.

Щоправда позитивно відповісти на це запитання взявся колектив науковців Центру наукової політичної думки й ідеології на чолі з генеральним директором – доктором фізико-математичних, доктором політичних наук, професором Степаном Сулакшином [27].

Один із центральних сюжетів книги сформульований ними так: чи може в Росії бути побудована фашистська держава? Відповідь насторожує: «Багато хто вважає, що це неможливо з огляду на її історичне минуле. Двадцять сім мільйонів життів, відданих в боротьбі з фашизмом, є нібито нездоланною перепорою для фашизації Росії. Звучить емоційно й пафосно, але не переконує. Для побудови фашистської держави не обов'язково відкрито використовувати маркер фашизму. Назвати нову систему можна будь-яким терміном, що прикриває її фашистську сутність. Строгий же підхід до прогностичного питання полягає в тому, що сценарій фашизації Росії має доконечну вірогідність. Прогнозується наростання вірогідності процесу аж до кризової розрядки на рубежі 2020 р.» [27].

Науковці Центру наводять ряд аргументів щодо процесу фашизації Росії, проводячи паралелі як з Італією Муссоліні, так і з Німеччиною Гітлера. Логіка однієї з ліній аналізу – піддати критичному аналізу ідеологічну парадигму тих філософів, на яких любить посилається у своїх виступах Володимир Путін. Ідеологічна обойма мислителів, що цитуються в його посланнях, досить виразна: Іван Ільїн, Лев Гумільов, Микола Бердяєв, Микола Карамзін, Дмитро Менделєєв. Умовно це коло можна визначити як право-консервативне. Іван Ільїн симпатизував фашизму. Лев Гумільов артикулював ідею євразійства. Микола Бердяєв відстоював ідею православної державності. Микола Карамзін возвеличував пріоритет державності. Дмитро Менделєєв, будучи визначним хіміком, у суспільному житті належав до чорносотенного крила. Спіль-

ним для усіх названих персон були ідеї сильної держави й самобутньої російської національної ідентичності. Але це не був ліберальний дискурс щодо облаштування соціально відповідальної держави – а щось зовсім третє.

Так, часто цитований Іван Ільїн, як відомо, був прихильником сильної православної держави і відверто симпатизував як фашизму, так і нацизму. Степан Сулакшин і Вардан Багдасарян наводять деякі фрагменти статті Ільїна з характерною назвою «Націонал-соціалізм. Новий дух»: «Європа не розуміє націонал-соціалістичного руху. Не розуміє і боїться... Ми радимо не вірити пропаганді, що трубить про тутешні «звірства»... Що зробив Гітлер? Він зупинив процес більшовизації Німеччини і надав тим самим величезну послугу всій Європі... Допоки Муссоліні веде Італію, а Гітлер веде Німеччину – європейській культурі дається відстрочка»; «Патріотизм, віра у самобутність німецького народу і силу німецького генія, почуття честі, готовність до жертвовного служіння, дисципліна, соціальна справедливість й позакласове, братерськи-всенародне єднання... Словом – цей дух, що ріднить німецький націонал-соціалізм з італійським фашизмом. Однак не тільки з ним, а ще й з духом російського білого руху...» [27].

Один із показників фашистського ладу – корпоративна держава. Відповідно до її моделі, існує рівень засновників корпорації. Держава, в контексті логіки суцільної приватизації, сприймається як приватизований об'єкт. У ній, як у кожній корпорації, є справжній бос. Навколо нього структуровано «наближене коло». Через нього відбувається процес управління корпоративними нішами. Можна назвати ніші бізнес-корпорації, політичної корпорації, корпорації силовиків, медіакорпорації. Зокрема в статусі окремої корпоративної ніші може бути криміналітет. А ще є біякорпоративні тусовки: діячі культури; різноманітні експерти; представники від спорту; служителі культу. Якусь частину корпоративного середовища складають і фахові працівники. Ті ж, що не включені в корпорацію, є справжніми соціальними ізгоями. Громадянство тут мало важить, порівняно із залученістю до корпорації.

Ідеологія цього середовища проста: співати хвалу главі держави, супроводжуючи похвалу осанною – урочистим молитовним вигуком «спаси ж». Наведемо деякі найбільш типові приклади низькопоклонства для нинішньої Росії мовою оригіналу: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» (Вячеслав Володин); «Противников путинского курса больше нет, а если и есть, то это психически больные и их нужно отправить на диспансеризацию» (Александр Дугин); «Путин обладает уникальной интуицией, у него, я сказала бы, прямой контакт с российским коллективным бессознательным» (Элла Памфилова); «Разве Путин может быть неправ?» (Владимир Чуров); «Все успехи в кинематографе были связаны с Владимиром Путиным» (Федор Бондарчук); «Личность Владимира Путина важнее для общества, чем институты государства» (Сергей Марков); «Это ли не явленный нам, России, шанс возродиться?» (Владимир Мединский).

Чи потрібні ще якісь докази сповзання до ідеології й практики фашизму? Однак, як на наше переконання, цього замало: повинні вступити в силу наукові критерії визначення сутності політичного режиму.

Фашизація: наукові критерії

Найбільш представницьким науковим форумом, що порушив питання фашизації Росії, як на мою думку, став Круглий стіл фонду «Ліберальна місія» (30.05.2016), на якому було обговорено доповідь директора Левада-Центру Льва Гудкова. В обговоренні брали участь Андрій Медушевський, Еміль Паїн, Кирило Рогов, та Євген Ясін.

Власне, головним питанням дискурсу було визначитись із поняттям «людини політичної» – кого це може стосуватися. На нашу думку, це одна із осьових проблем, яка не сходить із порядку денного уже понад двох тисячоліть. Людина поза сферою політики втрачає людську подобу. Так повелось із часів Аристотеля: «людина – істота політична». Про це в XX столітті нагадав нам Бертран Рассел: ще в Древній Греції «участь у громадських справах була всезагальною серед місь-

ких жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали “ідіотом”, що по-грецьки дослівно означає “перейнятий особистими інтересами”» [22].

Тим часом, провадячи «Круглий стіл», його учасники поставили проблему фашизації Росії на перехрестя двох моделей суспільного розвитку: 1) американського вченого Сеймура Ліпсета і 2) німецького дослідника Карла Шмітта. Зокрема Ліпсет відстоював ту точку зору, що до визначення сутності політичного режиму не слід підходити огульно – бо демократія як тип культури і суспільних відносин не може охоплювати всю соціальну систему. Зона демократії, де виявляє себе «людина політична», оточена в нашому житті недемократичними інститутами – успадкованими від минулого традиційними інститутами й авторитарними формами керівництва. Іншими словами, демократія інкорпорована в тканину неpolітичних відносин й інститутів, і не всі проблеми в суспільстві можуть вирішуватися демократичним шляхом.

З точки зору Ліпсета, способи вирішення поточних проблем набувають політичного характеру лише тоді, коли наявна соціальна регуляція не сприймається задовільною для відносної більшості учасників взаємодії. ***Тоді на порядок денний постає необхідність періодичної зміни керівних персон і висування нових фігур з новими стратегіями. Для реалізації такої моделі поведінки слід досягти певних передумов: здатність членів спільноти відстоювати свою точку зору; терпимість до чужих поглядів і уявлень; готовність до пошуку компромісів, а не знищення опонента і противника; а найголовніше – наявність відкритої системи комунікацій, представлення різних точок зору. Лише за цих умов можуть з'явитися авторитетні фігури з необхідними інтелектуальними й моральними ресурсами.***

Зовсім іншу модель вирішення проблем представляє Карл Шмітт – німецький юрист і політичний теоретик, широко відомий як «коронований юрист Третього рейху». Сьогодні він представляє собою одну із яскравих і спірних фігур в теорії права і політичної теорії ХХ ст. Свідченням тому є його життєвий шлях. Так, 1 травня 1933 р. він вступив до членів гіт-

лерівської НСДАП, а вже в червні 1934 р. був назначений головним редактором нацистської газети для юристів *Deutsche Juristen-Zeitung*. На конгресі «Єврейство в науці і праві» 3-4 жовтня 1936 р., ще за п'ять років до того, як нацисти зобов'язали євреїв носити шестикінецьну зірку на одязі, К. Шмітт запропонував зазначати шестикінецьною зірочкою цитати із творів авторів єврейського походження, як переклади із єврейської мови.

Після розгрому гітлерівської Німеччини Карл Шмітт провів у 1945 р. понад рік у таборі для інтернованих. Він не розкаювався у своїй ролі при створенні нацистської держави й відмовився від усіх спроб денацифікації, що позбавило його можливості працювати в академічній сфері. В 1960-х рр. Шмітт читав лекції у франкістській Іспанії. Як учений він опрацював ряд термінів і понять, які набули нині повсякденного ходження: «політична реальність», «політична теологія», «розрізнення друга і ворога» тощо. Нині Шмітта засуджують за симпатії до націонал-соціалізму, відносячи його до «жахливих юристів», але при тому високо оцінюють як «класика політичної думки» [31].

Коли йдеться про оцінку політичного характеру у практиці путінського режиму, зазначає Лев Гудков, то в цій сфері розуміння політичного не має нічого спільного із демократичною моделлю Сеймура Ліпсета. І навпаки – ***режимом відтворюється тлумачення Карла Шмітта, висунуте ще у 1927 р. Росія віддає перевагу не пошуку компромісу, а застосування технологій політичної мобілізації – тотальної, масової, негативної мобілізації. Тут панує ідея протиставлення великих груп людей за принципом «свій» / «чужий», «друг» / «ворог». І тут основу для масової консолідації складає «спільність від супротивного». Головне тут поділ, з одного боку, на тих, хто представляє державу, а з другого боку – на тих, що представляють собою народну масу.***

За таких обставин, з огляду на російську дійсність, реально «політичною» виявляється лише одна фігура: «суверен, носій вищої влади, його ознаки – здатність чи право оголо-

шувати (вести, нав'язувати) надзвичайне становище. А це значить відмінити або ж зробити незначимими усі попередні нормативні положення, усе минуле законодавство і увести нові заклопоположення, нові правові принципи, встановити тим самим нову систему норм, поставши над старою, ліквідувавши попереднє право. Такі можливості відкриваються лише в одному випадку: якщо суверен виступає від імені вищих цінностей, ідеалів, смислів, як персоніфікація значень трансцендентної сфери, по відношенню до котрої усі інші ре-зони, аргументи й інтереси сприймаються як часткові і тому малозначимі» [14].

Прийняття у 2020 р. поправок до Конституції РФ щодо не-обмежених термінів правління Путіна – яскраве тому свід-чення. І це стосується не лише внутрішньої політики, але й активно проектується на політику зовнішню, робить їх тісно взаємопов'язаними. Трактуючи поняття «політичний» Шмітт мав на увазі насамперед *jus belli* – право оголошення стану війни і готовність вдатися до насилля як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Путін користується цими преро-гативами практично безконтрольно. Він одноосібно визначає «хто є ворог внутрішній, і хто є ворог зовнішній».

Звернемось безпосередньо до роботи Шмітта «Поняття політичного»: «Державі як сутнісно політичній єдності нале-жить *jus belli*, тобто реальна можливість в кожному конкрет-ному випадку в силу власного рішення визначити ворога і боротися з ворогом... Держава як найвища політична єдність сконцентрувала у себе неймовірні повноваження: можливість вести війну і тим самим відкрито розпоряджатися життям людей. Тому що *jus belli* вміщує в собі таке повноваження; воно означає подвійну можливість: можливість вимагати від тих, хто належить до власного народу, готовності до смерті і готовності до вбивства, а також можливість убивати людей, що стоять по боці ворога... В критичних ситуаціях... держа-ва як політична єдність є абсолютно самовладна, допоки вона існує, визначає і внутрішнього ворога... *До тих пір, поки на-род існує в сфері політичного, він повинен – хоча б лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності крайній*

випадок, вирішує він сам, самотійно) – визначати розрізнення друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції» [31].

Коли йдеться про «внутрішнього ворога», то не обов'язково мова має йти про вбивство: «В економічно функціонуючому суспільстві досить засобів, щоб виставити за межі свого кругообігу і ненасильним, «мирним» чином знешкодити переможеного, невдачу в економічній конкуренції чи навіть «порушника спокою», кажучи конкретно, заморити його голодом, якщо він не підпорядковується добровільно» [31].

Не дивно, що за оцінкою Льва Гудкова така апеляція держави від імені колективного цілого забезпечує консолідацію соціуму поза тим, які інтереси є дійсними в цій спільноті. Коли названий ворог зовнішній і внутрішній, відбувається гранична мобілізаційна консолідація суспільства, що супроводжується стерилізацією усіх приватних і групових інтересів. Ці інтереси, як правило, трактуються як сприяння ворогу, як пособництво йому. Це стосується й радянських часів, а в сучасній Росії клеймо «іноземний агент», «націонал-зрадники» уповні логічно з'являється у сфері пропаганди. Таким чином, в Росії, якщо слідувати логіці Шмітта, з одного боку, маємо в наявності тотальну державу, єдиний натхненний народ, а з другого – злого ворога, що набуває уповні метафізичного важкозрозумілого характеру.

Проголошення штабів Олексія Навального іноземними агентами й екстремістськими організаціями – всього лиш один крок великого антидемократичного шляху Росії. Центристська незалежна датська газета Svenska Dagbladet коментує цей крок Кремля таким чином: «Віднині арештовувати й побивати можна не лише демонстрантів. Каратися будуть навіть пости в «Твіттері» чи висловлення незадоволення в інших соціальних мережах – наприклад, «лайки» під критикою правлячої партії або особисто Путіна. Покаранням за останнє буде «м'який» штраф «всього» у 27 доларів або позбавлення волі терміном до 15 діб. Але все ж це показує, що росіянам більше ніде навіть висловити своє незадоволення. А з новим штампом «екстремістської організації» організаторам демон-

страцій загрожує тюремне ув'язнення терміном до десяти років, а учасникам – до шести. Відтак у майбутньому політичному житті є лише два вибори: або ти приймаєш правлячу політичну систему, хоч активно чи пасивно, або ж стаєш злочинцем» [37].

Отже у сфері внутрішньої політики відбувається регуляція силами поліції – придушення будь-яких форм громадянського суспільства, публічності, конкуренції, дискусій, групових інтересів. А у сфері зовнішньої політики передбачається тотальне одностороннє по відношенню до зовнішнього ворога. Найголовніше те, що ворогом може бути оголошено будь-кого, з точки зору суверена. Так, Україну в Кремлі оголосили як «анти-Росію», як осередок і втілення метафізичного зла. І це стало, на превеликий жаль, передумовою й щонайважливішою частиною механізму нинішньої суспільної мобілізації Росії.

Лев Гудков не політик, а політолог-аналітик, а тому він уникає прямої кваліфікації путінського режиму як фашистського чи нацистського. Він характеризує його через критику концепції й діяльності Карла Шмітта: «Шмітт, як би він згодом не відрікався від сказаного раніше й написаного, був дуже важливою частиною інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувалося становлення фашизму, одним із ідеологів тоталітаризму». Оце і є відправною точкою оцінки того процесу, що відбувається в нинішній Росії – в країні відбувається нагнітання інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувається становлення фашизму як одного із різновидів тоталітаризму [14].

І тут важко що-небудь заперечити. Наведемо приклад того, як вчення Карла Шмітта сприймається студентами Академії ФСБ Росії. Один із слухачів Академії описав своє розуміння в Інтернеті у вигляді наукового опусу. Щоб не бути звинуваченим у неадекватному викладі, вдаємося до його широкого цитування: «одним із найбільш важливих інструментів теоретичного апарату Шмітта є його прославлена теорія суверенітету й децизионізму [прийняття рішень]. Її витоки лежать у Левіафані Гоббса, як образі надлюдини, що

символізує і об'єднує увесь народ. В якості виконавця цієї ролі Шмітт пропонує авторитарного правителя... Встановлення Левіафана немислимо без знищення його головного супротивника – парламентської демократії... У сучасній Росії політико-правова концепція держави Шмітта повинна отримати нове народження. Це обумовлено входженням у активний обіг політичної думки такого поняття як «суверенна демократія», виходу на перший план такого інституту державної влади як Президент, а також остаточного закріплення за Росією свого статусу, втраченого з часів СРСР» [16].

Нічого дивного, що слухачі Академії ФСБ тужать за СРСР. Радянське суспільство формувалося як мобілізаційне, що зберігало за центром монополію влади, ініціативи і критеріїв оцінки. Політична діяльність зводилася до централізованого маніпулювання («управління») масовою поведінкою й свідомістю. Політична діяльність масової людини зводилася в ньому навіть не до ролі пасивного глядача, а керованого клакера, що виконував обов'язки ритуального «одобрямса», в тому числі й через процедури так званих виборів. Відтак у рамках радянської системи політики, як сфери громадських дій не було. «Політичну людину» підміняв чоловік «мобілізований і покликаний партією».

Наразі в Росії зростає ностальгія за радянськими порядками. На запитання Левада-Центру – «Яка політична система здається вам кращою?» – кількість респондентів, які обрали відповідь «радянська політична система», досягло у 2021 р. безпрецедентних 49% (у 2016 р. цей показник складав 37%). Згідно соціологічних досліджень, 62% росіян виступають за державне планування і розподіл в економіці. Кількість тих, хто віддає перевагу системі, що заснована на приватній власності й ринковій економіці, складає лише 24% [35].

Слабкі сподівання покладаються й на «покоління Путіна» – це майже 40 мільйонів тих, хто народився чи пішов у школу після приходу Путіна до влади. Впродовж двох десятиліть путінського правління Кремль докладав зусиль щоб виростити у значній мірі «безмовне покоління», вдаючись до утиснення опозиції і покладаючись на потужність пропагандист-

ської машини й культ вождя. І у значній мірі це йому вдалося. Майже уся молодь визнає існування «неписаного контракту», що передбачає «соціальну стабільність й економічне зростання в обмін на тусклу й обмежену демократію». Пояснення з їхнього боку одне: «Ми асоціюємо зміну влади з голодом і стражданнями». Згідно оцінки професора кафедри соціології у Вищій школі економіки Едуарда Панаріна, «нинішнє покоління молодих росіян – найщасливіше з 1991 року. Щасливі, аполітичні й націоналістично налаштовані, якщо узагальнювати... І тому політикам ні про що турбуватися: щоб їх політизувати, має відбутися щось драматичне чи дуже і дуже погане» [20].

Більше того – молоде покоління росіян досить активно брало участь у виборах до Державної Думи 2021 р. Складається враження, що коли Путін зійде із політичної арени, люди і система, створені ним, залишаться. І разом з тим залишиться сформоване ставлення до України, де поставлено під сумнів право українського народу жити у власній незалежній і суверенній державі. То ж, як писав Олександр Блок – «нам спокій лише сниться». І хай нас не вводять в оману словесна полуда, адже рано чи пізно всі ми приходимо до розуміння того, що: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами». І тут нічого хитрувати – згідно тієї ж мудрості Соломона: «І хай буде слово ваше: так, так; ні, ні; а що понад це, то від лукавого».

Література

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? – Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>
2. Более 80% украинцев негативно относятся к Путину – опрос. URL: <https://gordonua.com/news/politics/bolee-80-ukraincev-negativno-otnosyatsya-k-putinu-opros-1571504.html>
3. Будущее России – фашизм. – Евгений Ихлов – Народ против. – Эхо Москвы. URL: <http://echo.msk.ru/programs/opponent/738464-echo/>

4. Власть Путина не безгранична. Россия не обречена на авторитаризм. URL: <https://meduza.io/feature/2021/03/24/vlast-putina-ne-besgranichna-rossia-ne-obrechena-na-avtoritarizm>

5. «В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>

6. Госдума приняла закон о запрете отождествления действий СССР и фашистской Германии. URL: <https://www.pnp.ru/social/gosduma-prinyala-zakon-o-zaprete-otozhdestvlenia-deystviy-sssr-i-fashistkoy-germanii.html>

7. Европарламент одобрил жесткую резолюцию об отношениях с РФ, Украина довольна текстом. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2021/09/16/7127869/>

8. Европарламент: Россия Путина – крупнейший вызов безопасности Европы. URL: <https://www.dw.com/ru/evrodeputaty-rossija-putina-vyzov-besopasnosti-evropy/a-59195100>

9. Иноземцев В. Вставай страна огромная: как фашизм возвращается 70 лет спустя. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/22/06/2015/5582da729a794713esla6b91>

10. Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал. URL: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>)

11. Копосов Н. Назад к Ялтинской системе? Стивен Коэн и украинский кризис. URL: <http://gefter.ru/archive/13198>)

12. Кулеба: мы не верим обещаниям Запада, Украине нужна милитаризация (The Independent). URL: inosmi.info/kuleba-my-ne-verim-obeschaniam-zapada-ukraine-nuzhna-militarizatsiya-the-independent.html)

13. Левада-Центр. Россия и Украина. URL: <https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/>)

14. Левада-Центр» «Человек политический». Перечитывая Липсета» Print/ URL: <https://www.levada.ru/2016/05/30/chelovek-politicheskij-perechityvaya-lipseta/print/>

15. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів. К., Філадельфія. 1995. Т.6., Кн. 1. С.XXV.

16. Основные составляющие концепции государства Карла Шмитта. Ульянов Дмитрий Александрович. URL: sophiolog@mail.ru)

17. Отношение к Сталину: Россия и Украина. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/print/>)

18. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень – серпень 2021 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist>)

19. Плотникова А. От Хрущева до Путина: ресталинизация России. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-stalin/3207288.html>

20. Поколение Путина: Financial Times рассказала о взглядах россиян, выросших при действующем президенте. URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/390839-pokolenie-putina-financial-times-rasskasala-o-vzglyadah-rossian-vyrosshih-pri>

21. Радио Свобода. В России – мягкий вариант фашистского режима. URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>

22. Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С. 64

23. Роман Цимбалюк: в России обсуждают, как уничтожить украинцев (Апостроф). URL: inosmi.info/romant-simbalyuk-v-rossii-obsuzhdayt-kak-unichtozhat-ukraintsev-apostrof.html

24. Рихард фон Вайцекер Президент Федеративной Республики Германия. Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi>

25. Соколов М. Зачем Кремль защищает политику Сталина? URL: <https://www.svoboda.org/a/31282173.html>

26. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т.3. Части V – VI. С.330

27. Сулакшин С.С., Багдасарян В.Э., Березина И.М., Гаганов А.А. и др. Россию ждет революция? Вопросы перехода к постлиберальной модели России (алгоритм и сценарии). М.: Наука и политика, 2016.

28. Троединый русский народ. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Троединый_русский_народ

29. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. // Не забудем, но простим? Образ войны в культуре исторической памяти. М., 2020. С.30-31.

30. Фашизация России. Куда завели страну «имперскость» и «русский мир». URL: <https://nv.ua/opinion/fashizatsiya-rossii-kuda-zaveli-stranu-imperskost-i-russkij-mir-64459.html>

31. Шмитт, Карл. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шмитт,_Карл

32. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/yanow.txt>

33. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М., 1999. С.18-19.

34. Atlantic Council: противостоять имперским амбициям Путина на Украине. URL: inosmi.info/atlantic-council-protivostoyat-imperskim-ambitsiam-putina-na-ukraine.html

35. Duvar: какую политическую систему предпочитают россияне? Результат опроса удивил. URL: inosmi.info/duvar-kakuyu-politicheskuyu-sistemu-predpochitayut-rossiane-rezultat-oprosa-udivil.html

36. National Review: существует ли Украина? URL: inosmi.info/national-review-suschestvuet-li-ukraina.html

37. SvD: Путин круто изменился. URL: inosmi.info/svd-putin-kruto-izmenilsya.html

38. The Daily Beast: поддавшись мании «путинологии», американцы забыли о России. URL: inosmi.info/the-daily-beast-poddavshis-manii-putinologii-amerikantsy-zabyli-o-rossii.html

39. The Spectator: новая Стратегия национальной безопасности России испугала Запад. URL: inosmi.info/the-spectator-novaya-strategiya-natsionalnoy-besopasnosti-rossii-ispugala-zapad.html

РОЗДІЛ III.

ПРОТИСТОЯННЯ

Глава 3.1.

Імперський міраж: проблеми посткомуністичного транзиту Росії.

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії
політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2020.
Випуск 16. С. 98-148)*

Посткомуністичний транзит, як стверджує наука історіософія, є тією об'єктивною необхідністю, що простує крізь усі випадковості. Останніми не слід нехтувати, бо історія носила б дуже містичний характер, якби випадковості не грали ніякої ролі. Тож історик, який має справу з таким дивним і непередбачуваним ірраціональним створінням, як людина, а тим більше – індивідуальними вчинками безлічі дійових осіб – доводиться уздріти за тими чи іншими окремими діями і вчинками узагальнений тренд назрілої суспільної необхідності. В тому числі й посткомуністичного транзиту.

Проблема не з простих, та все ж не слід втрачати оптимізму. В українській літературній думці теза про суспільну необхідність, що прокладає собі шлях через випадковість, набула в щоденниках О. Довженка такої форми: «Бог є. Але ім'я йому – випадок» [15]. Назагал будемо виходити з діалектики: одні випадковості врівноважуються іншими, а усі разом врешті-решт стають складовою частиною загального суспільного розвитку.

Отже який вектор нині проглядається в посткомуністичному транзиті Російської Федерації?

«Іронія історії»

Будь-який аналіз мало що вартує, коли не включає в себе передбачення. Але й тут не все так однозначно. Взяти хоча б досвід науковців Сполучених Штатів Америки, які мають до свого розпорядження незрівнянно потужніший ніж наш матеріальний ресурс, не кажучи вже про усталені кадри наукових центрів та дослідницьких шкіл. Тим не менше, навіть у царині американських досліджень над горизонтом політичних наук в частині аналізу та прогнозу піднявся було пил піщаних бур із загрозою тривалої засухи: у травні 2012 р. Палата представників ухвалила поправку до законопроекту, що передбачає скасування грантів Національного наукового фонду (далі – ННФ) для політологів. Як наслідок почуття песимізму, якщо не паніки, відразу охопило експертів від науки: веб-сайт Американської асоціації політичних наук тільки й сурмив про активну співпрацю науковців з урядом, особливо в галузі оборони, зазначаючи, що саме цей факт їхньої активної участі в легітиміційній політиці щодо США й має стати основним аргументом на користь збереження фінансування політологів з боку ННФ.

Хай там як, але ці аргументи були не в силі приховати конкретних фактів провальних аналізів та прогнозів з боку американських експертів. Як випливає із статті Жаклін Стевенс у газеті «Нью-Йорк Таймс», американська влада відверто продемонструвала своє незадоволення політологами, що виявилися нездатними спрогнозувати ні розпад СРСР, ні різке посилення та активізацію «Аль-Каїди», ні глибоке політичне пробудження, зокрема в арабських країнах. А тим не менше «кар'єри були вибудовані, нагороди отримані, мільйони доларів було порозподілено поміж експертів з міжнародних відносин для наукових досліджень, незважаючи на те, що навіть астролог Ненсі Рейган міг би продемонструвати кращі навички прогнозіста» [49].

Як показали подальші події, рішення Палати представників щодо призупинення фінансування політологів не слід було переоцінювати, а тим більше розглядати як відмову вла-

ди від послуг наукової експертизи. Будь-яка криза є лише приводом позбавитись баласту та переформувати існуючі структури для подальшої активізації їхньої роботи відповідно до нових вимог часу. Як засвідчує практика багатьох «мозкових центрів», багато в чому збереженням свого домінування й відносній результативності планів глобального управління сильні світу цього зобов'язані саме продуктивному функціонуванню наукових центрів.

Однак залежність від грошового мішка призводить до того, що управлінська бюрократія США, зауважує Жаклін Стевенс, часто-густо сама підштовхує наукових дослідників до неадекватних висновків: вони «непропорційно підтримували наукові дослідження, котрі піддаються статистичному аналізу та математичним моделям, хоча всім відомо, що чіткі рівняння, побудовані на довільних числових даних та припущеннях, лише маскували безлад реалій та нездатність відповісти на поставлені запитання». По формі ці аналітичні матеріали були математично та статистично нібито й обґрунтованими, але по суті ігнорували той факт, що суспільні процеси, як правило, є нелінійними, а синергетичний ефект поєднання безлічі різноманітних фактів часто неможливо звести до якогось одного причинно-наслідкового ряду. Саме тому для пояснення цього феномену Ж. Стевенс вважає доречною думку Карла Поппера, чия книжка «Логіка наукового пізнання» (1934) залишається для неї «наріжним каменем наукового методу». Оцінюючи можливу достовірність наукового прогнозу, К. Поппер писав: «Довгострокові передбачення можуть виводитися з науково обґрунтованих прогнозів лише тоді, коли вони застосовуються до добре ізольованих стаціонарних і рекурентних (зворотно-послідовних – Авт.) систем. Такі системи дуже рідкісні в природі, і людське суспільство не є жодною із цих систем» [49].

На нашу думку, судження Поппера є досить раціональним, але й воно не вичерпує всю складність проблеми, оскільки одним із прорахунків обслуговуючих владу «мозкових центрів» є нехтування фактором «іронії історії», а це, врешті-решт, прирікає будь-який дослідницький проект на пораз-

ку в ході його реалізації на практиці. Для розв'язання проблеми достовірності прогнозу необхідно вийти за звичні рамки вузько дисциплінарного – історичного, економічного, соціологічного чи політологічного аналізу тощо – й вдаватися до методів міждисциплінарного підходу, вийшовши в остаточному підсумку на усвідомлення «іронії історії» як аспекту історичного буття й методу історичного осягнення отого самого «неосяжного трансцендентного». Розвиток наукового пізнання засвідчив, що лише в процесі філософського осмислення історії вдається віднайти її (історії) здатність до внутрішньо суперечливого руху, який призводить за певних умов до таких ситуацій, які можна назвати об'єктивно іронічними.

Те, що такого роду ситуації наповнюють всю історію розвитку людства, усвідомилося досить пізно. Лише в XVIII–XIX ст. поняття «іронії історії» набуло більш широкого ходження з початком кризи механістичного детермінізму у світогляді передових мислителів того часу. Саме тоді жорстко обумовлені причинно-наслідкові залежності, властиві природі, виявилися непридатними, коли за їхньою допомогою спробували пояснити явища суспільного життя і поведінку людей в процесі їх історичного розвитку. Очевидно, цей момент і виділив Г. Гегель, коли підкреслив у розвитку суспільного життя наявність «хитрощів історії», тобто таких парадоксальних ситуацій, коли остаточні наслідки в поведінці людей і цілих народів виявилися поза логікою їхніх попередніх замислів і навіть протилежними цим замислам за своєю сутністю. Дещо пізніше для характеристики таких ситуацій німецький філософ використав поняття «іронія історії», яке не лише сприйняли спадкоємці його ідей по матеріалістичній лінії в особі К. Маркса й Ф. Енгельса, а й у подальшому вдалися до більш широкого обговорення цього поняття в контексті відстоюваного ними матеріалістичного світогляду сутнісних характеристик суспільного життя [13].

У Гегеля «іронія історії» стає сутнісним фактором філософського вчення про буття, перетворюючись у всезагальну рису світової історії. Якщо у древніх греків іроніком (суб'єк-

том іронії) виступає дійова особа, людина, то у Гегеля іроніком стає світовий розум, ідея, дух. Його жертвою неминуче стає самовпевнена людина, якій не вдалося подолати часткове, індивідуальне в собі. «Самовпевненість людини, що діє з усією серйозністю, а отримує завжди протилежне тому, до чого вона прагла... – зазначав філософ, – така самовпевненість комічна» [7].

Якщо суб'єкти історичного процесу не зможуть піднятися над своїм особистим і незначним до загального, вони виявляються, згідно з Гегелем, неминучими жертвами у розв'язанні протиріччя між частковим і загальним. «Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється за їх допомогою, зазнає втрат і шкоди... Часткове в більшості випадків надто дрібне порівняно із загальним: індивідууми приносяться в жертву і прирікаються на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття й марноти не з себе, а пристрастей індивідів» [8].

Для тих, хто надає аж надто великого значення політологічним технологіям та піар-акціям, варто було б не забувати, що здатність історичних діячів забезпечити легітимність своєї політики Гегель вбачав не так в їхньому хисті обґрунтовувати та виправдовувати політику, не так у здатності переконувати маси в її правильності (хоча й це важливо!), як у таланті розпізнати необхідне в розвитку світу і в умінні втілювати головний тренд суспільного розвитку в життя. «... Саме великі люди і є такими, котрі краще всього розуміють суть справи і від котрих усі засвоювали собі це їхнє розуміння й схоплювали його або, в крайньому разі, примирялися з ним. Адже дух, що подалі просунувся у своєму розвитку, є внутрішньою, але несвідомою душею всіх індивідуумів, яка стає для них свідомою завдяки великим людям» [9].

Щоправда, «іронія історії» або ж хитрий «світовий розум» в разі досягнення історичними особами їхньої мети, врешті-решт, коїть з ними злий жарт. За словами Гегеля, «коли ціль досягнута, вони відпадають, як спорохнявіла оболонка зерна. Вони рано помирають, як Олександр, їх вбивають, як Цезаря, або їх висилають, як Наполеона на острів св. Єлени» [9].

Коли ціль досягнута, вона часто-густо відкидається світовою історією або нею вже нехтують як не істиною, оскільки в ній виявляються нові протиріччя, що спонукають до її внутрішньої руйнації. Особливо іронічно ставиться історія до тих сил, що діють за принципом протилежності й виступають з гаслом повернення до минулого, застосовуючи часто силові методи. Ось тут об'єктивно-історична іронія виявляється ознакою їхньої обмеженості й нездатності усвідомити свою справжню сутність. Викриваючи протиріччя, іронія історії між тим вказує на насилля як їх головне джерело, на насилля, яке проявляється в нав'язуванні яким-небудь індивідом заданої цілі світовому розвитку й докладанні зусиль щодо її втілення в життя.

Саме в силу потенційно закладеного в них насилля, устремління й претензій політичних діячів на єдиноправильність їхнього рішення рано чи пізно входять у протиріччя з реальними можливостями щодо їх втілення. З цієї точки зору цікавим є спостереження Ф.Енгельса, який у листі «Вірі Іванівні Засулич у Женеву» в 1885 р., торкаючись питання про ілюзії революціонерів, зазначав: «Люди, які хвалилися тим, що зробили революцію, завжди переконувались на другий день, що вони не знали, що робили, – що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити» За словами класика марксизму, це було тим феноменом, який Гегель «назвав іронією історії, тією іронією, якої уник мало хто із історичних діячів» [16].

Решта ж суб'єктів історичних змін, в тому числі й переворотів революційного характеру, опинившись у полоні своїх ілюзій насамперед щодо своєї ролі у поточних подіях, виявлялися врешті-решт лише інструментом дії сил, яких вони вивільняли. «... Жменька людей можуть зробити революцію, – писав Ф. Енгельс, – інакше кажучи одним невеликим поштовхом примусити розвалитись цілу систему, яка перебувала в більше ніж нестійкій рівновазі, ... і вивільнити актом, самим по собі незначним, такі вибухові сили, які потім уже неможливо буде приборкати... Коли вже порох буде підпалено, коли вже сили будуть вивільнені і народна енергія із по-

тенціальної перетвориться в кінетичну, ... людей, що підпалять гніт, підхопить у тисяч раз сильніший від них вибух, який і шукатиме вихід там, де зможе, залежно від економічних сил та економічного опору». І далі: «Допустимо, що ці люди уявляють, що можуть захопити владу, – ну й що ж? Хай лишень вони проб'ють пролом, який зруйнує греблю, – потік сам швидко покладе кінець їх ілюзіям» [17].

Як засвідчила історія, слова Ф. Енгельса виявилися пророчими для деспотично-бюрократичної Російської імперії, де, аналогічно до Франції, вслід за революцією не забарився прийти сталінський термідор, який став пожирати вождів революції. Яскрава тому ілюстрація: трагічна доля Робесп'єра спіткала й більшовиків ленінського призову. А тому й багатом в Україні варто задуматися над тим, чи передбачення Ф. Енгельса не стосуються безпосередньо нинішньої ситуації в нашій державі. Адже «іронія історії» тяжіє до того, щоб у повній мірі заявити про себе, оскільки соціальні протиріччя, якщо їх не виявити і вчасно не зняти, можуть вилитись у нові потрясіння. Вся суть в тому, що ілюзії, котрі не справдилися, виступають рушійним фактором нових, більш радикальних ініціатив.

Чи можна цю проблему зняти шляхом нагнітання шереху пропагандистсько-агітаційних заходів? Очевидно, що ні. Мова може йти, і то лише в певній мірі, про цілий комплекс соціально-політичних перетворень, які б враховували як наявні в суспільстві матеріальні та моральні ресурси, так і соціальний капітал освіти та політичної культури, виробленого віками досвіду національної історії. А тим часом, зазначав у свій час Збігнев Бжезінський, події в Україні розвиваються в руслі світового політичного пробудження, яке не гарантує, що «що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем» [4].

Поки що на найближчу перспективу у світі проглядаються

тенденції, які, на жаль, не є сприятливими для України. По-перше, не викликає сумніву, що вплив конкуруючих центрів сили, котрі формуються нині за кризових умов пандемії коронавірусу, будуть, як і раніше, визначатися чотирма факторам: 1) масштабами і ступенем диверсифікації економіки тієї чи іншої країни; 2) інтенсивністю фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили; 3) масштабом та боєздатністю звичних озброєнь (ядерний потенціал скоріше відіграє стримуючу роль); 4) здатністю великих держав інтегрувати своє «ближнє зарубіжжя» (останнє проглядається не лише стосовно Росії, а й, наприклад, Франції чи Туреччини в регіоні Близького Сходу та Закавказзя).

При існуючому наростанні «імперського синдрому» в сучасній Росії і щодалі більш в'ялої реакції Європи на цей феномен, все очевиднішого потягу до умиротворення російського агресора – над Україною у все більшій мірі нависає загроза скочування до рівня периферії Москви. А це вимагає більш прискіпливого аналізу дедалі більш очевидного тренду до відродження Російської імперії в якомусь модернізованому варіанті посткомуністичного транзиту.

Гіркі уроки «перезавантаження»

Почнемо з казусу, що виявився достоту одним із проявів гегелівської «іронії історії». Держсекретар США Гіларі Клінтон, зустрічаючись 6 березня 2009 року в Женеві з міністром закордонних справ РФ Сергієм Лавровим, вручила йому подарунок «з натяком», покликаним продемонструвати прагнення Вашингтона до позитивного розвороту у відносинах з Москвою. Гіларі Клінтон передала Сергію Лаврову символічну «кнопку перезавантаження» російсько-американських відносин, запропонувавши міністру разом натиснути на неї. Однак трапився конфуз: коли англійською мовою на подарунку було правильно написано «reset», то в російському перекладі було пропущено дві літери, і замість «**перезавантаження**» виявилось слово «**перевантаження**».

Коли подарунок було вручено, Сергій Лавров відразу ж

звернув увагу на цю помилку американської сторони: «вони скоро-скоро стали у нас просити, навіть благати, щоб ми повернули цю кнопку, щоб вони переробили правильно, але тут уже спрацювала наша дипломатична інтуїція, що таку подію не слід розчиняти у небутті, і нині ця кнопка у нас в музеї зовнішньої політики в нашій будівлі», – сказав очільник російського МЗС. А далі додав, що адміністрація Обами спершу взялася вибудовувати нові відносини з Росією – навіть відбулось підписання Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3). Але далі справи не заладилися: «Що це було – «перезавантаження» чи «перевантаження», мені важко судити», сказав Лавров, додавши, що нібито подальші наміри Обами «наштовхнулися на необхідність розмовляти з РФ на рівних» [28].

Як це повелось, Сергій Лавров лукавив – така вже його робота. В оцінці того, що сталося з «перезавантаженням», як на нашу думку, можна більш довіряти точці зору директора Центру міжнародної безпеки ІМЕ-МВ РАН Олексія Арбатова. Як він зазначив, порозуміння з американцями завершилося на третій рік після того, як було виконано поставлене Москвою завдання – ***упередити можливу конфронтацію із Вашингтоном після агресії Росії проти Грузії***: «Просто ми в 2008 році під час кавказької кризи підійшли надто близько до грані конфронтації, і перезавантаження потрібно було для того, щоб відійти від цієї грані. Ми від неї відійшли» [19].

Отже, відбувся акт агресії проти Грузії, Росія тим самим відверто продемонструвала свої імперські амбіції на пострадянському просторі, далі дипломатично витримала паузу «перезавантаження», а потім і зовсім втратила до нього інтерес. Власне, досвід «утихомирення» Америки було відкладено на майбутнє, коли знову виникне аналогічна ситуація з якоюсь іншою країною «ближнього зарубіжжя», хоча б з тою ж Україною чи Білоруссю. До того ж за імперськими амбіціями Кремля слідував шлейф зневажання загальноприйнятих у світі принципів демократії, і це впливало на розвиток відносин з Америкою. Як зауважував заступник директора Інституту США і Канади РАН Віктор Кременюк, Росія в той час

намагалася розширити відносини в контексті нового порядку денного (енергетика, космос, Арктика): «Ось цього не сталося. Зашкодили справи Магніцького, Ходорковського і решта перлів сталінізму, з котрими американці не хотіли мати справи» [42].

Однак було б некоректно зображати й США в ролі оплоту миру й демократії – американці дбали насамперед про свої інтереси, часто й за рахунок нехтування інтересами Грузії й України. Як зазначає виконавчий директор консалтингової компанії Kissinger Associates Томас Грем, «президент Обама розпочав перезавантаження невдовзі після своєї інавгурації у 2009 році, щоб нормалізувати відносини з Росією, котрі виявилися на спаді після російсько-грузинської війни в серпні 2008 року». Для цього негласно передбачалися кроки по врахуванню інтересів Росії за такими параметрами розміну: «реконфігурація ПРО в Європі; готовність підписати юридично зобов'язуючі угоди про скорочення ядерних сил, як пропонувала Москва; **свідоме пониження рівня відносин з Україною і Грузією**; пом'якшення критики російської внутрішньої політики в обмін на, як вони сподівалися, російську підтримку бачення Обамою без'ядерного світу і американську політику щодо Ірану і Афганістану» тощо. У підсумку, зазначає Томас Грем, «виграли обидві сторони; складно сказати, хто більше з точки зору своїх національних інтересів (курсив наш. – Авт.)» [34].

Отже, про національні інтереси Грузії й України за великим рахунком здебільшого не йшлося. Невиразна позиція США під час анексії Росією українського Криму президент Обама компенсував хіба що гучною риторикою. Послідовну щодо України позицію зайняли лише деякі сенатори як, наприклад, демократ Кріс Мерфі та республіканець Джон Маккейн. Вони чітко заявили, що президент Росії Володимир Путін поставив собі за завдання «відновити Російську імперію» і тим самим загрожувати союзникам по НАТО. А відтак, зазначив Маккейн, «щоб зрозуміти те, що відбувається в Україні, нам слід зрозуміти Володимира Путіна... Це людина, яка прагне відновити Російську імперію. Якщо ми зрозуміє-

мо це, ми зможемо краще справитись із його амбіціями..., а це означає воєнну допомогу, але, думаю, це також означає економічну допомогу Україні» [43].

Як показало життя, зрозуміти Путіна вдавалось не всім. Здебільшого ці спроби зазнавали фіаско. Саме на це звертав увагу видатний французький філософ Андре Глюксман: «Буш побачив у його очах небесну блакить. Блер пішов з ним в оперу у Санкт-Петербурзі ще до того, як Путіна було обрано, що було свого роду благословенням. Про Шредера й Берлусконі й говорити нічого. Насамперед вражає абсолютно фантастична нездатність лідерів Заходу щодо розуміння справжніх мотивів росіян... Оскільки Росія не може стати по-справжньому сильною, її головною метою стало шкідництво. Завдяки ядерній зброї, завдяки продажу конвенціональних озброєнь по всьому світі, а також завдяки продажу нафти і газу Кремль здатний поширювати тривогу й паніку... Західні лідери усвідомлюють це надто повільно з великими труднощами...» [10].

Звісно, цей гандж західних політиків не стосується Джона Маккейна. На його думку, війна в Україні – це перший за 70 років випадок, коли європейську країну розриває на частки зовнішня сила. Власне, справа не лише в Україні, бо йдеться й про Молдову, країни Балтії й Польщу. Амбіції Путіна полягають у відновленні Російської імперії і Україна є сьогодні полем битви. Що ж до спроб діячів Заходу зрозуміти Путіна, то в Маккейна теж своє бачення проблеми: «Я великий шанувальник Джорджа Буша молодшого, але коли він заявив, що глянувши в очі Путіна, він обачив його душу, я сказав, що коли я глянув у його очі, то побачив букви “КДБ”» [43].

Зрештою справа не лише в постаті Барака Обами, якого навіть президент США Дональд Трамп звинуватив у здачі Криму Росії. Питання, як на цьому акцентує увагу Андре Глюксман, значно ширше – епідемія політичної короткозорості й умиротворення Путіна охопила широкі політичні кола європейців, а насамперед німецьких ділових кіл. Банкіри й бізнесмени стали жертвами гігантської ілюзії ідеологічної природи. Вони, зокрема, вважають, що Росія могла б стати

їхньою новітньою колонією, що вони могли б вернути собі ту роль, яку вони відігравали в ХІХ столітті – роль адміністраторів царської імперії. Вони переконані, що мають над Росією технологічну й інтелектуальну перевагу, а тому сподіваються стати вчителями, адміністраторами й інвесторами у період модернізації Росії. Тим часом німецькі підприємці не беруть до уваги те, що більшість лідерів Росії – вихідці з КДБ чи інших репресивних органів.

Спільною рисою цих органів зажди було презирство до людської індивідуальності. Й до останнього часу в Росії нічого не було зроблено для боротьби із туберкульозом, СНІДом, безробіттям, проституцією. Нічого не було зроблено щоб допомогти бездоглядним дітям з вулиці, щоб поліпшити умови утримання у в'язницях. А значить, у цієї еліти немає й крихти поваги до людини. «І коли я думаю, – зауважує Глюксман, – що ділові німці хочуть підкупити індивідуумів цього типу – між тим, аж надто гордих своїм шкідництвом – то я знаю, що вони глибоко помиляються. По-моєму в дурні пошиються німці, а не росіяни. Тому що німцям і в голову не приходить, наскільки велетенським є цинізм і нігілізм правлячої еліти Росії» [10].

Вражаючими прикладами для підтвердження цих узагальнень Глюксмана можуть послужити такі факти. Ще в липні 2010 року «Российская газета» – Федеральний випуск №158(5237) – була в набат з приводу практики насильної стерилізації трьох дівчаток-вихованок із інтернату в Пермському краї. Ці діти потерпали від психічних захворювань, і коли з'ясувалося, що вони вагітні, «їх відправили на примусовий аборт на великих термінах вагітності. І піддали в лікарні стерилізації без рішення суду. Пізніше під ніж хірургів були відправлені й інші вихованки спецінтернату. Вражає цинізм адміністративного формулювання у всіх супроводжуючих документах: "... чтобы психов не рожала". Згодом щодо лікарів було порушено кримінальну справу, але за дивною статтею Кримінального кодексу – «недбалість». (Згідно закону про стерилізацію 1993 р. ця дія здійснюється лише із згоди офіційних опікунів хворих згідно рішення медкомісії, яке затверджується судом) [12].

На жаль, наголошується в газеті, «пермська історія – не виключення. З подібними «принадами» інтернатівського життя стикаються й вихованці деяких подібних закладів, зокрема Підмосков'я. В обласної прокуратурі добре пам'ятають нещодавню історію з незаконною стерилізацією декількох дівчаток в психоневрологічному інтернаті №5. Одна із потерпілих взагалі виявилася незайманою». І це не окремі гідні жалю випадки: «Незалежним спостерігачам відомо багато достеменних оповідань про знущання над підлітками в дитячих будинках. На них одягають мішки в якості гамівних сорочок, прив'язують до меблів, без необхідності добами тримають в ліжках, не годують, тримають в антисанітарних умовах, у невідповідному одязі, відмовляють у медичній допомозі» [12].

І все це не поодинокі випадки, а укорінена практика. Десять років тому в Росії нараховувалося понад 700 тисяч дітей-сиріт і підлітків, що залишилися без опіки батьків. Третина з них виховуються в подібних до описаних вище дитячих будинках. Згідно статистики МВС, 40% із них згодом стають алкоголіками й наркоманами, 10% закінчують життя самогубством, ще 40% щорічно здійснюють близько 150 тисяч злочинів, і лише 10% вписуються в нормальне життя [12].

Минуло десятиліття «вставання Росії з колін», а в ЗМІ знову час від часу (2019 р.) з'являється інформація, що «мешканок російських психоневрологічних інтернатів (ПНІ) примушують робити аборти у випадку вагітності, віднімають дітей і навіть примусово стерилізують» [45]. Ще одне свідчення уже за 2020 рік: «Стерилізація жінок в інтернатах є розповсюдженою практикою, однак влада воліє заплющувати на це очі» [18]. Чи не нагадує все це практику «оздоровлення німецької нації» часів Гітлера? Для широкого загалу читачів досить згадати хоча б класичний фільм Стенлі Крамера «Нюрнберзький процес».

Як відомо, паралельно з стерилізацією в нацистській Німеччині практикувалось спалювання книжок, масове донощитство та переслідування інакомислячих. Так само і в Російській Федерації уже увійшли в звичку спроби очистити

російські виші від крамоли, як серед студентів, так і серед викладачів. Більше того – боротьба з інакомисленням у нашій країні була піднята на високий державний рівень. Так, профспілка «Університетська солідарність» опублікувала наказ ректора Російської академії народного господарства і державної служби при Президентові РФ (РАНГіДС) Володимира Мау, із якого випливає, що Нікулінська міжрайонна прокуратура провадить перевірку вишів на предмет дотримання законодавства. Що й казати – діло блага. Тим часом профспілка звернула увагу на те, що прокуратура вимагає від академії надати інформацію про співробітництво з іноземними некомерційними організаціями (НКО), котрі «надають (можуть надавати) загрозу конституційного ладу Російської Федерації».

Які кроки мають забезпечити цю високу місію «захисту конституційного ладу?». Так, прокуратура вимагає повідомити про заходи, спрямовані на: 1) «формування громадської думки щодо необхідності зміни влади в Росії»; 2) «ідеологічну обробку росіян, насамперед молоді, і створення в даному середовищі проамериканських груп впливу... через просування американських і європейських демократичних і ліберальних цінностей, популяризацію американського способу життя, критику соціально-економічної ситуації і освітньої системи нашої країни, організацію мовних курсів»; 3) втручання у внутрішні справи Російської Федерації, діяльність органів державної влади і місцевого самоуправління (наприклад, шляхом внесення пропозицій щодо удосконалення й оптимізації їх результатів); 4) «порушення традиційних російських духовно-моральних цінностей, розповсюдження радикалізму в молодіжному середовищі».

Зазначений виш зобов'язали надати інформацію про співробітництво із іноземними НКО і про участь викладачів у дослідженнях, «спрямованих на підриг економічних основ Російської Федерації», і підготовці «тенденційних матеріалів з критикою зовнішньої і внутрішньої політики Росії». Що ж стосується студентів, то прокуратура заінтересувалася тим, скільки студентів було затримано на протестних акціях, а та-

кож чи навчалися вони «прийомам політичної боротьби й організації масових публічних заходів, способам захисту своїх прав на випадок затримання правоохоронними органами». РАНГіДС має надати інформацію, станом із 2018 по першу половину 2020 року. Достовірність цього документа підтверджена на 100%, щоправда профспількою провадиться робота щодо встановлення конкретних ініціаторів цього прокурорського запиту [46].

Чи є необхідність ще комусь із західних політиків «подивитися в очі Путіну» і побачити там щось принципово відмінне від КДБ? А тим часом, за повідомленням ЗМІ, із зростанням вірогідності перемоги кандидата від демократичної партії Джо Байдена на президентських виборах в США, Росія почала зондувати ґрунт щодо нормалізації відносин із своїми традиційними ворогами. Наприкінці вересня 2020 року Володимир Путін запропонував Вашингтону «обмінятися гарантіями невтручання у внутрішні справи один одного, включаючи вибори», а надто – використання «інформаційно-комунікаційних технологій». Судячи з усього, він сподівається на новий виток політики «перезавантаження», де будуть фігурувати й проблеми російсько-українських взаємин. 14 жовтня президент РФ заявив, що Росія відкрита для відновлення повномасштабної економічної співпраці з Україною: «Ми готові в будь-який момент повністю відновити співробітництво з Україною. Масштаби й глибина співробітництва між нашими підприємствами були вельми значними, і це приносило обом країнам велику вигоду, зберігало хорошу заробітну плату» [27].

Про повернення окупованих Росією українських територій, звісно, не йшлося. Ось таке «перезавантаження».

Політики жартують

За місяць перед заявою Путіна щодо України, а саме 14 вересня 2020 р. про перспективи «перезавантаження» довелося подумати президенту Франції Еммануелю Макрону. Каме-нем спотикання, за повідомленням газети Le Figaro стало пи-

тання: як в подальшому вести переговори з путінською Росією? Як засвідчував минулий досвід, впродовж років багато західних лідерів – від Буша до Обама, Меркель і Саркозі – спотикалися на вирішенні цього сакраментального рівняння після плекання своєї мрії про прорив. Тепер Еммануель Макрон, який проголосив курс на «стратегічний діалог» з російським лідером під час зустрічі у форті Брегансон влітку 2019 р., зіткнувся з тією самою головоломкою відносин з російською владою, котра між тим зробила антизахідний курс політичним цементом своєї легітимності.

Як Гіларі Клінтон активізувала «перезавантаження» після агресії Росії проти Грузії, так і Макрону довелося розпочати «стратегічний діалог» після агресії проти України, а продовжити після недвозначних заяв Путіна щодо готовності надання «братньої допомоги» Білорусі. Згодом з'явилися й інші фактори – події в Киргизії й навколо Карабаху – що не сприяли веденню конструктивного діалогу. Але ще й до їх появи газета *Le Figaro* писала: «Після вражаючої бесіди з російським лідером, що відбулася 14 вересня... Еммануель Макрон раптом усвідомив, що ніякого діалогу немає, є лише два монологи, що жодним чином не перетинаються. У відповідь на прохання Макрона надати пояснення з приводу отруєння «Новачком» російського опозиціонера Олексія Навального (він тоді лише вийшов із коми), Путін не моргнувши оком заявив, що той міг отруїти себе сам і назвав блогера «сумнівною особистістю». Розмова продемонструвала провалля між роботою розуму Путіна і західних лідерів, а також те, як мало він зважає на думку французького колеги» [50].

Спроби Макрона продовжити діалог два тижні по тому в телефонній розмові 30 вересня 2020 р. дали той же результат: Путін «без особливих церемоній відчитав його за зустріч із лідером білоруської революції Світланою Тихановською у Вільнюсі, підкресливши недопустимість будь-яких спроб втручання у внутрішні справи суверенної держави і зовнішнього тиску на легітимну владу». Складалося враження, що Європа не готова до того, щоб прокреслити оту саму «черво-

ну лінію», яку Росія мала б не переступити у своїх претензіях на контроль територій пострадянського простору. Більше того – таку лінію для Заходу із свого боку прокреслював Кремль. А в підсумку, зазначала Le Figaro, «Наразі мрія Макрона про «діалог» з Росією має блідий вигляд. Франція, Німеччина і решта Європи обговорюють можливі санкції проти режиму Лукашенка і Білорусі, а також проти Росії в рамках справи Навального... У гучному інтерв'ю німецькому виданню «Шпігель» Навальний, що вийшов із коми..., закликав Захід усвідомити безумство Кремля, а також показати силу, щоб прокреслити перед Росією межі». Однак, робить висновок впливове французьке видання, як би то не було, «швидко забута справа Скрипаля вказує на те, що до нього [Навального] можуть і не прислухатись» [50].

А між тим як «справа Навального», так і питання про визнання результатів президентських виборів у Білорусі мали б бути свого роду тестом на відданість західних лідерів проголошеним принципам об'єднаної Європи. А на ділі під впливом економічної кризи, що триває ще з 2008 р. і посилюється нині пандемією COVID-19, світова політика стає у все більшій мірі цинічно прагматичною. На превеликий жаль не спрацьовують проголошені Паризькою Хартією (21 листопада 1990 р.) ефективні шляхи запобігання політичними засобами можливих конфліктів, виявилися недієвими визначені міжнародним правом відповідні механізми мирного врегулювання будь-яких суперечок, що можуть виникнути. Росія взагалі проголошує пріоритет внутрішнього законодавства над міжнародним.

А від того складається враження, що холодна війна, на превеликий жаль, не відійшла у минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в новій мутантній формі «гібридної війни». Хіба не про це йшлося в доповіді Європейської ради з міжнародних справ (ЄРМС), опублікованій в листопаді 2014 р.: ***«У березні 2014 р. європейці проснулися у світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом***

небезпеки, а передбачуваність – скоріше обов’язок, ніж перевага... Вторгнення Росії в Україну змусило ЄС визнати, що замість того, щоб поступово, буквально молекулярно розповсюджуватися на увесь континент, а в остаточному підсумку – на всю планету, його **ідея європейського порядку обрушилася**. Постмодерністський європейський порядок неочікувано у загоні. Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, криза в **Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку**» (Тут і далі курсив наш. – Авт.) [26].

В цій ситуації ніщо не заважає Путіну лукаво морочити голову зарубіжній аудиторії про нібито миролюбний курс Росії щодо надання гуманітарної допомоги Україні та іншим державам пострадянського простору. Так, в червні 2014 р. французькі журналісти поцікавилися, чи не прояснить Володимир Путін, яким буде подальший шлях Росії: «російський націоналізм чи імперія Росії в минулих кордонах?». Як на наш погляд, запитання було скоріше риторичним – Росія на той час уже анексувала Крим і дезорганізувала життя на Донбасі. Однак Путін, не моргнувши й оком запевнив слухачів, що у нього немає жодних планів відроджувати Російську імперію, а навпроти є бажання розвивати країну лише у своїх кордонах. Хіба що він і в подальшому буде підвищувати конкурентоспроможність Росії шляхом економічної інтеграції – натак на Євразійський економічний союз.

А далі слідувала казуїстика, де кінці не зводяться з кінцями: мовляв, розпад Радянського Союзу став насамперед гуманітарною катастрофою, оскільки в СРСР «всі громадяни, незалежно від етнічної належності, жили в єдиній державі» (апеляція до громадянського підходу). Аж ось, пересмикує карту Путін, уже після розпаду СРСР «25 мільйонів російських людей неочікувано для себе раптом виявилися за кордоном» (апеляція до етнічного підходу щодо тих же самих людей). Як бачимо, в трактуванні Путіна згідно принципу «закон що дишло» висловлюються й політичні судження лідера країни: в одному і тому ж реченні дві протилежні відправні точки [40].

Але не будемо надто прискіпливими – Володимир Путін, звісна річ, не науковець, отже може собі дозволити право на імпровізації. Навіть жарти, від яких сусідам Росії стає моторошно. Так, в листопаді 2016 р. президент Росії провів міні-екзамен з географії для обдарованих дітей, які перед тим вразили своїми відповідями глядачів на передачах TV. Діалог молодих обдарувань із лідером країни стався настільки колоритним, що потребує переказу на мові оригіналу: «Я знаю все границы, контуры стран, столицы», – ответил на уточняющий вопрос президента 9-летний Мирослав. «А где заканчивается граница России?» – спросил Путин. «Там, где Берингов пролив», – сообщил его юный собеседник. «Неправильно, граница России нигде не заканчивается!», – с улыбкой сам ответил Путин под аплодисменты зала» [39].

Судячи з усього, висловлене Путіним судження відповідало настроям російської громадськості. Більше того, воно стало відправною точкою для подальших стратегічних напрацювань президентської адміністрації. Насамперед це стосується прес-секретаря президента Дмитра Пєскова, який відповідає й за одну із важливих ділянок опрацювання шляхів подальшого розвитку Росії, її посткомуністичного транзиту в ролі директора напряму «Молоді професіонали» Агентства стратегічних ініціатив. Майбутнє Росії, з точки зору Пєскова, мають забезпечити ті люди, які мають створювати прориви, ті люди, які мають формувати нові ринки, створювати нові технології, зробити так, щоб в Росії було чим формувати бюджет, платити пенсії тоді, коли нафта або ж закінчиться, або ж ціна на неї впаде настільки, що надії вже ніякої не буде. Сподівання, що не кажи, благі. Однак діяльність цих омріяних реформаторів уже планується спрямувати у наперед визначене Кремлем русло імперського міражу: «дуже важливо для того, щоб це майбутнє все-таки здійснилося до 35-го року, наша країна повинна скоріше б нагадувати, я б так сказав, з точки зору історичних аналогій скоріше Росію кінця XIX століття... Це один із найпрекрасніших часів, із усякими великими соціальними катаклізмами, складностями й усім іншим, але це час, коли уже, що називається,

вається, кріпосне право відмінилося, коли у нас золотий вік літератури, коли стрімко зростаюча економіка, коли рубель сильний, коли ми конкурентоспроможні у світі, коли у нас сильна наука, коли є чим гордитися. Це дійсно гарний образ» [14].

Можливо ідея про відродження Російської імперії є плодом прекраснодушних забаганок якоїсь групки так би мовити «кремлівських мрійників»? Далєбі що ні! Сам Песков вихваляється: «Президент допомагає й дає оцінку. І ми з ним відверто обговорюємо ті завдання, котрі перед нами ставляться. І у нас є поле для доброго, якісного, відкритого обговорення щонайгостріших питань, що перед нами стоять». Хіба що, з точки зору Пескова, особливого зацікавлення щодо обговорення проектів про майбутнє країни з боку влади поки ще недостатньо. І тому, судячи з усього, є вповні реалістичні застереження: як відродити Російську імперію, але при тому запобігти тим соціальним потрясінням, які цю імперію й зруйнували? Ситуація, за словами Дмитра Пескова нині така: *«Звичайно, нам потрібна велика Росія без великих потрясінь. Забезпечення в цьому розумінні цілісності країни – щонайважливіше завдання. Воно сприймається надзвичайно складно. В цьому розумінні це справжній виклик. Ми поки що до цих пір не розуміємо, як нам це здійснити... Ось як пройти в це нове світле технологічне майбутнє, не викликавши соціальних потрясінь, пройшовши правильні етичні розвилки. Як їх пройти, я не знаю, їх кількість велетенська»* [14].

Одна з таких проблем – знаходження оптимального співвідношення між вільною людською ініціативою й жорстким державним управлінням. Найближчі 20-30 років будуть вимагати перебудови практично усіх сфер життєдіяльності людини. І те, що реально лякає декого з кремлівських можновладців, зауважує Песков, це те, що росіяни орієнтовані сьогодні значно більше на досягнення стабільності будь-яким шляхом і на експлуатацію моделі споживання. Цю модель сприймають до 90% людей: «Ну, вони не хочуть про це знати, вони не хочуть про це думати, вони не хочуть ризикувати. І для Росії це дуже небезпечно. Одна із найстрашні-

ших цифр для мене сьогодні по Росії це кількість молодих людей, котрі готові стати підприємцями. У нас їх близько 2%. У конкурентів – за 20». А тим часом обставини змушують Росію створювати все нове на усіх фронтах – «від воєнного і технологічного до етичного й соціального. І ось цю нову енергію слід дати, суспільству потрібна мрія, потрібна спрямованість руху. Не лише страхи, не лише безпека, але й мрія. Це щонайважливіше завдання, ми над ним думаємо, експериментуємо, працюємо» [14].

Закономірно виникає запитання: невже такою мрією є міраж відродження Російської імперії, яка завжди розвивалася завдяки експлуатації ресурсів і людського потенціалу як національних окраїн, так і самого російського населення в якості так званої «внутрішньої колонізації», самоколонізації або ж як вторинної колонізації власної території. Невже українці чи білоруси погодяться з тим, що вони і в минулому не були колоніями, тож і в омріяній кремлівськими ідеологами майбутній Російській імперії їм нічого не буде загрожувати?

Тут «кремлівським мрійникам» було б варто прислухатися до тверезого голосу деяких представників російських суспільних наук, зокрема викладених у книзі «Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России», виданої в 2012 р. в Москві під редакцією Олександра Еткінда, Дірка Уффельманна й Іллі Кукуліна. Досліджуючи стереотипи російської імперської свідомості, що не подолані й по цей час, ці науковці наочно демонструють згубний вплив інерції мислення на шкоду порозумінню між російським та українським народами. Так, ідеологи Російської імперії спекулюють на тому, що великороси ніколи не вважали українців «іногородцями». Але ж сувора правда історії полягає в тому, що українців просто гамузом записували «русскими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали як діалект великоросійської говірки. Тому не можна не погодитися з авторами «Там внутри», що «найяскравішим прикладом нерозмежованості зовнішнього і внутрішнього, “споконвічного” й екзотичного в

історії Росії є історія управління Україною та її сприйняття в культурі... На політичному рівні йшла гомогенізація імперії, на культурному – екзотизація України і уявлення її як простору, де предки жителів Москви і Петербурга сповідували стародавні, нині забуті, але таємничі і моторошні язичницькі обряди. Україна те тільки в російській, але багато в чому навіть і в українській культурі... стала локусом змішання і утрудненого розрізнення “свого” і “чужого” і, таким чином, зберегла свій “прикордонний” статус, якого вона після ліквідації Гетьманщини не мала політично» [20].

Апелюючи до «славних» сторінок історії Російської імперії, президент РФ Володимир Путін дбає насамперед про легітимацію своїх владних повноважень в очах розпропагандованого російського населення, культивуючи в його свідомості прагнення до нових після Криму територіальних анексій під сурдинку «відновлення історичної справедливості». Так, 21 червня 2020 р. він заявив: «Виникає питання: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу, але отримала у свій багаж величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім раптом вирішила вийти із складу цього Союзу – ну хоча б тоді виходила з тим, з чим прийшла. І не тягла з собою подарунки від російського народу» [32].

Подібні заяви, на думку експертів, є реакцією Кремля на різке пониження рейтингу російського президента викликане не в останню чергу нездатністю справитися із пандемією коронавірусної інфекції. Тож у Путіна немає іншого вибору як знову й знову робити акценти на реваншистській риторичі, піднятті духу патріотизму й націоналізму. Присутня спрямованість і на зарубіжну аудиторію. Американський політолог Олександр Кулі, професор Колумбійського університету вважає, що адресатами послання Путіна були й сусідні країни пострадянського простору, а їх ціллю – «нагадати про себе» і «відновити контроль на євразійському просторі, де криза у зв'язку з пандемією змістила акценти у бік внутрішньої політики». Мовляв, «не забувайте, що ми ті, хто наводить “порядок” у цій частині світу. Ми все ще тут, ми будемо

вас просити про щось, і ми очікуємо, що ви за нами підете слідом» [32].

До честі російської історичної науки професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Сергій Абашин апелював до подібних висловлювань Путіна таким чином: «Хто б йому пояснив, що поділ імперії між національними республіками і автономіями не був «подарунком», а результатом складних перемовин і взаємних поступок, пошуку балансу інтересів, у котрих центр, що зовсім не мислить себе “російським”, змушений був рахуватися з місцевими настроями і отримував свої бонуси навзаєм. Хто б йому пояснив, що нинішня Російська Федерація жодних історичних і тим більше юридичних прав на землі Російської імперії не має, це інша держава, з іншою ідеологією, з іншою політичною системою й іншою правовою легітимністю. Хто б, насамкінець, заткнув його, щоб він перестав ганьбити й насилувати історію, країну і культуру» [32].

Але це про російську наукову інтелігенцію, це не про сонм чиновницького люду, який завжди намагається догодити столоначальнику і плутає поняття «Батьківщина» і «Ваша величність» (М.Є. Салтиков-Шчедрін). Раз жартує президент Путін, то жартують і його апаратники. За повідомленням білоруського агентства *Telegraf.by*, російський посол Дмитро Мезенцев подарував у Мінську президенту Олександру Лукашенку карту Білорусії у складі Російської імперії: «Дипломат зустрівся з політиком і вручив йому факсимільну карту Вітебської, Гродненської, Мінської й Могилевської губерній у складі Російської імперії. «Це ще одне підтвердження справедливості кордонів Білорусії, в тому числі і відповідь усім тим, хто дивиться по-іншому», – супроводив таким висловлюванням свій подарунок Мезенцев. Взявши в руки подарунок, Лукашенко подякував російського представника» [35].

В контексті зазначеного привертає увагу невелике інтерв'ю, яке президент РФ дав ще 1 жовтня 2019 р., але яке було обнародоване лише в квітні 2020 р. У ньому значилося: «Долаючи якісь фобії минулого, долаючи страхи з приводу відродження Радянського Союзу і радянської імперії, все-та-

ки розуміння того, що об'єднання зусиль [іде] на користь усім, пробиває собі дорогу, неминуче. І відчуваючи ці переваги, а їх відчувають усі учасники процесу, ми рухаємось далі, здійснюємо нові кроки і йдемо вперед». Далі Володимир Путін зазначив, що всі держави підвищують свою конкурентоздатність коштом інтеграції – для колишніх радянських республік це «абсолютно природна справа». Переваги у розвитку інтеграції на пострадянському просторі, вважає він, виступають спільна мова, інфраструктура транспорту, енергетики і зв'язку. Однак і поспішати із розширенням Євразійського економічного союзу не варто, мовляв, «перестрибувати» через етапи розвитку інтеграції не слід, оскільки в подальшому подібне може призвести до ускладнень, а досягнуте є завжди компромісом.

Чи не є таке заспокійливе трактування усвідомленням того, що учасникам Євразійського економічного союзу – Росії, Вірменії, Білорусі, Казахстану й Киргизії – навряд чи нині є слушний час для якихось радикальних імпульсів інтеграції з Росією? (Молдова з травня 2018 року є лише спостерігачем при ЄАЕС). А примара відродження Російської імперії продовжує нависати над горизонтом їхніх політичних устремлінь. І тут уже не до жартів.

Конституювання імперії

Врешті-решт події останнього часу в Росії розставляють усі крапки над «і». Йдеться про таку важливу ділянку суспільно-політичного життя країни як ухвалення основного закону – нової версії Конституції РФ. Цьому державотворчому заходу передувало форсоване обговорення різноманітних проблем. Та основною із них було питання зміцнення владних структур і забезпечення легітимності існуючого правлячого класу. Тридцять років посткомуністичного транзиту в обстановці ідеологічного плюралізму знову винесли на порядок денний питання про якусь об'єднуючу національну ідею, хай вона буде лишень мрією чи міражем, але має послужити тим соціальним клеєм, тими «духовними скріпами», що за-

безпечують консолідацію глибоко розширеного й вразливо корумпованого суспільства. Так чи інакше, але, як з'ясувалося, нічого іншого крім імперської ідеї суспільна думка Росії запропонувати не змогла. Власне, представники суспільних наук назагал не мали змоги вийти за межі окресленого Володимиром Путіним русла, хоча й у трактуванні імперського тренду було висловлено ряд критичних, а то й скептичних суджень.

В зазначеному контексті певний інтерес складають думки, висловлені одним із авторів наукового збірника «Центры и периферия постсоветского пространства», професором Вищої школи економіки, доктором соціологічних наук Олександром Філіпповим. Якщо узагальнити, то основним питанням, на яке він взявся дати відповідь, було те, чи є реальною перспективна оживити ідею «русского мира» задля втілення її в життя у якійсь новітній версії СРСР.

Якщо викласти в тезовому порядку висловлені професором аргументи, то його бачення проблеми зводиться до такого. По-перше, нічого втішного ідея «русского мира» на сьогоднішній день собою не являє: «Ні економічні зв'язки, ні широко вживана російська мова не ведуть до інтеграції. Не ведуть до неї й російські військові гарнізони, ні спільні навчання». По-друге, ставлячи за завдання відродження імперії слід чітко уявляти собі, що таке «центр», а що «периферія». Тут мало затято твердити рядки Маяковського «Начинается земля, как известно от Кремля», що було притаманно радянській моделі: «Під центром ми маємо на увазі не лише зосередження сил і ресурсів, але й ту точку, в котрій опрацьовується ідеологія, що формує картину світу, і яка в подальшому трансформується на периферію». По-третє, в ідеалі цей центр має представити своє бачення універсального загальносвітового проекту – таким був проект СРСР. На сьогодні ж «проблема нашого квазіімперського центру якраз і полягає в тому, що він володіє як і раніше дуже великими ресурсами: фінансовими, військовими, людськими, освітніми, але немає того, що “розімкнуло” б його для решти світу, втягувало б світ у свою орбіту. Ми десь когось можемо підтримати людьми, гроши-

ма, навіть пропагандою. Але це – все». І, насамкінець, можна виходити із тієї ідеї, що кругом вороги, ідеєю «обложеної фортеці» вповні можна консолідувати співгромадян, «але в цьому векторі немає руху» [22].

Узагальнюючи сказане, професор Філіппов зазначає: будь-який великий інтеграційний проект «може реалізуватися, якщо в його контексті і широким масам, і національним елітам буде запропоновано дещо, що робить інтеграцію більш привабливою ніж відособлення. Причому більш інтересною має стати достоту інтеграція навколо Росії, а не інших, альтернативних центрів сили. Поки що я, далебі, не бачу у нас таких “козирів”, щоб ті союзні республіки, що пішли в інші боки, переорієнтувалися на Росію чи хоча б у меншій мірі хотіли від неї відособитися, ніж тепер». Жодна апеляція до «духовних скріп» і «спільності культури», зауважує науковець, не веде автоматично до солідарності. А поки що горизонт суспільних устремлінь в Росії не простирається далі «руського мира» з підтекстом пам'яті про радянське минуле. А до того ж соціальна нерівність, несправедливість, корупція, свавілля можуть виявитися більш значимими факторами поведінки людей, ніж спільність культури. Що вже говорити про недопустимість трактування такої держави в образі імперії [22].

Ідеї, висловлені професором Філіпповим, ми б не стали трактувати як якесь одкровення – скоріше за все це лише ілюстрація усвідомлення науковою інтелігенцією тієї глибокої ідейної кризи, яку нині переживає Росія. Хоча, звісно, тішить душу те, що такі ідеї висловлюються і тиражуються в інформаційному полі сусідньої з нами держави. В усякому разі в суспільній думці фіксується ідея про вузькість горизонту, що пропонується тим, хто ностальгує за «світлим радянським минулим».

Не дивно, що й Кремль мало-помалу понижує значимість радянського наповнення ідеї «руського мира», не відмовляючись від неї повністю, а навпаки – намагаючись наповнити її більш широким контекстуально-історичним змістом. Свідчення тому – результати обговорення поправок до Конституції РФ, що відбулися у першій половині 2020 р. Як відомо, хто

б що в Росії не пропонував, але вирішальне слово залишається за Володимиром Путіним. І от уже в лютому 2020 р. країна мала змогу переконатися, що нарешті правлячий клас Росії поступово доходить консенсусу щодо свого минулого заради бачення якихось перспектив майбутнього – хоча б на словах. Після засідання робочої групи з конституційних поправок 26 лютого 2020 р. через трансляцію телеканалу RT широкий громадськості було доведено, що «президент Володимир Путін підтримав ідею фіксації в Конституції Росії визнання зв'язків між РФ, СРСР і Російською імперією» [6].

У самому дійстві оприлюднення цієї ідеї було дотримано усіх канонів висвітлення ролі президента як ефективного модератора, що стоїть високо «над зіткненнями» думок і розставляє усі крапки над «і». Вступну частину озвучив генеральний директор Мосфільму кінорежисер Карен Шахназаров: «Ми двічі в цьому столітті відторгали нашу історію. Після 1917 року Російську імперію. В 90-ті відсунули радянську історію. Правильно було б зв'язати всю нашу історію у дещо єдине. За усіма фактами ми спадкоємці Російської імперії й СРСР. Слід чітко й ясно визначити свою ідентичність і своє походження».

Путін похвалив ідею Шахназарова, оскільки, мовляв, «пов'язаність кожного історичного етапу – надто важлива річ». Однак президент при цьому зауважив, що у директора Державного Ермітажу Михайла Піотровського уже була аналогічна пропозиція: «у нього це значно тонше прописано». Після такої похвали Михайло Піотровський запропонував прописати в Конституцію «спадкоємність поколінь, що породжує державну єдність через спільність комплексу історії, віри й ідеалів предків... Ось це і є гідна національна ідея». І знову-таки останнє слово було за Путіним: «Зв'язаність нашої історії надзвичайно важлива. Це одна країна. Ми не повинні впроваджувати у свідомість, що наше минуле не має жодного відношення до нас. Так у нас не буде майбутнього. Ми маємо позбутися штампів “білі” і “червоні”» [6].

Відтак Росія після благословення Володимира Путіна врешті-решт набула об'єднуючу національну ідею у своїй не-

оімперській формі. Залишилось забезпечити демографічне наповнення широких імперських територій людьми. Проблема виявилася не з простих – над нею ламали голови провідні законодавці після доручення президента Путіна від 2012 р.: «доручаю опрацювати прискорений порядок надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови й російської культури, прямим потомкам тих, хто народився і в Російській імперії, і в Радянському Союзі». Все це дуже нагадувало злий жарт радянських часів: «Колгоспи організовані, висилайте робочу силу». Російські співвітчизники повертатися додому «в модернізований колгосп» не поспішали.

Тож вирішення питання повернення співвітчизників «у рідні пенати» дещо затягнулося. Стали на заваді навіть деякі формальні обставини – Російській Федерації, проголошеній багатонаціональною державою, було ніби не з руки надавати пріоритет великоросам перед представниками інших національностей. Зійшлись на тому, що з точки зору політкоректності краще говорити не про «росіян», а про «російськомовних». Були й інші обставини: згідно оцінки російських аналітиків, велика програма щодо повернення співвітчизників не обіцяла політичних дивідендів: вона потребувала великих грошей, до того ж сусідні країни могли звинуватити Росію у провокуванні міграції. Відтак доручення президента пролежало в Думі майже п'ять років. Але згодом вирішили скористатися анексією Криму як прецедентом щодо шляхів утвердження неоімперського курсу Кремля: **забрати людей разом із територією**, де «показовим є кримський сценарій – повернути цілком території згідно волі тих, хто на них проживає. Зрозуміло, що ідея відновити імперію цілком залишається дуже популярною» [23].

Ми б сказали: більше того, восторжествувала ідея «землі і крові», яка колись довела нацистську Німеччину до Нюрнберзького процесу. Агресія Росії проти України рано чи пізно теж дасться взнаки у повну міру. В Росії уже усвідомлюють, що доведеться надовго відкласти плани утворення Євразійського економічного співтовариства. Так, декан еко-

номічного факультету МДУ Олександр Аузан є одним із тих, хто намагається тверезо обговорювати міфи про російську і глобальну економіку – принаймні так його характеризує російський медіахолдінг РБК. Цей науковець окреслює Європейський союз як своєрідне утворення, що з історичної точки зору може бути назване імперією у формі спільноти (*общее-жизние*) народів, влаштованої, одначе, поліцентрично. І ставить в цьому контексті запитання: «Чи може відновитися якась подібна єдність на нашому просторі?». Відповідь науковця не надто надихає його співвітчизників на оптимізм: «Може, але це вимагає поліцентризму. Тому що російсько-центричне об'єднання навряд чи може бути відновленим – інакше подіють сили гравітації. Ми вже сильніше замкнуті на Китай і Європу, ніж на Казахстан і Білорусь, не кажучи вже про Таджикистан і Азербайджан. Утворення якихось спільнот, де вплив російської економіки як основної, є можливим, але лише у випадку виникнення системи стримувань і противаг. До недавнього часу одним із центрів у цій системі могла б бути Україна. Наразі така картина здається малоімовірною» [31].

Імперський оскал Росії вніс відчуття тривоги у світову спільноту. Це стосується й запропонованої Путіним лінії тяглості: від однієї форми імперії до іншої, і то без будь-якого сподівання на альтернативний демократичний варіант. З'явилось відчуття якоїсь безвихідної приреченості. Запропонувати вихід із цього зачарованого кола взявся Владислав Іноземцев – ліберальний економіст та експерт з питань зовнішньополітичних. З його точки зору лінійне прочитання російської історії – Російське царство, Російська імперія, Радянський Союз та Російська Федерація – «дає неповне уявлення про хід вітчизняної історії і не дозволяє намацати її можливі шляхи в майбутньому. Куди більш багатообіцяючим, на мій погляд, може виявитися спроба проаналізувати історію Росії в дихотомії імперій і республік, враховуючи як світовий досвід, так і деякі існуючі схожі кваліфікації» [33].

В тезовому викладі концепцію Іноземцева можна викласти таким чином. Історія Російської імперії формувалася в

руслі загальносвітових закономірностей, але й мала свої особливості. З рубежу XV-XVI ст. Московське князівство, яке стало згодом Російським царством розпочало масову колоніальну експансію на велетенські простори Сибіру, а також взяло під контроль колишні історичні центри Русі – насамперед Новгород і Київ. Власне, уже в другій половині XVII ст. фактично було закладено основи того, що Іноземцев називає «Першою імперією», бо формальне проголошення Петром I Російської імперії у 1721 р. мало що змінило в суті державного устрою: воно залишалося у складі російсько-малоросійського core [центру] і зауральської periphery [периферії] – і було таким, по суті, до кінця правління Катерини II, поступово поширюючись на Захід у старі слов'янські землі, і на південний схід через колонізацію північноказахських степів.

Коли наприкінці XVIII – початку XIX ст.ст. європейські держави вдалися до захоплення азійських та африканських колоній, Росія завоювала велетенські території – від Фінляндії й Польщі, до Кавказу й частини Ірану, Туркестану й Маньчжурії. Цю державну форму якої стала набувати Росія в першій третині XIX ст. Іноземцев називає «Другою імперією», що стала своєрідною багатоступінчатою російською матрьошкою: «у ній поєдналися вихідна метрополія, нові захоплені володіння й поселенські колонії». Подібна конструкція не могла бути стійкою, вона змушена була балансувати між масою інтересів своїх складових частин, кожна з яких була несумісною з більшістю інших щодо масштабів і призначення. Перша світова війна призвела до перенапруження сил різних імперій, в тому числі й Російської. А це призвело до появи республіки у Росії в лютому 1917 р.

Ось у цьому пункті концепція Іноземцева виходить за рамки моделі Путіна: коли президент РФ задає «стрілу вектору» лінійно по прямій «від імперії до імперії», то науковець зображає еволюцію російської державності як коливання маятника в межах «імперія – республіка». Перша республіка замислювалася як європейська держава згідно своїх політичних і правових засад, але вожді Першої республіки залишилися імперцями, які прагли змінити форму правління

ня у межах усієї колишньої царської Росії. Вслід за ними до влади прийшли більшовики, які ризикнули визнати незалежність Фінляндії, на певний час втратили контроль над Україною, Білоруссю й Закавказзям, але згодом привели до влади своїх ставлеників і наприкінці 1922 р. утворили Радянський Союз. Оце й стало, за визначенням Іноземцева, «Третьою імперією», де монархія була замінена квазівиборною системою влади. Ще одна особливість: кордони РСФСР практично збігалися з допетровською Росією часів Олексія Михайловича, а решта союзних республік відтворили територію, яка була приєднана до Росії в добу переходу від Першої до Другої імперії. (Це положення контрастує із твердженням Путіна про те, що держави пострадянського простору «прихопили» собі «исконно русские земли»).

Що погубило, «Третю імперію»? Тут Владислав Іноземцев дає однозначну відповідь: «Третя імперія, як би вона не відрізнялася від Першої й Другої, не змогла упоратись з головним імперським прокляттям – прагненням до територіального розширення і геополітичного домінування». Холодна війна, численні конфлікти на світовій периферії і, врешті-решт, безнадійна спроба окупації Афганістану призвели до краху імперії. Російські демократи часів Єльцина визнали суверенітет колишніх периферійних республік, однак залишилися непорушними в тому, що стосувалося територій власне Росії, як би випадково вони туди не потрапили (та ж Чечня). Що ж стосується часів Путіна, то, на думку Іноземцева, «невлаштованість» Другої республіки породжена знову ж таки старинними імперськими ремінісценціями. Наскільки новітнім правителям Росії є байдужими проблеми спадкоємців Хівинського й Кокандського ханств, настільки ж важливими є перспективи тієї ж України, зближення з якою, власне, й призвело до виникнення Першої імперії.

Висновки Владислава Іноземцева привертають до себе увагу сподіванням на краще: «Звичайно, суєта кремлівських мешканців жодним чином не може сприйматися як реальна спроба імперської реставрації, котра в сучасних умовах неможлива ні практично, ні теоретично (не даром же говорив

мудрець Філофей, що в четвертий раз ну вже ніяк), але певні висновки із неї [суєти] зробити можливо». Насамперед: 1) уже сьогодні очевидно, що російські імперські практики перебувають наразі у фазі очевидної деструкції; 2) референтною точкою для прихильників імперської ідеології є Перша імперія як останній рубіж для відступу; 3) проголошені в Росії республіканські принципи на практиці вступають у все більший конфлікт з імперськими устремліннями; 4) шансів на відновлення імперії у звужених нинішніх кордонах, тим не менше, практично немає [33].

Важко не вірити у щирість бажань російського науковця. Але критерієм істини все-таки залишається практика, а вона засвідчує – на прикладі України – втрату 7% території, понад 13 тисяч полеглих і в три-чотири рази більш поранених, близько 2 мільйонів біженців і розорення економічного потенціалу значних регіонів Донбасу. Підводити все це під спільний знаменник «кремлівської суєти», як на нашу думку, було б легко-важно. А це все не що інше, як спроби відродження Російської імперії, що освячуються заявами Кремлівського керівництва й фіксуються в основному законі – Конституції РФ. До того ж ця «суєта» отримує ідеологічне обґрунтування, розраховане на масоване «промивання мізків».

Взяти хоча б публікацію члена Ради із зовнішньої й оборонної політики, дійсного державного радника 3-го класу такого собі Андрія Ільницького та політолога Марії Ленченко. Їхні судження, опубліковані на сторінках білякремлівського журналу «Россия в глобальной политике», зводяться до того, що «Росія майбутнього – соціальна імперія, заснована на принципі «самодержавства» не в розумінні відновлення монархії, а в розумінні справжнього народовладдя, де ми – росіяни – на чолі з сильним лідером самі себе держимо. Конституційне положення про народовладдя реалізується через єдність вертикалі влади всенародно обраного національного лідера й горизонтальної влади, що впливає із дій місцевого самоуправління. Еліти націоналізуються, бюрократія ставиться на службу Вітчизні й не обіймає політичних повноважень» [21].

Бачення шляхів здійснення цього народовладдя дуже вже нагадує «новий порядок» єдності вождя і народу часів Беніто Муссоліні чи «блок комуністів і безпартійних» Йосипа Сталіна: «Зворотній зв'язок здійснюється через ініційоване президентом РФ зібрання кращих людей країни – лідерів громадської думки, активу місцевого самоуправління: вчених й інженерів, аграріїв і робітників, студентів і учителів, лікарів і священнослужителів, силових і військових верств, заслужених ветеранів, великих спортсменів, героїв Росії й простих трудящих – представників усіх народів багатонаціональної країни. Це зібрання носить як установчий, так й інституціональний характер». Здатність держави через зворотній зв'язок і діалог сформувати привабливу модель соціального устрою, вважають автори статті, – щонайважливіше завдання, вирішивши яке, «Росія стане державою, що задає соціальний взірєць для світу» [21].

Читаючи цей міраж соціальної імперії державного радника 3-го класу, згадуються слова мудрого Льва Толстого часів Кримської війни 1853-56 рр.: «Было гладко на бумаге, да забыли про овраги, – а по ним ходитъ». Зважену точку зору на сучасні проблеми Росії знаходимо у твердженнях згадуваного уже доктора історичних наук, професора Сергія Абашина. Ставлячи запитання, а що може взяти сучасність із імперського минулого Росії, відповідає: «Мені здається, що сучасне російське суспільство не здатне сформулювати якийсь утопічний проект якого б то не було розвитку, воно не здатне мобілізувати ресурси під цей проект, та в нього й немає таких ресурсів. Вона [Росія] не готова вкладати велетенські гроші, посилати, як посилала в 50-ті роки, величезну кількість людей в Середню Азію, щоб там щось будували. Усі ресурси – ідеологічні, емоціональні, економічні, політичні – у Росії в цьому розумінні вичерпані, вона нічого не може запропонувати. Аналітично інтересно подумати – чому ж вичерпані? Тут можуть бути різні версії. Взагалі етап мобілізаційної держави, яка мобілізує усі витрати – це, очевидно, етап переходу від аграрного суспільства до індустріального суспільства. Тоді держава вдається до якихось насильницьких дій, щоб

усіх зігнати в міста і примусити працювати на підприємствах і так далі. Росія пройшла цей шлях. Зараз це міське, споживацьке сучасне суспільство, розслаблене, що сидить у кафе тощо. Це вже суспільство корупції, а не мобілізації, інша стадія. Її можна назвати як завгодно. І для агресії немає сил, звідки вони? Немає ресурсів мобілізації. Раніше можна було зігнати мільйони селян – ось вам і армія, з якою можна здійснювати як трудові подвиги, так і різні інші. Наразі – де ці мільйони селян, та й куди ви їх згоните?» [5].

Як би ліберально мислячій людині не були симпатичними ці роздуми, думка наукової інтелігенції мабуть буде останньою, на яку зважатиме президент РФ Володимир Путін в процесі прийняття рішень щодо перспектив подальшого посткомуністичного транзиту Росії. Тут спрацьовує цілий комплекс інших спонукальних моментів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Альтернатива: Post-Imperium

Зацикленість суспільно-політичної думки Росії імперською ідеєю викликає почуття приреченості й безнадії. Тож хочеться запитати: чи ж науково-експертна спільнота так і не спромоглася запропонувати якісь «нові горизонти» виходу країни із ситуації стагнації на шляхах посткомуністичного транзиту? Йдеться, зрозуміла річ, не про скороспілий проект такого собі Хлестакова, в котрого «легкість в мыслях необыкновенная». І тут на думку приходить презентація книги директора Московського центру Карнегі Дмитра Треніна «Post-Imperium: евразийская история», опублікована ще в далекому 2012 році. Насамперед привертало до себе увагу поняття «Post-Imperium» у назві книги, яке б мало передати переконання Д. Треніна у тому, що Росія уже перебуває у постімперському стані (причому це стосується не лише російської зовнішньої політики, але у всього російського суспільства). Важко сказати, наскільки чисельними були ті групи інтересів, що сповідували в Росії цю точку зору десять років тому.

Втім варто звернути увагу на аргументи, наведені Дмитром Треніним у 2012 р. під час презентації книги російській громадськості. Один із відправних аргументів – Росія не унікальна. В різні періоди у подібному стані *post-imperium* перебували чимало країн світу, які, власне, уже перестали бути імперіями. Взяти хоча б Англію чи Францію, які, на думку Треніна, давно розпрощались зі своїми імперіями, а втім й до цього часу не вийшли із цього постімперського стану. Так що в цьому сенсі Росія специфічна, але не унікальна. Тут часовий лаг постімперськості може зайняти тривалий історичний період із усіма важко передбачуваними синдромами. Маючи за собою 400-літню імперську традицію, Росія після 1991 р. не могла швидко трансформуватись у постімперський стан. Однак 20 років по тому цей стан, на думку автора книги, уже став стійким і тривалим. Що, на нашу думку, викликає сумніви. Тим не менше, переконував автор книги свою аудиторію, зворотного шляху бути не може, оскільки точка неповернення уже пройдена. Чи ж так усе сталося?

Хотілося б вірити у сказане. Аргументи Дмитра Треніна на користь подолання імперської спадщини були такі: 80% населення Росії складають етнічні великороси, значна частина представників інших націй в Російській Федерації уже русифікована, а православ'я є наразі домінуючою релігією. Хіба що анклав Північного Кавказу залишився імперською спадщиною Росії, та ще Чечня є особливим випадком – державою, скріпленою особистою унією глави Чечні Рамзана Кадірова і Володимира Путіна. Втім залишаються актуальними проблеми етнічного націоналізму, які не вирішити аж до створення громадянської нації. А тим часом наростання активності політичних протестів засвідчує, що люди вже не бажають жити у своїх замкнутих громадах, у них зароджується широка громадянська свідомість, що може вивести країну із постімперського стану.

Варто звернути увагу на трактування Треніним перспектив Євразійського союзу. Тоді у 2012 р. ще були сподівання на успішність реалізації цих планів, бо, мовляв, відродження імперії – це одне, а економічна інтеграція – це зовсім інше.

Принаймні брак належних внутрішніх ресурсів у Росії залишався перепоною у відтворенні імперії. Спрацьовували й суб'єктивні фактори. На офіційному рівні декларувалася необхідність інтеграції, однак на ділі нові владні структури РФ не були реально зацікавлені ділитися суверенітетом чи ставати економічним донором для сусідніх пострадянських держав. Отакою є характерна риса постімперського стану. Тим не менше, станом на 2012 р., за словами Д. Треніна, потреба в тісній економічній інтеграції в рамках Євразійського союзу ставала все актуальнішою: Росія могла отримати доступ до казахських ресурсів і білоруської робочої сили, а Білорусь і Казахстан – доступ до російського ринку. Щоправда варіант виходу за межі своєрідного «євразійського шенгена» на рівень політичного об'єднання залишався уже й на той час малоймовірним.

Постімперська Росія, на думку Дмитра Треніна, мала б заявити, що прагне стати другою державою у світі й увійти у сім'ю західних країн на правах старшого брата, а також у якості молодшого (але першого серед інших) партнерів США. Ідея зробити РФ частиною Заходу побутувала ще за часів Бориса Єльцина; в 2001-2002 рр. новий президент Володимир Путін спробував знову здійснити крок у напрямі Заходу; але після цих невдалих спроб із 2004-2005 рр. ним був взятий курс на «одиначке плавання» Росії. І неспроста: ні Росія не могла нікого в себе інтегрувати, ані сама не могла кудись інтегруватися. Маючи змогу приймати самостійно стратегічні рішення, зазначав у книзі Дмитро Тренін, РФ так і не знайшла станом на 2012 р. точку рівноваги у відносинах з рештою світу. А щоб відшукати цю точку рівноваги, в країні варто було б багато що змінити: по-перше, позиціонувати себе як країну європейську, а по-друге, – як країну євро-тихоокеанську [37].

До кого апелював свої роздуми Дмитро Тренін? Звернемося до суджень Олексія Власова, експерта Російської ради з міжнародних справ (у російській транскрипції – РСМД) – некомерційної організації, орієнтованої на опрацювання практичних рекомендацій міністерствам і відомствам, що

здіяняні у зовнішньополітичній діяльності [52]. На його думку, коло адресатів, до кого була звернута книга Дмитра Треніна, є молоді люди, котрі ще школярами стали свідками розпаду російської імперії й сформувалися як самостійні особистості в ельцинсько-путінській Росії. Саме з ними пов'язує Тренін пришествя того часу, коли в минуле остаточно відійдуть залишки «радянськості». Взяти хоча б таке положення: «Російської імперії більше не буде – ніколи. Проект, що тривав декілька століть, просто втратив імпульс... Росія розвернулася на 180 градусів – розширення змінилося «відходом у себе», а грандіозні суспільні схеми поступилися місцем міріадам особистісних планів окремих людей» (с. 312).

Олексій Власов віддає собі звіт у тому, що цим висновком Д. Тренін викликає вогонь на себе, у якійсь мірі йде проти течії, оскільки на сторінках друкованих видань Росії, а особливо на телеекрані, в моду увійшла принципово інша риторика. За нею стоять потужні суспільні сили, для яких нове пришествя Володимира Путіна на пост президента РФ стало спробою віднайти сутність і сенс майбутнього Росії не в «приватному житті» чи «облаштуванні власного дому», а в «збиранні земель» й реалізації якогось нового небаченого ще суспільного проекту – в іншій, нібито вже не «імперській» і не «радянській» версії.

А тим часом історичний досвід засвідчує, що «збирання навколишніх земель» – заняття аж надто звичне для російської держави й російського суспільства в цілому впродовж багатьох століть. Питання ж про домінування особистісних інтересів окремих людей над усіма іншими резонами – залишається поки що аж надто відкритою проблемою. І якихось двадцять років життя у деідеологізованому від комуністичних догм суспільстві, судячи з усього, могло виявитися недостатньо для того, щоб категорично стверджувати – повернення в імперське минуле вже неможливе.

Однак Олексій Власов вбачає в аргументах Дмитра Треніна глибоку переконаність у тому, що головний суспільний тренд, попри усі супутні перепони, визначений правильно: «навіть при наявності політичної волі й достатньо високого

рівня суспільної підтримки ресурсна база сучасної Росії недостатня для того, щоб реалізувати у якійсь формі новий імперський (постімперський) проєкт. Мова не йде про ресурси у формально-звичному розумінні: нафта, газ, уран тощо. Проблема в нереалізованому модернізаційному потенціалі сучасної Росії, еліта котрої артикулюючи амбіції, що відповідають реаліям ХХІ століття, спирається на людський капітал, технологічну базу і якість управління родом із століття минулого» [52].

Тож закономірно поставало питання: чи може Росія за таких умов виступати в ролі центру тяжіння для пострадянського простору? Чи можуть країни так званого «ближнього зарубіжжя» вбачати якийсь привабливий образ в інтеграційній політиці Кремля? Автор «Post-Imperium» був напочатку 2012 р. налаштований досить скептично з приводу адекватності інтеграційних ініціатив Москви. Уже тоді серед правлячих кіл країн-партнерів Росії висловлювалися сумніви щодо євразійського проєкту (насамперед у Казахстані). Більше того – залишалася загроза, що подальший розвиток інтеграції від економічної взаємодії до створення політичних надбудов може призвести до втрати суверенітету й «відродженню нео-СРСР». Та все ж на той час в країнах пострадянського простору все ще превальювали настрої старшого і середнього покоління. Воно хоч і негоріло особливим бажанням вибудовувати більш тісні взаємозв'язки з Росією, однак ставилося до неї як до фактору, що здатен забезпечити більш стабільний розвиток своїх країн за рахунок російських кредитів і бонусів по лінії нафти і газу.

Спрацював і традиційно російський/радянський фактор: відомча бюрократія традиційно не встигала за ситуацією, що швидко змінювалася: система ухвалення рішень вибудовувалась таким чином, що навіть досить продумані стратегії безнадійно застарівали між «фазою слова» і «фазою діла». Тож визначений Дмитром Треніним тренд «Post-Imperium» хоч і повільно, але послідовно прокладав собі дорогу хоча б у молодіжній аудиторії на конкурентному полі пострадянського простору.

Однак чи пройшла Росія точку неповернення – питання й станом на 2020 рік залишилося дискусійним. Так, якщо вірити даним соціологів Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), третина росіян все ще виступає й нині за те, щоб Росія повернула собі статус наддержави. Тим часом анексія Криму й агресія Росії на Донбасі спершу породили ейфорію «великодержавності», а згодом – дедалі більше розчарування, викликане економічним спадом і падінням життєвого рівня в самій Росії. Події 2020 р. в Білорусі виявилися справжнім шоком для російських імперців – на вулиці вийшли не «братки-білоруси» а гордо заявило про себе білоруське громадянське суспільство. Зростанням національної свідомості позначені й процеси в Середній Азії та Закавказзі. Імперська Росія понесла втрати – політичні, економічні й стратегічні по усьому периметру своїх кордонів.

Цю ситуацію прокоментував і Дмитро Тренін: «По-перше, у Росії відсутня притомна й чітка стратегія стосовно союзників. Власне, вона відсутня й на кожному іншому напрямі. Бал правлять особисті відносини у верхах, прагматичний підхід (здоровий глузд) і спецоперації. По-друге, в Москві багато хто звик дивитися на країни колишнього СРСР як на частини єдиної держави – в минулому і, почасти в якійсь формі, у майбутньому, а на їх населення – як на колишніх і, можливо, майбутніх співвітчизників. З самого початку на пострадянському просторі спостерігався сильний потяг до інтеграції «братніх народів» навколо Росії. Особливо це стосувалося українців і білорусів, котрих багато хто вважає частинами єдиного російського народу. Націоналізм в цих країнах розглядається вітчизняними політиками як щось неприродне, привнесене ззовні, а незалежність, самостійність – як форму антиросійського сепаратизму. Відсутнє розуміння реалій, що змінилися, не провадиться серйозне вивчення цих країн, не ведеться роботи з їхніми елітами й спільнотами, особливо з молоддю. Гадається, що спогадів про СРСР є достатньо, щоб налагодити союзницькі відносини» [2].

Злоба дня

Не ідеалізуючи поглядів Дмитра Треніна, але віддаючи належне його високій професійній кваліфікації, доцільно було б розглянути еволюцію його ставлення до ідеї «Post-Imperium» з точки зору проблем нинішньої «злоби дня». У одному із своїх ґрунтовних інтерв'ю Дмитро Тренін зосередився на проблемі місця Росії у сучасному багатополлярному світі. На його думку, остаточний розклад провідних центрів сили все ще не добіг кінця, а наявна в світі «ситуація точно на роки вперед, а може й на десятиліття. Ця ситуація в подальшому буде мати фундаментальне значення для усіх учасників, особливо для Росії» [29].

В тезовому викладі бачення Д. Тереніним сучасного світу має такий вигляд. Володимир Путін напочатку свого президентства був чи не найбільш прозахідним главою Росії, що на практиці готував країну до умов роботи в контексті Європи – від Лісабону до Владивостока. Цей проєкт не відбувся, російсько-західні стосунки стрімко погіршали, а Мюнхенська промова 2007 р. стала, на думку дослідника, рисою, підведеною під періодом взаємних розчарувань: «Те, що ми бачимо сьогодні, це доволі серйозна війна.. Нинішня конфронтація носить фундаментальний характер. Вона не результат помилок тої чи тої сторони. Протиборство породжене фундаментальним зіткненням інтересів, насамперед російських і американських».

З боку Америки до Росії є дві принципові претензії: 1) якщо Росія претендує на свою зону геополітичної відповідальності, значить «вірус імперіалізму у вас ще не переможений»; 2) політичний режим Росії «авторитарний, а значить нелегітимний». Росія з свого боку «наполягає на самостійному визначенні своїх інтересів, безпеки, кордонів, в тому числі й географічних кордонів, «буферних зон», а це для американців є зазіханням на їхнє глобальне лідерство. Те, що американці називають лідерством, є форма гегемонії. Для Росії ж неможливо... існувати під чиеюсь егідою. Якщо хочете, у Росії в ДНК, національному характері, історії є щось, що

стає на заваді визнання російською державою й суспільством чиеїсь влади над собою, окрім влади Бога». Спершу здавалось, що якась частина суспільства погодиться стати під «високу руку» Америки, однак гору взяла та частина, що не готова була визнати американську гегемонію [29].

Що стосується Європи, то вона, у сприйнятті росіян, «не є політичним суб'єктом, не є стратегічним суб'єктом. Вона є торговельним блоком, дуже приємною територією для відвідування, відпочинку, життя, але Європа не є самостійним суб'єктом світової політики». Навіть коли розглядати фігуру президента Франції Еммануеля Макрона, «за цим нічого не стоїть і стояти не може. І після того, як американці примусять європейців так чи інакше простувати за ними на російському напрямі, вони тим більше будуть примушувати європейців простувати за США й на китайському напрямі». А тим часом, зазначає Тренін, «США – противник Росії, з котрим вона перебуває у стані конфронтації: протистояння, протиборства, якщо хочете, холодної/гібридної війни, але не справжньої війни».

У цій війні заради збереження стратегічної стабільності, наголошує Тренін, Росія змушена буде створювати адекватну загрозу американським центрам. Тут американцям доведеться зважати на те, що принцип Путіна звучить агресивно «якщо бійки не уникнути, бий першим». І ще він говорив у інтерв'ю американцям: ми не зацікавлені у світі без Росії. Так що це серйозно. Годі сумніватися, що американці це теж розуміють. Поки що політика США щодо Росії чітко не проглядається, хоча логіка диктує уже усталену схему поведінки: «послідовна стратегія, спрямована на повне й остаточне усунення виклику лідерству США з боку Росії, мала б бути спрямована на радикальну трансформацію російського політичного режиму й різке обмеження можливостей російської держави». А далі з боку Д. Треніна слідує прогноз можливого, в усякому разі бажаного для США, розвитку подій: «Якщо взяти аналогію із німецькою проблемою ХХ століття, то Росія нині вступає у другу конфронтацію із США, і, як порушник встановленого порядку в Європі, в разі поразки в нинішній

гібридній війні вона також буде підлягати повному переформатуванню. Таке переформатування, скоріше за все, позбавить Росію ядерної зброї. Після зміни керівного прошарку Росія буде слухняною, але її слід буде ще зменшити у різних частинах. І взагалі, непогано було б замкнути людей один на одного, щоб вони з'ясовували стосунки один з одним. Щоб передову частину людства Росія більш не діставала...» [29].

Подібні сценарії у викладі директора центру Карнегі у Москві більш схожі на шпигунський тріллер, або на чергову версію прихильників теорії змови в дусі конспірології. Ми не даром зазначали вище, що не збираємось ідеалізувати Дмитра Треніна. Російський дослідник, навіть коли він є керівником такої поважної дослідницької інституції, разом з тим залишається російською людиною, а до того ж професіональним військовим в минулому із усіма набутими в житті імперськими комплексами, яких, судячи з усього, мало кому вдається подолати. Особливо коли це стосується ідеї «триєдиного російського народу» у складі великоросів, білорусів та малоросів. Дмитро Тренін просто хизується кроками Росії щодо «вставання з колін», коли уже при Єльцині вона «почала брикатись, навіть огризатися. А при Путіні, особливо після «мюнхенської промови», показала буквально «накося выкуси». І в цьому, зауважує Тренін, теж немає нічого дивного, відмінність між Росією і Заходом публічно виявляє себе в тому, що російський політик цинічний, а західний – лицемірний. Російський говорить страшні речі, ріже «правду-матку», а західний політик зайвого слова не скаже: він вишколений в юридичній площині.

Яку ж «правду-матку» повідав нам Дмитро Тренін про політику Росії щодо своїх сусідів із так званого «ближнього зарубіжжя». Як він описує події, несподівано для Москви підступні американці запропонували Україні й Грузії програму вступу до НАТО. Ситуація стала загострюватися. У 2008 р. Путін єдиний раз відвідав саміт НАТО в Бухаресті, де спробував «цинічно» напоумити «лицемірний» Захід, що Україна «є хиткою і крихкою державою, що спроби включити її у НАТО призведуть до розколу країни. Він їм, звичайно, не

сказав «я допоможу». Втім це було очевидно. І це їх теж не зупинило». Яке ж ставлення Дмитра Треніна до втручання Росії у визначення своєї зовнішньої політики Україною й Грузією? Не дивно, що він із захопленням описує каральні акції з боку Кремля: «Путін тоді ще не збирався, як висловлювався у свій час Микита Хрущов, «запустити їм їжака у штани». Він збирався лише відмежуватися, захистивши при тому інтереси Росії, не більш того. Чітка оборонна позиція. У 2008 році Путін цю позицію зайняв стосовно Грузії, а пізніше і стосовно України». Ось така вона виявилася «чітка оборонна політика»: восени 2008 р. «Росія виступила із зброєю в руках. Стало ясно, що Москва не жартує. Що її «червоні лінії» – це реально лінії вогню. Таким чином, питання з Грузією вирішилося так, як вирішилося. Ні НАТО, ні повернення контролю над територіями, що відійшли» [29].

Що ж стосується української Революції гідності й втрати Росією України в обмін на анексію Криму, тут позиція Дмитра Треніна теж позначена високомірністю й такою собі великодержавною поблажливістю: Росія, мовляв, «втрачає не союзників, а колишні провінції, а до цього втрачала колишніх сателітів» із країн колишнього Варшавського договору. Звичайно, пише він, шкода, що «після Криму зіпсувалися американсько-російські відносини». Та іноді не знаєш, де знайдеш, а де втратиш: «Так, успіх Майдану багато що сплутав і перевернув. Але українська політика Росії, починаючи із 1991 року, була, на мій погляд, бездумною (нестратегічною, такою, що часто звужувалася до розмірів пресловутої газової труби, на котрій не вповні державний бізнес робили по обидві сторони кордону). Що ж до періоду 2011-2013 років, то провал тодішніх планів інтеграції України з Росією, можливо, обійшовся Москві дешевше, ніж того вартував би успіх... Навіть найкраща стратегія іноді виявляється безсилою перед поступом подій. Як подекував британський прем'єр Гарольд Макміллан, «події, дружок, події...». Страшна сила, назагал» [29].

«Іронія історії» знову нагадує про себе, а тому Дмитро Тренін намагається делікатно обійти проблему Путіна й на-

слідків нинішнього загостреного протистояння Заходу й Москви: «Ми вже говорили, що це протистояння на роки. В перспективі це протистояння може дати нам зовсім іншу економічну й політичну модель всередині Росії. В результаті ми отримаємо іншу державу, іншу економіку, інакше структуроване суспільство». Коли це станеться? Тут Тренін налаштований філософськи: «Путін уже багато зробив за 20 років при владі. І ще багато зробить, мабуть. Але я дивлюсь, звичайно, за горизонт Путіна». Закономірно виникає запитання: а що ж там – за горизонтом? Відповідь втішає: «Якщо ми беремо великі відрізки часу, коли ми дивимось вперед, то я бачу ротацію еліт. Чесно кажучи, я не думаю, що нинішня РФ як політико-економічна конструкція життєздатна в довгостроковій перспективі. Або ж вона розсиплеться, або ж буде замінена іншою конструкцією. Для нової конструкції будуть потрібні зовсім інші люди з іншим ставленням до власної країни, з іншим ставленням до світу. Ситуація, коли чиновники заробляють велетенські гроші в Росії й переводять їх додому до сім'ї в Лондон, стане неможливою» [29].

Мабуть в цьому є певний сенс. Ось уже 30 листопада 2020 р. президент Росії Володимир Путін вніс на розгляд в Держдуму законопроект, котрий забороняє державним, муніципальним службовцям і військовим мати друге громадянство [38]. Поза всяким сумнівом, закон буде ухвалено чи й не одногласно. Лише слід не забувати глибоку мудрість Михайла Євграфовича Салтикова-Щедріна: «Строгость российских законов смягчается необязательностью их исполнения».

Втім із Росії поступає все більше інформації про намагання Володимира Путіна переломити цю давню традицію. За матеріалами інформаційного агентства Info, законодавчий наступ російського парламенту в останні місяці 2020 р. наводить на думку, що путінська Росія вирішила притямом вивести країну в еру «пікового» путінізму: «Згідно замислу Кремля, Росія має стати державою, ізольованою від негативного впливу Заходу (й міжнародного права), і повністю контролюватися російським президентом. Все це діється, не дивлячись на зростаючий опір населення й поглиблення внутрішніх

проблем, включаючи провал у боротьбі з коронавірусом, за умов, коли влада боїться за своє становище в майбутньому».

Про що йдеться. **По-перше**, йдеться про зміни в законодавстві про утворення «пожиттєвого сенаторства», коли певне обмежене коло осіб зможуть на все життя звільнитися від відповідальності за свої дії здійснені не лише на посту президента, але й після завершення президентського мандата. Тобто – уникнути правосуддя і стати вище закону й відповідальності перед простими «смертними». **По-друге**, російські законодавці вирішили ще більше обмежити свободу зібрань. Без погодження з владою стануть неможливими навіть одноосібні протести, так звані пікети. Під жорсткий контроль має бути поставлено фінансування зібрань та їх висвітлення у ЗМІ. **По-третє**, так звані некомерційні зарубіжні організації (НКО) мають отримати дозвіл федеральних властей на те, щоб провадити свої заходи в школах і університетах. Йдеться про встановлення бар'єрів проти поширення «зарубіжної пропаганди», насамперед в ділянці вітчизняної історії. **По-четверте**, російський орган «Роскомнадзор» по нагляду над російським (і не лише) Інтернетом погрожує «Фейсбуку», «Твіттеру» і «Ютюбу» як високими штрафами, так і черговими обмеженнями, аж до заборони.

Таким чином, обмежується не лише сфера російського суспільного життя, але й можливості опозиції критикувати режим і протистояти йому на виборах: «Все говорить про те, що режим Путіна вирішив загострити боротьбу з іноземним впливом й остаточно відмежуватися від міжнародного права напередодні найважливіших парламентських виборів. В майбутньому році вони стануть першим випробуванням для путінського керівництва після фальсифікованого плебісциту щодо поправок до конституції. Цей факт... наводить на думку, що Путін відкинув останні обмеження у боротьбі з демократичною опозицією і став на шлях усунення будь-якого спротиву і своїх критиків» [48].

Отже, всупереч очікуванням політичної «відлиги» правлячі кола Росії вирішили суспільство «підморозити». Як тут знову не згадати мудре зауваження того ж таки Салтико-

ва-Щедріна про специфіку російської «свободи думки»: «Мы, русские, не имеем сильно окрашенных систем воспитания. Нас не муштруют, из нас не вырабатывают будущих поборников и пропагандистов тех или других общественных основ, а просто оставляют расти, как крапива растет у забора. Поэтому между нами очень мало лицемеров и очень много лгунов, пустосвятов и пустословов. Мы не имеем надобности лицемерить ради каких-нибудь общественных основ, ибо никаких таких основ не знаем, и ни одна из них не прикрывает нас. Мы существуем совсем свободно, то есть прозябаем, лжем и пустословим сами по себе, без всяких основ» [3].

Якщо в Росії щось зміниться на краще – помагай Боже! Однак поки що доводиться констатувати, що ця країна, судячи з усього, стає все «більш путінською», ніж раніше. А це не віщує Україні нічого доброго.

Суб'єктивний фактор: імперія в межах 1800 року?

Врахування поточного моменту – необхідна умова політичного аналізу. Те, що замислювалося вчора, з плином часу може трансформуватися в дещо інше, а в перспективі навіть в протилежне. Пригадується, як в 2014 році багато українських політиків та представників експертного середовища бідкалися, що ніхто нібито й гадки не мав, що Росія може анексувати Крим та вторгнутись у райони Донбасу. Велася жвава дискусія щодо того, чи було це спонтанне рішення Путіна, а чи все було підготовлено заздалегідь. Але сьогодні, усі ці розумування вже сприймаються, образно кажучи, через призму висловлювання покійного нині Віктора Чорномірдіна: «Никогда ж не было – и вдруг опять!». Чи то йдеться про відродження СРСР, чи про реставрацію Російської імперії, але суть проблеми зводиться врешті-решт до виношування керівництвом Росії планів відновлення контролю над більшою частиною колись підлеглих їй територій пострадянського простору. Це завдання не знято з порядку денного й донині. І суб'єктивний фактор відіграє в цьому процесі не останню роль.

Навряд чи готовність до агресії з боку Росії проти України була секретом. Хіба що назагал вважалося некоректним порушувати це питання вголос – щоб, мовляв, «не викликати вовка з лісу». А тим часом уже п'ятиденна війна проти Грузії 2008 р. стала яскравим свідченням агресивних планів Росії. Подальше поширення агресивних дій було лише питанням часу. Тим не менше, як нібито на Кавказі ніщо й не сталося, у 2009 р. Гіларі Клінтон запропонувала Лаврову натиснути кнопку «перезавантаження», хоча й одна й друга дипломатичні сторони були, як то ведеться, «собі на умі». Згідно матеріалів приватної розвідувальної компанії Stratfor, підготовлених Лореном Гудричем восени 2011 р., зазначалося, що жодних щирих кроків з обох сторін годі було й чекати: «Скоріше Вашингтон хотів створити простір й можливості для опрацювання інших ситуацій – в основному йшлося про Ірак і Афганістан – і звертався до Росії за допомогою... Між тим, Росія також хотіла більше простору для віднайдення системи, котра допоможе їй створити нову версію своєї старої імперії» [41].

За оцінкою Гудрича, пішовши на «перезавантаження», Вашингтон опинився в полоні хибного уявлення, що Росія не буде прагнути відновити імперію в тій чи іншій формі. А тим часом у тому ж таки 2011 році Росія уже активно виношувала плани створення Євразійського союзу, який дав би їй можливість охопити і економічну сферу, і сферу безпеки. При цьому враховувався провальний досвід СРСР про неможливість контролювати на пряму усю зону оточуючої Російську Федерацію периферії: «Замість цього Путін створює союз, в котрому Москва буде впливати на питання зовнішньої політики й безпеки, але не буде відповідати за більшу частину внутрішніх справ кожної країни... Кремль має намір зробити так, щоб Євразійський союз відбувся повністю сформованим до 2015 року...» [41].

Чому Володимир Путін поспішав із відродженням такого різновиду імперської системи? Ситуацію в російському суспільстві, зазначає Гудрич, серйозно ускладнювала демографічна криза: в країні уже було більше громадян у віці за

50, ніж молоді. Попри всі проблеми з економікою, жодна країна в світі не може бути глобальною силою без людей: «Ось чому Путін намагається посилити і убезпечити Росію зараз, до того, як демографічна криза остаточно її ослабить. Однак, навіть беручи до уваги демографічну ситуацію, Росія зможе підтримати своє нинішнє зростання в плані сили й впливу ще як мінімум впродовж одного покоління. Це означає, що наступні декілька років є, очевидно, останнім великим моментом для Росії – моментом, котрий буде ознаменований поверненням країни на світову арену в якості регіональної імперії і нової конфронтації зі своїм попереднім противником Сполученими Штатами» [41].

Об'єктивно на шляху відродження сучасною Росією імперської моделі стала Україна – без її участі про Євразійський союз можна було забути. Євромайдан 2013-2014 рр. підвів рису під спробами Росії перетнути Україні шлях до асоційованого членства в Євросоюзі. І тоді Москва вдалася до агресії проти нашої держави. Навколо цих сюжетів існує маса літератури, а тому ми спробуємо залучити лише деякі нові напрацювання щодо осмислення суб'єктивного фактору у тому, що відбулося в 2014-му й того, що відбувається нині на наших очах. В допомозі нам стане широко володіючий інсайдерською інформацією й фундаментально мислячий російський політичний аналітик, доктор історичних наук Валерій Соловей.

На його думку, все те, що відбулось у російсько-українських відносинах у 2014 р. не було випадковістю чи несподіванкою. Все це Москвою готувалося задовго, і в Україні про це знали ті, хто мав би відповідати за безпеку країни: знали в Службі безпеки і в Головному управлінні розвідки. Однак не надавали цьому значення: з боку Росії щодо України «наскільки я знаю, передбачалося щось на кшталт «фінляндизації»: «Будь ласка, ви вільні у себе ради бога». Більше того – Росія обіцяла українським олігархам, що вона відкриє для них ворота: «Будь ласка, робіть бізнес, у нас немає жодних обмежень. На відміну від Європи, де вам доводиться стикатися з обмеженнями. Але будьте ласкаві, залиште під нашим

контролем свою зовнішню політику. Тобто жодного вступу у Євросоюз. Про це забудьте. І забудьте про вступ до НАТО. Мова йшла саме про таку формулу взаємовідносин. Але, як бачите, все застопорилося» [11] .

Тут, як на нашу думку, слід додати деякі уточнення щодо причин, чому ж жодного значення можливій агресії, у разі відмови від російських вимог, правлячою верхівкою в Україні не надавалося. Будемо виходити з того, що уже в 2007 р. Росія перейшла від **«критики України»** до фази **«поглинання України»** шляхом активного просування на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля, що й відбулося в 2010 році після обрання президентом Віктора Януковича. Далі залишилися дрібниці: міністром оборони України було призначено громадянина Росії Дмитра Саламатіна (2012 р.), а потім на цей пост призначено такого ж громадянина Росії Павла Лебедева (2012-2014 рр.). Головою Служби безпеки України призначено російського громадянина Олександра Якименка (2013-2014 рр.).

То чому ж дивуватися, коли в лютому 2014 р. вся верхівка владних структур України, що мала б забезпечувати національну безпеку держави, втекла до Росії. Серед них: Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр внутрішніх справ України, міністр енергетики й вугільної промисловості України, голова Служби безпеки України, а також секретар Ради національної безпеки і оборони України та ще безліч дрібних працівників. Тобто система забезпечення національної безпеки України виявилась знищеною буквально під корінь не тільки відповідно до смислових ознак (антиукраїнська діяльність), а й за формальними ознаками (втеча з України) [44].

І ось, коли Євромайдан перекреслив плани Москви щодо форсованих організаційних заходів по створенню Євразійського економічного союзу, зазначає Валерій Соловей, Кремль вирішив скористатися ситуацією: «І це був надзвичайно великий план. Навіть Україною, можливо б не задовольнилися.

Але все тоді полетіло під укіс через те, що відбулося на Майдані. Через те, що Віктор Янукович, з точки зору Кремля, злякався і втік, в той час як йому належало залишатися» [11].

А Революція гідності тим часом продемонструвала появу самобутнього організаційного парадокса (на кшталт Паризької комуні 1871 р.), і цей парадокс ще до кінця не осмислено ні в Україні, ні за її межами. Той суб'єкт забезпечення безпеки – громадяни України, – який стояв останнім у довгому ряду Закону 2003 р. «Про основи національної безпеки України», виявився фактично єдиним рятівником Батьківщини. Отож громадянське суспільство заявило про себе як сила, що зруйнувала плани розчленування України на «Новоросію» та інші регіони. Оцінюючи значення суб'єктивного фактору в суспільному житті України, Валерій Соловей зазначає таку особливість українського менталітету: «Україна ніколи не рухне під вагою власних помилок і злочинів. І навпаки, українці можуть досить комфортно жити в хаосі. У них таке середовище проживання, вони зможуть вижити. Налаштована система горизонтальних зв'язків...» [11].

І тут варто повернутися до тези, з якої розпочали наш аналіз: про роль випадковості у вияві об'єктивної необхідності. Так, наприклад, з боку Москви було вжито серйозних заходів щодо з'ясування того, що ж відбулося на Майдані, що перекреслило усі плани Кремля. Насамперед розвідувальні служби Росії намагалися з'ясувати, хто стояв за подіями на Майдані, зокрема за тим знаменитим жестом, коли сотник Володимир Парасюк закликав піти на штурм будинку Адміністрації президента. Можливо американці, чи німці, чи англійці, чи ізраїльтяни? Зрештою прийшли до висновку – ніхто! Ось так і твориться історія: ніхто за Парасюком не стояв, відбулася спонтанна дія – спалах національної самосвідомості й патріотизму. І це є наочною ілюстрацією того, як твориться історія – в результаті спонтанних дій [11].

В Росії у повну силу дається взнаки фактор особистості Володимира Путіна – досить згадати відомий вислів В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». Тож слід виходити з того, що попри миролюбні декларації на

публіці, усе що відбувається навколо з 2014 р. розглядається Путіним як передвоєний чи воєнний стан. Відповідно, ставлення до усіх чиновників визначається президентом РФ законами воєнного часу. І доля міністра Олексія Улюкаєва (8 років позбавлення волі) є тому яскравим доказом – уроком для усіх. Мовляв, ось що буває з людьми, котрі демонструють нелояльність до президента Російської Федерації в такий час: «Те, що змогло зійти з рук в 2012-2013-му, після 2014 року з рук перестало сходити. Це надто важлива відміна, яка посилюється і створює в істеблішменті Росії обстановку жахливої нервозності. Тому що всі бояться. Всі бояться майбутнього, всі бояться Путіна, всі бояться чекістів... Описувати це можна, але це надзвичайно сумне, похмуре видовище» [11].

Особливість характеру президента РФ, за оцінкою Валерія Солов'я, полягає в тому, що: «Путін досить таки терпляча людина, який здатний змінювати свої плани, перебудовувати їх, модифікувати». Але що стосується України, то «він вчепився в Україну і від неї не відстане, допоки живий». Пояснюється це наявністю у Путіна месіанського комплексу: «Путін вважає, що в нього велика місія. Він довгі роки жив із відчуттям великої місії, яка полягає не у відновленні Радянського Союзу (він все-таки так далеко не заходить), а у відновленні геополітичного центру сили на місці колишнього СРСР». А друга сторона медалі – взяти реванш за погибель Радянського Союзу, відомстити Заходу. А що Україна розглядається і як агент Заходу, і як відступник від ідеї триєдиного російського народу у складі великорусів, білорусів і малоросів, то Путін навряд чи коли-небудь облишить Україну аж до свого мінорного кінця: «Як лише він піде, політика Росії стосовно до України відразу ж зміниться. Причому зміниться, з моєї точки зору, кардинальним чином. Я не хочу сказати, що Україна і Росія колись стануть щонайкращими друзями, мені здається це малоімовірним. Але те, що відносини стануть більш прагматичними – так. Шанс є, і дуже великий. А при Путіні нічого не зміниться» [11].

Чи довго ще Україні доведеться чекати цього благословенного моменту – «Росія без Путіна»? Валерій Соловей, опира-

ючись на інсайдерську інформацію, вважає, що «у зв'язку з обставинами нездоланної сили» уже в 2022 Путіна не буде ні в російській, ні в міжнародній політиці. Але все це має відбутися на особистісному рівні, оскільки «жодної змови у Кремлі й в помині немає й ніколи не було. Є певні колізії у відносинах між угрупованнями й особистостями, але вони єдині у принципових питаннях. Вони єдині в тому, що слід підтримувати Путіна. Він контролює ситуацію, але, думаю, що прийде час в наступному році, коли він уже не зможе контролювати... Вони єдині в тому, що слід зберегти путінську систему без Путіна й після Путіна для того, щоб вижити самим... Що стосується змови, я вам можу сказати абсолютно точно: не те, що обговорювати це, навіть подумати вони не рішення про це. Вони бояться, що їхні думки можуть почути... Кажучи про Путіна, вони інстинктивно завжди понижують голос, починаючи нахилитися до співбесідника й оглядатися по боках» [11].

Слід враховувати ще одну особливість. Проблема розуміння політики такої країни як Росія – напіввізантійської і напівординської – полягає в тому, що ключовим фактором для аналітика не є та чи інша тенденція, коли науковці традиційно апелюють до її історії, шукають історичних аналогій. Все це захоплює з інтелектуальної точки зору, але це ні на йоту не наближає аналітика до розуміння того, як ухвалюються рішення. Тут слід враховувати суб'єктивний фактор – розуміти психологічний профіль цих людей. У цих людей, зазначає Валерій Соловей, залізна логіка, вони поступають дуже раціонально, але із своєї точки зору. На їхній менталітет наклалися два фактори: «Це психологія контори – всі вони вийшли із радянського КДБ. І це психологія реальних пацієнтів... А ставлення у них таке, що страшно стає. Ті плани, що вони час від часу опрацьовують – вони надзвичайно небезпечні і для самої Росії, і для сусідніх країн, і в цілому для стабільності. Росія наразі перетворилася в головне джерело дестабілізації. На європейському континенті – абсолютно точно». А ще для Володимира Володимировича «хаос – це найбільш сприятливе середовище для прийняття рішень.

Його ідея – увєргнути Україну і Білорусь у хаос, що, до речі, в Україні успішно здійснено. Він вітає будь-яку хаотизацію сусідів» [11].

Тим часом майбутнє Росії, на думку аналітика, невдовзі має змінитися. Влада більш-менш благопристойно має перейти до іншої людини – не такої силової, авторитарної й брутальної. До громадянської війни справа не дійде, хоча може бути серйозний конфлікт, в тому числі зі стріляниною. Хіба що наслідком пертурбацій, що відбудуться, стане певне зростання напруженості в цілому по Росії. КДБ після Путіна, судячи з усього, при владі не залишиться: «Ця організація справляє наразі жахливе враження, вона намагається цей жах підтримувати, транслювати й наводити такий морок... Розумієте, вона має вигляд такої сильної і монолітної лише в силу того, що вона продукує страх, але не в силу внутрішньої згуртованості й консолідованості. І головне – вона стає все менш і менш ефективною. Це позиція гопника: бити людей у підворотні, наводити жах, бігати з кастетом. Але коли мова заходить про те, щоб ефективно управляти – гопник на це не здатний» [11].

Відаючи належне наведеній інсайдерській інформації та глибокому аналітичному мисленню Валерія Солов'я, постає, тим не менше, головне запитання – чи ж здійснюється все таки реставрація Російської імперії? Є ж й інші, не менш авторитетні судження. Ще в 2014 р. екс-заступник глави СБУ, генерал-лейтенант Олександр Скіпальський зазначав: «Фактично Росія веде імперіалістичну війну по захвату територій, які на певному історичному етапі входили до складу Російської імперії. Це ціль Путіна, це його стратегія... І не лише Путіна, але й населення, яке на генетичному рівні наповнено цією ідеєю» [25].

Відомий польський політик і знавець України Олександр Квасневський в жовтні 2014 р. з свого боку наголосив, що метою Путіна є відновити російську імперію й стати тим самим впливовим гравцем у світовій політиці: «Для цього йому потрібна вся Україна» [24]. В листопаді 2018 р. міністр оборони Польщі Маріуш Блащак зазначив: «Ми маємо справу з посту-

повим відновленням Російської імперії, з нападом і агресивною політикою» [30].

Ту ж думку щодо відновлення російської імперії висловив у 2015 р. й відомий чеський політик, колишній міністр закордонних справ Чехії Карел Шварценберг: «будуть нові переговори, буде «Мінськ-3», «Мінськ-4», «Мінськ-5» і «Мінськ-6», допоки лінія розмежування не буде відповідати польсько-українському кордону, принаймні тоді настане на хвилину спокій, але на хвилину. Так буде вирішено питання з Україною» [47]. Відомий польський громадський діяч Адам Міхник із свого боку про політику Путіна зазначив: «Він хоче реконструювати Російську імперію, ССРСР з Москвою в центрі, в оточенні повністю залежних провінцій і консулатів. Разом із Євразійським союзом можна говорити про відновлення радянської моделі. Доктрина Путіна – це адаптація «Доктрини Брежнєва» щодо права Червоної армії втручатися повсюди, де існує загроза соціалізму» [1].

І таких суджень і заяв можна знайти безліч, та все ж в контексті поставленого нами питання про роль суб'єктивного фактору у прийнятті рішень Кремля, хотілося б насамперед звернути увагу на судження колишнього радника Володимира Путіна доктора економічних наук Андрія Ілларіонова. На головне запитання – «чого прагне Путін?» – він дає однозначну відповідь: «Путін хоче відновити історичну Росію. Він хоче реставрації Російської імперії в кордонах 1800 року. Вона включає в себе більшу частину України і Білорусі» [36].

Ця думка була висловлена у жовтні 2020 р., і, як показує аналіз, розбігається з аналітикою Валерія Солов'я, висловленою за місяць до того – у вересні 2020 р.. Як на наш погляд, його міркування за своєю принциповою новизною заслуговують на дещо ширше цитування: «Відбулася буквально в останні дні нечувана річ: Володимир Володимирович, котрий мріяв перетворити Білорусь у західну провінцію, у західне генерал-губернаторство, раптом зрозумів, що це небезпечно і небажано. Тому що він побачив білоруську націю. Ось як народження української нації багато в чому відбувалося завдяки Путіну, завдяки розпочатій війні, зараз відбувається кри-

сталізація білоруської нації. Для цього, щоб перетворити її у войовничо-налаштовану по відношенню до Росії, слід зробити сушу малість... надати «братерську допомогу». І на це наші уже не готові іти. Не готові багато в чому тому, що Путін психологічно і фізіологічно уже не той, що був у 2014 році. Про це говорять і в його оточенні. Говорять, що наразі це зовсім інша людина, що в 2014 році не було б жодних сумнівів і коливань. Ці люди описують його головне бажання як бажання спокою. Це дуже багатозначно» [11].

Закономірно виникає запитання: а що ж скаже так званий консолідований Захід? Поки що він уникає якихось дій із зрозумілих причин. Перша із них – пандемія. У них немає економічних ресурсів для реінтеграції Білорусі як, умовно кажучи, асоційованого члена Євросоюзу. Друга причина (в ряду, але не по значенню) – Європа боїться Росії, хоча й компенсує цей страх гучною риторикою. Так, після отруєння Навального Ангела Меркель сказала Путіну: «Якщо з'являться російські танки на території Білорусі, ми змушені будемо реагувати по-справжньому. Повторення української історії не допустимо». Путін із свого боку теж вдається до войовничої риторики й застеріг Захід від втручання у внутрішні справи Білорусі.

Однак, як зазначають західні аналітики, скидається на те, що останнім часом Путін втрачає харизму. І це стає все більш помітнішим. Так, наприклад, хоча в Росії боротьба з COVID-19 не призвела до таких же катастрофічних наслідків, як в Америці, Індії чи навіть в Іспанії, але це сталося не завдяки Путіну. Він відсиджувався в безпеці в Кремлі, поки губернатори й державні заклади конкурували за визнання їх «надзвичайних» заслуг в боротьбі з цією кризою. Не дивно, що їхні результати виявилися вкрай неоднозначними. У сфері економіки держава запропонувала мінімальну підтримку малому бізнесу, попри їхню важливу роль в економіці. Навіть путінський прибічник Олексій Кудрін визнав обмеженість цих заходів. Спадають на думку часи пізнього Сталіна, який зосередився на забезпеченні безперебійної роботи апарату державної безпеки – все інше його менш цікавило. «Путін, що

дедалі більше нагадує Сталіна, скидається на те, достеменно так само він втомився від більшості обов'язків лідера. Впродовж значної частини минулого десятиліття він набагато більше, ніж вирішенням внутрішніх проблем, інтересувався утвердженням Росії в якості важливого, навіть страшаючого гравця на міжнародній арені. Але нині у нього, мабуть, зберігся лиш якийсь остаточний ентузіазм для втручання у президентські вибори США, а його боротьба з Євросоюзом з різних питань, великих і дрібних, сприймаються дедалі менш привабливою» [51].

Як ілюстрація до сказаного, західними аналітиками наводяться такі приклади. Так, Путіну майже нічого було сказати з приводу отруєння його головного опозиційного суперника Олексія Навального. І не так важливо, чи стояв Путін за цією невмілою роботою напряду чи ні, вона стала для нього припущенням, а кволі спроби Кремля все заперечувати демонстрували сум'яття його режиму. Так само після того, як у Білорусі розпочалися протести проти фальсифікованих підсумків виборів президента, «Путін вичікував декілька тижнів, перш ніж заявити про свою підтримку авторитарного Олександра Лукашенка. І коли він нарешті це зробив, було не чути колишньої путінської жорсткості. Він справляв таке враження, нібито йде на цей крок задля галочки. На останній сесії дискусійного клубу «Валдай», де Путін виступав онлайн, він говорив про статус Росії як головного спадкоємця СРСР (і посилався на білоруський приклад, щоб ще раз заявити, що Росія не втручається в справи інших країн). Однак його декларації звучали в'яло й байдуже» [51].

Реакція Путіна на ескалацію конфлікту навколо Нагірного Карабаху, на думку західних аналітиків, засвідчувала той же летаргічний стан. Коли подібний конфлікт виник чотири роки тому, Росія погасила його впродовж чотирьох діб. Зараз протистоянню не видно кінця й краю. Врешті-решт за справу взявся президент Туреччини Ердоган. Така ж в'яла реакція Путіна була й на події в Киргизстані. А це вже зовсім не нагадує ту авантюрну політику, до якої вдавався Путін щодо України, щоб підвищити свій рейтинг в очах російсь-

ких виборців: «Але сьогодні рейтинги підтримки Путіна знову падають, і не схоже на те, що це призведе до якихось змін. Інерція і стагнація його режиму стають відчутними очевидними, як і все зростаюча тінь втраченого значення» [51].

Чим все це закінчиться? Прогноз Валерія Солов'я звучить якщо не оптимістично, то стримано-обнадійливо: «У мене немає сумнівів, що в Росії будуть відбуватися дуже серйозні події. Вони, можливо не напряму, але опосередковано зачеплять і Україну і всіх російських сусідів. Але в остаточному підсумку все це повернеться на користь як для Росії, так і для її сусідів. Я не лише історичний оптиміст – у мого оптимізму є деякі підстави» [11].

Тож будемо виходити з того, що кожній справі свій час і своя пора. І сподіватися на краще.

Література:

1. Адам Михник: «Путин хочет восстановить советскую империю». URL: <https://www.Irt.It/ru/novosti/17/61397/adam-mikhnik-putin-khochet-vosstanovit-sovetskiuu-smperiiu>

2. «Американцы умеют делать то, что мы не умеем, – воспитывать союзников». URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4492091>

3. Афоризмы Салтыкова-Щедрина о России и русских. URL: www.aforizmik.ru/rossia-i-russkie/aforizmy-saltykova-shhedrina-o-rossii-i-russkix/

4. Бжезинский З. Политическое пробуждение. URL: <http://www.vz.ru/opinions/2011/12/13/546594.print.html>

5. Был ли СССР колониальной империей? URL: <https://eusp.org/news/moskva-byl-li-ssr-kolonialnoj-imperiej>

6. «Вы правы». Путин поддержал закрепление в Конституции статуса России как «продолжения Российской империи и СССР». URL: <https://www.fontanka.ru/2020/02/26/68987155/>

7. Гегель. Лекции по философии: кн.2. Гегель. Сочинения. Т.10. Москва: Партиздат, 1932. С. 71.

8. Гегель. Философия истории. Гегель. Сочинения. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 32.

9. Гегель. Философия истории. Гегель. Сочинения. Т. 8. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. С. 30.

10. Глюксман А. Европа не способна использовать слабости Кремля. URL: <http://inosmi.ru/world/20081210/245970.html>

11. Гордон: профессор Соловей рассказал Гордону все. URL: [inosmi: info/Gordon-professor-solovey-rasskazal-gordonu-vse.html](http://inosmi.ru/info/Gordon-professor-solovey-rasskazal-gordonu-vse.html)

12. Непорочное сиротство. Девушек-воспитаниц пермского интерната директор распорядился принудительно стерилизовать. Российская газета. Федеральный выпуск № 158(5237). URL: <https://rg.ru/2010/07/20/snternat.html>

13. Ельчанинов В.А., Черданцева И.В. «Ирония истории» как аспект исторического бытия и метод исторического познания. Известия Алтай. Гос. Ун-та. № 4-3 (56). С. 67-75; Стригунов А.И. Ирония в структуре мировоззрения: постановка проблемы. Диалектика форм и уровней общественного сознания. Барнаул, 1986.

14. Дмитрий Песков: мы хотим восстановить Россию времен Николая II, это наш идеал. URL: <https://www.rvs.ru/press-service/media-review/nti/132188/>

15. Довженко О.П. Зачарована Десна. Україна у вогні. Щоденник. Київ, 1995. С. 382.

16. Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). Маркс К. Енгельс Ф. Твори. Т.36. Київ, 1968. С. 246.

17. Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич у Женеву (23 квітня 1885 р. Лондон). Маркс К. Енгельс Ф. Твори. Т.36. Київ: Політвидав, 1968. С. 245-246.

18. Эксперт: Стерилизация женщин в российских интернатах – не редкость. URL: <https://www.rosbalt.ru/russia/2020/10/19/1868764.html>

19. Эксперты: «перезагрузка» отношений РФ и США завершилась. URL: <http://ria.ru/politics/-20120305/584949857.html>

20. Эткинд. А., Уффельманн Д., Кукулин И. (ред). Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Москва, 2015. С.145.

21. Ильницкий А., Ленченко М. Социальная империя. Рос-

сия в глобальной политике. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/soczialnaya-imperiya/>

22. Идеи «русского мира» для возрождения империи на месте СССР будет мало. URL: <https://vz.ru/politics/2020/9/2/1057502.html>

23. «Идея восстановить империю остается очень популярной». Коммерсантъ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3241364>

24. Квасьяневский: Цель Путина – восстановление российской империи. URL: <https://glavnoe.ua/news/n198202>

25. Как Путин планирует восстановить границы Российской империи – генерал. URL: https://enovosti.com/news_politics/full/231-kak-putin-planiruet-vosstanovit-granicy-rossijskoj-imperii-general

26. Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок. URL: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporiyadok-17196>

27. Кремль пытается инициировать диалог с Байденом и выдвигает мирные инициативы. URL: inosmi.info/kreml-pytaetsya-initsiirovat-dialog-s-baydenom-i-vydvigaet-mirnye-initsiativy.html

28. Лавров: Клинтон искренне предлагала «перезагрузку» российско-американских отношений. URL: <https://tass.ru/politika/5523556>

29. «Либо проиграем, либо станем чище и добрее». Дмитрий Тренин о расколе между Западом и Россией. URL: <https://newprospect.ru/news/interview/libo-proigraem-libo-stanem-chishche-i-dobree-dmitriy-trenin-o-raskole-mezhdu-zapadom-i-rossiey/>

30. Министр обороны Польши Блашак: Мы имеем дело с постепенным восстановлением Российской империи. URL: <https://gordonua.com/newws/crimea/ministr-oborony-polshi-blashchak-my-imeem-delo-s-postepennym-vosstanovleniem-rossiyskoy-imperii-545166...>

31. Мифы о России: возможно ли возродить империю. Мнение – РБК. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/economics/22/07/2015/55af3e279a79479c20fa8474>

32. Нынешние границы и история не должны стать разменной монетой». Слова Путина вызвали возмущение. URL: <https://rus.azattyq.org/a/russia-putin-about-lands/30684930.html>

33. От последней империи – к республике. Русская история в новой системе координат. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/15/79880-ot-posledney-imperii-k-respublike>

34. Перегрузка. Пять лет спустя. URL: <http://ria.ru/interview/20140306/998239405.html>

35. Посол России подарил Лукашенко карту Белоруссии в составе Российской империи. URL: http://www.gazeta.ru/politics/news/2020/09/10/n_14921348.shtml

36. Политолог из США разгадал план Путина: Он хочет «реставрации Российской Империи в границах 1800 года». URL: <https://psj.ru/nb-arhiv/politika/72949-rossija-vosstanovlenie-smperii.html>

37. Презентация книги «Post-Imperium: евразийская история». Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2012/02/15/ru-event-3632>

38. Путин внес в ГД законопроект о запрете на второе гражданство у военных и госслужащих. URL: https://www.gazeta.ru/politics/news/2020/11/30/n_15298231.shtml?utm_source=push

39. Путин: Граница России нигде не заканчивается. URL: <https://rg.ru/2016/11/24/putin-granica-rossii-nigde-ne-zakanchivaetsia.html>

40. Путин заявил об отсутствии планов возрождения Российской империи. URL: <https://www.interfax.ru/russia/379666>

41. Россия: восстановить империю, пока это возможно. URL: <https://ukranews.com/publication/743-rossyya-vosstanovit-ymperyyu-poka-etho-vozmozhno>

42. Россия и США заинтересованы в улучшении отношений, считают участники онлайн-конференции «Россия-Америка: перезагрузка провалилась?». URL: <http://www.dv-reclama.ru/b/finam/13368>

43. Сенаторы обвиняют Путина в попытках восстановить Российскую империю. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-ukraine-senators/2674146.html>

44. Смолянчук В.Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? Суспільно-політичні процеси. 2017. Вип.2-3 (6-7). С. 76.

45. Стало известно о принудительных абортах и стерилизации в психдиспансерах России. URL: <https://lenta.ru/news/2019/10/04/fascism/>

46. «Хуже 37-го». Блогеры обсуждают письмо прокуратуры ВУЗам. URL: <https://www.svoboda.org/a/30899851.html>

47. Шварценберг: Долгосрочная цель Путина – это восстановление российской империи. URL: <https://glavcom.ua/news/220315-shvartsenberg-dolgosrochnaja-tsel-putina-eto-vosstanovlenie-rossijskoj-imperii.html>

48. Info: Россия становится еще более «путинской», чем прежде. URL: inosmi.info/info-rossiya-stanovitsya-esche-bolee-putinskoy-chem-prezhde.html

49. Jacqueline Stevens; Political scientists are lousy forecasts. The New-York Times. 2012 – 23 June. URL: <http://www.nytimes.com/2012/06/24/opinion/sunday/political-scienti...>

50. Le Figaro: Запад по-прежнему не может решить уравнение Путина. URL: inosmi.info/le-figaro-zapad-po-prezhnemu-ne-mozhet-reshit-uravnenie-putina.html

51. PS: Путин потерял харизму? URL: inosmi.info/ps-putin-poteral-kharizmu.html

52. «Post-Imperium: евразийская история». URL: https://russiancouncil.ru/library/library_rsmd/post-imperium-evraziyskaya-istoria/

Глава 3.2.

«Корисні ідіоти»: клініка чи політичний гешефт?*

(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2019. Випуск 11. С. 202-258)

Чотири роки тому (23-26 січня 2018 р.) на обговорення 48-го Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі були винесені **проблеми майбутнього людства**. Головний посыл минулорічного дискурсу, за словами засновника і генерального директора ВЕФ Клауса Шваба, полягав у тому, щоб **«створити спільне майбутнє для всього світу»**. Ставилось завдання **«опрацювати нову модель співробітництва, яка б охоплювала не інтереси вузького кола людей, а долю людства в цілому»**. Відштовхуючись від наявних геополітичних тенденцій, учасники форуму ставили за завдання **обговорити шляхи удосконалення механізмів глобального управління** за умов спадаючих темпів росту, продуктивності та браку кваліфікованої робочої сили.

Минув рік. Тож закономірно постало питання про ті зрушення, які б мали статися за цей час в площині безпеки і утвердження миру на землі. Хіба не це завдання є першорядним задля забезпечення «спільного майбутнього для всього світу»? Однак впливове аналітичне видання The Diplomat висловило досить скептичну думку щодо якихось позитивних зрушень у світі: «З одного боку, ні Росія, ні Захід, не хочуть повторення холодної війни. Але з другої, коли проаналізувати тональність і зміст висловлювань з обох сторін, виникає враження, що вони своїми промовами підводять

* Geschäft (слово німецького походження) – комерційна оборудка, заснована на спекуляції нижчого ґатунку чи на обмані, звідси «гешефтмахерство», неблаговидна спекуляція (Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 4 т. СПб., 1907-1909).

себе саме до такого сценарію, оскільки нові назви на кшталт «гібридної війни» не змінюють суті. Більш того, триваюча війна слів підкріплюється ділами. Воєнні бюджети зростають як у Росії, так і у НАТО. Швеція, що не входить у альянс, повернулася до служби згідно призову, НАТО розміщує війська у Східній Європі у таких масштабах, яких ми не знали з часів холодної війни, а Кремль відновив польоти стратегічної бомбардувальної авіації і майже кожен місяць оголошує про створення нових зразків воєнної техніки» [1].

А тим часом, зазначає професор Військового коледжу сухопутних військ США Роберт Фарлі, захоплення українських кораблів у Керченській протоці «знову розпалило напруженість в рамках тієї кризи, котра дещо вщухла за останні декілька років», а коли враховувати факт триваючого тертя між Росією і США, то внаслідок зміщення хиткого балансу останніх років «Східна Європа може зануритися в хаос». Отже, враховуючи ситуацію, коли «Росія рішуче відторгає норми міжнародного порядку, перспектива конфлікту між великими державами знову стала реальною», а «місцем початку третьої світової війни може стати Україна» [2].

За цих обставин важко не погодитись – встановлення довіри між Росією і Заходом мало б стати одним із магістральних напрямів світової політики. Для досягнення взаєморозуміння і взаємоповаги у діалозі годилося б продемонструвати готовність сторін до компромісів та здатність взяти на себе відповідальність за минулі гріхи й помилки. Зокрема й щодо найактуальнішого зовнішньополітичного злочину Росії – анексії Криму й розв'язання військової агресії на Донбасі.

Однак добрі побажання поки що далекі від здійснення. Те, що на практиці Росія відкидає саму можливість ставити питання про Крим, а події на Донбасі зображає як таку собі «громадянську війну», до якої, мовляв, Росія не має жодного відношення, уже мало кого дивує. Та все ж важко зрозуміти досить поширену в інформаційному полі Заходу точку зору прихильників «реальної політики», де на одну дошку ставиться агресор і жертва агресії, яких закликають до «стриманості». І вже зовсім неприпустимою видається думка про не-

обхідність «зрозуміти Путіна» (Putinverstehet) та надати Росії своєрідну «зону відповідальності» в регіоні, бо, мовляв, вона «залишиться провідною державою у своєму географічному оточенні», а тому Захід має «визнати її роль» і «зрозуміти логіку, що лежить у її основі» [3].

І такі судження, на превеликий жаль, не поодинокі. Їх не можна кваліфікувати буденним «хлопським розумом» як таку собі повсякденність нашого буття: мовляв, «кожне село має право на свого власного блазня». За цими висловлюваннями проглядається тривала історія ідеологічної боротьби ХХ століття: використання більшовиками так званих «корисних ідіотів» із ліберального Заходу для виправдання злочинів Кремля та «наведення глянцу» на нужденне життя більшовицької «загірної комуни». За словами професора Університету штату Каліфорнія Брюса Торнтонна, «Ленін називав їх «корисними ідіотами», – людей, які живуть в ліберально-демократичних країнах, котрі, надаючи моральну та матеріальну підтримку тоталітарній ідеології, насправді, власними руками в'яжуть петлю, на якій їх згодом повісять. Питання, чому вільні та заможні люди так несамоовито прагнуть знищити і перше, і друге, досі залишається відкритим. Сьогодні корисних ідіотів можна знайти і серед прибічників примирення, рефлексивного антиамериканізму, та сентиментального ідеалізму...» [4].

І не в тім справа, чи дійсно вислів «корисні ідіоти» належав Володимирі Леніну, чи Карлу Радеку, чи ще комусь іншому. Наразі цей термін увійшов у політичний сленг, де під ним розуміють людей, уведених в оману якимось політичним рухом, терористичним угрупованням чи ворожою державою, котра цинічно використовує цих людей у своїх корисливих цілях. Так, деякі елементи привілейованих верств британського суспільства у свій час виявляли відверту симпатію до Адольфа Гітлера. Сьогодні деякі ліві активісти симпатизують радикальному ісламу.

Що вже говорити про день сьогоднішній, коли за умов російської агресії проти України тема «корисних ідіотів» набуває особливої актуальності. Так, в німецькій версії Вікіпедії

зазначається: «В зв'язку з Кримом і війною на Україні можна знайти в міжнародних засобах масової інформації багато прикладів застосування цього терміну. Він використовується здебільш, щоб підкреслити теплі стосунки між російським урядом Володимира Путіна і декількох міжнародних діячів...». Не стану відтворювати пропонований енциклопедією список, оскільки наведеними постатями ця категорія людей далеко не вичерпується. Головне для нас – розглянути феномен «корисних ідіотів» як досить поширеного нині соціального явища, розкрити витоки та живильне середовище його adeptів, вникнути в суть фальшивої аргументації їхніх писань [5].

Найманці психологічної війни

Найбільш вживаним контраргументом розвідувальних і спеціальних служб Росії є звинувачення своїх опонентів у прихильності до конспірології, а ще ефективніше – до теорії «світової змови». Цей «хід конем» покликаний відразу поставити противника в невідгідне становище такого собі дрімучого ретрограда, який, мовляв, погрузнув у передсудах та нав'язливих русофобіях.

А тим часом ми спостерігаємо дивну річ: мало не кожна солідна фірма у світі має свою службу безпеки, розвідку й контррозвідку; видає масу документів службового та таємного змісту; розробляє стратегію і тактику боротьби з конкурентами. Зрозуміло, що усі ці служби дотримуються суворої конспірації. Але при цьому всьому нас хочуть переконати, що дослідницько-аналітичної роботи в площині конспірології бути не може за визначенням. Що вже говорити про чисельні державні структури, покликані захистити державні таємниці та виконувати «делікатні» розвідувальні та підривні операції щодо своїх противників. Отже, судячи з усього, при наявності масової конспірації має бути й відповідна аналітична конспірологія. Не дивлячись на те, що це поле діяльності є таємницею за сімома печатами.

Зазначу відразу – я не є спеціалістом в галузі конспірології.

Тож максимально скористаюся низкою готових аналітичних матеріалів, зокрема й тих, що були розміщені у газеті *The Washington Post* наприкінці 2018 р. (Накасіма та Шейн Харріс працювали над цією статтею у Вашингтоні, а Наталя Аббакумова – у Москві). Цей матеріал був заснований на інтерв'ю, проведених у Москві й Вашингтоні, на документах публічного характеру та інформації, наданої співробітниками західних розвідувальних служб. Інформаційним приводом розміщеного матеріалу стала участь декількох московських шкіл у розширеній програмі військової освіти з метою привити у дітей «повагу до служб безпеки, а також підвищити рівень знань в галузі математики й комп'ютерної справи у потенційних рекрутів» [6].

Воно б все нічого – діти мають отримати спеціальність. Однак тут привертає до себе увагу той факт, що одним із партнерів цієї програми є російська військова розвідка, відома як Головне розвідувальне управління (ГРУ). Сліди діяльності цієї структури все більше виявляють себе нині під час керованих Кремлем операцій у всьому світі. Тут і керівництво російським вторгненням в Україну в 2014 р., і хакерський злам у США комп'ютерів Національного комітету Демократичної партії в 2016 р., а також напад із використанням нервово-паралітичної отруйної речовини в Британії у 2018 р. За оцінкою газети, «російське відомство військової розвідки – мережа, що охоплює увесь світ і включає в себе тисячі співробітників, бійців сил спеціальних операцій та шпигунів – стає одним із найбільш потужних інструментів» [7].

Це розвідувальне відомство, яке раніше виконувало строго військові завдання, стає нині дедалі більш універсальним. Пояснення цьому феномену аналітики вбачають у тому, що Росія вочевидь набагато слабша в економічному відношенні, ніж Сполучені Штати Америки і Європейський Союз, однак Путін продемонстрував більш високу готовність до ризику та отримав підтримку з боку суспільства, яке сповідує наратив «Росії як оточеної фортеці». Тож ГРУ якраз вписується в авантюристичний ризикований характер політики Путіна. Опозиційний російський політик Геннадій Гудков зазначає

таку особливість: офіцери ГРУ позиціонують себе «рішучими хлопцями». Мовляв, «Ми потрібні вам для того, щоб когось замочить? Ми його замочимо. – Ми потрібні вам для того, щоб захопити Крим? Ми його захопимо».

Оцей зв'язок між агресією проти України і терористичними акціями Росії у світі наочно був продемонстрований у зв'язку із «справою Солсбері» – змовою з метою вбивства полковника Скрипаля, колишнього офіцера ГРУ, який продав секрети британській MI-6. Як пише газета The Daily Telegraph у номері від 7 січня 2019 р., агенти ГРУ приїхали в Британію під іменами Олександр Петров і Руслан Баширов, але пізніше були з ганьбою викриті як Олександр Мішкін і Анатолій Чепіга – двоє старших офіцерів ГРУ, нагороджених медаллю Героя Російської Федерації, вищою нагородою країни. Вважається, що вони отримали нагороди за свої дії в Україні у 2014 р.» [8].

Попри спроби глави російської Служби зовнішньої розвідки (СЗР) Сергія Наришкіна переконати громадськість, що нібито отруєння в Солсбері було «гротескною провокацією, брутально організованою британськими і американськими спецслужбами», британські джерела повідомили газеті The Daily Telegraph про те, що «подробиці змови добре відомі, в тому числі й ланцюжок агентів, що веде до Путіна. Саме він дав «зелене світло» для використання нервово-паралітичної речовини на британській землі». Британські спецслужби вжили належних заходів: загроза від ГРУ «була різко скорочена в результаті контртерористичної операції, а всі агенти, що здійснили напад, були викриті... Масове виселення шпигунів із російських посольств у Європі і США відіграло також величезну роль у підриві російської розвідувальної мережі за рубежом». Подальша велика інформація була зібрана західними спецслужбами після того, як Кремль наказав другій групі в Нідерландах розвалити окреме розслідування щодо використання «Новичка», що проваджується Організацією по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ). Підрозділ ГРУ був арештований агентами голландської розвідки, було виявлено 300 підозрюваних агентів і викрита підливна діяльність ГРУ.

Проведені розслідування дозволили західним розвідувальним службам пов'язати ГРУ із серією незаконних шпигунських організацій, включаючи спроби припинити розслідування російського допінгу в спорті та втручання у вибори у США в 2016 р. [9].

Немає нічого дивного в тім, що російська служба зовнішньої розвідки спішно намагається відновити свої розвідувальні мережі за рубежом. А тим часом військовий азарт настільки захопив російське суспільство, що найбільш здібні школярі та студенти прагнуть поступити на службу в розвідку. Документи обраних розвідкою шести шкіл Москви засвідчують, що їх спонсорами виступають Федеральна служба безпеки (ФСБ), а також військова частина 26165 і підрозділ ГРУ, що відає питаннями кібервійни. Командир військової частини 26165 Віктор Нетикшо, як засвідчують американські джерела, очолював хакерську атаку ГРУ на акаунти електронної пошти співробітників Національного комітету Демократичної партії і членів виборчого штабу Гіларі Клінтон.

Відігравши ключову роль у двох чеченських війнах, зазначає генерал Олексій Кандауров, генерал КДБ у відставці й критик Путіна, співробітники ГРУ «отримали досвід позасудових розправ. Це – ключовий фактор, що змінює психологію людини». Останнім часом у їх середовищі перейнялися освоєнням кіберпростору. Ті підрозділи ГРУ, які за радянських часів були сфокусовані на пропаганді й шифруванні даних, сьогодні вдаються до психологічних операцій з допомогою інтернету й кібератак. У певному розумінні інтернет нині є тим неконтрольованим простором, яким намагається опанувати ГРУ.

Газета The Washington Post наводить приклад про психологічну спецоперацію підрозділу ГРУ, відомого як військова частина 54777, або як 72-й центр спеціальної служби: «У лютому 2015 року, коли конфлікт у Східній Україні тривав уже рік, приблизно десять сенаторів отримали повідомлення по електронній пошті, що були нібито направлені членами організації під назвою «Патріоти України». В цьому повідомленні аноніми покликалися на петиції про «спасіння» Украї-

ни» шляхом направлення «досвідчених спеціалістів США і НАТО» для заміни українських командирів і офіцерів. На думку американських аналітиків, «ця кампанія переслідувала подвійну мету – вчинити подальший деморалізуючий вплив на українців після тяжких втрат, а також посіяти ворожнечу серед впливових американських політиків, змусивши їх повірити в те, що самі українці втратили віру у свої збройні сили» [10].

Військова частина 54777 має декілька підставних вивісочних організацій, які фінансуються за допомогою урядових грантів як спілок публічної дипломатії, хоча насправді таємно керуються ГРУ. Дві найбільш значимі з них – «ІнфоРос» та Інститут російської діаспори. Так, наприклад, у лютому 2014 р., незадовго до російської анексії українського Криму, вказані дві організації звернулися нібито від імені російських громад в Україні із закликом до Путіна втрутитися у назріваючу кризу. Ціль цього заклику: переконати міжнародну спільноту, що Україна не єдина. Той же почерк, зазначають американські аналітики, проглядався в листопаді 2018 р., коли російські прикордонники відкрили вогонь по трьом українським суднам в Чорному морі із подальшим їх захопленням. Тоді молодим людям в прикордонних районах було направлено СМС-повідомлення з наказом негайно з'явитися на пункт збору для подальшого проходження військової служби. Переслідувана мета – внести панічні настрої в суспільство.

Привернув до себе увагу й матеріал, що з'явився в інтернеті напочатку січня 2019 р., з посиланням на південнокорейське видання *International Policy Digest*. У ньому йдеться про те, що нібито «недавно» у Вашингтоні «відбулася зустріч групи сенаторів-республіканців і представників ряду громадських організацій України». Хто були ці сенатори, що за громадські організації представляли Україну – все це покрито таємницею, оскільки «журналістів на цю зустріч не запросили». Однак на зустрічі нібито було зафіксовано, що «наростає протистояння між Україною і Росією, що, ймовірно, призведе до ескалації збройного конфлікту між двома країнами» Тож

Європі доведеться «взяти активну участь в конфліктній ситуації». Отак налякавши публіку, учасники зустрічі, як нас намагаються переконати, закликали Україну «зосередитися на національному примиренні, припинення війни на Донбасі». А далі пішли в хід найбільш екзотичні пропозиції: «залучити Януковича у процес примирення», оскільки «досвід Віктора Януковича і той вплив, який він як і раніше має серед жителів Донецької і Луганської областей, могли б відіграти позитивну роль у припиненні там війни». Вершиною так би мовити цієї «народної дипломатії» під орудою ГРУ було ось таке положення: «залучення Януковича могло б стати ефективним варіантом досягнення мирного урегулювання, спрямованого на спасіння національної ідентичності України». Тут, як мовиться, жодні коментарі недоречні, коли вже сам Янукович виставляється в ролі спасителя «національної ідентичності України» [11].

Із свого боку аналітики The Washington Post зазначають, що Україна нині являє собою випробувальний полігон для операцій ГРУ в галузі інформації й кіберзброї. Керовані військовою частиною 54777 шпигуни створюють фейкові персоналії й розміщують коментарі на російськомовних і англomовних платформах у соціальних мережах, а також публікують статті у західних виданнях. Частіше всього його співробітники намагаються посіяти ворожнечу між про-російськи і прозахідно налаштованими українцями і видають із себе українських «патріотів», яким по горло набридли промосковсько налаштовані й звинувачувані у застосуванні насилля «нацисти» і «фашисти». Як зазначає колишній високопосадовець Держдепартаменту, що керував відповіддю Заходу на агресію Москви проти України Данієл Фрід, «Україна в 21-му столітті є тим же полігоном для гібридної війни, чим була Іспанія у 30-ті роки минулого століття для техніки бліцкригу – це те місце, де погані хлопці випробовують ті методи, які вони зможуть потім застосувати проти нас» [12].

Насамкінець американські аналітики роблять висновок, що Росія дотримується лінії «НАСТАМНЕТ» – вогул заперечуючи той очевидний факт, що ГРУ здійснює підривному діяль-

ність по всьому світу. Володимир Путін не збирається відмовлятися від використання цього століттям відпрацьованого військового відомства як своєї головної зброї для забезпечення російського впливу за кордоном. Що найсумніше – його позиція зміцнює віру багатьох росіян у те, що їх країна гостро відчуває потребу саме в таких агресивних розвідувальних службах задля протидії нібито все зростаючій загрози з боку Заходу.

Дволикий Янус західних демократій

Президент і генеральний директор Міжнародної кризової групи Роберт Маллі помістив 28 грудня 2018 р. у журналі Foreign Policy велику статтю, присвячену аналізу 10 конфліктів у світі, на які слід звернути особливу увагу. Один із них стосується України. За оцінкою Маллі, «війна в Україні продовжує тліти і кінця їй не видно... Останньою точкою спалаху є Азовське море, де в листопаді відбулися зіткнення російських і українських суден, і Росія фактично заблокувала доступ до Керченської протоки в гирло моря... Цей інцидент вочевидь продемонстрував вкотре зриме бажання Москви застосувати відкриту силу проти України». Що особливо насторожує гендиректора, то це те, що «протистояння припускає, що жодна із сторін не вбачає жодної переваги в компромісі» [13].

Законно виникає питання: про який компроміс може йти мова? Якщо відштовхуватися від реалій, то маємо вибирати між двома варіантами: або 1) звільнення окупованих територій, мир і рівноправне співробітництво двох суверенних держав, або 2) «примирення», до якого нас схиляють прихильники «руського мира» й холопського «малоросійства». І це бажано б усвідомити і широкому загалу наших громадян, так і нашим союзникам й співчуваючим на Заході, насамперед у Європейському союзі.

Приміром так, як це викладає Едвард Лукас – відомий британський публіцист. Звертаючись до історичних аналогій він розглядає ситуацію в Керченській протоці через призму

агресії гітлерівської Німеччини проти Польщі у 1939 р.. Хоч, на його думку, довоєнна Польща була далеко не ідеальною, однак вона стала не чим іншим як жертвою агресії, а Німеччина – відвертим агресором. То як би мали поступити союзники Польщі: 1) закликати обидві держави до миру (примирення), а чи 2) засудити агресію Німеччини й допомогти Польщі? Позиція Лукаса чітка і однозначна: «було б абсурдним просити обидві сторони урегулювати конфлікт в ситуації, де лише одна сторона нагнітає його. Нелогічно також було б прагнути до посередництва в досягненні угоди. Німецьким військам слід було покинути Польщу; Німеччині слід було виплатити компенсацію за нанесені збитки і шкоду. Після цього можна було б спробувати поговорити» [14].

Чому цей сюжет виявився актуальним сьогодні в контексті нападу Росії на Україну на Азовському морі? Для Едварда Лукаса ситуація є вкрай однозначною. Україна має право на безперешкодну навігацію у цих водах на підставі не лише міжнародного права, але й підписаної з Росією угоди. Адже всім очевидно: Кремль після нарощування місяцями кампанії утиснень та інших злодіянь заблокував, врешті-решт, вихід України у Чорне море. Патрульні судна російської прикордонної служби відкрили вогонь по трьом українським суднам й захопили їх. Декількох членів команди було поранено. І це все було частиною російського плану. Один із його елементів – ізоляція Маріупольського порту з метою паралізувати економіку на південному сході України. Але об'єктивно впливає й інший аспект проблеми: «це піднімає градус української політики, і, що найважливіше, це дипломатична авантюра, що піддає випробуванню рішимість не України, а Заходу» [15].

Якою ж виявилася реакція Заходу на цей воістину екзистенціальний тест на цивілізованість і порядність? Тут, на думку Лукаса, Росія уже може святкувати легку перемогу: лише частина країн (особливо Канада) відреагували словами, що ідеально описують ситуацію – відкрито засудивши російську агресію. Інші ж здебільшого розводять демагогію: закликають обидві сторони до мирного урегулювання ситуації;

перемежують слова підтримки України із критикою дій Росії, закликаючи до «стриманості й мирного урегулювання»; а то ще навіть аж до «крайньої стриманості». Щонайбільшого неспокою викликала відсутність ранньої реакції з боку США.

Щоправда згодом ситуація стала поступово виправлятися, хоч до нових додаткових санкцій так і не дійшло. Росії довелося відзвітувати про свої дії в Раді Безпеки ООН, при тому що російські представники вели себе вкрай зухвало. На превеликий жаль, підводить рису Едвард Лукас, «всього цього надто мало і все воно аж надто запізнюється. Кремль засвоїв однозначний урок. Захід роз'єднаний і надто повільно реагує. Він не вважає Україну своїм союзником. Замість цього **він ставить головну і найбільш сміливу із європейських жертв кремлівської агресії в один ряд з її мучителем**» (курсив наш. – Авт.) [16].

Тож які дії могли б бути адекватними ситуації? На думку Лукаса, правильна відповідь мала б бути поєднанням кінетичних, символічних та фінансових заходів. Наприклад: флотилія ВМС НАТО у Чорному морі нанесла б дружній візит в Маріуполь і за цим би прослідували кроки щодо збільшення двосторонньої військової допомоги Україні. Західні країни могли б повідомити про тимчасову затримку видачі дипломатичних і ділових віз росіянам. Країни на кшталт Великобританії заявили б, що невдовзі ухвалять закони, котрі обмежують права анонімних осіб і «тіньових фірм» на купівлю нерухомості чи їхнього доступу до фінансової системи. А все це подало б сигнал про серйозні наміри. Але тим часом маємо з сумом констатувати: «Здатність Росії до ескалації й провокацій не повинна дивувати відповідальних за формування рішень на Заході. На жаль, ми раз за разом провалюємо це випробування – а по рахунках платять наші союзники» [17].

От така угодовська політика, розрахована на поточну кон'юнктуру – «від виборів до виборів» – уже, власне, мало кого дивує. Серйозні аналітики, як уже згадуваний Роберт Маллі, вбачає головну причину усіх негараздів у тому, що у міру згасання епохи безумовного глобального панування США міжнародний порядок у все більшій мірі поринає в хаос.

І в цей же час інструменти колективних дій, такі як Рада Безпеки ООН, фактично паралізовані, а інструменти колективної відповідальності, включаючи Міжнародний кримінальний суд, ігноруються й недооцінюються. За таких умов все більше регіональних лідерів і намагаються перевіряти на міцність державні кордони, боротися за владу й збільшувати свій вплив (пригнічуючи своїх суперників), втручаючись у конфлікти на територіях інших країн.

Дехто може заперечувати цей феномен. І цьому є підстави, бо й в часи здавалось би домінуючого впливу США у ролі «світового поліцейського» теж було немало проблем. Тут можна назвати застосування Іраком хімічної зброї проти Ірану у 1980-х роках; і кровопролиття в Боснії, Руанді й Сомалі у 1990-х роках; і війни в Афганістані та Іраку після терактів 11 вересня; і жорстоку кампанію проти тамілів у Шрі-Ланці в 2009 році; а далі й крах Лівії й Південного Судану. І все це відбулося в період панування – а то й за безпосередньої участі – США і, в цілому, Заходу як такого. Узагальнюючи цей ряд міжнародних криз, можна стверджувати, що ліберальний і формально заснований на цих нормах порядок не зміг завадити тим, хто встановлює правила, ігнорувати оці самі правила тоді, коли це їм було вигідно. Отже, падіння впливу Заходу, і насамперед США, оцінюється зовсім не так з боку Москви і Пекіна, як це оцінюється з боку Брюсселя, Лондона чи Вашингтона.

І тим не менш, при тому всьому, могутність і альянси США впродовж тривалого часу здійснювали вплив на міжнародну політику, дозволяли встановлювати кордони і формувати порядки у різних регіонах. Але у міру зменшення впливу Заходу (зневажливе ставлення Трампа до традиційних союзників, боротьба Європи з Брекситом, наростання націоналістичних і популістських настроїв) дужчають спроби лідерів найрізноманітніших країн по усьому світі перевірити, наскільки далеко вони можуть зайти у здійсненні своєї ревізіоністської політики. Найбільше занепокоєння викликає загрозливе поєднання фундаменталістського націоналізму й авторитаризму, в якому простежується відсутність поваги до міжнародних інститутів і норм.

Ніхто не стане заперечувати, що ми живемо у несправедливому, жорстокому й висококонкурентному світі. І в критичі цього світопорядку немає нічого нового. Однак, коли ця критика в минулому переслідувала прагнення до встановлення миру й міжнародної солідарності, то нині вона випливає із популізму, який над усе ставить вузьку соціально-політичну ідентичність WASP (білий, англосаксонець протестант), демонізує меншини й мігрантів, наступає на диктатуру закону й незалежність преси, прикриваючи свою ревізійністську політику гаслом національного суверенітету.

Нинішня фортуна благоволила диктаторам по всьому світу, хоч закінчується вона часом втечею із своєї країни разом із награваними мільярдами. Їхня нахраписта поведінка мотивується усвідомленням, що обмеження поступово зникають. Ці лідери перевіряють норми на міцність як всередині своїх країн, так і за рубіжем. Так, зазначає Роберт Маллі, «анексувавши частину територій Грузії й України та спровокувавши війну на Донбасі, Росія тепер демонструє свій вплив у Азовському морі, трієть дисидентів на території Сполученого Королівства й підриває основи західних демократій за допомогою інструментів кібервійни» [18].

І Росія не одинока у своїх агресивних діях – то там, то в іншому місці палахкотять вогнища війни і чути вибухи терористичних актів. І навіряд, що ці дії можна назвати чимось новим, і вони, зрозуміло, неоднакові за своїм розмахом. Однак подібні дії стали більш відкритими й зухвалими. І у них є спільна риса: вони впливають із переконаності в тому, що за порушенням міжнародних норм не прослідую жодного серйозного покарання. Небезпека нинішнього хаосу не обмежується тим насиллям, яке уже розпочалося. Набагато більшу небезпеку несе з собою вірогідність прорахунків. Рішення вийти за рамки, до якого вдався один лідер, переконаний у своїй безкарності, може спровокувати несподівану реакцію збоку іншого лідера, а їх супротивні дії можуть призвести до ескалації при відсутності надійної системи міжнародної безпеки.

Про «регіональний вакуум» та «зону впливу» Росії

У відповідь на атаку України з боку Росії в Керченській протоці президент США Дональд Трамп відмінив свою зустріч з російським президентом Володимиром Путіним. Інші уряди Заходу засудили дії Кремля. А потім, коментує події экс-посол США в Україні Джон Гербст, ці новини якось загубилися в інформаційному полі. І даремно: «нинішня слабка реакція Заходу означає, що Путін отримав тактичну перевагу, що збільшує вірогідність того, що Москва піде на подальшу ескалацію в майбутньому. Було б легко відмежуватися від цього спалаху насильства як від суто української проблеми, але це втрачає сенс. Кремль сповідує ревізійністську політику, спрямовану на ослаблення НАТО і ЄС. І його нинішня агресія сфокусована на Україні» [19].

Подібну точку зору висловлює й Едвард Лукас, який закликає подивитися на проблеми України з практичної сторони: «На Заході вважають, що Україна – це фізична лінія фронту, але справжня лінія проходить через Брюссель, Берлін, Вашингтон. Саме тут іде битва за російський вплив. Питання лиш в тім, наскільки швидко люди пробудяться й побачать небезпеку, що йде від Росії». На думку цього англійського автора, ситуація навколо України наразі набирає актуальності: «Це єдина країна в Європі, яка стояла під кулями, відстоюючи європейські цінності, на Майдані ми бачили європейські прапори, буквально просякнуті кров'ю... Я не пам'ятаю, щоб італійці чи бельгійці помирили за європейські цінності. На щастя, такої необхідності й не було. В якомусь сенсі ми у боргу перед вами [Україною]. Тому, думаю, стосунки між Європою і Україною могли б бути більш тіснішими» [20].

Що ж стосується экс-посла Джона Гербста, то ситуацію в українсько-російських взаєминах він знає із досвіду роботи в американському посольстві в Києві. І вболіває за Україну, розглядаючи її як європейський регіон особливої уваги. Він зазначає, що ще з квітня 2018 р. Москва вдалася до утиснення

перевезень із і до українських азовських портів, зменшивши їхній обсяг мінімум на 50%. А домінуюча морська присутність в регіоні Азовського моря дає Москві можливість здійснювати десантні військові операції вздовж українського узбережжя. При цьому всьому, дивується экс-посол, «реакція США на ескалацію наприкінці листопада була посередньою, і Путін, ймовірно, буде сприймати це як зелене світло, якщо ми будемо лише відміняти зустрічі. Путін – це загроза міжнародному порядку, і він стає лише сміливішим. Настав час діяти»[21].

Джон Герbst закликає США допомогти Україні, зміцнити її морську присутність в Азовському морі. На його думку, найбільш розумний спосіб завадити спробам Путіна – це змусити його заплатити більшу ціну за його війну проти України. І це може бути, вважає Герbst, не так і дорого для США: увести додаткові санкції проти російських лідерів й економіки, а також надати Україні необхідну зброю для оборони країни. Мова йде не лише про катери, оснащені протикорабельними ракетами і торпедами, а також про надання Україні радарів і обладнання, що допоможе українським військовим слідкувати за російським флотом у Азовському морі.

Чи означатимуть ці заходи, якщо США вдадуться до них, те, що Україна нібито є лише антиросійським знаряддям у руках євроатлантичної політики НАТО? Адже саме так намагаються зобразити курс України на євроінтеграцію пропагандисти Кремля. Більше того, останнім часом антиукраїнська істерика Москви стала особливо затятою. А тим часом ставка робиться на те, що, можливо, із Америкою і Європою вдасться домовитися і здійснити «велику оборудку» щодо розчленування України. Чи є для цього якісь підстави?

Не слід скидати з рахунку, що Путін уже не раз користувався неузгодженістю країн Заходу, щоб досягти якихось короткострокових успіхів, граючи на факторі політичного плюралізму. Не слід нехтувати такою загрозою і на майбутнє. Той же Едвард Лукас застерігає українців: «Не забувайте, що природний інстинкт Заходу – дружити з Росією, не звертаючи увагу на малі країни. Це те, чого хотіли б німці – щоб малі

країни не привертати уваги й вели себе тихо, і тоді б вони без проблем торгували б з Росією і отримували б дешевий газ. Ми зробили великий крок вперед, спонукавши людей у Європі визнати, що ці малі країни – непогані хлопці, а Росія – створює для них проблеми. Ми змусили їх сумніватися й роздумувати. Але я не думаю, що ми повністю досягли всього» [22].

Очевидно, такої тактики – на розкол Європи – Путін буде дотримуватися й надалі. Однак чим далі, тим більше ми приходимо до думки, що особистість російського президента – це скоріше симптом недуги російської держави, і не він є головною причиною. Ця недуга буде існувати до тих пір, запевняє нас Едвард Лукас, «допоки Росія не подолає імперського неврозу, і це не просто. Невроз іноді проявляється через напади на сусідні країни: на Естонію в 2007 році, на Грузію в 2008 році, на Україну в 2014 році, сюди можна віднести Молдову й інші країни. Іноді імперський невроз виливається в репресії у власній країні... Кремль розглядає Росію так, як Європа колись розглядала Африку, в якості джерела грошей і сировини. Це закорінена проблема, вона існувала до Володимира Путіна й буде існувати після нього» [23].

Що й казати – Європа не однорідна і переживає вона нині не кращі часи. Є серед європейців і численні прихильники російського президента, які закликають «зрозуміти Путіна», а відтак і оправдати його агресивну політику. Але чи дійсно Володимир Путін є таким досвідченим стратегом, який може маніпулювати європейською чи американською громадською думкою? Невже Захід виявився таким безпорадним перед російським авантюризмом і розповсюдженням урядової пропаганди, яка намагається посіяти ворожнечу між націями, що входять до ЄС і НАТО? Невже справа йде до розколу Європи?

Звернемося до вересневих опитувань «Євробарометра» (Eurobarometr), де учасниками є представники усіх 28 країн ЄС. Із загального контингенту опитуваних 66% відповіли, що віддали б свій голос за те, щоб їхня країна залишилася в ЄС, і лише 17% відповіли, що проголосували б за вихід. Більше

того, 68% респондентів вважають, що їхня країна отримала переваги від членства в ЄС, що є щонайвищим показником з часів 1983 р. Країни ЄС виявили свою солідарність і щодо підтримки України у її протистоянні проти російської агресії. Наразі лише Італія час від часу виступає з ініціативою покласти край санкціям проти Росії і «вести бізнес як завжди». Однак після спроби ГРУ отруїти батька і дочку Скрипалів у березні 2018 р. на території Великобританії, країни Заходу продемонстрували єдність, засудивши замах на вбивство із використанням хімічної зброї. А вже коли російська агентура спробувала зламати захист мережі Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ) у квітні 2018 р., то на зібранні Європейської ради в жовтні її члени закликали «й подалі посилювати спротив й стійкість ЄС, а також відповіді як на гібридні й кібернетичні загрози, так і на хімічні, біологічні, радіологічні і ядерні загрози» [24].

Механізм санкцій як головний фактор тиску на Росію триває, так само як і загроза нових санкцій продовжує висіти над російськими компаніями. Незважаючи на спроби Кремля нав'язати думку, що західні санкції не є ефективними, реальні цифри говорять про протилежне. Так, у дослідженні «Блумберг економікс» (Bloomberg Economics) вказано, що впродовж останніх чотирьох років санкції США і ЄС обійшлися Росії в 6% ВВП. Опитування «Прайс уотерхаус» (PwC) російських чиновників показав: 59% із них вважають, що західні санкції нашкодили економіці. А згідно іншому опитуванню, 86% великих російських компаній, що працюють у щонайбільших секторах економіки, «серйозно занепокоєні» можливим розширенням американських санкцій на найближче майбутнє. І це відбивається на настроях рядових росіян, особливо у зв'язку із падінням реальних доходів та збільшенням пенсійного віку. Коли на початку 2018 р. за Путіна голосувало б 67%, то наприкінці року – лише 45%. А це означає, що «оскільки незадоволення всередині країни зростає і навіть погіршується, він [Путін] ймовірно спробує прикласти свою руку до подальших закордонних інтервенцій, як воєнних, так й інших» [25].

Як буде реагувати Захід на зростаючу загрозу інтервенції з боку Росії? Тут немало роль відіграватиме західне експертне середовище, яке багато в чому формує громадську думку. І тут не остання роль покладається Москвою на тих самих «корисних ідіотів», обласканих Кремлем і запрошуваних до Росії на різноманітні пропагандистські заходи. Слід віддати належне пропагандистському напряму у здійсненні Росією «гібридної війни». Так, не обмежуючись традиційними прес-конференціями й інтерв'ю з провідними світовими ЗМІ, Москва вдалася до пошуку нових форм впливу на громадську думку провідних країн світу. Йдеться і про телеканал Russia Today, і інформаційний портал Russia Profile, і залучення PR-агентств (Ketchum) тощо. А ще 2004 рік був позначений початком роботи міжнародного дискусійного клубу «Валдай» – одного із найбільш вдалих піарівських проєктів.

Від інших медіатусовок клуб «Валдай» відрізняється своєю цільовою спрямованістю на зарубіжне експертне середовище. Замість того, щоб адресувати повідомлення журналістам зарубіжних ЗМІ (як це загальноприйнято), тут фокус пропагандистського спрямування було зосереджено на експертів: політологів і економістів. Ще одним вдалим рішенням було переміщення роботи клубу по різноманітних містах і регіонах Російської Федерації – це мало б справити враження зарубіжних експертів, здивувати їх обширом і різноманітністю країни. Цей пропагандистський захід належним чином фінансується, і це приносить належні результати.

Візьмемо за приклад матеріал одного із членів цього дискусійного клубу – англійського політолога Ричарда Сакви. У своїй публікації «Українська криза і криза Європи» він намагається довести, що головна суть проблеми полягає в тому, що Європейський союз, замість того, щоб перейматися проблемами економічного розвитку континенту, після 1989 р. став приділяти надто багато уваги євроатлантичній інтеграції, що є компетенцією НАТО: «суспільствам європейських країн просто не дали чіткої відповіді на запитання про те, для чого потрібен Євросоюз за умов його фактичного погли-

нання системою атлантичного альянсу». Ричард Саква та його однодумці вважають, що, опрацьовуючи свою політику, Європа має обов'язково зважати на думку Росії: «ЄС не може уникнути того факту, що Росія не сприймає його як щось доброзичливе, і цим він має керуватися при опрацюванні політичної відповіді». А вже коли формулювати свою концепцію взаємовідносин із Росією, то це буде «потребувати від ЄС на якийсь час забути про свої головні ідеологічні нахили», а насамперед «пропонувати простір для діалогу» [26].

Тут важко собі уявити, як це можна пропонувати простір для діалогу з Росією, відкинувши при цьому європейські принципи і цінності? Що ж конкретно пропонує Саква стосовно ситуації з анексією Криму та агресією на Донбасі? Його вихідне положення: «Що стосується України, в центрі Європи відбувся абсолютно непотрібний конфлікт», який можна було уладнати під час переговорів у Берліні ще 2 червня 2014 р. Однак, мовляв, цього не сталося з таких причин: «США стали на сторону войовничого українського націоналізму, хоча, в остаточному підсумку це конфлікт з приводу права брати участь у формуванні того, що значить бути українцем. ЄС наслідував прикладу США, не лише демонізуючи Путіна, що, зрозуміло, вітається українськими націоналістами із їхніми моністичними поглядами, але навіть опосередкованим чином намагаючись позбавити легітимності режим, який він очолює. Це ірраціонально й дуже небезпечно згідно будь-яких мірок» [27].

От ця словесна еквілібристика має нас переконати, що жертвою агресії є не Україна, а президент Путін, режим якого, мовляв, США намагаються позбавити легітимності. А Європа нібито винувата ще й у тому, що підтримала США, а не російського агресора. До того ж «Угода про асоціацію», як виявляється, являла собою «досить невдалу спробу створити структуру для міжрегіонального співробітництва і взаємодії». Інша справа країни Північної Африки чи Центральної Європи, які уклали подібну угоду з Євросоюзом – бо вони, за судженням Сакви, перебували «в умовах регіонального вакууму». А от Україна, як виявляється, була в зоні інтересів

Росії без жодного тобі «вакууму», а тому «навіть найбільш благодушний режим у Москві очікував би змістовних переговорів для погодження стратегічного зсуву в орієнтації нової Східної Європи [Україна, Білорусь, Молдова], коли вона стала зоною спільного впливу Росії й ЄС» [28].

Загальний підсумок статті Ричарда Сакви, яка з великим задоволенням була сприйнята в Росії, полягав у тому, що Росія не є агресором, а у всьому, мовляв, винуватий Захід: «Новий атлантизм епохи після закінченні холодної війни об'єднує русофобські еліти у східноєвропейських країнах – кандидатах на вступ до ЄС, ярих атлантистів у старій Європі і прихильників американського лідерства (гегемонії) у Вашингтоні, котрі змовилися підірвати від самого початку мирну мету того, що нині стало Євросоюзом. ЄС виявився втягнутим у новий атлантизм, втративши тим самим власне розуміння цілі й почуття відповідальності за свої геополітичні починання. Замість того, щоб посувати мирну інтеграцію Європи на чітко сформульованій загальноєвропейській основі, ЄС став інструментом створення розподільчих ліній на континенті» [29].

Чи є необхідність ще раз давати характеристику поняттю «корисні ідіоти»? Замість цього я тут вдався до широкого цитування Ричарда Сакви, щоб ніхто не зміг закинути, що якусь його думку «вирвали із контексту».

«Російська партія» в Європі

У наш неспокійний час, коли звідусіль чуєш схлипування й заклики до примирення з агресором, хочеться згадати настанови нашої землячки, киянки за народженням, великої політичної постаті Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути». Або ще: «Ми хочемо жити. Наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає нам не надто багато простору для компромісу» [30].

Отож, коли повернутися до теоретичних розумувань Ричарда Сакви щодо необхідності умиротворення Росії й на цій основі шукати вікно для діалогу, то важко собі уявити, хто і

як буде вести цей діалог, відкинувши при цьому європейські принципи й цінності. Тут, можливо, промовистим матеріалом для роздумів може стати для нас свідчення польської сторони щодо провокаційних пропозицій Кремля по відношенню до України. Ще у своєму інтерв'ю порталу «Політико» у 2014 р. колишній міністр закордонних справ Польщі (2007-2014 рр.) Радослав Сікорський озвучив тезу про те, що під час візиту 2008 р. прем'єр-міністра Польщі (2007-2014 рр.) Дональда Туска у Москву, Володимир Путін нібито пропонував йому не менш як «розділ України»: «Росія хотіла, щоб ми взяли участь у розділі України, щоб ми відправили туди свої війська... Це була одна із найперших тем, яку підняв у розмові з прем'єром Туском Путін. Він заявив, що Україна – штучне державне утворення, а Львів – польське місто, так що ми могли б разом вирішувати цю проблему. На щастя, Туск нічого не відповів, він знав, що його записують».

Згодом, коли з приводу розголошення дипломатичної таємниці розгорівся скандал, Сікорський заявив, що його слова викривили, а до того ж «його підвела пам'ять». Ну що ж, буває... Однак у 2018 р. у своїй книзі «Польща може стати кращою: куліси польської демократії» Радослав Сікорський знову повертається до цієї теми, дещо змінюючи акценти і уточнюючи, що про «польський Львів» Путін говорив під час свого візиту у Гданськ і Сопот у 2009 р.. Путін, мовляв, натякав тоді на «розподіл впливу на Україні» і «можливу вигоду, що випливала б із угоди з Росією». Варшава не наважилася на такий крок, оскільки «вступивши в гру з Москвою, вона ризикувала скомпрометувати себе на Заході й нічого не добитись на Сході». Ці слова підтверджують ті тези, котрі прозвучали в інтерв'ю «Політико» чотири роки перед тим. Різниця лише в нюансах. Поки що з боку офіційних кіл Польщі, наскільки це відомо, жодного спростування не поступало [31].

Приведена вище інформація наводить на роздуми. Як можна говорити про якесь умиротворення Росії, коли з її боку не поступало навіть жодних сигналів про перегляд своєї великодержавної позиції щодо України? Більше того – раз у раз, як це видно із традиційного щорічного інтерв'ю 2018 р.

Володимиром Путіним повторюються застарілі мантри про «близькість між народами України і РФ», про першочергову необхідність надання українцям російського громадянства (досвід Абхазії, Придністров'я і Північної Осетії) для подальшого їх втягування в «русский мир». А коли йдеться про російсько-український діалог на вищому рівні, то тут позиція Путіна взагалі непохитна: «Допоки у київських коридорах влади перебувають русофоби, які не розуміють, в чому інтерес власного народу, така ненормальна ситуація буде тривати, незалежно від того, хто перебуває при владі в Кремлі» [32].

Про яке порозуміння при таких настановах може йти мова? І як тут не сподіватися на дипломатичну та іншу підтримку з боку колективного Заходу у протистоянні російській агресії? Так, Україна постійно знаходить підтримку з боку своїх західних союзників і в плані економічної та воєнної допомоги Україні, і поширення санкцій проти Росії, і в контексті гострих заяв та закликів щодо припинення нею агресивних дій проти України на різноманітних міжнародних форумах. А ще якийсь елемент осмислення ситуації вносять і прогнози західних аналітичних служб. Так, одним із основних моментів прогнозу Stratfor на 2019 р. стало твердження про ймовірне посилення «протистояння між Росією і Заходом», оскільки Москва, на думку експертів, не буде готовою піти на поступки. А саме зустрічних кроків й очікують США та Євросоюз перед тим як покласти кінець на рошудуванню воєнного потенціалу у світі та нормалізувати економічні відносини.

А тим часом існуюча конфронтація уже охопила практично увесь спектр двосторонніх відносин між Росією і колективним Заходом: від воєнної сфери до економічних санкцій, кібератак, розповсюдження пропаганди й політичного втручання. З цього приводу американський експерт Stratfor Юджин Чаусовський зазначає: «Стратегічний інтерес Росії щодо утримання України й решти колишньої радянської периферії в зоні свого впливу, на відміну від бажання Заходу позбавити Росію цієї сфери, забезпечив фон для існуючого протистояння, що розповсюдилося нині від прикордонних районів Єв-

ропи до Сирії й Північної Кореї. В 2019 році це протистояння, скоріш за все, лише посилиться, оскільки договори про контроль над озброєннями припинять своє існування, а санкції будуть розширені» [33].

І от за таких умов жорсткого курсу Росії на монопольний контроль за колишнім радянським простором, зазначає популярна італійська щоденна газета *Corriere della Sera*, було б непогано, якби європейці публічно (в національних парламентах, в інститутах Європейського союзу та в засобах масової інформації) задалися таким питанням: а наскільки сильною може виявитися в наступні роки «російська партія» в Європі? Проблема тим більш актуальна, що нині спостерігається ослаблення міжатлантичних зв'язків, загострюється криза ЄС, все виразнішим стає сплеск популізму в низці західних демократій. І тут ситуація виявляється далеко не оптимістичною. Доводиться зважати, що хоч Росія за європейськими мірками є лише економічним карликом, але в той же час вона залишається великою військовою державою. А до того ж Росія у стосунках із Європою має ще три вагомні переваги. Перша: геополітична близькість, а відтак можливість при необхідності застосувати военний потенціал з тим, щоб навіяти страх на слабких і порізнених європейців. Друга перевага: можливість політично використати роль країни як постачальника енергетичних ресурсів. Третя перевага: можливість цинічно зробити акцент на тих чи інших різноманітних ідеях, на котрих сходиться багато європейців. Йдеться, зокрема, про антиамериканські настрої та деякі інші, які хоч і не так розповсюджені в Європі, але все ж таки є традиційно досить сильними.

І це не просто потенційні загрози. Вони не надумані, а випливають із за давнених традицій імперської політики Росії. До того ж існує взаємозв'язок між економічними провалами Росії та її міжнародним активізмом. Із царських часів аж до доби Путіна (в тому числі й в епоху радянської партійної олігархії) правлячі кола Росії завжди узаконювали власне становище у очах своїх підданих, вдаючись до територіального експансіонізму й агресії стосовно зовнішнього світу. Авторитарна

«демократія» під керівництвом Путіна не є виключенням: «відсутність внутрішньо економічного розвитку і погіршення умов життя росіян змушують Путіна вдаватися до відволікаючих маневрів: грати мускулами й кидатися в міжнародні авантюри. Росія безперешкодно захопила Крим, порушивши таким чином табу на односторонню зміну кордонів, на котрому тримається мир у Європі. Вона також на повну міру використовує проти країн Заходу інформаційні технології і експлуатує послаблення Америки (прискорене й поглиблене сьогодні політикою Трампа), щоб у своїх інтересах похитнути баланс воєнних сил у Європі, намагаючись одночасно з цим пробудити примару можливої ядерної війни» [34].

Немає необхідності когось переконувати, що усі ці фактори йдуть від самої Росії. Однак у центрі нашого дослідження дещо інша проблема: як же обстоять справи із сплеском симпатій до агресора всередині самих європейських країн? Аналізуючи витоки цього досить абсурдного захоплення Росією, газета констатує: «Ці симпатії підгодовують як європейські крайньо ліві (все-таки Росія залишається спадкоємницею СРСР), так і крайні праві, залучені російським авторитаризмом. Їх посилює також хвиля популізму: десь більше, десь менше, але так званий сувереністський рух поєднує в собі ворожість до Сполучених Штатів і Європейського союзу та дружнє ставлення до Росії» [35].

Було б несправедливо приписувати усі ці діючі спонуки підривному діям російської агентури, хоча й цей фактор є і він досить успішно фінансується, а тому й ефективно спрацьовує. Головною спонукою тут, очевидно, є саме ставлення до європейських «цінностей» (або ж «антицінностей»), які, як нам Ричард Саква рекомендував облишити, коли справа доходить до опрацювання політики щодо Росії. Йдеться не лише про принципи міжнародного права, а й про культурні схильності й глибинні ціннісні орієнтири. І головну роль тут, судячи з усього, відіграє нехіль обивателя до вільного суспільства, до відповідальності за власну долю, що, на жаль, останнім часом стало досить поширеним у ситій і улаштованій Європі. А мода, як відомо, завжди сковає вільне волевиявлення. Сво-

бода – це аж надто відповідальний вибір, і лише непересічна особистість, як от Голда Меїр, може дозволити собі такий принцип: «Вам ніколи не знайти кращого спаринг партнера, ніж мінливості долі».

І тут виникає зваба: зняти із себе відповідальність і всі вигоди зла, пов'язані зокрема із глобалізмом, приписати виключно Сполученим Штатам. А що вже антиамериканізм став мало не політичною модою, то його носії часто втрачають саму здатність сприйняти той очевидний факт, що розквіт післявоєнної Європи було здійснено в тіні американського лідерства. Але далєбі не в тіні Росії, що опікувала тоді країни Варшавського договору. Тут можна назвати й інший приклад: Південну Корею, що постала під опікою Вашингтона, і Північну Корею в зоні опіки Москви та Пекіна.

З другого боку не слід забувати й те, що саме серед громадян Італії й Франції комуністичний рух за часів холодної війни був досить вагомим. Саме у цих країнах були досить розповсюдженими ідеї на кшталт того, що замість «капіталістичного варварства» і диктату США слід було б запровадити «народну демократію» під захистом СРСР і Варшавського договору. І от, на жаль, ці ідеї на хвилі антиглобалізму знову були регенеровані в Європі й набули такої гротескної форми: «Якщо ти, європеець, зневажаєш ліберальну демократію, якщо ти вважаєш, що відстоювані нею свободи – це фікція, якщо ти переконаний, що ринок – це інструмент, винайдений багатими задля пригнічення й експлуатації бідних, якщо ти думаєш, що Америка із своїм величезним багатством – найгірше із існуючих місце у світі, де панує диктат грошей, погано прихований лицемірною конституцією і псевдодемократичними інститутами, то до кого ж ти можеш ще звернути свій погляд, як не до росіян?» [36].

Суб'єктність України

Маємо усвідомити, що суперництво між наддержавами може тимчасово зміщувати політичну рівновагу в європейському регіоні у бік то однієї, то іншої держави. Однак, в оста-

точному підсумку, тривалий успіх справжнього політичного діяча досягається лише тоді, коли він завойовує серця і прихильність власних громадян. Скільки б російська пропаганда не виставляла керівництво України такими собі васалами «Вашингтонського обкому», Україна твердо і послідовно прокладає собі шлях до Європейського союзу виходячи з своїх власних національних інтересів, насамперед – інтересів безпеки. Підводячи підсумки 2018 року, американський аналітичний центр Bloomberg констатував: «Україна є тим фронтом, де Путін не може перемогти. Кремль не зумів упередити розкол православної церкви, викликаний прагненням Києва віднайти духовну незалежність від Москви. Українці в цілому не перейнялися особливими симпатіями до Росії, незважаючи на економічні й військові труднощі своєї країни, а Україна буде все більше зближатися із Заходом. Наступному президенту України, якого виберуть у 2019 році, буде складно іти на поступки Путіну, навіть якщо це будуть поступки тактичного характеру» [37].

Проголошення Православної церкви України – тема окремого ґрунтовного дослідження. Нас в даному випадку цікавить один момент – чергові антиамериканські звинувачення з боку кремлівської пропаганди у тому, що «в процесі [церковного] розколу Сполучені Штати брали активну участь». Немає нічого дивного, що співробітник Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату Дмитро Петровський тут же звинуватив Америку в нібито традиційній неприязні до Росії. Тож, за його словами, «християнство в Росії розповсюдилось дуже давно. Ще при житті Ісуса Христа святий Андрій проповідував його в Києві і Новгороді», а «в 988 році в Константинополі було хрещено князя Володимира» [38].

Тут в аргументації московського попівствующого держслужбовця відсутня будь-яка логіка, а ерудиція в його аргументації й не ночувала взагалі. По-перше, Росії за часів Ісуса Христа і близько не було. Із 1330-х до 1480 року московські князі, за рідким виключенням, були лише утримувачами ханського великокняжого ярлика. І лише в 1547 р. князь Московський Іван IV Васильович Грозний прийняв титул царя,

а князівство Московське стало центром єдиної Російської держави, яка в такий спосіб і започаткувала своє існування. Новгородці ж ніколи не вважали себе московітами і ще навіть після розгрому на річці Шелоні 1471 р. Новгород зберігав свій державний устрій аж до 1478 р, коли мусів здатися, а його вікові порядки були ліквідовані й вічевий дзвін та міський архів були відправлені в Москву. Тож прийняття християнства Києвом і Новгородом не мають жодного стосунку до Росії. А те що Володимир Великий був хрещений не в Константинополі, а в Корсуні – то мав би знати кожен школяр, а не те щоб керівник департаменту Азії Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату.

Але що взяти із невігласів? Головний їхній принцип – діяти цинічно й нахраписто. Хоча часто це й приносить результати, зовсім протилежні від тих, на які сподівався Кремль. Як зазначає у своєму аналітичному матеріалі журналу *Atlantic Council* Георгій Церетелі, «російський авантюризм призвів до негативних наслідків для влади Путіна. Здається, серед них і незворотній розрив із сусідньою Україною, з давніх часів порідненою як соціально так і культурно. Наслідком стало посилення санкцій проти РФ і спад популярності Путіна до найнижчого рівня з часів російської анексії Криму в 2014 році» [39].

Натомість з початком російської агресії проти України Європейський союз став потужним торговельним партнером України. Відбулися серйозні зрушення в громадській думці і в самій Україні у бік збільшення підтримки вступу до НАТО, так само як стрімко змінилося ставлення українців до Росії. Серед опитаних групою «Рейтинг» влітку 2018 р., громадян України, найбільш приязно ставилися вони до Білорусі – 74%. «Антирейтинг» очолювала Росія: позитивно до цієї держави ставилося 35% опитуваних, а негативно – 52%. Ставлення до міжнародних організацій таке: до ООН позитивно ставилося 58%, негативно – 20%; ОБСЄ – відповідно 50% і 26%; НАТО – 49% і 30%. Недарма ж у жовтні 2018 р. спеціальний представник США з питань України Курт Волкер зазначив: «Сьогодні Україна є більш об'єднаною, більш націоналістичною й

більш орієнтованою назустріч Європі, НАТО і Заходу, ніж коли-небудь раніше. І це є прямим результатом російського вторгнення в Україну й убивства українців» [40].

Тож закономірним стало рішення Вселенського патріарха Константинополя дарувати незалежність Православній церкві України, відділивши її від російської – вперше з 1686 р. Такий розрив став ударом по Москві, яка самовпевнено вважала себе центром православного християнства, а заодно й по міфу, в котрому Путін увіковічнив Росію як захисницю «руського мира». І це демонструє ще один важливий, хоча й символічний, крок України на вихід із столітньої тіні її північного сусіда. Зокрема й тому, що Російську православну церкву роками розглядали як партнера Кремля щодо розповсюдження російської урядової пропаганди: «Хоча можливо йому й вдалося забрати кримський півострів і заблокувати вступ України до НАТО чи приєднанню до ЄС у найближчому майбутньому, Путін увійде в історію як лідер Росії, який підштовхнув Україну до остаточного розриву політичних, культурних і релігійних зв'язків із, так званою, братньою нацією» [41].

В контексті зазначеного вище зовсім убогими видаються спроби зобразити Україну як «американський проект», так само як сто років тому царизм зображав Україну в ролі «австро-угорського проекту». Тут ревним прихильникам концепції про «Вашингтонський обком» не гріх би було познайомитися із точкою зору ізраїльського публіциста Йоава Керні. В журналі *Globes* у жовтні 2018 р. він наголошував на тому, що відверто прагматичний президент США Джордж Буш намагався у 1991 році будь-що не допустити проголошення незалежності України. Завдяки низці обставин він виявився сучасником розпаду СРСР, але при тому «не було жодного зв'язку між його діями й двома монументальними подіями, що відбулися за часів його президентства – падінням Берлінської стіни менш ніж через 10 місяців після його присяги і розпадом Радянського Союзу майже три роки потому» [42].

Як засвідчують дії Буша в останні місяці керівництва Михайла Горбачова, продовження існування Радянського Сою-

зу, хай навіть під іншою назвою і вже точно з іншим світоглядом й орієнтацією, мало в очах Буша всі переваги заради світового спокою й утвердження, як він наголошував, «розсудливості». Саме тому в червні 1990 р. Джордж Буш відвідав Москву з тим, щоб зміцнити позиції Михайла Горбачова. Уже було видно, що управління державою вислизає з рук першого і останнього президента СРСР. З Борисом Єльциним американський президент вів себе відсторонено й демонстративно холодно. Йому не подобався популізм Єльцина і його відверта готовність розвалити радянську державу лише заради того, щоб позбавитись Горбачова.

Ось тоді Буш відправився із Москви до Києва. На той час Україна уже вийшла із-під контролю центрального уряду, але все ще залишалася складовою частиною Радянського Союзу. Тоді Буш вдався до безпрецедентного кроку, «запросивши сам себе» виступити на засіданні українського парламенту. За словами Йоава Керні, «його промова була взірцем безцеремонності й невігластва. Він проповідував мораль українцям і закликав їх відмовитися від своїх прагнень до незалежності». Аргументація Буша зводилася до того, що «американці не підтримають тих, хто прагне до незалежності, щоб змінити спільну тиранію місцевою, вони не будуть допомагати тим, хто заохочує суїцидальний націоналізм, заснований на етнічній ненависті» [43].

Де ж тут діяльність «Вашингтонського обкому», спрямована, нібито, на розвал СРСР? Навпаки, спроба Буша стримати прагнення України до незалежності, та й інших республік СРСР, провалилася. Рівно через п'ять місяців після його виступу українці переважачою кількістю голосів у 92,3% проголосували за незалежність. Характерно, що навіть у тих регіонах, де етнічні росіяни переважали у складі населення, зокрема й в Криму, переважача більшість виступила за незалежність. Відразу ж після цього президенти України, Росії та Білорусі зібралися у Біловезькій пущі й вирішили розпустити Радянський Союз. Чотири тижні по тому червоний радянський стяг було спущено з кремлівської будівлі.

І саме в цей переломний для долі СРСР час президент США Джордж Буш, сам того не усвідомлюючи, уособлював собою не лише прагматичну лінію прихильників стабільності, але й імперську націоналістичну лінію Росії. Йому було важко усвідомити (при його то інформаційному забезпеченні!), що найбільшою проблемою у взаємовідносинах між росіянами й українцями впродовж останніх 300 років – була відмова росіян серйозно поставитися не лише до прагнення українського народу до незалежності, але й до його самосвідомості. Як пише Йоав Керні, «в очах переважної більшості росіян, безумовно, в очах правителів й інтелігенції, українці були «молодшими братами», Україна була «малою Росією» так само, як Білорусь була «білою Росією». Південна Україна, що була заселена лише з кінця XVII століття, була «Новоросією». Ідея щодо українського націоналізму, чи навіть української мови, потішила росіян і остаточно розізлила їх» [44].

Не вірили провідні радянологи у своїй переважній більшості й у витривалість української державності: дайте, мовляв, два-три роки випробувань, і вони знову повернуться – побредуть до Росії. А вже те, що Росія заподіяла з Україною останнім часом, записано в літопису міжнародних відносин останніх п'яти років. Шляхом обману й шахрайства вона захопила й анексувала Крим. Шляхом обману й шахрайства вона спровокувала «повстання» в східних регіонах Донецької та Луганської областей, а далі й вторглася в цю зону гуманітарного лиха. Наприкінці 2018 року вона поставила під сумнів свободу судноплавства України в Азовському морі, де більша частина північного берега моря належить Україні, не кажучи вже про Крим. А в підсумку, пише Йоав Керні, «Росія нині – повністю реваншистська держава. Вона пішла на дві з половиною війни, щоб змінити кордони. Вона продовжує порушувати суверенітет трьох сусідів. Вона провокує трьох інших – маленьких прибалтійських – Литву, Латвію й Естонію, але не наважується порушити їхню територіальну цілісність. Дії Росії в Україні переконали Північноатлантичний альянс у необхідності розмістити військові

підрозділи на балтійській землі. Якщо Росія вирішить застосувати військову силу, ці підрозділи не зупинять падіння прибалтійських країн, але Росія знає, що тоді війни із Заходом їй не уникнути» [45].

Чи потрібні ще якісь аргументи, щоб викрити імперську сутність Росії, з одного боку, й прагнення України до незалежності – з другого? А між тим на Заході все ще точаться й точаться розмови. Одні вважають, що коли б зберігся радянський простір під вивіскою «Союз Євразійських держав», то обійшлося б без громадянських війн і міжнародних конфліктів, та й Росія не вважала б себе жертвою й не розпалювала б злість. Інші стверджують, що якби Захід зарані розмістив би свої оборонні системи над Україною та Кавказом, то Росія б поводи́ла себе більш стримано. Але це все – гадання й домисли. Реальністю є те, що незалежна Україна проіснувала довше, чим їй пророкували песимісти. Її життя важко нормалізувати з двох причин. Перша – тому що Росія не заінтересована в цьому й постійно вдається до підри́вних дій. По-друге, тому що Україні все ще важко визначитися із своєю ідентичністю. Віками її життя перепліталося в імперських рамках із спільним інформаційним простором, російською культурою, православним віросповіданням і спільною боротьбою за відстоювання геополітичного простору. Тому процес державотворення йде повільно й надсадно. Та все ж процес самоусвідомлення Україною власного шляху розвитку триває – і не в останню чергу завдяки агресивним діям Росії, яка постійно дає привід українцям триматися від Росії подалі.

Росія діє всупереч міжнародним нормам. Більше того – Росія не бажає нормалізації в світі. А вже при відсутності нормальних умов всередині Росії, то й взагалі важко собі уявити виважену взаємодію із зовнішнім світом. Не хотілось би вірити, що Росія бореться із усталеними міжнародними нормами тому, що у неї немає вибору. Можливий позитивний вибір є – це визнання і безумовне прийняття кордонів України. І для цього ще є час.

Підтанцьовка під російську дудку

Дехто вважає, що для розуміння російського імперського реваншизму слід заглибитися у вир психопатології. Не виключено... Але що примушує західних аналітиків іти на підтанцьовку у екзотичних видовищах путінської політики? Тут є теж над чим задуматись.

Насамперед, провідні політики Заходу все ще не можуть дійти згоди і дати чітку відповідь на запитання: чи увійшов світ у фазу нової холодної війни, чи все ще тупцює в політичному полі холодного миру? І це запитання було поставлено аналітиком американського журналу *Newsmax* держсекретарю США Майку Помпео 3 січня 2019 р.: «Сьогодні виповнюється 25 років з моменту укладення Договору про скорочення наступальних озброєнь. В цей день президент Джордж Буш-старший оголосив про закінчення холодної війни. Чи перебуваємо ми у стані нової холодної війни?». Відповідь держсекретаря засвідчувала, що США не беруть на себе відповідальність за проголошення нової холодної війни, хоча й висловлюють занепокоєння щодо можливого її розв'язання: «Поки що ми не повернулися до того ж самого стану, і мене це радує. Однак нам потрібно, щоб Росія вела себе відповідно принципу верховенства права: за недотримання деяких цінностей ми притягли б до відповідальності будь-яку сторону. У багатьох частинах світу вони їх не дотримуються, і в рамках діалогу з ними – чи то йдеться про боротьбу з тероризмом чи про щось інше – ми показуємо, що ми будемо робити все для досягнення цієї цілі» [46].

Не діждавшись однозначної відповіді, журналіст уточнює запитання: «Чи може так статися, що Путін вирішить, наприклад, забрати в України ще більш території, що змусить США – з огляду на статтю 5 статуту НАТО – дати на це воєнну відповідь?». Майк Помпео знову ухиляється від однозначності: «Я не хочу гадати про те, як ми можемо відповісти на якусь конкретну дію ні росіян, ні якоїсь іншої сторони... Ми ввели санкції стосовно високопоставлених російських фігур, ми відправили на Україну оборонні збройні системи – на що по-

передня адміністрація не пішла. Ми дали відсіч зловмисним діям Росії, паралельно намагаючись налагодити з ними діалог, котрий дозволить уникнути введення більш серйозних заходів» [47].

Судячи з усього, США продовжують дотримуватися тієї ж лінії, яка уже визначилася при президентові Бараку Обамі. Щоправда той говорив більш однозначно ніж Помпео: «Ми не будемо вести війну з Росією. Але це не означає, що Росія не буде ізольована». Крім того, Обама наголошував, що «інтерес Росії до України й історичні зв'язки між Росією й Україною не виправдовують дій Москви стосовно України, зокрема анексію Криму». Також американський президент підкреслив, що «налаштований робити ставку на дипломатію» [48].

Отже оці рамочні умови, очевидно, зовсім не означають, що Україна не повинна дбати про підвищення бойової готовності своїх Збройних Сил. Більше того – пропагандистські зусилля країни мають бути зосереджені на поглиблене осмислення ідентичності України, усвідомлення її потенціалу та місця в сучасному розкладі міжнародних сил, розуміння усіх можливих ризиків та загроз, які очікують нашу країну у зв'язку з небезпекою подальшої розширення агресії з боку Росії.

У зазначеному контексті багато важить і те, як ми сприймаємо реакцію колективного Заходу на дії нашого північного сусіда, на яких союзників можемо сподіватися, як світова суспільна думка сприймає перспективи розв'язання наслідків порушення територіальної цілісності України. І тут часто-густо за формою такої собі аналітичної об'єктивності проглядаються відверта підтримка західними політологами існуючої на Заході тенденції «зрозуміти Путіна», що сповідується прихильниками *Putinferschteher*.

Так, на думку колумніста Bloomberg, а з 2012 р. головного редактора українського видання *Forbes* Леоніда Бершидського, витоки проблеми з Росією сягають часів Єльцина, котрий навіть «не міг уявити собі, що Росія здатна повністю інтегруватися у європейські інститути». Що ж стосується Путіна, то він, мовляв, із його досвідом розвідника часів холодної війни «не бачив альтернативи – і з часом він став розцінювати євро-

пейські країни як васалів США, нездатних вести незалежну політику. В 2007 році, виступаючи в Мюнхені, Путін виголосив промову, у котрій засудив розширення НАТО і розстановку сил в «однополярному світі». З тих пір він розпочав приводити в дію план щодо відродження Росії як супердержави за допомогою військових дій у Грузії, в Україні, в Сирії, а наразі з допомогою приватних найманих армій у Африці» [49].

Далі логіка викладу з боку Бершидського починає викликати внутрішній спротив читача: де кінчається аналітика і де розпочинається пряма апологетика цим автором агресивної політики Росії. Ідеться про те, що подальші кроки Путіна, мовляв, стають дедалі логічно обґрунтовані: «гру наддержави можна вести лише в тому випадку, якщо Росія буде володіти грізною зброєю ядерного стримування – без цього Кремль не зможе брати участь у невеликих конфліктах». А тому цілком закономірним є те, що «Путін робить упор на розробку зброї, якою не володіють США і їх союзники», зокрема випробовуючи бойовий блок «Авангард», що здатний прорватися через системи протиракетної оборони. От тому перед Європою, запевняє нас Бершидський, і постає проблема опрацювання нового курсу щодо Росії на перспективу, враховуючи її все зростаючий воєнний потенціал.

Далі Бершидський розглядає три можливі варіанти розвитку подій. Але головна установка, на яку Європа мала б орієнтуватися у опрацюванні своєї політичної лінії щодо Росії повинна враховувати, на його думку, таке: «Європа може отримати серйозний виграш, якщо у неї вистачить сміливості. Залучення Росії сприятиме вирішенню деяких фундаментальних проблем ЄС. Володіючи велетенськими запасами природного газу, Москва допоможе Європі досягнути серйозних екологічних цілей. Беручи до уваги необхідність освоєння своєї великої території, Росія може надзвичайно посприяти у вирішенні проблем міграції. Завдяки недавнім інвестиціям у сучасну воєнну могутність – так, і в «Авангард» – **вона може забезпечити основу для сучасної європейської армії**» [50].

Чи може собі уявити Європа більш апокаліптичний сценарій ніж російську армію, що ляже в основу європейської

армії? Якщо для цього треба отримати певний досвід, то хай європейські теоретики відвідають окуповані Росією регіони Донбасу – і узагальнять кримінальний досвід оцих усіх моторолл, гіві та захарченків. Однак Бершидський перестраховується та застерігає, що «усе це, звичайно, буде мати сенс для Європи лише в тому випадку, якщо Росія буде готовою дещо поступитися своїм суверенітетом, прийняти деякі правила поведінки й європейські цінності». Ось в цьому випадку доречно, як на мій погляд, згадати слова із відомого одеського анекдоту: «Не дочекаєтесь!». Принаймні у найближчій перспективі. Але Бершидський, всупереч існуючій практиці, випромінює оптимізм: «коли б європейські лідери були більш далекоглядними, вони зайнялися б опрацюванням всезагальної пропозиції про торгівлю й безпеку для наступника Путіна». Бо ж, мовляв, якщо не спрямувати Росію до Європи, то вимальовуються інші альтернативні сценарії: або це приведе «до повторення пострадянського хаосу, або до зміцнення Китаю» [51].

Американський політолог Пол Крейг Робертс іде у своєму аналізі далеко далі – він прямо таки облагороджує агресивну політику Росії, закликаючи громадськість Заходу «не довіряти НАТО про тисячі військових на території України», переконує, що заяви політичних діячів США щодо Росії «засновані виключно на брехні», нав'язує світовій громадськості думку, що агресія йде від України, а тому «США із своїм впливом на Київ могли б впродовж одного дня припинити кровопролиття» [52].

Далі – більше. На сьогоднішній день, береться переконувати нас Робертс, усі глави західних країн є «слугами олігархії чи васалами слуг», і лише «завдяки людяності й самовладанню Путіна вдалося зберегти мир, незважаючи на агресію й провокації з боку Вашингтона». Американський аналітик стверджує, що наразі нібито відбувається «демонізація» Росії з боку Вашингтона, і лише стримана реакція Путіна й міністра закордонних справ Сергія Лаврова на «брехню проти Росії і неправдиві звинувачення на її адресу» заспокоюють ображені патріотичні почуття росіян. Робертс

намагається довести, що «росіяни очікують, що Путін заступиться за свою країну, перестане терпіти таке ставлення щодо себе й перестане ставитися до західних країн як до партнерів». А до того ж наведе порядок в Росії, де люди, мовляв, «втомилися миритися з неурядовими організаціями, ЗМІ і політичними партіями, котрі фінансуються Заходом» [53].

Як тут не згадати слова, винесені у заголовок цієї статті – «Корисні ідіоти»: клініка чи політичний гешефт?». Зазначені вище автори не самотні – нині можна говорити про цілий напрям дослідницької аналітики, спрямованої на обілення агресивної політики Росії. Так, наприклад, у книзі «Росія без Путіна: гроші, влада і міф про нову холодну війну» американський автор, член редколегії журналу «нових лівих» Тоні Вуд не бажає визнати СРСР імперією, а політику Росії по відношенню до сусідів – імперською. Відповідно й розширення НАТО в книзі зображується як наслідок непродуманої стратегії Заходу, а не як реакція на уповні реалістичну загрозу безпеці сусідніх із Росією країн. Тоні Вуд виправдовує порушення Росією норм міжнародного права на тій лише підставі, що кремлівська еліта вважає: «ми є особливою країною, у якої свій шлях, і нормальні правила на нас не розповсюджуються».

Тож не доводиться дивуватися, що журнал «нових лівих» Jacobin вважає, що ідеї Тоні Вуда сприятимуть прийняттю Заходом істини, пов'язаної з «відмовою від автоматичної підтримки таких неліберальних (illiberal), натхненних неонацистськими ідеями, режимів як український лише внаслідок їх антиросійськості. Уряд Сполучених Штатів переймається цим уже впродовж декількох десятиліть. Подібні дії приносять лише нещастя народам іноземних держав, оскільки в землю вносяться зерна обурення, які потім буйним цвітом розквітають у нашій країні. Ймовірно, ще більш важливим є те, що це може означати зупинку просування НАТО далі на схід, що є однією із причин нинішньої кризи в Україні, а з урахуванням значної переваги військових витрат НАТО над витратами на оборону Росії – ще й позбавленої смислу провокації» [54].

Як бачимо, у писаннях «корисних ідіотів» на зразок Тоні Вуда усе поставлено з ніг на голову: уже не Росія агресор, і не Україна – жертва агресії. Навпаки, виходить так, що це Україна як нібито неонацистський режим втягнула своєю антиросійською настановою колективний Захід на чолі із Сполученими Штатами у протистояння із Росією, що «приводить у панічний стан кращих і найрозумніших представників західного світу». Ця ситуація, на думку журналу *Jacobin*, «виконує подвійне завдання: спрямовує політику у бік конфлікту з цією країною, до якого давно прагнуть праві, і приховують при цьому роль західної політики у процесі створення більш націоналістичної і більш інтервенціоністської Росії...». Ось саме тому, вважає журнал «нових лівих», переоцінка Вудом «може виявитися особливо корисною для тих читачів, знання котрих про Росію в період нової холодної війни обмежувалася її сумнівними діями в процесі американських виборів у 2016 році, а також її попередніми втручаннями у справи таких колишніх сателітів як Україна» [55].

Висновки

Тож підводячи перші підсумки аналізу з проблеми «корисних ідіотів», які все перевертають з ніг на голову, хочеться наголосити на такому. Усі атаки на Україну, що продовжуються з боку російського агресора та його приспівників на Заході, а також настирливі дії Росії щодо підризу західних країн вказують на те, що Вашингтону і Брюсселю не вдалося поки що укоротити імперські устремління Москви. Досить хитка взаємодія Заходу, постійні внутрішні поразки й досить обмежені колективні санкції щодо агресора, схоже на те, лише посилюють побутуючі в Кремлі уявлення, що Захід ослаблений, а у своїх діях прямолінійно передбачуваний.

Щоб стримувати російський неоімперіалізм, має бути вироблена нова цілеспрямована стратегія. Поки що, заявляє Джон Гербст, це «правда, що санкції не переконали кремлівських шефів змінити свою політику агресії. Але якщо

Кремль насправді йде по шляху агресії, хіба ми хочемо, щоб у них була сильна економіка? Запитання – як сказати? – відповідає само за себе. Ми хочемо, щоб їх економіка була слабшою, тому що сильна економіка підтримує сильну військову могутність. І ми не хочемо, щоб агресивна держава мала сильну армію і сильний морський флот, тому санкції, безумовно, слугують нашим інтересам» [56].

Чи передає це судження екс-посла настрої більш широкого загалу американського політикуму? Тут важко дати однозначну відповідь, але подібні судження висловлюються й на досить знайомому американському вебсайті The Hill, яким користуються у Білому Домі й серед американських законодавців. Так, наприклад, в одному із розміщених матеріалів старший науковий співробітник вашингтонського Центру аналізу європейської політики Януш Бугайський зазначає: «Щоб стримати російський неоімперіалізм, потрібна нова стратегія, яка буде сприяти занепаду Росії й дозволить подолати міжнародні наслідки від її розпаду... Хоча Москва не зуміла модернізувати свою економіку, щоб вийти на рівень глобальної конкурентоздатності, Кремль досяг успіху в такій сфері як дезінформація, зображаючи з її допомогою Росію в якості держави, що зміцнюється, яка ні в чому не поступається США. В дійсності ж Росія перебуває у стані занепаду, а свою німеч маскує зовнішніми наступальними діями». В силу зазначених обставин, зазначає американський аналітик, «одних лише економічних показників недостатньо для того, щоб судити про близькість Росії до занепаду, однак посилення соціального, етнічного й регіонального тиску вказує на те, що ця країна наближається до подрібнення на частини. Росія не зуміла перетворитися у державу, що має сильну етнічну чи громадянську самоідентифікацію. Внаслідок царської й радянської спадщини вона залишається імперською структурою» [57].

А далі вже з боку автора наведеного вище матеріалу слідують конкретні пропозиції щодо майбутньої політики США стосовно Російської Федерації: «З урахуванням російських недугів напористий підхід Заходу виявиться більш ефектив-

ним, аніж захисна реакція. Вашингтон має повернутися до тих ключових принципів, які супроводжували розпад Радянського Союзу. Для цього він повинен підтримувати демократизацію, плюралізм, права меншин, дійсний федералізм, децентралізацію й самовизначення досить різних російських регіонів й етнічних груп. В той час, як Москва прагне розколотися Захід, Євросоюз і Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), підтримуючи з цією метою націоналістичні й сепаратистські партії в Європі, Вашингтону слід сприяти регіональному й етнічному самовизначенню всередині Російської Федерації. Це подасть могутній сигнал про те, що Захід уповні здатен належним чином реагувати на підливні дії Москви» [58].

Не збираючись ні хвалити, ні гудити висловлену точку зору Януша Бугайського (врешті-решт кожен дослідник може мати свою точку зору), хочу звернути увагу на те, що викладена ним програма фактично означає прийняття широкоформатної політики холодної війни, на що реально діючі політики, очевидно, можуть піти лише в крайньому випадку загрози національній безпеці самим Сполученим Штатам Америки. Тут суть проблеми зводиться до відповіді на запитання, яке стояло впродовж всього повоєнного періоду холодної війни між СРСР і Заходом: чи згоден буде Вашингтон піти на ризик повномасштабного протистояння через Берлін, Будапешт, Прагу чи якийсь інше місто (часто аналітики називають Ригу чи Таллінн). Що стосується Берліна 1953 року, а також Будапешту 1956 чи Праги 1968 років, то тут історія уже все розставила на свої місця – Захід самоусунувся від воєнного протистояння Радянському Союзу.

Що ж стосується випадку з Ригою чи Таллінном, то тут у свій час своє вагоме слово сказав великий аналітик ХХ століття Збігнев Бжезінський під час виступу перед комітетом Сенату США із збройних сил. На його думку, якщо Путін вирішить напасти на Латвію чи Естонію, то російські війська зможуть здійснити це впродовж одного дня. Однак на цьому справа не закінчиться: «Будемо говорити, що це страшно й шокує, але, вочевидь, ми нічого не зможемо зробити без

ризикую спровокувати початок ядерної війни». То ж якої стратегії доводиться дотримуватися у випадку неминучості ймовірного воєнного зіткнення? Бжезінський рекомендував американцям розміщувати у балтійських країнах військовий контингент, не провокуючи при тому Росію: «Декілька американських солдат в Естонії не будуть являти собою загрозу вторгнення для Росії. Однак завдяки цьому Путін буде знати, що коли нападе на Естонію, він зустріне на своєму шляху американські сили, а ще краще – декілька німців, французів і британців» [59].

Я не збираюся брати на себе непомірне зобов'язання щодо опрацювання стратегії і тактики протистояння російській агресії проти України. На це є спеціальні державні установи й аналітично-дослідницькі центри, які й покликані запропонувати Верховній Раді України та Адміністрації Президента України свої практичні пропозиції. Однак хотілось би застерегти громадську думку України від цілого ряду сумнівних виступів окремих осіб, які виставляють себе активістами певних ультрапатріотичних громадських організацій та різноманітних політичних партій і угруповань, а насправді сприймаються російською стороною як «корисні ідіоти», що закликають до невідкладного повноцінного штурму Донбасу силами української армії з подальшою жорсткою зачисткою нині окупованих районів Донбасу від усіх прихильників «руського мира».

Звучать подібні заклики архіпатріотично, однак як контраргумент хотілося б апелювати до тисячолітнього досвіду китайських урядовців: маючи нині армію чисельністю понад 2 мільйони військовослужбовців, вони, тим не менше, притомом не форсують звільнення Тайваню і приєднання його до континентального Китаю. Можливо й ми, звертаючись до біблійських заповідей, сприймемо думку про те, що «кожній справі свій час і своя пора», «серце ж мудрого знає час і право», бо «для кожної речі час і право своє». З таких питань як національна безпека, попри усю повагу до громадської активності волонтерів, слід все ж таки покладатися на професіоналів.

Один із них – ветеран зовнішньої розвідки генерал-лейтенант Василь Богдан – звертає увагу на дещо іншу іпостась «корисних ідіотів» під час президентської виборчої кампанії 2019 р.: «Подивіться на деяких кандидатів у президенти! Що вони пропонують? Вони всі говорять про мир. Але ми не знаємо, про мир якою ціною» [60].

Звісно – люди хочуть жити в мирі. Однак у цій непростій ситуації ми маємо усвідомлювати, що Кремль буде намагатися не допустити подальшого руху України на шляху до євроінтеграції. Путін, судячи з усього, уже зрозумів, що Україна не буде такою собі легкою здобиччю, а тому буде покладати надію на те, що під час президентських виборів в Україні йому вдасться докласти сил й різко змінити зовнішньополітичний вектор України на проросійський. Хоча, в разі провалу цих планів, не можна виключати й спроб Москви здійснити повномасштабний наступ на Україну. Тому Україна має бути готовою до всілякої зміни військових планів Росії. Хоча наша країна й робить нині ставку насамперед на врегулювання ситуації дипломатичним шляхом, це не виключає того, зауважує Василь Богдан, «наскільки мені відомо, генштаб ЗСУ підготував план щодо повернення Донбасу під контроль України. В тому числі розглядається можливість проведення військової операції... На військову операцію ми підемо лише у самому крайньому випадку» [61].

Ніхто не збирається демонізувати Росію. Але було б недалекоглядно запліщувати очі на повсякденну практику російських спецслужб, коли вони нахабно втручалися у президентські вибори США 2016 р., у кампанію 2016 р. щодо виходу Великобританії із ЄС (Брексит), у президентські вибори у Франції 2017 р. Так, коментуючи ступінь втручання Росії у американський виборчий процес, популярний таблоїд *The Daily Beast* зазначає: «Що російські спецслужби спритно зробили й продовжують робити – так це по максимуму використовувати уже існуючі у нашому суспільстві патології й провокувати їх... Сумніваюсь, що хто-небудь у СВР чи ГРУ може з упевненістю сказати, чи вирішило їхнє втручання результат виборів. Тому правдоподібне заперечення виражалось двома

способами. Перший – це, зрозуміло, початкове заперечення того, що вони взагалі здійснювали якісь зловмисні дії. Другий, і більш ефективний, полягає в тому, щоб тонко натякнути, що навіть коли агенти й тролі Путіна і пробili пролом у американській демократії, вони все рівно поняття не мають, чи вчинили їх діяння суттєвий вплив» [62].

Як засвідчують ЗМІ, і перший, і другий варіант російської версії був сприйнятий не те що на масовому рівні – до нього апелював навіть сам президент США Дональд Трамп. Так, після зустрічі в липні 2018 р. у Гельсінкі, коли мова зайшла про російське втручання у американські вибори, президент США сказав, що Путін запевнив його у тому, що втручання не було. Коли ж це трактування викликало масове обурення опозиції, Трамп вніс корективи у своє розуміння ситуації: «Я приймаю висновки розвідки, що було втручання [Росії]... І не було жодної змови [з Росією]» [63].

З приводу втручання Росії у внутріполітичні справи Великобританії англійське популярне інтернет-видання The Independent зазначало: «Ціль російського лідера зрозуміла. Він хоче, щоб Євросоюз був слабким і розколотим... Російські ферми ботів, як з'ясувалося, підтримують тих, хто виступає за вихід із Євросоюзу. Не варто забувати й звинувачення з приводу сумнівних російських грошей, спрямованих на фінансування кампанії з підтримки Брекситу... Схоже на те, що російське втручання в першопочатковий референдум виявилось недостатньо шокующим, оскільки воно все ще триває» [64].

На Заході у все більшій мірі розуміють, що ті, хто перебуває нині при владі в Росії – не ідеологічні фанатики, а щось на порядок гірше. Вони – циніки. Вони надто добре розуміють, як діяти з урахуванням майже безмежної кількості існуючих на Заході проявів незадоволення – досить хоча б взяти за приклад рух «жовтих жилетів» у Франції. А ще добре знаються на тому, як можна спекулювати на поширенні серед людей різноманітних нав'язливих ідей. Впродовж десятиліть це було їхньою роботою, коли такі рухи шифрувалися під виглядом діячів, що згуртувалися під різними знаменами (західнонімецьких неонацистів, європейських сепаратистів,

борців проти колонізації країн третього світу й релігійних терористів). Але всі вони служили одній меті – посіяти розбіжності й дестабілізувати обстановку на Заході.

І досягали в цьому певних результатів. У ХХ столітті найбільш сприймали кремлівську брехню ті, хто щиро вірив у реалізацію у Радянському Союзі диктатури пролетаріату. Однак, якщо у Радянського Союзу й була притаманна ідеологічна слабкість, то вона полягала в тому, щоб «догнати й перегнати Захід», тим самим перемогти його. І в цьому був хоча якийсь позитивний посил. У нинішнього ж цинічного покоління російських керівників уже не залишилося жодних ідеологічних богів, жодних принципів. І вже нікого у світі особливо не дивує те, що Росія не виконала своїх зобов'язань із Будапештського меморандуму 2004 року щодо недоторканості українських кордонів і територіальної цілісності України. Бо ж нині уже не є незручним і на Заході міняти свої погляди залежно від аудиторії.

Одним із когорт «корисних ідіотів» з числа правих подобається у Путіні його націоналізм, густо замішаний на ідеології «землі і крові», іншим – корпоративістська політична економія, ще іншим – державна релігія, цензура і узаконена гомофобія. А ще інші, з числа лівих, висловлюють своє захоплення Путінім тому, що вони вбачають в Росії необхідну протизагугу «імперіалізму» США, НАТО і Євросоюзу. І правих, і лівих об'єднує переконання в тому, що «інституціоналізована вузькість поглядів, тактика мафії і майже повсюдне порушення прав людини є або ж побічними ефектами в процесі того, як Росія намагається повернути собі статус світової держави, або ж очевидним перебільшенням і видумкою лібералів і неоконсерваторів, що прагнуть зберегти однополярний світовий порядок» [65].

Тут слід віддати належне Путіну – він із знанням справи представника спецслужб відмітив здатність ліберальної демократії до подвійної моралі, коли це стосується матеріальних інтересів. Тут кого б не взяти – центриста, інвестиційного банкіра, менеджера технічних компаній, завсідника форумів у Давосі – всі вони, пише американський журналіст

Майкл Вайс, прагнуть «заробляти гроші і не особливо люблять запитувати, відкіля вони беруться. Можливо, вони не підтримують Кремль як такий, але, як правило, вони виступають проти будь-яких спроб увести санкції щодо Росії, виключити її із глобальної економічної системи чи обмежити доступ її мільярдерів до офшорних юрисдикцій і американських та європейських ринків нерухомості. Справи, відповідальності за котрі вони хотіли б уникнути у своїх країнах, – це не просто допустимі побічні ефекти російського агресивного капіталізму, вони є його неодмінною частиною, його особливостями» [66].

Про що це все говорить? Судячи з наявності духу наживи серед широкого кола оцих самих «корисних ідіотів», якими маніпулює і до яких апелює російський агресивний капіталізм, мобілізація демократичних сил на Заході на боротьбу проти комунізму в минулому була набагато простішою й більш ефективнішою, ніж нинішня мобілізація на боротьбу із такою вселенською бідною як гроші. Що вже казати про цинічне ставлення Володимира Путіна до своїх масових прихильників *Putinverstehers*, коли правнучка колишнього радянського лідера, а нині заступниця декана університету Нова школа у США Ніна Хрущова, виходячи із своїх спостережень, засвідчила: «Як мені здається, впродовж тривалого часу Путін вважав Трампа корисним ідіотом». Однак в подальшому, зазначає Ніна Хрущова, переконавшись у непередбачуваності американського президента, Путін використав невиконану обіцянку Трампа поліпшити відносини між Москвою й Вашингтоном для того, щоб зробити із Америки «пугало» [67].

Як тут можна протистояти цьому лиху – суцільній дезінформації, в тому числі й такої, що розраховує на підтримку й розуміння з боку «корисних ідіотів». Звісно, останніх не можна притягнути до відповідальності, позаяк особисті переконання людини належать до фундаментальних прав людини і громадянина. Однак, враховуючи всю глибину навислої над нами загрози, слід давно уже проголосити боротьбу з дезінформацією переднім краєм боротьби перед викликом національній безпеці України. Зрозуміло, що йдеться насамперед

не про репресії, а про підвищення медійної та історичної грамотності. Слід активно відстежувати запроваджувані Росією пропагандистські акції й навчати українських громадян розпізнавати їхню підливну сутність. Тут не останню роль міг би відіграти досвід того покоління, яке виросло за умов радянської дійсності й навчилося за умов ідеологічного ідіотизму й брехливих заяв власних правителів тоді ще інтуїтивно розуміти й відстоювати правду. А тому розпізнати брехню ворожої держави – для них наразі звична справа.

Література:

1. Не допустить новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat). URL: <http://inosmi.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.html> (дата звернення 18.01.2019).

2. Третья мировая может начаться в Украине – эксперт. URL: <https://korrespondtnt.net/world?worldabus/4046949-tretia-myrovaia-mozhet-nachatsia-v-ukraine-expert> (дата звернення 18.01.2019).

3. Не допустить новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat). URL: <http://inosmi.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.html> (дата звернення 18.01.2019).

4. Корисний ідіот. URL: <https://master-vict.livejournal.com/37843.html>

5. Полезные идиоты: vbulahtin. URL: <https://vbulahtin.livejournal.com/1669492.html> (дата звернення 18.01.2019).

6. The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом. URL: <http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html> (дата звернення 18.01.2019).

7. The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом. URL: <http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html> (дата звернення 18.01.2019).

8. Telegraph: «Плохой год для ГРУ». URL: <http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html> (дата звернення 18.01.2019).

9. Telegraph: «Плохой год для ГРУ». URL: <http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html> (дата звернення 18.01.2019).

10. The Washington Post (США): российская военная разведка – тайне мускулы в дуэли Путина с Западом (Часть II). URL: <https://cjnt.ws/@contemplator/1182853> (дата звернення 18.01.2019).

11. IPD: Украина – неуправляемый вызов США. URL: <http://injsmi.info/ipd-ukraina--neupravlyaemyy-vyzov-dlya-ssha.html> (дата звернення 18.01.2019).

12. The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом. URL: <http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom-9.html> (дата звернення 18.01.2019).

13. 10 конфликтов, которые нужно наблюдать в 2019 году – Внешняя политика. URL: <https://Foreignpolicy.com/2018/12/28/10-conflicts-to-watch-in-2019-yemen-syria...> (дата звернення 18.01.2019).

14. Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee. URL: <https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada> (дата звернення 18.01.2019).

15. Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee. URL: <https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada> (дата звернення 18.01.2019).

16. Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee. URL: <https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada> (дата звернення 18.01.2019).

17. Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee. URL: <https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada> (дата звернення 18.01.2019).

18. 10 конфликтов, которые нужно наблюдать в 2019 году – Внешняя политика. URL: <https://Foreignpolicy.com/2018/12/28/10-conflicts-to-watch-in-2019-yemen-syria...> (дата звернення 18.01.2019).

19. Atlantic Council: как заставит Путина заплатить за Украину. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-kak-zastavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html> (дата звернення 18.01.2019).

20. Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами». URL: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html (дата звернення 18.01.2019).

21. Atlantic Council: как заставит Путина заплатить за Украину. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-kak-zastavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html> (дата звернення 18.01.2019).

22. Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами». URL: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html (дата звернення 18.01.2019).

23. Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами». URL: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html (дата звернення 18.01.2019).

24. Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstviya-strategii-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

25. Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstviya-strategii-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

26. Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (дата звернення 18.01.2019).

27. Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (дата звернення 18.01.2019).

28. Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (дата звернення 18.01.2019).

29. Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy> (дата звернення 18.01.2019).

30. Афоризмы и цитаты Голды Меир. URL: <http://citaty.su/aforizmy-i-citaty-goldy-meir> (дата звернення 18.01.2019).

31. Dziennik Gazeta Prawna: у него слишком длинный язык. URL: <http://inosmi.info/dziennik-gazeta-prawna-u-nego-slishkom-dlinnyy-yazyk.html> (дата звернення 18.01.2019).

32. Потом пусть не пищат. Путин об Украине (Корреспондент). URL: <http://inosmi.info/potom-pust-ne-pischat-putin-ob-ukraine-korrespondent.html> (дата звернення 18.01.2019).

33. Stratfor: «таинственная и непостижимая» Россия вблизи оказалась вполне прогнозируемой. URL: <http://inosmi.info/stratfor-tainstvennaya-i-nepostizhimaya-rossia-vblizi-okazalas-vpolne-prognoziruemoj.html> (дата звернення 18.01.2019).

34. Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе. URL: <http://inosmi.info/corriere-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html> (дата звернення 18.01.2019).

35. Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе. URL: <http://inosmi.info/corriere-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html> (дата звернення 18.01.2019).

36. Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе. URL: <http://inosmi.info/corriere-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html> (дата звернення 18.01.2019).

37. Bloomberg: 2018 год был плохим для Путина; следующий будет еще хуже. URL: <http://inosmi.info/bloomberg-2018-god-byt-plokhim-dla-putina-sleduyuschiy-budet-esche-khuzhe.html> (дата звернення 18.01.2019).

38. Гуаньча: как США раскололи православную церковь. URL: <http://inosmi.info/guancha-kak-ssha-raskololi-pravoslavnuyu-tserkov.html> (дата звернення 18.01.2019).

39. Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstvia-strategii-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

40. Волкер: Россия политически потеряла Украину и автокефалия это подчеркнет. URL: <https://www.unian.net/world/10295631-volker-rossiya-politicheski-poteryala-ukrainu-i-avtokefaliya-eto-podcherknet.html> (дата звернення 18.01.2019).

41. Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина. URL: <http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstvia-strategii-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

42. Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes). URL: <http://inosmi.info/poydet-li-putin-dokontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html> (дата звернення 18.01.2019).

43. Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes). URL: <http://inosmi.info/poydet-li-putin-dokontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html> (дата звернення 18.01.2019).

44. Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes). URL: <http://inosmi.info/poydet-li-putin-dokontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html> (дата звернення 18.01.2019).

45. Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes). URL: <http://inosmi.info/poydet-li-putin-dokontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html> (дата звернення 18.01.2019).

46. Помпео: Россия по-прежнему «не соблюдает» ДРСМД – и времени у нее остается все меньше. URL: <http://inosmi.info/pompeo-rossiya-po-prezhnemu-ne-sobludaet-drsmd--i-vremeni-u-neyo-ostayotsa-vsyo-menshe.html> (дата звернення 18.01.2019).

47. Помпео: Россия по-прежнему «не соблюдает» ДРСМД – и времени у нее остается все меньше. URL: <http://inosmi.info/pompeo-rossiya-po-prezhnemu-ne-sobludaet-drsmd--i-vremeni-u-neyo-ostayotsa-vsyo-menshe.html> (дата звернення 18.01.2019).

48. Обама навал Россию слабой и заявил, что США не будут воевать с ней. – Политика – ТСН.ua. URL: <https://ru.tsn.ua/politika/obama-nazval-rossiyu-slaboy-i-zayavil-chto-ssha-ne-budut-voevat-s-ney-356966.html> (дата звернення 18.01.2019).

49. Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина. URL: <http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

50. Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина. URL: <http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

51. Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина. URL: <http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html> (дата звернення 18.01.2019).

52. Пол Крейг Робертс: не верте лживым заявлениям НАТО о вторжении войск РФ в Украину. URL: <https://odnarydyna.org/content/pol-kreyg-roberts-ne-verte-lzhivym-zayavleniyam-nato-o-vtorzhenii-voysk-rf-v-ukrainu> (дата звернення 18.01.2019).

53. Foreign Policy Journal: человечность и самообладание Путина спасли мир от войны. URL: <http://inosmi.info/foreign-policy-journal-chelovechnost-i-samoobladanie-putina-spasli-mir-ot-voyny.html> (дата звернення 18.01.2019).

54. Jacobin: Россия без стереотипа о сверхзлодействе. URL: <http://inosmi.info/jacobin-rossiya-bez-stereotipa-o-sverkhzlodeystve.html> (дата звернення 18.01.2019).

55. Jacobin: Россия без стереотипа о сверхзлодействе. URL: <http://inosmi.info/jacobin-rossiya-bez-stereotipa-o-sverkhzlodeystve.html> (дата звернення 18.01.2019).

56. Экс-посол США: мы не хотим, чтобы у агрессивной России была сильная армия и флот. URL: <http://inosmi.info/eks-posol-ssha-my-ne-khotim-chtoby-u-agressivnoy-rossii-byla-silnaya-armiya-i-flot.html> (дата звернення 18.01.2019).

57. The Hill: управляя распадом России. URL: <http://inosmi.info/the-hill-upravlyaya-raspadom-rossii.html> (дата звернення 18.01.2019).

58. The Hill: управляя распадом России. URL: <http://inosmi.info/the-hill-upravlyaya-raspadom-rossii.html> (дата звернення 18.01.2019).

59. Бжезинский: Путин может занять Ригу и Таллинн за один день. URL: <https://gordonua.com/news/worldnews/bzhezinskiy-putin-mozhet-zanyat-rigu-i-tallin-za-odin-den-62578.html> (дата звернення 18.01.2019).

60. Факты (Украина): Украина пройдет через Керченский пролив при поддержке НАТО. URL: <http://inosmi.info/fakty-ukraina-ukraina-poydet-cherez-kerchenskiy-proliv-pri-podderzhke-nato.html> (дата звернення 18.01.2019).

61. Факты (Украина): Украина пройдет через Керченский

пролив при поддержке НАТО. URL: <http://inosmi.info/fakty-ukraina-ukraina-poydet-cherez-kerchenskiy-proliv-pri-podderzhke-nato.html> (дата звернення 18.01.2019).

62. Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки. URL: <http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html> (дата звернення 18.01.2019).

63. NYT: ФБР тайно начало расследование связи Трампа с Россией- Газета.Ru. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2019/01/12_a_12125563.shtml?utm_source=push (дата звернення 18.01.2019).

64. Independent: похоже, российское вмешательство продолжается? URL: <http://inosmi.info/independent-pokhozhe-rossiyskoe-vmeshatelstvo-prodolzhaetsya.html> (дата звернення 18.01.2019).

65. Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки. URL: <http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html> (дата звернення 18.01.2019).

66. Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки. URL: <http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html> (дата звернення 18.01.2019).

67. Нина Хрущева: «полезный идиот» Трамп помог Путину сделать из Америки пугало. URL: <http://inosmi.info/nina-khrushchova-poleznyy-idiot-tramp-pomog-putinu-sdelat-iz-ameriki-pugalo.html> (дата звернення 18.01.2019).

Глава 3.3.

Не «війна в Україні», а «війна в Європі».

(на полях Мюнхенської конференції з питань безпеки)

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання
Академії політичних наук України. Видавництво Політія.
Київ, 2020. Випуск 15. С. 197-220)*

Зустрівшись із викликом часу, суспільство в цілому, як і окремі люди, намагається зрозуміти й оцінити: яке місце воно посідає у світі, наскільки унікальним і неповторним є пройдений ним шлях, що йому судилося в майбутньому. Неусталеність і невизначеність з цих питань викликає кризові явища, що доводять вряди-годи до світоглядного хаосу. За оцінкою відомого британського політичного мислителя лорда Ентоні Гіденса, «у міру того, як космополітизм завойовує світ, виникають могутні контртенденції... повернення націоналізму, космополітичні цінності ставляться під знак запитання, виникає новий релігійний фундаменталізм» [15].

Нині, за умов російської «гібридної війни» проти України, слід над усе зважати на проблему територіальної цілісності України. Маємо до діла не війну «в Україні», а «війну в Європі». До того ж напруженість на європейських кордонах наростає. Так, за даними міжнародної ділової газети Financial Times, після російської анексії Криму прагнення анексувати якусь частину сусідньої країни висловили й представники інших народів: 67% угорців, 60% греків, 58% болгар і турок, 53% росіян і 48% поляків. Від цих ревізіоністських почуттів виявилася непозбавленими і народи Західної Європи – 37% іспанців, 36% італійців і 30% німців [22].

За умов усталеного світового порядку, зазначає газета, подібні різноманітні почуття чи упередження людей на побутовому рівні навряд чи мали б якесь практичне застосування у сфері реальної політики. Громадяни будь-якої країни – хоч

росіяни, хоч китайці, хоч угорці, хоч ізраїльтяни – мають право думати про кордони своїх держав все, що їм заманеться. В минулому кордони не раз змінювалися, а тому були й будуть такі групи населення, які вважають, що кордони мають бути узгоджені з етнічними чи релігійними факторами. Тут вже багато що залежить від політичної культури населення, і від того, чи потурають таким реваншистським настроям політичні верхи суспільства. З цього приводу міжнародна ділова газета *Financial Times* зазначала: «Погано те, що нині не нормальні часи. Ідея анексії, котра тривалий час була табуована у міжнародній політиці, починає знову обговорюватись. Найважливішим у цьому сенсі стало захоплення Росією Криму в 2014 році. Суверенітет Росії над Кримом визнало всього декілька країн, в тому числі Північна Корея, Венесуела й Зімбабве. Однак п'ять років по тому, контроль Москви над півостровом лише ужорсточився. Нині більша частина світу мовчки погоджується з тим, що серйозні перспективи повернення Криму до складу України відсутні. В цьому розумінні анексія Криму виявилася вдалою» [22].

Такими настроями не слід легковажити – адже здавна відомо, що кожна війна розпочинається в головах людей. Тож доводиться виходити з реальної ситуації: лише потужне почуття національної ідентичності, що спирається на могутній економічний, військовий та дипломатичний потенціал, дає впевненість у забезпеченні всієї повноти суверенітету в рамках національної держави. Більше того, зазначають провідні теоретики Заходу (Е.Балібар, І.Валлерстайн), уповні нормальним є те, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі «обраного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка... не оминула й старі нації Європи» [3].

Жити «як люди» – прагнення зрозуміле й виправдане. Україна у своїх прагненнях нічим не відрізняється від інших народів світу. Інша справа – практична реалізація розбудови власної державності в ролі «обраного народу». Тут багато що залежить від здатності національної еліти мобілізувати народ і повести його за собою. Прикладом для наших політиків

могла б бути наша видатна землячка 5-й прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути» [2].

Перший крок на шляху самоствердження – набуття народом ідентичності відторгнення: «МИ не ВОНИ». Або, як у Леоніда Кучми: «Україна – не Росія». Цей етап національного самоусвідомлення – «хто ми»? – був пройдений нашим народом починаючи від доби Тараса Шевченка та Лесі Українки. Саме тоді інтелектуальна еліта України перестала називатися «українофілами», а натомість почала ідентифікувати себе українцями. Конституція незалежної України зафіксувала поняття українського народу як **«громадян України всіх національностей»**.

Другий крок становлення національної ідентичності полягає в пошуку відповіді на питання: **«куди йдемо»?** Суть відповіді на це неперехідне запитання виклав ще півтора століття тому Михайло Драгоманов: «Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитися тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, роздавить нас» [7].

Отож – куди прямує світ і ми в ньому?

Кремлівська інтрига

Мюнхенська конференція з питань безпеки – традиційна міжнародна інституція, де аналізуються невідкладні глобальні виклики. Нинішня 56-та сесія, що відбулася 14-16 лютого 2020 р., стала на думку оглядачів найбільш значимою з моменту проведення першої конференції у 1963 р. Високий рівень представництва перетворив цей захід у своєрідний індикатор рівня міжнародної заклопотаності, викликаній відсутністю серйозного і ефективного механізму контролю над світовими конфліктами і розбіжностями. До того зобов'язувала й **центральна тема обговорення – криза ідентичності та втрата Заходом свого впливу на світову політику**.

Як то кажуть – дійшли речення, а таму ситуації слід дати раду. Зокрема західному суспільству доведеться сформулю-

вати більш чітке стратегічне бачення – якими будуть стосунки з Росією в новій декаді. Надто з огляду на те, коли президент Франції Емманюель Макрон говорить про необхідність діалогу з Росією в обстановці «смерті мізків» НАТО. А це якось не надихає на оптимізм: хоч світ міняється на наших очах, проте російська зовнішня політика лишається тою самою – ревізійністською й агресивною. Зокрема у ставленні до України. Тут практично не відбулося жодних вагомих змін, хоч минуло вже 5 років після підписання Мінських угод і 6 років після початку агресії Росії проти України. Кремль намагається перевести міжнародний тиск з Росії на Україну, заявляючи, що він не несе жодної відповідальності за виконання Мінських угод – ні стосовно припинення вогню, ні стосовно відведення важкого озброєння, ні стосовно розпуску незаконних збройних формувань, виведення своїх збройних сил тощо.

Як показав перебіг подій на Мюнхенській конференції, для України склалася дещо «підвішена» ситуація, коли США, перейняті внутрішніми проблемами, впродовж декількох місяців не були активним гравцем. Натомість Росія перейнялася думкою про неминучий розпад Заходу і як спільноти, і як цивілізаційного проекту. А відтак – намагається скористатися ситуацією. Так, завдяки активній участі у воєнному конфлікті в Сирії, підриваючи інтереси європейських держав і США на Близькому Сході, Росія змушує Захід вести з нею діалог і формувати за її участю новий міжнародний порядок. Тісно співпрацюючи з Китаєм, Росія прагне змінити розклад сил на свою користь, стати одним із важливих елементів «концерту держав», змусити США сприймати себе як рівноцінного партнера.

Отже, в той час як президент РФ Володимир Путін продовжує заперечувати будь-яку причетність до вторгнення в Україну, деякі впливові сили на Заході, судячи з усього, уже змирилися з хронічним порушенням Росією імперативу міжнародного права. Хіба не про це йшлося у виступі президента Німеччини Франк-Вальтера Штайнмайера: «Росія, правомірно чи неправомірно ображена і відчужена, не лише анексува-

ла Крим і перекроїла міжнародне право. Вона перетворила військову силу і насильницьке перекроювання кордонів на європейському континенті в політичні інструменти» [23]?

Все це створює відповідну атмосферу тривожності й непередбачуваності. Впродовж багатьох десятиліть Сполучені Штати гарантували захист Європи від Росії, зберігали свої бази в Німеччині, сприяли європейській інтеграції. Американське лідерство на сторожі єдиної й захищеної Європи сприймалося тоді як непорушна константа західної цивілізації. Нині ж, як це засвідчила Мюнхенська конференція з безпеки, європейці не розуміють, у якому стані вони перебувають, переймаються почуттям подиву, гніву, розчарування й страху.

Сьогодні вже мало хто не ставить під сумнів здатність Америки Дональда Трампа виконати свою роль охоронця існуючої міжнародної системи. Розбіжності між двома берегами Атлантики призвели не лише до понятійних розходжень у політичному словнику, але й в площині усвідомлення інтересів, пов'язаних із зобов'язаннями щодо альянсу. А це те, що послаблює й позиції України у її здатності протистояти агресії з боку Росії. В інформаційному полі навколо Мюнхенської конференції стали досить помітними тривожні настрої: «Володимир Путін здійснює масштабний проект помсти проти того Заходу, що зруйнував Радянський Союз... Він анексував Крим, дестабілізував Україну і відродив традицію покарання шпигунів, котрі намагаються знайти захист в тій чи іншій європейській державі» [18].

І ситуація, на жаль, щоразу ускладнюється. Ще минулого року глава Мюнхенської конференції з безпеки Вольфганг Ішінгер у своїй книжці «Світ у небезпеці» звертав увагу на те, що агресія Москви проти Києва складає особливу загрозу для Європи. Наголошувалося, що однією із найголовніших причин тому послужила відмова Росії дотримуватися принципів, закладених у заключному акті Ради безпеки і співробітництва в Європі. Тоді Росія була чітко означена агресором. Що й ставило проблему у відповідну – адекватну реальності – систему координат [5].

Але ось минув рік, і в лютому 2020 року, в документах Мюнхенської конференції, серед рейтингу 10 найбільш загрозливих конфліктів у світі, війна проти України посіла лише останнє – 10 місце. Та й це ще не все. На сайті конференції 14 лютого було опубліковано абсолютно проросійський план щодо досягнення миру на Донбасі під назвою «12 кроків для більшої безпеки України і євроатлантичного регіону» (Twelve Steps Toward Greater Security in Ukraine and the Euro-Atlantic Region). Авторами документу стала якась Група лідерів з питань євроатлантичної безпеки (Euro-Atlantic Security Leadership Group) разом із Російською радою з міжнародних питань. Серед підписантів виявився ряд високопоставлених осіб: голова Мюнхенської конференції з безпеки Вольфганг Ішінгер, экс-міністр оборони Великобританії Десмонд Браун, экс-сенатор США Семюел Нанн, а також колишній глава МЗС РФ Ігор Иванов [16].

Оцей так би мовити план «примирення України і Росії» складався із чотирьох блоків: гуманітарного, політичного, економічного і з питань безпеки. Всього в документі було перераховано 12 пунктів. За цими численними пунктами проглядався головний посил плану – зняття санкцій з Росії, і відновлення відносин між ЄС і РФ ще до виконання Мінських угод і деокупації Криму.

З боку України й наших західних союзників цей план був названий неприйнятним з самого початку. Насамперед тому, що агресію Росії було неправдиво подано в тексті як нібито «конфлікт в Україні та навколо неї», що став просто наслідком «катастрофічного прорахунку». У документі тенденційно не допускалося згадування про напад Росії на Україну, хто є агресором, а хто – жертвою агресії, що автоматично знімало з Російської Федерації тавро палія війни. А тому, мовляв, для залагодження справи слід здійснити кроки «для припинення збройного конфлікту на Донбасі, поліпшення перспективи конструктивного українсько-російського діалогу в більш широкому плані, в тому числі по Криму, і для зміцнення Євроатлантичної безпеки».

Під час обговорення документу учасниками конференції

раз-по-раз впливали аргументи про нібито чисто внутрішньо український характер конфлікту, про необхідність діалогу із «главами» так званих Л/ДНР щодо досягнення домовленостей у Мінську або ж у форматі «нормандської четвірки». Тож надзвичайний і повноважний посол України Володимир Василенко прокоментував ситуацію таким чином: «Це був пробний камінь, щоб поглянути, чи проковтне його Україна й солідне експертне середовище. Ця заява – калька російської позиції стосовно України. Це спроба нав'язати громадській думці неіснуючу паралельну реальність замість того, що відбувається насправді» [12].

Таким чином, Росія в документі «12 кроків» виводиться із зони уваги. Натомість в установчому документі конференції акцент переноситься на підвищення очікувань від української влади: «Новий президент України додав свіжої енергії до зусиль, спрямованих на припинення шестирічного конфлікту між Києвом та сепаратистами на Сході України й Донбасі, що підтримуються Росією. І хоча примирення стало дещо більш реальним, ніж рік тому, але далеко не гарантованим. Плани щодо припинення вогню й розведення ще можуть провалитися, а бойові дії – посиляться» [9].

Як могла поставитись українська делегація до подібних інспірованих Кремлем проєктів? У заяві Міністерства закордонних справ України було зазначено, що оцей оприлюднений на Мюнхенській конференції план «12 кроків до миру на Донбасі», є лише витвором приватної ініціативи, а не офіційним документом порядку денного. Взагалі уся ситуація з появою цього документу виявилася досить тухлою, але, враховуючи, що у числі спонсорів «12 кроків» значилася Російська громадська рада з міжнародного співробітництва, все ставало на свої місця – кремлівського курсу було ретельно дотримано. Українські організації у формулюванні пропозицій участі не брали, хоча окремі українські експерти у приватному порядку до написання тексту все ж залучалися.

Характерною особливістю «12 кроків» стало те, що відверто антиукраїнські тези були приховані за декоративними, а часом і доречними пунктам щодо урегулюванню ситуації на

Донбасі. Йшлося про пошук зниклих безвісти, розмінування територій, створення в рамках «норманського формату» групи щодо діалогу у війсьній сфері, опрацювання плану реконструкції Донбасу за участю Росії, відновлення Спільного центру щодо контролю координації режиму припинення вогню тощо.

Однак за цими тактичними ініціативами містилися деякі пропозиції стратегічного значення: переведення перемовин щодо припинення вогню на Донбасі в рамки «норманського формату», а насамперед – відновлення співробітництва між ЄС і РФ з ряду питань, створення «дорожньої карти» з метою «зміни ситуації» з антиросійськими санкціями. Йшлося насамперед про таку собі часткову відміну антиросійських санкцій після якогось часткового виконання Мінських угод. Ось тут, як виявляється, й була собака зарита: наразі офіційна позиція Євросоюзу полягає в дотриманні принципу «санкції в обмін на повністю реалізований пакет Мінських угод». До того ж Захід завжди дотримувався лінії на відновлення українськими прикордонниками контролю над кордоном по усій території конфлікту аж до його повного і всеосяжного політичного урегулювання.

А над усе – основна ідея плану зводилась до необхідності досягти широкого співробітництва між Європою та Росією без відновлення Україною суверенітету над Кримом. Це ще раз засвідчує, що Кремль досить агресивно «атакує» Європу на дипломатичному рівні, що складає проблему для українського МЗС. Мало тішить те, що скандальний план «12 кроків» щодо примирення України і Росії після критики з боку офіційного Києва та міжнародних партнерів України досить-таки швидко був видалений із сайту Мюнхенської конференції. Адже згодом, якимсь дивним чином, його знову було поновлено. Більше того – згодом надійшло повідомлення, що «учасники Мюнхенської конференції з безпеки прийняли першу заяву по Україні, в котрій узгодили 12 кроків щодо посилення безпеки на її територіях, а також в євроатлантичному регіоні» [4].

Тож доводиться з прикрістю констатувати, що Росія нагло

скористалася нагодою для здійснення чергового гібридного контрнаступу, вкинувши до обговорення одіозний документ «12 кроків». І справа не в тім, що свої підписи під цим документом поставили майже п'ять десятків людей різного статусу й впливовості. Проблема полягає в тому, що замість реальних кроків щодо врегулювання вогнища війни на Європейському континенті на конференції було поставлено до обговорення план, в якому: не йдеться ні про виведення російських військ; де не покладається жодна відповідальність на агресора; а навпаки – уводиться низка положень, категорично неприйнятних для України.

На думку ряду оглядачів, над Україною нависла загроза стати розмінною монетою у політичному заграванні Європи з Росією.

Український спротив

Не дивно, що проект «Дванадцять кроків до більшої безпеки в Україні і Євроатлантичному регіоні» викликав різко негативну реакцію з української сторони. Було мобілізовано контингент прибічників України серед європейських та американських політиків, насамперед в Атлантичній Раді (Atlantic Council). Цей впливовий американський аналітичний центр був заснований у 1961 р. для обговорення актуальних міжнародних проблем та надання рекомендацій адміністрації Білого Дому. Зокрема в 2018 р. з боку експертів Ради уряду США було рекомендовано посилити санкції щодо Росії. Зате й реакція російської сторони не затрималася: у липні 2019 р. Генеральна прокуратура РФ визнала Атлантичну Раду «небажаною організацією».

Отож союзник України виявився компетентний і авторитетний. Оперативно того ж таки 14 лютого на сайті Атлантичної Ради з'явилася контр-заява, підписана 26 відомими політиками й експертами. Серед них: колишній заступник держсекретаря США і посол в НАТО Ніколас Бернс, колишній посол США в Росії Майкл Макфол, та ще декілька колишніх послів США в Україні – Джон Хербст, Стівен Пайфер, Ро-

ман Попадюк, Вільям Б. Тейлор, Мері Йованович. Підписанти цієї заяви зазначили, що ряд положень «12 кроків» можуть бути корисними при вирішенні проблеми на Донбасі, однак акцентували увагу на тому, що деякі з них є не чим іншим, як калькою «Кремлівських пропозицій».

Насамперед цих поважних людей обурило звернення до формулювань у стилі російської пропаганди на кшталт щодо «конфлікту в Україні» що нібито сам по собі призвів до «насилля». На думку авторів контр-заяви, у такий спосіб Москва (прикриваючись іменами підписантів) знімає з себе усяку відповідальність за скоєне: оскільки «це описання спотворює істині проблеми й робить знаходження рішення неможливим». Також ці авторитетні експерти наголошували, що без втручання Росії не було б жодного «конфлікту в Україні та навколо неї».

Особливу увагу серед пропонованих у доповіді «12 кроків» привертають деякі ініціативи щодо запровадження певних цілеспрямованих «політичних кроків». Йдеться про те, що нібито якісь соціальні зрушення між українцями і їхніми *сусідами* «впливають на політику історичної пам'яті й національну ідентичність і ставлять перед урядом складні питання, що стосуються громадянства й мовних прав – з реальним впливом на політику, економіку й безпеку» [16].

Отож, нібито дбаючи про безпеку на Європейському континенті, пункт 12 із пропонованих кроків, пропонує запустити в Україні новий суспільний діалог про національну ідентичність України за участю сусідніх країн – Росії, Польщі та Угорщини. Підступність цього плану змушує до цитування його положень в повному обсязі: *«Новий інклюзивний діалог по всій Україні є бажаним і може бути розпочатий якомога скоріше. Цей діалог має включати осіб, які формують громадську думку, провідних вчених й міжнародно визнаних експертів. Варто докласти зусиль щодо взаємодії України із своїми сусідами, особливо з Польщею, Угорщиною і Росією. Цей діалог повинен стосуватися теми історії й національної пам'яті, мови, ідентичності й досвіду меншин. Він має включати в себе терпимість й повагу до етнічних і релігійних меншин – як всередині країни, так і за рубежем – для*

підвищення залученості, інклюзивності й соціальної згуртованості» [16].

Абсурдність і провокаційна спрямованість подібної пропозиції просто вражає. РФ руками своїх прихильників знову підсовує для розгляду стару байку про те, що Україна, мовляв, не може самостійно й цивілізовано вирішувати свої проблеми, а надто – внутрішні питання міжетнічного характеру. Ситуація вже в котрий раз зображується так, що нібито ставлення України до російськомовного населення Донбасу й довело, мовляв, до стану громадянського протистояння.

Це та абсурдна теза, з якої Кремль не допускає жодного зрушення. Але, хочеться вірити, що й Україна усвідомлює питання національної ідентичності як виключну компетенцію власного державного суверенітету. Питання національної ідентичності не може бути предметом будь-якого узгодження на міжнародному рівні. А тим більше за умов російської агресії, коли досягнення консолідованої точки зору на наратив спільності історичної долі – стають першорядними в досягненні національної безпеки України.

Тим часом великодержавна російська душа прагне будь-що добитися права вето стосовно вирішення будь-яких європейських проблем, як це було Ялтинською конференцією 1945 р. Насамперед Росія добивається міжнародного визнання права виступати від імені 25 мільйонів етнічних росіян, що проживають поза межами РФ, незалежно від того, чи хочуть вони того самі. «Насамперед, – пише *Die Welt*, – мова йде про Україну, але ж апетит, як відомо, приходить під час їди. Простір, який Путін називає «русским миром», безмежно великий. Декілька років тому на засіданні «Валдайського клубу» у Сочі він заявив: «Новий порядок – або ніякого». Ці слова були спрямовані проти Америки, а саме проти Білого дому. Вірогідність того, що з цього виникне нова російська перевага над Європою, стає усе більшою й більшою в міру того, як Вашингтон втрачає свої позиції в світовій політиці» [20].

До останнього часу ми втішалися думкою про те, що світ дедалі рішучіше відкидає цю єзуїтську риторику московської

пропаганди, усвідомлює агресивну сутність Кремля. І для цього переконання як здавалось були підстави. Наприклад, авторитетний журнал *Foreign Affairs* у номері за грудень 2018 р. зазначав загрозу «наративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні», оскільки російська інформаційна інтервенція вносить в міжнародне інформаційне поле «певний ореол двозначності й розмиває статус України як жертви агресії». Журнал рекомендував: «Це має змінитися, якщо Київ хоче добитися тієї підтримки, яку він відчайдушно потребує...». Тож українському керівництву **«слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств»** [21].

Цей виклик у сфері ідеологічного протистояння, зазначали американські аналітики, потребує невідкладної відповіді: **«Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн... Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою і екзистенціальною загрозою для майбутнього Російської Федерації»** [21].

І в цій характеристиці, як мовиться, нічого додати чи відняти. Позиціонуючи себе правонаступницею Радянського Союзу та Російської імперії, кремлівська адміністрація як у своїх політичних заявах, так і в посиленнях на результати російських наукових центрів, намагається будь-що заперечити сам факт існування українців як окремого народу та піддає сумніву легітимність існування Української держави. То ж маємо утверджувати український наратив. Якщо не будемо робити цього ми, то тут уже Москва не втратить свого імперського шансу, та ще й залучить до своїх ідеологічних

диверсій певні реваншистські сили з боку сусідніх до України держав. І вже звісно не обійдеться без колабораціоністів-малоросів, яких, на жаль, ніколи не бракувало на українській землі.

Так, наприклад, рекламувати план досягнення «миру в Донбасі» відразу заповзявся проросійський інформаційний сайт «Страна». Політична спрямованість зазначених вище «12 кроків» розглядається на сайті відверто цинічно: «вони покликані полегшити співіснування Києва з «республіками» Донбасу за зразком Молдови й Придністров'я. Котрі так і не об'єдналися, але навчилися жити в мирі». По-суті, зазначається в сайті, «це м'яке заморожування конфлікту», що «може дати поштовх реалізації уже Мінських домовленостей – якщо не тепер, то декілька років по тому. А значить – і концептуальному вирішенню питання Донбасу».

Самовпевненість імперської сили брутально дише з кожного рядка апологетів «12 кроків»: «Що стосується нинішнього плану, то для РФ він в теорії є прийнятним. Тим більше, що там передбачено створення дорожньої карти, згідно якої з Росії почнуть поступово знімати санкції у міру деескалації на Донбасі. Єдине, що Москві доведеться, згідно цього плану, взяти участь у фінансуванні відновлення регіону, розореного війною, але це посильна плата за зняття санкцій» [11].

Отже, гроші пораховані, збитки з російського боку мають себе окупити. А що вже про Крим – то тут російська сторона взагалі уникає будь-яких розмов. Отже, на порядку дня – санкції, а вони (не виключено), судячи з в'ялої реакції Заходу, тишком-нишком поступово зніматимуться – а куди ж, мовляв, та Європа подінеться? Хіба не про це визнала міністр оборони Німеччини Аннегрет Крамп-Карренбауер на тій же Мюнхенській конференції: «Противники ідеї Заходу хочуть діяти і готові застосувати воєнну силу», – взяти хоча б проведення Росією «гібридних атак» і «порушення державного суверенітету в ході анексії Криму... І що ж робить Захід? Що робимо ми? Ми розповідаємо про наші слабкості. Коментуємо дії інших. І жаліємось». А тим часом ситуація вимагає «розвивати здатність і волю до дії» [10].

Україна не має іншого вибору як мобілізувати всі наявні матеріальні й інтелектуальні ресурси задля посилення руху громадянського опору імперським зазіханням Кремля. Маємо добре усвідомити, чого намагаються досягти ідеологи «русского мира», запускаючи в дію так званий «новий національний діалог щодо ідентичності», сформульований у пункті 12 задекларованих «кроків». Йдеться не про що інше як пустити по другому-третьому колу розгляд питань, які уже не раз були предметом загальнонаціональної дискусії і з яких українське суспільство уже досягло певного національного консенсусу. Найголовнішим із результатів консолідації української нації можна вважати опитування, проведені центром «Соціс», згідно яких 54% українців розглядають Росію як агресора, що загрожує існуванню України і від якого необхідно захищатися. Все інше – то вже похідне і, будемо сподіватися, перехідне [17].

Однак не слід заплющувати очі на те, що 35,4% опитуваних схиляються до думки, що загроза від Путіна і Росії для незалежності й територіальної цілісності України скоріше є надто перебільшеною, а ще 6,9% не відповіли чи відмовилися відповідати. Ось на цей прошарок населення й роблять ставку ідеологи «русского мира», які у своїх «12 кроках» мудрують ідеологічну пастку.

Не заступити за «червону лінію»

Впродовж усього періоду незалежності України кремлівські ідеологи намагаються змінити хід ідейно-політичних дискусій, спрямувати їх в русло підриву суверенітету і незалежності нашої держави. Не відрізняється в цьому й план «12 кроків» – по усьому писаному аж надто дається взнаки почерк відповідних методичних опрацювань із архівів російських підливних спецслужб. Насамперед – навішування негативних ярликів на дії політичних і урядових кіл України. У їхньому трактуванні оцей закликає до якогось невідкладного національного діалогу «з врахуванням прав національних меншин» України, та ще й із залученням країн-сусідів (голов-

ною серед яких трактується Росія) може, мовляв, «викликати протести націоналістів» у Києві. Політично нейтральний термін «націоналіст» щодо українців тут трактується в негативному контексті (і це при тому, що Путін сам себе в позитивному контексті проголосив головним націоналістом у Росії!).

Друга ідеологічна оборудка за лекалами спецслужб – штучний поділ українського політикуму на «партію війни» і «партію миру». Чи й варто сумніватися в тому, що «партія миру» у їхньому трактуванні орієнтується на Росію, а «партія війни» – на Європейський союз та НАТО. Тож апологети «12 кроків» застерігають своїх прихильників, що їхню програму, мовляв, зі старту торпедують прихильники «партії війни». І навпаки – «партія миру», мовляв, «відстоює можливість перегляду українізації, а також відмову від нав'язування націоналістичного трактування історії України. Без цього перегляду жодний національний діалог дійсно неможливий, оскільки нинішніх ціннісних настанов не поділяє мільйон українців».

По-третє, апологети «12 кроків» не утрималися і взялися повчати президента України та урядові органи уму-розуму «по-російськи»: «щоб виконати 12-й пункт владі доведеться відійти від політики ідеологічного диктату і перейти на поле національного компромісу. До чого у Зеленського поки що не виявляють жодного інтересу... Крім того, проти «12 кроків» висловився МЗС України» [11].

Тоді постає реальна проблема: де ж проходить ота сама «червона межа» на полі національного компромісу? Тут знову хотілось би послатися на авторитетне судження Голди Меїр: «Ми хочемо жити. Наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає не надто багато простору для компромісу» [2]. Українці, поклавши на олтар перемоги у Другій світовій війні 7 мільйонів життів, самі дійшли до усвідомлення подібної екзистенціальної істини. У поезії Павла Тичини вона набула такої форми: «Щоб жить – ні в кого права не питаюсь. // Щоб жить – я всі кайдани розірву. // Я стверджуюсь, я утверджуюсь, // бо я живу».

Разом з тим слід зважати й на обставини. А вони розвиваються для України не завжди однозначно позитивно. Як це не

прикро, але в світовому інформаційному просторі увага до проблеми України як конфлікту європейського рівня дещо спадає. Все більше оглядачів посиляються на «втому» Європи від затяжної кризи навколо України й відсутність «проривних рішень». Наразі Європа намагається не згадувати про гарантії територіальної цілісності України, зафіксовані Будапештським меморандумом 1994 року.

Тож не дивно, що цього року українська делегація залишилася розчарованою як недостатньою увагою Європи до проблем Донбасу й Криму, так і зниженням інтересу до ситуації в Україні в цілому. Це не могло бути непоміченим з боку оглядачів Мюнхенської конференції: «Президент Зеленський зазначив, що він засмучений тим, що в традиційно оприлюдненій перед початком конференції щорічній доповіді щодо основних викликів безпеці Україна була згадана «всього» вісім разів. Для порівняння у минулому році Україна згадувалася в цьому документі тридцять п'ять разів, у 2018 році – дванадцять. Незадоволеними залишилися українські політики і експерти й тим, що конфлікт на Донбасі автори доповіді помістили на останнє місце у рейтингу найбільш значимих конфліктів поточного року. Володимир Зеленський зазначив, що «всі рано стали заспокоюватися». В цьому приховується небезпечна, з його точки зору, тенденція, оскільки такі серйозні проблеми «не мають втрачати свою актуальність, поки не будуть вирішені повністю». Зеленський також наголосив, що мова має йти не про «війну в Україні», а про «війну в Європі», і що Україна має відновити свою територіальну цілісність, повернувши до свого складу не лише Донбас, але й Крим» [13].

Разом з тим оглядачі зазначають, що без належної бурхливої реакції української делегації на появу плану «12 кроків» до цієї антиукраїнської акції не було б жодним чином прикуто такої пильної уваги. Досить звернути увагу на різке зауваження президента України Володимира Зеленського під час інтерв'ю на Мюнхенській конференції: «Я завжди ображався, коли про Україну починають говорити, вирішувати питання, десь у нас за спиною. Це я про те, що ви питали, як я ставлюсь

до нового плану в Мюнхені, як урегулювати війну в Україні. А нас запитали? Це у нас війна, хочу нагадати. Насамперед, пріоритет – це наша незалежність» [8].

Тому й реакція прихильників України із Атлантичної Ради теж стала передбачуваною – вони виявили крайню заінтересованість з тим, щоб «12 кроків» не були сприйняті як поворот до «умиротворення» Росії. Не останню роль відіграла й позиція Польщі, уряд якої останнім часом все виразніше демонструє як непримириму позицію стосовно керівництва Росії, так і критичне ставлення до в'ялої позиції своїх європейських партнерів. Зокрема міністр закордонних справ Польщі Яцек Чепутович заявив на брифінгу під час Мюнхенської конференції: «Ми вважаємо, що санкції слід зберегти. Ми вважаємо, що Росія являє собою дуже серйозну загрозу, що вона серйозний гравець, що діє на шкоду інтересам Заходу, на шкоду демократії. Тому Європа і Євросоюз мають об'єднатися тут з іншими країнами, насамперед із США». Так само президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайер наголосив, що новий підхід Європи до Росії не повинен формуватися без участі і тим більше за рахунок країн Центральної й Східної Європи [13].

Отже, попри всі хитрощі прибічників «компромісу» з Росією, для критично мислячих оглядачів «Мюнхена 2020» не стало секретом, що план «12 кроків» був шитий білими нитками й мав відверто антиукраїнську спрямованість. Так, Роджер Бойз із лондонської The Times із прикрістю констатував: «Конференція також була використана для «запуску пробної кулі» з тим, щоб прозондувати ґрунт щодо шляхів пом'якшення конфлікту на сході України, включаючи зв'язки з Росією у війсьній сфері, опрацювання дорожньої карти щодо зняття західних санкцій стосовно Москви й запрошення Росії приєднатися до публічної дискусії про історичну ідентичність України. Цей документ був сприйнятий за образ президентом України Зеленським, котрий справедливо вважав, що акцент має бути зроблений на припиненні спроб Росії розколоти його країну. Зеленський зрозумів це правильно: Україна приходить до тьми й відновлюється» [24].

Не обійшли аналітики увагою і той факт, що низка пропозицій у зазначеному документі перекликається із розповсюджуваною Кремлем дезінформацією. Що найважливіше, в цьому документі описується процес вирішення проблеми на умовах, які вигідні Кремлю. Наприклад, підписанти «12 кроків» вдалися до речення про якийсь нібито «конфлікт в Україні» і пов'язаний з ним сплеск «насилля», а це формулювання абсолютно «неадекватно висвітлює витoki цієї проблеми і, відповідно, заважає знайти належне її вирішення» [19].

З боку групи прихильних до України аналітиків було особливо акцентовано увагу на те, що рекомендація під номером 12, у якій міститься заклик до «нового національного діалогу з проблем ідентичності», є не чим іншим як завуальованою спробою втручання у внутрішні справи України. Ця діяльність відбувалася в руслі розповсюджуваного Росією мему про нібито якийсь «розкол» в Україні, котрий і призвів до «громадянської війни» на Донбасі. Але насправді, як показує життя, історичні розбіжності в Україні значною мірою нівелювалися за майже 30 років незалежності, а особливо впродовж останніх шести років з моменту анексії Криму Росією. Зокрема американські аналітики нагадують про те, що серед воїнів, які борються із сепаратистами на Донбасі, багато російськомовних українців, а агресія Путіна проти України лише посилила відчуття спільності історичної долі українського народу.

Було б безглуздо, зазначали аналітики Атлантичної Ради на Мюнхенській конференції, ігнорувати цілий ряд факторів: «Заклик дати Росії можливість взяти участь у національному діалозі в Україні, що міститься в кроці під номером 12, просто вражає своєю неповагою до тієї країни, на територію котрої Росія вторглася. Польща була другом України, а Угорщина – ні, однак Україні взагалі не слід обговорювати свою ідентичність з ким би то ні було. Її можна попросити дотримуватися міжнародних стандартів і стандартів Організації з безпеки і співробітництва в Європі стосовно захисту прав людини – і на це вона вже погодилася, – однак до неї неможливо відноситися як до неповноцінної країни, якою її зобра-

жають в рекомендаціях під номером 12. Яким інтересам Заходу це може служити?» [19].

Так само викликав подив аналітиків крок під номером 10, що закликає до «нового діалогу між країнами Євроатлантичного регіону щодо розбудови системи взаємної безпеки». Аналітики вповні справедливо зазначають, що нині уже є в наявності цілий ряд угод, підписаних Москвою і спрямованих на забезпечення миру, безпеки й стабільності в Європі та за її межами: Гельсінський заключний акт (1975) і Паризька хартія (1990). Біда лише в тому, що Москва неодноразово порушувала ці угоди, котрі були покликані гарантувати суверенітет і територіальну цілісність країн-підписантів. Все це ставить під знак запитання будь-які нові ініціативи як такі, що лише відволікатимуть увагу світової громадськості від агресивної політики Росії.

XXI століття – право сильного

А що ця політика й надалі залишається по своїй суті агресивною і загарбницькою – у незаангажованому експертному середовищі не викликає жодного сумніву. Взяти б, наприклад, такого авторитетного в світі американського дипломата як Курт Волкер. З одного боку, впродовж 2017- 2019 рр. він працював спеціальним представником США з переговорів по Україні. З другого, він практично став неофіційним зв'язковим між тодішньою українською владою і Кремлем. І в цій непростій ситуації він залишався тверезомислячим аналітиком і чи не найжорсткішим критиком Росії серед західних дипломатів. Він щоразу наголошував, що достоту Росія є відповідальною за загибель людей на Донбасі, за виконання нею (скоріше – невиконання!) Мінських угод тощо.

Так і після «українського ланчу», організованого на теренах Мюнхенської конференції з безпеки, він знову підтвердив свою точку зору, що на Донбасі триває «гаряча війна» між Росією і Україною: «Коли українські солдати гинуть кожного тижня, захищаючи свою країну на її території – у цього не може бути ніякої іншої назви. Це війна... Війна в Україні за-

лишається свідомим спланованим дійством Росії, мета якої – чинити тиск на український уряд. І усе це дійсно називається «війною». Її чинить Росія проти України» [14].

Що може вдіяти Україна за цих обставин? Чи залишається в силі уже розглядуване нами судження Foreign Affairs про акцентування уваги України до національної ідентичності, спільності історичної долі усіх українців, осмисленні ними українського нарративу історичного минулого, сьогодення й майбутнього? Які перспективи звільнення українських земель проглядаються з огляду на геополітичне становище у світі?

Ситуація, з погляду Курта Волкера, залишається й досі неоднозначною, однак і не фатально прогашною для України. Фактом залишається те, що путінська Росія окупувала частину Донбасу й Крим, застосовуючи воєнну силу. Однак, хто б що не заявляв, але реальні суб'єкти сучасних міжнародних відносин навіть не розглядають можливості того, що Україна може повернути ці території також шляхом застосування воєнної сили. На сьогоднішній день цього досягти неможливо. Таким чином, залишається один варіант: створювати умови для того, щоб Путін сам дійшов висновку про неминучість і невідкладність припинення агресії і виведення військ з території України. Саме на цьому й наголошував президент України Володимир Зеленський у своєму мюнхенському інтерв'ю: «Ми дійсно зможемо досягти припинення вогню й повернення наших територій. Скільки нам знадобиться часу, я не знаю. Цього хоче Європа – потрібно, щоб цього хотіла Росія. Росія повинна захотіти віддати нам нашу землю» [8].

З огляду на зазначене лінія поведінки союзників України мала б полягати у тому, щоб надавати Україні допомогу, посилювати її здатність чинити опір російській агресії, допомагати Україні ставати все сильнішою й демонструвати Росії, що окупація українських територій їй лише шкодить. Звичайно, слід мати на увазі й те, що у Росії є стратегічна ціль, котрої вона ніяк не може досягнути – вона потребує, щоб у Києві з'явилася догідлива, прислужницька щодо Москви влада. Поки що все вказує на те, що така ціль недосяжна.

А те, що президент України Володимир Зеленський в ході міжнародних переговорів уникає називати Росію агресором, на думку Курта Волкера, означає розумну і доцільну політичну лінію. Її смисл – показати світові, що Україна прагне вирішити конфлікт політико-дипломатичним шляхом: «Я вважаю, що це розумна тактика, тому що вона створює запобіжник від звинувачень на адресу України. Ви ж прекрасно знаєте, що є тенденція, особливо у деяких західноєвропейських столицях, звинувачувати Україну, а не Росію... Звичайно, важливо, щоб у цієї тактики була межа і вона не приводила до ваших поступок на адресу Росії. Готовність до діалогу не повинна призвести до думки про те, що проблема – в Україні. Слід мати чітке уявлення про те, що має робити Росія для виконання Мінських домовленостей. І у мене є враження, що Київ це розуміє» [14].

Звісно, було б необачно тішити себе думкою, що Україна самотійно здатна докорінно змінити ситуацію. Факт залишається фактом, що внаслідок процедури імпічменту американці у значній мірі самоусунулися від процесу урегулювання російсько-українських відносин. До того ж дії Німеччини і Франції, як це стало видно із норманського формату, добавили Росії простору для маневру. А у підсумку, зазначає Курт Волкер, складається така ситуація: «Я не думаю, що Росія, а насамперед Путін, схильні нині до того, щоб досягти якої-небудь домовленості щодо Донбасу. Найбільш вірогідний сценарій – що окупація Донбасу триватиме, Путін продовжуватиме говорити, що «їх там немає», і створювати постійні проблеми й тиск на Київ» [14].

Що ж стосується Криму, то тут ближчим часом взагалі не проглядається якогось прогресу і, судячи з усього, до того часу, допоки Путін зберігатиме владу в Росії, важко вбачати будь-який шанс на деокупацію півострова. А це значить, що маємо бути готовими до тривалої боротьби, постійно тримати проблему в міжнародному інформаційному просторі, акцентувати увагу та тому, що в анексованому Криму порушуються права людини, а відтак санкції мають тривати й посилюватися. Саме тому нині Україні важливо установити

чітке позиціювання у конфлікті з РФ, зберігати тиск але й не допускати до нової агресії. А насамперед – трансформувати Україну у сучасну демократичну державу. Ми стали сильнішими. У нас відбулися демократичні вибори, мирна зміна влади. Економіка зростає, інфляція і кредитні проценти падають. Українська армія стала набагато сильнішою, ніж шість років тому. Ми отримали летальну зброю із США, домоглися широкої міжнародної підтримки.

І найголовніше – український народ на сьогоднішній день демонструє досить сильну і чітку національну ідентичність, а також прагнення стати частиною Європи. Ці зміни – фундаментальні, і вони подають надії на краще майбутнє. Україна не випрошує своє майбутнє – вона його вибудовує й відстоює: «І не дивлячись на Будапештський меморандум, – зазначає Володимир Зеленський, – на цивілізований світ, ми все розуміємо, що сильна армія, ядерна зброя, НАТО, є захистом незалежності, територіальної цілісності тої чи іншої країни. Ніякі документи, меморандуми, підписанти, не захищають – це ми вам говоримо, як українці, на своєму прикладі. Не захищають. Тому я особисто не вірю в будь-які папери. І усім країнам моя пропозиція із власного досвіду: неможна вірити в будь-які документи – ніхто нічого не гарантує, на жаль. Хоча, ми дуже багато говоримо про міжнародне право: 21 століття – право сильного» [8].

А той факт, що план «12 кроків» був підписаний Вольфгангом Ішінґером та рядом інших шанованих у світі людей є лише ще одним свідченням того, що значній частині учасників Мюнхенської конференції бракувало істинного розуміння того, який документ вони підписали. Внаслідок нерозуміння української проблематики вони, очевидно, не усвідомлювали того, що саме Росія не виконує Мінські домовленості, що на Донбасі перебувають регулярні російські війська, що ці війська звідти не виводять, що Росія не виводить також важке озброєння, не дотримується перемир'я, не ліквідує незаконні збройні формування. А у підсумку, зазначає Курт Волкер, «і хоча нічого з цього не зроблено, вони беруть на себе сміливість стверджувати, що зовнішні гравці,

включаючи Росію, мають право голосу стосовно майбутнього політичного устрою України? Але ж це зовсім неприйнятно! Цей план викликав дуже скору й жорстку критику з боку великої кількості людей – тих, хто розбирається в українській проблематиці. Я думаю, що цей документ помер під час Мюнхенської конференції. Я дуже щодо цього сподіваюся» [14].

Тут доречно нагадати про каламбур Марка Твена про те, що «чутки про мою смерть дещо перебільшені». Було б наївно з нашого боку сподіватися, що Росія спиниться у своїх трактуваннях України як «задвірку» Російської імперії. Саме тому маємо постійно тримати проблему національної ідентичності та історичного наративу спільності нашої долі в центрі уваги як запоруку зміцнення суверенітету нашої країни. І виходить з того, що світ «стомився» не від України, а насамперед від велетенської маси проблем, що були викликані кризою політики глобалізму. Наприклад, Америка нині повністю зосереджена на протистоянні з Китаєм. Євросоюз із свого боку, теж стомився від проблеми біженців та наростання дезінтеграційних тенденцій. Тут хочеш того, чи ні, але все настирливіше постає питання про переосмислення стратегії і тактики XXI століття. Час від часу пригадуються слова канцлера Німеччини Гельмута Коля, який у 2014 р. сказав, що так звана Східна політика ЄС, «м'яко кажучи, не була ідеальною, в тому числі й стосовно України».

Однак тут є своя пастка – вигородити й виправдати агресивний курс Росії. В нашому конкретному випадку небезпека від зазначеного Гельмutom Колям «переосмислення» чатує у тому пункті, що під час здійснення Східної політики Євросоюзу у свій час нібито «не вистачило такту у стосунках з Росією; європейські політики і дипломати не врахували хворобливості цієї теми для неї».

Отож, як на нашу думку, щоб виправити становище експертами й було нині запропоновано план «12 кроків» як спробу пошуку нових рамкових умов для відновлення діалогу ЄС із Росією. І саме заради цього й стали нині здійснюватися спроби «примирення» України з Росією, що й знайшло свій вияв у винесенні проблеми Криму «за дужки» під час

останньої зустрічі в «норманському форматі». Відтак зустріч відбулася, але принципово становище не змінилося. На думку оглядачів, «це не більше, ніж разовий тактичний виверт в інтересах справи. Поки що до реального переговорного прориву він не привів. Мінські домовленості не працюють, ситуація на Донбасі зайшла в тупик, добитися зупинення вогню сторонам не вдається, оскільки у всіх активних учасників надто різноспрямовані інтереси» [13].

І тут Європі доводиться вишукувати якесь виправдання і для себе, і для ситуації, яку вони штучно створили навколо проблеми України, але не досягли при тому бажаного успіху. Щоправда, слід визнати, що до самої Росії ставлення у європейців все-таки залишається суперечливим. Як слушно зазначає директор Московського Центру Карнегі Дмитро Тренін, автори головної доповіді Мюнхенської конференції щодо кризи ідентичності та втрати Заходом свого впливу на світову політику зіткнулися із непростою ситуацією. Щодо Росії, то вони вдалися «до спроби зліпити – майже по Некрасову – образ країни, одночасно і могутньої і безсилої: з одного боку, «путьомкінської», а з другого – глобально-гегемоністської. Керівництво НАТО оживило формулу Армеля [П'єр Армель – міністр закордонних справ Бельгії у 1966-1973 рр. – В.Т.] піввікової давнини: стримування і діалог, але діалог із НАТО, за виключенням питань упередження чи купірування інцидентів, за нинішніх умов є безпредметним. Мінські домовленості є нездійсненні: Київ не піде на особливий статус Донбасу, а примусити його Європа не зможе, а Америка не буде. Нормандська четвірка може збиратися, але максимально можливе на цьому треку – заморожування конфлікту по придністровській моделі» [6].

Ось такі прогнозуються тенденції, у межах котрих Україні доведеться залагоджувати своє життя. Саме на цьому наголошував, як ми зазначали вище, Михайло Драгоманов. А сьогодні наш шлях до західної цивілізації виявився тернистим, та й іншого, судячи з усього, нам не дано. А поки що маємо виходити з того, що «світу без Заходу», щоб хто не пророчив, не буде. Навіть коли США більше не буде світовим гегемоном,

ця країна тим не менше надовго залишиться могутньою світовою потугою. Та й нині вона не стільки відступає, скільки вдається до перегруповування сил задля успішної конкуренції з Китаєм. Європа, хоч вона й не здатна нині відігравати самостійної ролі, однак змушена простувати за старшим союзником навіть туди, куди їй самій і не хочеться. Отож нинішній роман Європи з Росією теж навряд чи дійде логічного кінця: на євроатлантичному напрямі Кремлю мало що світить. Хіба що керівництво Росії вдасться до використання свого головного резерву – запустить модель внутрішнього розвитку як частини процесу політичного транзиту. Разом з тим – «умом Россию не понять».

Подібні судження Дмитра Треніна не поодинокі. Вони перегукується з тезою широко знаного нині Ніла Фергюсона про те, що: «скоро всі країни опиняться перед вибором: до якої «ієрархічної» влади примкнути – китайської чи американської?». Вісь протистояння залишається та сама що й за часів СРСР: тоталітаризм чи демократія? В цьому сенсі фраза «холодна війна», як це не парадоксально звучить, може бути методом уникнути гарячої: «при холодній війні сторони ставляться одна до одної з величезною підозрілістю, а тому вірогідність зіткнення є малою» [1].

За цих умов подальша доля України залежатиме від безлічі різноманітних факторів, найголовнішим із яких нині проголошується досягнення миру. А поки що маємо мобілізувати свій потенціал, утверджувати наратив спільності історичної долі й виходити з того, що «кожній справі – свій час, і своя пора: час війни, і час миру».

Література:

1. Асахи: Америке нужен враг и вторая холодная война. URL: inosmi.info/asakhi-amerike-nuzhen-vrag-i-vtoraya-kholodnaya-voyna.html
2. Афоризмы и цитаты Голды Меир. URL: <https://citaty.su/aforizmy-i-citaty-goldy-meir>

3. Балибар Є., Валлерстайн И. Раса, нация, класс: двусмысленные идентичности. Москва: Логос-альтернатива, 2003. С.112.

4. В Мюнхене создали план завершения войны в Украине. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/4193847-v-muinkhene-sozdaly-plan-zaversheniya-voyny-v-ukraine>

5. Глава Мюнхенской конференции: «Кто будет у руля вместо США?» – главный вопрос XXI века. URL: <http://inosmi.info/glava-myunkhenskoj-konferentsii-cto-budet-u-rulya-vmesto-ssha--glavnyy-vopros-xxi-veka.html>

6. Дмитрий Тренин: что ждет Россию и Запад после конференции в Баварии (СМС). URL: inosmi.info/dmitriy-trenin-cto-zhdet-rossiu-i-zapad-posle-konferentsii-v-bavarii-cmc.html

7. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Вибране. Київ, 1970. Т.1. URL: <http://litopes.org.ua/drag/drag19.htm>

8. Зеленский в Мюнхене – Спасибо Европе за помощь, но она защищает в первую очередь себя, а не Украину – 112 Украина. URL: <https://112.ua/interview/kogda-byl-akterom-hotel-popularnosti-v-ssha-teper-ya-ochen-populyaren-v-ssha-intervyu-zelenskogo-v-myunkhene-5258...>

9. Кореспондент: на форумі в Мюнхені забули об Україні. URL: inosmi.info/correspondent-na-forume-v-myunkhene-zabyli-ob-ukraine.html

10. Министр обороны ФРГ: Москва проводит «гибридные атаки», а Запад только жалуется. URL: inosmi.info/ministr-frg-moskva-provodit-gibridnye-ataki-a-zapad-tolko-zhaluetsya.html

11. Мюнхен – 2020. Украине – языковое равноправие, России – снятие санкций (Страна). URL: inosmi.info/myunkhen-2020-ukraine-yazykovoe-ravnopravie-rossii-snyatie-sanktsiy-strana.html

12. Обзоратель: 12 шагов Европы и России против Украины. URL: inosmi.info/obozrevatel-12-shagov-evropy-i-rossii-protiv-ukrainy.html

13. Россия – Украина: почему компромисса в Мюнхене не получилось. URL: inosmi.info/rossiya-ukraina-pochemu-kompromissa-v-myunkhene-ne-poluchilos.html

14. УП: Путин не отдаст ни Крым, ни Донбасс. URL: inosmi.info/ep-putin-ne-otdast-ni-krym-ni-donbass.html

15. Энтони Гидденс: «Мы страдаем от «космополитической перегрузки, и перед нами стоит серьезная задача – создать ответственный капитализм». URL: <http://gefter.ru/archive/23882>

16. «12 шагов» для урегулирования войны на Донбассе. Полный текст плана, представленного на Мюнхенской конференции по безопасности. URL: <https://gordonua.com/nevs/politics/12-shagov-dlja-uregulirovanija-voyny-na-dondasse-polnyj-text-plana-predstavlennogo-na-mjunhenskoj-konfer...>

17. 24 канал: большинство украинцев считают Россию агрессором URL: inosmi.info/24-kanal-olshinstvo-ukraintsev-schitayut-rossiyu-agressorom.html

18. Asharg al-Awast: тень Путина на Мюнхенской конференции. URL: inosmi.info/asharg-al-avast-ten-putina-na-myunkhenskoj-konferentsii.html

19. Atlantic Council: «Не давать силы кремлевским ястребам». URL: inosmi.info/atlantic-council-ne-davat-sily-kremlevskim-yastrebam.html

20. Die Welt: завладеет ли Россия Европой. URL: <http://inosmi.info/die-welt-zavladeet-li-rossiya-evropoy.html>

21. Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>

22. FT: присоединение Крыма – первая ласточка новой эпохи? URL: inosmi.info/ft-prisoedinenie-kryma--Pervaya-lastochka-novoy-epokhi.html

23. Halo noviny: Запад – Россия. Новый виток конфронтации? URL: inosmi.info/hal-noviny-zapad---rossiya-novyy-vitok-konfrontatsii.html

24. Times: геополитическое преимущество смещается в сторону России. URL: inosmi.info/times-geopoliticheskoe-preimuschestvo-smeschaetsya-v-storonu-rossii.html

РОЗДІЛ IV.

ДУХОВНИЙ СПРОТИВ

Глава 4.1.

Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу.

(ACADEMIA. TERRA HISTORIAE.

Студії на пошану Валерія Смолія:

У 2-х кн. Кн. 1: Простори історії. К., 2020. С. 21-37)

*«Кожен з нас має лише одне істинне
покликання – віднайти шлях до самого себе»*

Герман Гессе

Агресія Росії проти України, що триває вже понад п'ять років, поставила проблему цивілізаційної самоідентичності України в ряд екзистенційних, пріоритетних і невідкладних. Протиставлення «Ми – Вони» в національній самосвідомості завжди присутнє, і тут немає нічого принципово нового. Однак у «час миру» воно набуває гуманістичного наповнення, а в «час війни» неминуче стає демонстративно воєнничим за змістом і формою.

Така логіка суспільного процесу, і хто її ігнорує – той програє. Доводиться визнати, що наші безмежні толерантність та політкоректність не раз в історії України оберталися втратами. Значною мірою це повторилося й у новітній добі втраченою територією Криму. А до цього ми втратили довіру з боку критичної частки населення Криму: не зуміли своєчасно і належним чином ані протистояти інформаційній інтервенції Росії, ані запропонувати позитивну, привабливу і доступну для розуміння широких народних мас цивілізаційну альтернативу модернізації суспільного життя як у Криму, так і в Україні в цілому.

А звідси і результат: сон розуму породжує чудовиськ. І приклад цього – агресія Росії проти України. Ця нова для нас ситуація потребує наукового переосмислення домінуючих тенденцій у світі й переоцінки наявних внутрішніх резервів задля розв'язання нагальних проблем. Україні насамперед потрібні невідкладні радикальні реформи, що забезпечили б потенціал виживання та перемоги. Причини відсталості України вже давно всім відомі: це викривлена система української економіки, де лівова частка фінансів сконцентрована в руках великого бізнесу. І це при тому, що практика ХХ ст. довела: лише середній клас спроможний забезпечити основу економічного розвитку держав світу. Відсутність у державі рівного доступу громадян до природних і політичних ресурсів для задоволення своїх потреб та інтересів призводить лише до соціального розколу, погіршення умов функціонування науки і освіти, деградації системи охорони здоров'я тощо.

Тобто, на практиці маємо країну без середнього класу і державу, що обслуговує переважним чином інтереси олігархів. В такій державі є лише дві базові соціальні категорії: багатії та наймити. Між ними – соціальне провалля, ледь притрушене чиновним людом.

Подолання розколу: на перевалі

«Що ми за народ такий?» – це запитання століттями ставлять собі українці і не знаходять чіткої відповіді. І революція 1991 р., і Помаранчева революція 2004 р., і Революція гідності 2013–2014 рр. так і не забезпечили реалізації того ідеалу соціальної справедливості – «Україна без пана і наймита» – втілення в життя проекту соціально відповідальної держави, про який мріяли і мріють мільйони українців. А втім, потенційна історичність будь-якої нації виявляє себе лише тоді, коли спільнота досягає належного рівня національного самосвідомлення і втілення цього національного ідеалу на шляху реалізації системи цінностей ліберальної цивілізації. Бо ж в ліберальній цивілізації існування нації спирається на сві-

дому волю її представників, бо ж нація – це, насамперед, колектив людей, які хочуть бути державою, і щоденно відчувають, що стають нею. Саме тому в деяких мовах слово «нація» вживають як синонім слова «державна».

Як далі жити за таких умов? Насамперед, слід не драматизувати ситуацію, а мислити глобально та діяти локально. Треба усвідомити, що глибокий соціальний розкол в Україні, як, власне, і в усьому світі, – це вияв глобального процесу переходу людства від традиційної (селянсько-общинної) до ліберальної (переважно міської, індустріальної) цивілізації. Ця реальність сьогодення знаходить свій вияв у двох субкультурах та способах мислення. Так, у центрі уваги селянина – традиції своєї території, система обрядів і споконвічне розуміння системи цінностей: правди і кривди, добра і зла, порядності й свавілля. Селянин тяжіє до циклічного відтворення життя: «я живу так, як заповідали мої діди-прадіди». Але це психологія позавчорашнього дня. Нині до суспільно-політичного життя України вже увійшло перше покоління не з циклічним, а здебільшого лінеарним сприйняттям еволюційних суспільних процесів. Воно вже народилося у незалежній державі, то ж над ним не тяжіють комплекси «молодшого брата». На черзі – друге покоління, а там і третє, яке й завершить процес становлення сучасної України.

Однак на сьогодні процес лише розпочався. Те, що переважна більшість населення України мешкає нині в містах чи поселеннях міського типу, поки що принципово нічого не змінює. Отримавши за часів М. Хрущова паспорти, селянський люд заповнив і заповнив місто. Відбулося «оселянення» міст першим поколінням мігрантів із села, а друге – народжене в містах (маргінальне) покоління, втративши звичну сільську соціонормативну культуру, ще не піднялося до рівня опанування кращих набутків світової індустріальної (ліберальної) цивілізації, не усвідомило перспективи прогресу, поступу (лінеарності) історичного процесу.

Саме на цей факт розколу українського суспільства ще в 1990 р. звертав увагу академік Омелян Пріцак: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) ча-

стина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо до діла, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна та лінійна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої “народної маси” (із циклічним думанням) до свідомої структурної суспільності (з лінійним думанням)». Інакше кажучи, утруднюють перехід від антропології до історії, тобто від стихійного відтворення життя, згідно з традиційними стереотипами, до самоусвідомлення себе як суб’єкта історії, господаря власної долі [1] .

Але що кивати на народ? Біда в тому, що самі владні структури, борсаючись у пошуках «золотого ключика» до дверей у царство ліберальної цивілізації, впродовж чверті століття незалежності ніяк не спромоглися усвідомити специфіку української історії. Вони нездатні досягнути своєрідності менталітету українського народу, оригінальності його культури – цього своєрідного генетичного коду суспільства, який невідворотно й органічно відторгатиме будь-які нововведення, що суперечать його естwu. Згадати хоча б характеристику української вдачі Миколою Костомаровим: «Заможні сім’ї вивисшуються над масою й шукають над нею переваг, і за те маса їх ненавидить; але у маси немає розуміння, щоб позбавити людину самодіяльності, немає начал поглинання особистості общинністю» [2] .

Можновладці повинні усвідомити, що існуючий нині в Україні соціальний розкол – це особливий патологічний стан перехідного суспільства, який характеризується гострим протиріччям між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою, з одного боку, й домінуючими нині в світі ліберальними соціальними відносинами – з іншого. Нині ми перебуваємо на перехідному етапі розвитку суспільства, що характеризується розпадом традиційної спільноти, появою в ній двох соціальних категорій із протилежними уявленнями про спосіб життя, конкуренцією двох рівнів потреб, двох рівнів сприйняття суспільних відносин і їхньої оцінки, зрештою – розколом культурної основи відтворю-

вальної діяльності людей. Якщо існування двох суспільних феноменів – Євромайдану й Антимайдану – так і не переконало декого в наявності цієї фундаментальної проблеми, то це лише свідчення того, що розкол аж надто глибоко проник в суспільну свідомість. Зарадити цьому становищу практично нікому, крім зубожілої інтелігенції, зокрема, вчених-суспільствознавців.

А ще два десятиліття тому ми попереджали: «в суспільстві формуються дві конкуруючі субкультури (традиційна і ліберальна), які зумовлюють його дискомфортний стан, що таїть у собі потенційну можливість спроб нанести одна одній останній, завершальний удар, принаймні вчинити погром правлячої чи духовної еліти одної із сторін. Розкол, як ми переконуємось на власному досвіді, проникає в кожную суспільну клітину, відриває виробництво від споживання, робітника від робочого місця, де він може дати максимальну віддачу, науку від освіти, галузі і відомства один від одного. Суспільство характеризується загальною соціальною неврівноваженістю, розривом внутрішньосуспільних комунікацій, напруженістю відносин між широкими верствами народу і державою, між духовною елітою і масами, нескінченними конфліктами всередині політичної еліти» [3] .

Тоді, ще у 1998 р., ми наголошували на тому, що політична еліта України проявляє нездатність усвідомити розкол як внутрішню проблему суспільства, тяжіє до розуміння причин розколу як підступів зловмисників і конкурентів, яких потрібно виявити й викрити, а ще краще – знешкодити. Але це шлях в нікуди: так створювалися масові міфи й ілюзії, що приховували суть і причини суспільного розколу. А тим часом слід було б усім нам усвідомити: подолання розколу – питання не одного року, не однієї ідейно-політичної кампанії, а копітка повсякденна робота з культивування суспільного консенсусу, громадської цілісності, згоди. Остання досягається завдяки формуванню конструктивної системи ланкопосередників між цілим і його частинами.

Здебільшого таким інтегратором виступає сам державний апарат. Проте в умовах поглиблення розколу і масового ак-

тивного спротиву заходам із консолідації суспільства до цього процесу слід було б долучити дві-три авангардні партії (з належною, а не сформованою «під вождя» ідеологією), могутню армію, потужні профспілки тощо. Тим часом в партійному будівництві ми пішли «попереду всієї планети»: наплодили сотні безхребетних партійок, на певному етапі фактично обеззброїли армію, а роль профспілок опустили «нижче плінтуса». Агресія Росії висвітлила ці проблеми, і тепер їм слід давати раду. Не виключено, що нинішній рівень дезорганізації, спричинений агресією, може відіграти навіть позитивну, животворну роль, мобілізуючи творчу потугу української нації. Проте не слід забувати, що перевищення «больового порогу» соціальної напруженості в Україні може викликати шок і депресію або ж спровокувати спустошливу відчайдушність, руйнівну для життя людини, суспільства, держави.

Подолання розколу потребує впровадження нових форм управління. Для цього слід відмовитися від сподівань на життєвський глузд «хлопського розуму», усвідомити необхідність фундаментального дослідження суспільних процесів, нарощувати потенціал глибинного і масового переосмислення власного історичного досвіду, що, в кінцевому підсумку, уможливить усвідомлення національної самобутності як відправної точки входження в світову ліберальну цивілізацію із власними національними обличчям, гідністю і самоповагою. Отож, куди несуть нас доленосні роки більш як чвертьстолітньої незалежності України? Чи здатні ми нарешті в сучасному глобалізованому світі досягнути власну цивілізаційну ідентичність: ким ми були? ким ми є? і ким ми прагнемо бути? На наш погляд, час і нам в Україні подивитися на світ ширше, де головний напрям пошуків має лежати в площині визначення Україною свого місця в сучасному глобалізованому світі в контексті модернізації. Ключем для продуктивних досліджень в Україні може бути положення М. Кастельса про суджений нам довгий шлях реконструкції суспільних інститутів зусиллями зростаючого на силі громадянського суспільства «від спільнот, створених на ідентичності проти-

ву, до висот ідентичностей нових проєктів, що зросли на цінностях цих спільнот» (тут і далі курсив наш. – В. Т.) [4].

Не вузькі елітні групи, а лише сформовані в громадянському суспільстві широкі культурницькі громади можуть забезпечити в Україні на належному рівні процес самоідентифікації як самопрезентації себе у світі. Але в якому світі? Що він несе в собі? Який його домінуючий тренд?

Досвід цивілізаційного вибору в національному самовизначенні

Боротьба народів за національне самовизначення у ХІХ–ХХ ст., зазвичай, відбувалася в три етапи: 1) розвиток національної культури, заснованої на національній мові, та її практичне використання в освіті, управлінні та економічному житті; 2) здобуття політичних прав і політичного самоуправління – спершу у формі автономії, а зрештою – і повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизувала б усю домінуючу етнічну групу та включала в себе її освічені еліти, прошарки чиновників і підприємців, вільних селян та організованих робітників. Послідовність вирішення цих завдань могла варіюватися, але, як зазначав знаний чеський дослідник Мирослав Грох, «траєкторія будь-якого національного руху вичерпувалася лише тоді, коли всі вони були виконані» [5].

Як засвідчують й інші науковці, рано чи пізно ці питання постають перед кожним народом у період національного самовизначення. Так, за словами англійського дослідника Хью Сетона-Вотсона, проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей із певної спільноти вважає себе нацією або ж вчиняє так, нібито ця нація існує». Відомий німецький соціолог Макс Вебер зазначає, що в цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, яке знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її». Французький філософ Етьєн Балібар навіть наголошує, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент предста-

вити себе в іпостасі «обраного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка не оминули і старі нації Європи, й нації Нового Світу [6] .

Так, починаючи з XIX ст., по усій Європі й частині територій Азії та Латинської Америки прокотилися три хвилі націоналістичних рухів. Однак скидається на те, що у XXI ст. насувається нова хвиля – четверта. Історичний імпульс першій хвилі дала Велика французька революція 1789 р. Під її впливом відбулося об'єднання Італії в 1860 р. й Німеччини у 1871 р. Перша світова війна призвела до розпаду Австро-Угорської, Російської та Османської імперій з утворенням ряду незалежних держав. Було проголошено незалежність Ірландії. А вже після Другої світової війни в результаті звільнення від колоніальної залежності з'явилися нові держави у Африці й Азії. Цей процес завершився наприкінці XX ст. падінням Берлінської стіни й розпадом СРСР на ряд незалежних держав (Україна, прибалтійські республіки, Молдова, Грузія, Казахстан та ін.). Згодом відбувся кривавий розпад Югославії, а далі сталося мирне розлучення Чехії й Словаччини (щось подібне відбулося у 1905 р. між Швецією та Норвегією).

На разі на наших очах XXI ст. знову розпочалося під знаком націоналістичних вимог з боку Шотландії, країни Басків, Каталонії та Курдистану. Не варто забувати етнічну латентну напруженість у відносинах між валлонами й фламандцями у Бельгії. І це при тому, що в столиці країни Брюсселі розмістилися керівні органи Євросоюзу, які намагаються погасити конфліктність між двома етнічними групами й зберегти єдину державу з двома офіційними мовами.

Як гармонізувати ці процеси? Ліберальна ідея, що поширилася після Другої світової війни та створення ООН, акцентувала на необхідності подальшої інтегрованості світу, в котрому політичні об'єднання, такі, як Євросоюз, будуть відігравати значно більшу роль, ніж окремі держави. Висловлювалися передбачення, що усе людство буде інтегровано у загальносвітові інститути з рівними правами. Однак, всупереч прогнозам, в міру удосконалення міжнародного законодавства й інтенсивного укладення договорів про торгівлю й

співробітництво між країнами, а також поряд з проривами в сфері засобів комунікації, фінансовою й економічною взаємодією й переміщенням мільйонів людей з одного місця в інше, одночасно все більш інтенсивніше поширювалося й прагнення до самобутності, засноване на вивченні історії, етнографії, культури й мови різноманітних суспільств, які стали виступати з вимогами самовизначення й створення незалежних держав. В окремих випадках це призводило до виникнення політичних рухів, що виступали під націоналістичними гаслами вимоги незалежності.

Чи ж може сама лише політична незалежність, не наповнена новим ліберальним цивілізаційним змістом й не втілена у соціально відповідальну державу, зарадити справі? Судячи з усього, – ні! Й проблема саме в цьому, а не просто у захисті культури, традицій і мов від загрози нівелювання в нинішньому глобалізованому світі. А тому назріла необхідність переосмислення нинішньої Україною першочерговості тих чи інших завдань перед викликом часу. Бо майже три десятиліття незалежності, впродовж яких нам так і не вдалося вийти хоча б на рівень ВВП 1990 р., дещо остудили наш романтичний запал щодо набуття нової якості на шляху форсованої євроінтеграції. І це, можливо, на краще, тому що націленість на порив до майбутнього має бути співмірною наявним ресурсам, у тому числі й інтелектуальним.

По-перше, маємо усвідомити, що старт до піднесення економіки України був узятий з дуже низького рівня, а для досягнення помітних результатів потрібен час. По-друге, економічне піднесення нині значною мірою вже залежить від ситуації з безпекою на Донбасі. По-третє, нинішній глобальний клімат в цілому несприятливий, в тому числі й для України. По-четверте, заради зниження дефіциту Україні доведеться вдаватися до фіскальних обмежень. І, нарешті, по-п'яте, слід виходити з того, що Україна надто залежна від зовнішніх партнерів [7] .

І фактор залежності від зовнішнього світу стає дедалі вагомішим і відчутнішим для кожного із нас. То ж маємо сприймати його як доконаний факт. Нині вже нікого не ди-

вує, що ми живемо у несправедливому, немилосердному й високо конкурентному світі. Про це відомий англійський дослідник – колишній радник Тоні Блера, а згодом директор Лондонської школи економіки Ентоні Гіденс писав ще на початку третього тисячоліття. Але те, що соціальна нерівність сягнула в сучасному глобалізованому світі воістину фантастичних масштабів, вразило в січні 2016 р. навіть бувалих аналітиків Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у Давосі. А й справді – 50 % загальносвітового багатства належить нині «елітному» 1 % найбагатших людей, ще майже 45 % – вузькому прошарку заможних людей, які становлять лише одну п'яту частину населення Землі. Решті ж усього людства – а це близько 80 % населення світу – належить приблизно тільки 5 % глобальних статків [8] .

Осмищення цієї ситуації викликає тривогу: якщо існуюча динаміка перетоку грошей від найбідніших верств населення до найбагатших триватиме й надалі, то рано чи пізно справа дійде до «фінансового Апокаліпсису», коли 1 % багатіїв перевершить у своїх статках 99 % громадян усіх держав світу. Тож немає нічого дивного, коли наука визнає, врешті-решт, нерівність – економічну, соціальну, політичну та етнокультурну – головною проблемою сучасності.

Звісно, ніхто не закликає до повної рівності (власне, до зрівнялівки), яка б не стимулювала до активності, включаючи активність на ринку праці, прагнення до здобуття конкурентної професії. Однак, як зазначає академік Елла Лібанова – директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, соціально небезпечною є нерівність за доходами, бо вона є першопричиною усіх інших видів нерівності. Вона зменшує можливість здобути якісну освіту, мати гідну чи хоча б прийнятну роботу, а в подальшому прирікає на бідкування в житті. Зазвичай, люди з високими доходами живуть довше за бідних, а, маючи добре здоров'я, є більш конкурентоспроможними.

Характерною ознакою нерівності в Україні, зазначає Е. Лібанова, є неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні

половини працюючих. Нерівність є безпосереднім чинником криміналізації суспільства, зокрема, корупції, оскільки про-вокує втручання в політику та державне управління осіб з високими доходами, підштовхує останніх до спрямування значної частини доходів на хабарі високопосадовцям задля використання їхніх можливостей у власних економічних ін-тересах. Як наслідок, корупція вийшла далеко за межі тих ви-дів діяльності, де вона традиційно концентрується – поліція, суди, чиновництво, і поширилася чи не на всі сфери суспіль-ного життя. Врешті-решт, така несправедливість у той чи ін-ший спосіб зумовлює економічні (а потім і соціальні) кон-флікти, гострота яких прямо пропорційна ступеню нерівності.

А в умовах російської агресії проти України такий розви-ток подій стає особливо небезпечним, оскільки різні за ма-теріальним статусом групи населення нашої країни по-різно-му реагують на антиукраїнську інформаційну складову гібридної війни. За результатами соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), ма-теріально забезпечені громадяни України на_загал не сприй-мають інформації ЗМІ Росії щодо природи та завдань Рево-люції гідності, становища російськомовного населення в Україні, впливу США і НАТО на українську політику тощо. Натомість ті, кому бракує коштів, найчастіше займають про-тилежну позицію, оскільки вони незадоволені своїм станови-щем і провину за це покладають тільки на владу. Це становить ризик для української державності, який можна дещо знизити шляхом підвищення рівня матеріального забезпечення лю-дей, проведення систематичної роз'яснювальної роботи. Тому, зазначає Е. Лібанова, «нинішня модель поведінки в Україні, яка припускає і навіть схвально ставиться до несплати подат-ків, до хабарів, взагалі до різних видів порушення законодав-ства, має бути зламана, хоч би яких зусиль це потребувало. Інакше всі декларації про відданість європейському шляху розвитку залишаться, у кращому разі, гаслами» [9].

Отже, маємо критично поставитись до самих себе. Ниніш-ня влада отримала від попередників не найкращу спадщину. І позитивним є вже той факт, що ми реалістично оцінюємо

те, що маємо: нестабільну демократію; хитку правову систему; відсутність незалежного суду; політично орієнтовану правоохоронну систему; заангажованість і підконтрольність значної частини провідних ЗМІ; критичну тінізацію економіки (за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі, рівень тіньової економіки упав від 41 % від ВВП у 2014 р., до 30 % у 2018 р., а, за даними Київського інституту соціології, у 2018 р. він становив 47,2 % від загального обсягу ВВП) і всього суспільного життя [10].

Що найгірше – триває процес соціального витіснення (а то й відторгнення) певних груп населення, що зачіпає не лише справді знедолених, а й ті соціальні категорії, які цілеспрямовано вибудовували своє життя у постійній боротьбі за можливість уникнути падіння вниз, скочування до рівня люмпенізованої робочої сили соціально недієздатних людей. Об'єктивно ці трудящі поставлені перед вибором альтернатив: яка система влади і форма державності є найприйнятнішою для них?

Звісно, за умов глобалізації вплив національної держави на виробничі й соціальні процеси послаблюється. Однак це не знімає відповідальності з правлячого політичного класу. Як миритися з тим, що проголошені під час виборчих перегонів обіцянки різноманітних партій часто не виконуються. Тож неминуче ставиться під сумнів легітимність парламентської демократії взагалі. Коли соціальна нерівність у суспільстві стає нестерпною, то й сам інститут приватної власності втрачає свою легітимність. Більше того – легітимність втрачають не лише неправедно нажите багатство, а й влада, що потурає олігархам.

А тим часом в українському суспільстві дедалі виразнішим є соціальне розшарування. Воно загрожує подальшим поглибленням протистояння в суспільстві. З одного боку, соціально просунутий сектор праці, пов'язаний, зокрема, з інформаційними технологіями, часто тяжіє до пошуку нової геометрії влади не в самій Україні, а в країнах Європейського Союзу, зокрема, в Польщі. З іншого – представники депресивних староіндустріальних регіонів або ж тяжіють до ут-

вердження політики «сильної руки» на кшталт Росії, або ж демонстративно йдуть на розрив з існуючою в країні соціальною логікою «дикого капіталізму», домагаються автономії від державних інституцій, відкидають систему ринкових цінностей та різноманітні зваби новітніх технологій. Частина з них впадає в релігійний фундаменталізм, а частина втягується в низові структури кримінальної та напівкримінальної економіки, поповнює їх воєнізовані загони.

Горизонти цивілізаційних поривань

Враховуючи такі невтішні стартові позиції, наші політики мають дати відповідь і на третє питання самоідентичності України: ким ми прагнемо бути? А це потребує наявності як суспільно-політичного проекту на майбутнє, так і політичної волі задля його реалізації. «Нація, – зазначав французький соціолог Е. Ренан, – це кінцевий результат тривалої роботи, жертвності й відданості... Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією... Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит» [11].

І, як результат, готовність іти до кінця. Саме тому у наведеному визначенні Е. Ренана (одному з багатьох в науці) чітко сформульовані, насамперед, ті складові поняття «нація», які відображають суб'єктивну, «вольову» грань її існування.

Це саме те, чого нам іноді так не вистачає. А тим часом маємо виходити з того, що динаміку суспільного поступу визначає потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її поривань: що менш осмислений досвід минулого, то більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки: що більший рівень самоусвідомлення власного досвіду й наявного ресурсу, то реалістичніші конкретні плани і

завдання модернізації країни в процесі самовизначення нації, її цивілізаційного вибору.

Як впливає із світового досвіду, саме ця тенденція до модернізації виявила себе у другій половині ХХ ст. У той час ситуація холодної війни трансформувала світобачення багатьох країн під кутом протистояння цивілізаційних моделей Заходу і Сходу. Тож задля консолідації західної цивілізації у її протистоянні зі Сходом й було зроблено ставку на прискорену модернізацію ряду провідних країн – задля зміцнення позицій ліберальної системи цінностей. Процес модернізації часто стали сприймати вже не як спонтанний прояв іманентного розвитку чи часткових запозичень, а як модель цілеспрямованого втягування певних країн у систему, коли одна чи кілька держав ініціюють і беруть на себе повноту відповідальності за модернізаційні перетворення на підопічних територіях.

Прикладом, з урахуванням факту певної умовності, може слугувати післявоєнна політика США щодо Німеччини та Японії, коли у процесі практичного впровадження модернізаційних трансформацій відбувалося переплетення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Унаслідок здійснення цього курсу Німеччина, передусім західна частина, виявилася складовою, а згодом і ключовим елементом конструкції європейської модерності. Непростий шлях подолали в цьому напрямі й деякі інші країни Європейського континенту, включаючи Італію, Іспанію, а пізніше Польщу й Угорщину та низку інших країн колишнього соціалістичного табору, які поступово інтегрувалися в Євроатлантичну цивілізацію модерності.

Показово, що модернізація все-таки вийшла за межі традиційних країн Заходу. Свідченням того є не лише «японське диво», а й поява динамічної групи інших азійських держав. Як зазначав президент американської Ради з досліджень в соціальних науках (Social Science Research Council) Крейг Калхун, серед азійського керівництва почастишали месенджи, що внутрішній розвиток їхніх країн цілком і повністю залежить від того, добре чи погано управляється сама країна. Однак,

авторитетно заявляє Калхун, «насправді успішний чи неуспішний розвиток окремої країни багато в чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї зажадає решта світу і наскільки він [світ] дозволить їй успішно розвиватися». Як приклад, Калхун пояснює успішний розвиток Південної Кореї не лише такими внутрішніми факторами, як висока норма накопичень, трудова дисципліна й вдалі технологічні впровадження: «Однак, насправді ви повинні поглянути на розстановку політичних і економічних сил у світі, яка й призвела до появи у Кореї можливості досягнути цих успіхів» [12].

Ще один приклад – різниця у тому, як розвивалися на переломі XX і XXI ст. Росія й Китай. Звісно, багато що залежало від різних стартових умов, від стану того чи того суспільства. Але не можна скидати з рахунку й те, що на момент початку реформ «Китай користувався значно більшою прихильністю з боку Заходу, ніж Росія. А зовнішні умови часто виявляються не лише немаловажною деталлю, але й вирішальною. Адміністрація Рейгана робила все можливе для колапсу Радянського Союзу. Ставлення до Китаю було прямо протилежним – США робили все можливе, щоб переміни в китайському суспільстві відбулися виключно мирним шляхом. Праві були США чи ні, але вони вирішили, що буде на краще повний колапс СРСР й поступова еволюція Китаю. Оцей зовнішній тиск зокрема й обумовив різницю в сценаріях розвитку Китаю і Росії» [13].

От в такий спосіб і відбулася поява «азійських тигрів» на світовому ринку в останній чверті XX ст. Їх відносно запізнення традиційно пояснювалося своєрідністю цінностей сакрального-трансцендентного виміру, які часто не корелювалися з секулярним змістом християнських за своїм походженням соціально-економічних структур. Однак, як підтвердив історичний досвід, специфіка «східної модернізації» якраз і полягає в тому, що здійснюється саме на засадах посилення традиційної общинності: Японія демонструє своєрідний «комунальний капіталізм», змінюючи лише «суб'єкта-адресата» патріархального колективізму і патерналізму та не порушую-

чи самого типу общинної свідомості. В результаті розчиненість у традиційному колективі змінюється злиттям з колективом підприємства, вірність роду – відданістю фірмі, відчуття патерналістської турботи з боку общини – почуттям соціальної захищеності. Як наслідок, вільний індивідуалізм західного типу модернізації замінюється культивуванням традиційних форм колективної свідомості та наповненням їх новим, індустріально орієнтованим змістом. Таким чином, практика довела можливість глибинної трансформації масової свідомості, виведення її із стану циклічності й піднесення до рівня лінеарності за умови поєднання західного раціоналізму з етнокультурною своєрідністю Сходу.

Однак, ще раз наголосимо, ця тенденція не спрацьовує автоматично. Наприклад, що стосується країн так званого третього світу, то більшість із них не лише не змогли запропонувати якогось альтернативного проекту, а й виявилися нездатними віднайти ефективні локальні варіанти модернізації хоча б у межах часткової відповідності вимогам часу, коли б, наприклад, кілька галузей колоніальної економіки обслуговували модернові інтереси капіталу метрополії.

Країнам капіталістичної периферії, що не зуміли вписатися у світовий розподіл праці, судилася сумна доля. І це не було несподіванкою. Ще наприкінці ХХ ст. американський дослідник Іммануїл Валлерстайн зазначав, що в регіоні кризової «південної дуги» становище у ХХІ ст. вкрай погіршиться: «тут наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу – від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляться просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу в наступному столітті. Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні як робоча сила, ні як споживачі» [14].

На превеликий жаль, результати цілеспрямованого втягування України в процес модернізації виявилися для нашої країни вкрай неоднозначними. Залишаючи більш широкий аналіз фахівцям-економістам, пошлемося лише на матеріали круглого столу «Американсько-українські відносини: реко-

ментації з погляду минулого», проведеного Інститутом Кеннана у міжнародному науковому центрі ім. Вудро Вільсона (Woodrow Wilson International Center for Scholars). На цьому заході перший посол США в Україні Вільям Міллер заявив, що США зробили «величезну структурну помилку», продемонстрували «інтелектуальну зверхність» перед Україною в момент вироблення плану радикальних економічних реформ. «Ми просто не розуміли тих величезних економічних викликів, які стояли перед Україною в момент її переходу від комунізму до вільного ринку. Ми підштовхували Україну до проведення земельної реформи, до кінця не розуміючи всіх обставин... Ми сліпо наслідували американську модель, яка не могла слугувати добрим прикладом в українських реаліях». Не маючи відповіді на питання, як забезпечити найсправедливіший перерозподіл державного майна в пост_комуністичних країнах, США не змогли запобігти виникненню в них класу «олігархів та крадіїв державного майна» [15].

Таке визнання американського високопосадовця зовсім не знімає провини з української сторони. Слід врешті усвідомити, що після проголошення незалежності вихідним пунктом нашого мислення має бути повна відповідальність за долю країни. Навіть з поправкою на те, що суверенітет у добу глобалізації не може бути абсолютним і повним. Бо остаточне рішення залишається все таки за нами. В тому числі й відповідальність за те, які наукові теорії та моделі ми залучаємо до опрацювання національної стратегії реформ.

Тож поточні невдачі на ниві модернізації незалежної України не повинні спонукати нас до відмови від стратегічної та операційної підтримки з боку США. Тут існує ризик того, що український політичний клас, залишившись сам на сам, замість змінювати країну, звично порине у внутрішні розбірки, крадіжки та самознищення. За умов невсцухаючої агресії Росії проти України такий сценарій міг би загрожувати Україні розпадом і втратою державності. Ефективний заслон такому розпаду могли б скласти представники громадянського суспільства, інтелектуальна еліта нації, якій належало б сформулювати смисли й консолідувати навколо них націо-

нальних політичних лідерів, здатних створити Україну без класу «зайвих» людей. А це означає не тільки вироблення сучасної інклюзивної економічної моделі, а й забезпечення національної злагоди навколо минулого, сьогодення та майбутнього. Адже через внутрішні чвари та оманливі компроміси з агресорами ми не раз уже втрачали державність, території й життя людей.

Ризики й загрози новітнього тренду ідентичності

Наразі постає питання про визначення тієї основної ланки, потягнувши яку, можна було б поступово витягти увесь ланцюг посталих перед Україною проблем. Відштовхнемося від популярного твердження про те, що «немає пророка у власній Вітчизні». Що ж нам підкажуть доброзичливці із закордоння? На нашу думку, певного рівня істини дійшов американський авторитетний журнал «Foreign Affairs», який у номері за грудень 2018 р. зазначав: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн... Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою, і екзистенціальною загрозою для майбутнього Російської Федерації».

А тим часом журнал констатує, що характер висвітлення агресивних дій Росії проти України у світовому інформаційному полі «продемонстрував вплив наративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні». І в цьому вбачається велика загроза утвердження суверенітету Української держави, оскільки російський наратив вносить «певний ореол двозначності й розмиває статус України як

жертви агресії. Це має змінитися, якщо Київ хоче добитися тієї підтримки, яку він відчайдушно потребує... Слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств» [16].

З нашого боку залишається лише порадуватись, що західні автори підтримали той напрям інформаційної діяльності, що уже котре десятиліття провадиться науковцями Академії наук України, в тому числі дослідниками Інституту історії України та Інституту всесвітньої історії. І здійснюють вони місію утвердження національного наративу, попри існуюче мізерне фінансування науки й всупереч заявам окремих урядовців на кшталт: «Віддача від науки – нуль!».

Але слід зважати на те, що й на Заході громадська думка часто уникає принципової оцінки тих чи інших подій в історії України. Хрестоматійним прикладом може бути ставлення правлячих кіл Європи до Голодомору 1932–1933 рр. Так, в минулому, попри достатню поінформованість про штучність цієї трагедії, мовчання західних діячів було часто зумовлено кон'юктурою політичної ситуації: лідери демократичних держав заплющували очі на злочини комуністичного режиму, вбачаючи в ньому союзника у боротьбі з нацизмом. Деякі нинішні керівники Заходу теж готові забути криваві злочини проти України заради того, щоб умиротворити Росію й мати гарантований доступ до газової труби та велетенського ринку збуту своїх товарів.

Що ж стосується положення «Foreign Affairs» про «необхідність захищати ті цінності», котрі лежать в основі західних суспільств, то тут ситуація ще складніша, ніж те може здатися. На превеликий жаль, ідея ліберальної демократії в очах українського виборця дещо втратила свою привабливість. І тому були свої причини.

Ще зовсім недавно – від початку 1970-х до середини першої декади 2000-х років – в результаті «третьої хвилі» демократизації (С. Хантінгтон) число країн, віднесених до «електоральних демократій», збільшилося від 35 до 110. Відповідно ідеологія ліберальної демократії була піднесена в суспільній

свідомості України до рівня стандартної форми правління – якщо не в практичному житті, то принаймні потенціально. Однак паралельно виявилася й зворотна сторона ліберального світового порядку. В державах з розвинутою демократією вкрай небезпечно заявило про себе різке зростання соціальної нерівності. Як наслідок, починаючи із середини 2000-х років, поступ до все більш відкритого й ліберального порядку загальмувався, а потім і зовсім набув зворотного напрямку. Не останню роль в цій зміні курсу відіграли й дві фінансові кризи. Перша із них вибухнула на американському ринку субстандартних іпотечних кредитів у 2008 р. і призвела до Великої рецесії, а друга, що стала загрозою всьому Європейському союзу, була спровокована борговою кризою Греції (2010–2018). У обох випадках політика еліт призвела до різких спадів, зростання рівня безробіття й зниження доходів у мільйонів звичайних людей у всьому світі. Позаяк Сполучені Штати та Європейський Союз були лідерами й взірцями для ліберального світу, ці кризи й заподіяли шкоду репутації ліберальної демократії в цілому.

Оскільки практично у всіх регіонах світу загальна кількість демократій, порівняно з попередніми піковими роками, зменшилася, американський дослідник демократії Ларрі Даймонд назвав посткризові роки періодом «демократичної рецесії». Ряд авторитарних країн – насамперед Китай і Росія – стали все більш впевненішими в собі й напористішими. Китай став пропагувати «китайську модель» – відверто недемократичний, з європейської точки зору, шлях до розвитку добробуту. Що ж стосується Росії, то вона відверто протиставила себе «ліберальному декадансу» Європейського союзу і Сполучених Штатів. Деякі держави – Угорщина, Туреччина, Таїланд і Польща, котрі в 1990-ті роки здавалися успішними демократіями, відкотилися назад до більш авторитарного правління. «Арабська весна» 2011 р., зруйнувавши диктатури на Близькому Сході, вщент розбила надії на торжество демократії в цьому регіоні світу, коли Лівія, Ємен, Ірак і Сирія погрузли в громадянських війнах. В цій ситуації Сполучені Штати Америки виявилися безпорадними надати

«демократичній хвилі» нового потужного стимулу, чи хоча б стабілізувати ситуацію.

Ще більш несподіваними і, можливо, більш значущими стали два результати загальнонаціональних голосувань у 2016 р.: на референдумах у Великобританії за вихід із Європейського союзу і обрання Дональда Трампа президентом Сполучених Штатів. У обох випадках виявила себе стурбованість виборців, викликана економічними проблемами, що відбилися на становищі робітничого класу, який зіткнувся з втратами робочих місць і наслідками деіндустріалізації. Не менш важливими виявилися антиіммігрантські настрої у розвинених країнах світу.

Ідеологічні баталії ХХ ст. традиційно знаходили свій вияв у протистоянні лівих і правих навколо економічних питань. Ліві прогресистські сили відстоювали інтереси трудящих, виступали за більшу рівність, захищали профспілки, формували соціал-демократичні партії, вимагали якомога якіснішого соціального захисту і більш справедливого – з їх точки зору – розподілу економічних благ. Праві, навпаки, вимагали більшої свободи, що в їхньому розумінні означало зменшення участі уряду в економіці і збільшення прав представників приватного сектору.

Особливістю другого десятиліття ХХІ ст. стало істотне зрушення: замість цього протистояння лівих і правих, судячи з усього, висувається конфлікт, пов'язаний із визначенням ідентичності. Ліві менше переймаються питаннями загальної економічної нерівності – нині вони, скоріше, піднімають на щит проблеми захисту прав широкого кола різноманітних груп, які вважаються маргінальними: чорношкірих, іммігрантів, жінок, латиноамериканців, ЛГБТ-співтовариств, біженців тощо. А праві, між тим, заявляють про себе як про патріотів, котрі прагнуть захистити традиційну національну ідентичність, часто пов'язану з расовою, етнічною чи релігійною належністю.

Перенесення акценту на світовій політичній арені (не виключено, що в значній мірі – штучне!) саме на ці житейські мотиви дає нам можливість достеменніше пояснити специ-

фіку нинішнього світового хаосу. Йдеться про новий феномен сьогодення, котрий називають «політикою ресентименту». Аналітики приводять безліч прикладів, коли той чи той політичний лідер вдається до мобілізації своїх послідовників, експлуатуючи їхні групові образи. Широко нагнітається почуття приниження чи підозри, людей переконують, що ними зневажають або ж їх недооцінюють. А відтак комплекс цих відчуттів, названих ресентиментом, вимагає, мовляв, публічного відновлення згнєбленої гідності такої групи [17].

Цей глобальний виклик часу виніс на поверхню суспільного життя відповідних політичних лідерів. Найбільш очевидним є демонстративне педалювання ресентименту президентом Росії Володимиром Путіним. Провідною темою його геополітичних суджень є ставлення до розпаду СРСР як величезної трагедії, коли Європа і Сполучені Штати, на його думку, скористалися слабкістю Росії в 1990-і роки з метою розширення НАТО на Схід, аж до кордонів з Росією. Він не приймає почуття моральної переваги, що демонструється західними політиками.

Він хоче, щоб до Росії ставилися не як до слабкого регіонального гравця (вислів Обами), а як до великої держави. Так само угорський прем'єр Віктор Орбан у 2017 р. заявив, що його повернення до влади у 2010 р. ознаменувало момент, коли «ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути нашу країну, хочемо повернути собі самоповагу і повернути своє майбутнє». Своєю чергою уряд Си Цзиньпіна просторо описує «сто років приниження Китаю» і те, як Сполучені Штати, Японія та інші країни намагалися завадити Китаю набути статус великої держави, що належав йому тисячоліттями.

Закономірно постає питання й для України – яким же є нині у світі механізм самовияву цього новітнього феномену – ідентичності? Аналітики, при наявній розбіжності трактувань, все частіше схилиються до того, що за будь-яких обставин кожна група – чи то велика держава, як Росія чи Китай, або ж виборці у США чи Великобританії – переймається думкою, що вони мають свою власну ідентичність, котра не отри-

мує адекватного визнання з боку зовнішнього світу – чи то йдеться про націю, чи то про визнання якоїсь окремої спільноти з боку представників інших спільнот свого суспільства. Такі ідентичності можуть бути – і залишаються – безмежно різноманітними: як за належністю до тієї чи іншої нації чи держави, до тих чи тих релігійних переконань, за належністю до етнічної групи, сексуальної орієнтації чи статі. Усі вони є проявами одного і того ж феномена – політики ідентичності.

Ми в Україні часто грішимо тим, що гіпертрофовано віддаємо перевагу етнічній ідентичності. А між тим, дискурс навколо проблеми ідентичності часто яскраво засвідчує, що цей фактор не є основоположним у зростанні соціального напруження в сучасному світі. Головним трендом сучасної політики залишається все-таки економічна нерівність, що ужорсточилася впродовж останніх п'ятдесяти з лишнім років. Однак за цих умов й етнічна ідентичність стає тим каталізатором, за якого економічні претензії ущемлених верств населення стають набагато гострішими. Дійсно, багато з того, що ми розуміємо під економічною мотивацією, практично відбиває собою не просто бажання володіти багатствами й ресурсами, а й бажання позбутися відчуття національного приниження й неповаги.

Сучасна економічна теорія вибудовується на допущенні того, що люди є раціональними індивідами, що всі вони бажать здобути найбільшу для себе користь, тобто – підвищити матеріальний добробут. Однак якщо ми хочемо вірно інтерпретувати дії реальних людей у сучасному світі, ми маємо розширити розуміння людської мотивації за межі цієї простої економічної моделі, що домінує в сучасному дискурсі. Виявляється, що слід зважати й на людську психологію, котра є набагато складнішою, ніж те пропонує спрощена економічна модель. Такою тенденцією не слід зневажати – емоціональна дія, яку здатна вчинити на суспільство принижена група, яка вимагає відновлення своєї честі й гідності, може бути набагато сильнішою за вплив тих людей, котрі просто відстоюють економічну вигоду.

Отже, маємо усвідомити, що ідентичність цивілізаційного

вибору є тривалим процесом переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови Української незалежної держави. Ідеться про ідентичність щодо «самої себе», принаймні в контексті адекватності результатів реформування України щодо задекларованих цілей політичного класу, з одного боку, і соціальних очікувань широких народних мас – з іншого. А тим часом проблема набуття цивілізаційної ідентичності в процесі самоописання й самопрезентації України залишається досі актуальною, більше того – вона потребує нагального розв'язання в контексті євроінтеграції та набуття повноцінного статусу складової європейської спільноти. Тут доречно послатися на авторитетне судження відомого науковця-економіста, члена Римського клубу Б. Гаврилишина: «Потрібно, щоб було більше роботи, а менше балачок про Євросоюз. Нам важливо, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба піднести ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС» [18].

Ми виходимо з того, що нинішня потреба в цивілізаційній ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою, відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів сучасного глобального мейнстріму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її високої духовності та культури – з іншого. Саме це має утвердити наше колективне «МИ» як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення.

Література:

1. Прицак О. Що таке історія України? URL: <http://haidamaka.org.ua/0208.html>
2. Костомаров Н. Две русские народности. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>
2. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Київ, 1998. С. 217.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: <http://www.gumer.info/bibliotekBuks/Polit/kastel/08.php>
5. Хрох М. От национальных движений к сформировавшейся нации // Нации и национализм. Москва, 2002. С. 135.
6. Цитаты из «Классика жанра». URL: <http://citatu.com.ua/blog-afts/1369/1393/>; Бали_бар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. Москва, 2003. С. 112.
7. Яресько назвала пять основных вызовов для Украины – новости Укринформ. URL: <http://www.ukrinform.ru/rubric-economix/2003008-aresko-nazvala-pat-osnovnyhvyzovov-dla-ukrainy.html>
8. Может ли неравенство быть справедливым? // Экономика и жизнь. URL: <https://www.eg-online.ru/print/article/304966/>; Давос-2016: Восемь основных тем Всемирного экономического форума. URL: expert.in.ua/print/109/0/4190/
9. Лібанова Е. Україна: глибина нерівності. URL: <http://gazeta.dt.ua/article/print/snternal/ukrayina-glidina-nerivnosti.html>
10. Рівень тіньової економіки в Україні становить 47,2 % від ВВП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2797596-riven-tinvoi-economiki-v-ukraini-stanovitmajze-polovinu-vid-vvp.html>
11. Ренан Э. Что такое нация? URL: www.hrono.ru/statii/2006/renannaci.php
12. Калхун К. Теория развитого капитализма. «Эксперт» №7 (501). URL: http://m.expert.ru/expert/2006/07/interview_kalhun_69378/

13. Там же.
14. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика // Свободная мысль. 1996. №5. С. 37–38.
15. Смаглій К. «Україна може швидко змінити ситуацію і стати знову цікавою Заходу». Колишні послы США дали рекомендації новопризначеному держсекретареві Джону Кері // День. 2013. № 20. 5 лютого. С. 3–6.
16. Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: [http:// inosmi. info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html](http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html)
17. Фукуяма Ф. Политика достоинства и судьба либерального порядка // Россия в глобальной политике, 28 августа 2019 г. URL: [https://globalaffairs.ru/print/number/ Politika-dostoinstva-i-sudba-liberalnogo-poreadka-20175](https://globalaffairs.ru/print/number/Politika-dostoinstva-i-sudba-liberalnogo-poreadka-20175)
18. Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса // День. 2009 р. 19 травня.

Глава 4.2.

**Тарас Шевченко: виття сови –
національна самокритика.**

**Роздуми над книгою Володимира Мельниченка
«Подробиці Шевченкового життя:
370 історичних мініатюр, есеїв і начерків». К., 2021. – 560 с.**

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії
політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2022.
Випуск 19. С. 410-436)*

*«... свою свідомість і своє серце Шевченко гоїв іншим –
«ядом» правди і соціального гніву, виттям сови –
національною самокритикою»*
Юрій Барабаш

*«Ой, не пугай, пугаченьку, в зеленому байраченьку!
Як же мені не пугати – стали байрак вирубати?
Ніде ж мені гнізда звити, ще й діточок наплодити».*
Українська народна пісня

Як визначити велич генія? На думку Льва Толстого, визнання величі людини має свій морально-етичний вимір: «Для нас, з даною нам Христом мірою хорошого і дурного, немає невимірного. І немає величі там, де немає простоти, добра і правди». Цю істину, наголошує Толстой, геть не сприймає психологія лакузи: «Для лакея не може бути великої людини, тому що у лакея своє розуміння величі». І ось це атрофоване розуміння величі, яке позбавлене мірила християнської етики, «є лише визнанням своєї нікчемності та незмірної малості» [3].

Переконуєшся в мудрості цих міркувань, блукаючи мережею інтернет. Чого там лише не надигаєш про великих людей

з точки зору психології лакея, що ніяк не може подолати комплекс «своїї нікчемності й незмірної малості»! Не обминула лиха година й образ Тараса Шевченка – то він «вурдалак», а то «ловелас» чи «випивака». Попри своє лакейське блюзнірство, таке літературне «вариво» все ж таки знаходить подекуди споживачів, заскорузлих у своїй нікчемності.

І це явище в людському житті теж не нове. Ще Еклезіаст відстоював положення, що «нема чоловікові кращого, як ділами своїми радіти, бо це доля його». Однак, на біду, завжди навколо трударя знайдуться озлоблені невдахи: «І я бачив ввесь труд та ввесь успіх учинку викликає заздрість одного до одного, - і все це марнота та ловлення вітру» (Екл. 3:22; Екл. 4:4). А при тім злість та заздрість мов іржа викликає корозію людської душі.

Подробиці – не дрібниці

Тож яким аршином слід міряти Тараса Шевченка? Наука ставить до нас свої вимоги. Універсальним свідченням пошани і громадського визнання є кількість монументів. На 2021 рік, за даними Міністерства закордонних справ, Тарас Шевченко став світовим рекордсменом за кількістю встановлених пам'ятників видатним особистостям. Всього у світі монументів Шевченку нараховується понад 1100: із них 99 возведено у 44 країнах світу, а ще 1068 – на території України [13].

Тим часом, на думку Д. І. Менделєєва: «Наука починається там, де починають вимірювати». Задля визначення масштабу впливу видатних людей на сучасне життя нині вдаються до пошукової системи Google, де є індекс частоти покликів на ті чи інші прізвища (маємо зважати на ступінь завантаженості сервера на даний момент, проте метод видається цікавим). Приклад у посиланні на Google подає нам видатний британський історик Ерік Дж. Хобсбаум, професор Лондонського університету, член Королівської академії наук, автор понад півтора десятка фоліантів, на яких виросло не одне покоління істориків [16].

Спробуємо вдатися до цього методу й ми – визначимо ча-

стоту покликів на слова «Тарас Шевченко». Результат в системі Google станом на 6 лютого 2022 року (коли готувався цей матеріал) говорить сам за себе – 6.860.000 покликів. Для порівняння візьмемо імена інших видатних постатей з історії України: «Михайло Грушевський» - 551.000; Володимир Винниченко – 242.000; Симон Петлюра – 228.000; Степан Бандера – 456.000; Володимир Щербицький – 15.400. Використання цього показника засвідчує, що вплив життя й творчих здобутків Великого Кобзаря на громадську думку велетенський – непорівнянний з іншими.

А втім, батькові Тараса Шевченка – кріпаку Григорію Івановичу – і без математичних показників вистачило звичайного житейського глузду, щоб уздріти у своєму синові непересічну особистість. Помираючи, він наказав родичам: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба: він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе». Як у воду дивися мудрий селянин[11]!

Закономірно, що в час національних випробувань громадський резонанс навколо постаті Тараса Шевченка наростає. І тут нам у пригоді стає когорта шевченкознавців. Вагоме місце серед них посідає доктор історичних наук, академік НАПН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, Заслужений діяч науки і техніки України – Мельниченко Володимир Юхимович. Не беруся оцінювати здобутки й заслуги шевченкознавства в цілому. Я не літератор і не літературний критик – моя дослідницька стежка пролягає через історіософію й політологію. І саме з цієї позиції хотів би сказати своє слово пересічного українського громадянина й історика за фахом. Йдеться, власне, не про оцінки, а про думки та рефлексії, викликані в процесі читання книги.

Насамперед вражає обсяг зібраного та опрацьованого матеріалу – 50 облікових аркушів, справжня тобі енциклопедія. Другу особливість книги можна охарактеризувати уже зазначеним вище критерієм Льва Толстого: «немає величі там, де немає простоти, добра і правди». Сама назва книги Володи-

мира Мельниченка «Подобиці Шевченкового життя: 370 історичних мініатюр, есеїв і начерків» налаштовує потенційного читача саме на таку щиру й довірливу розмову. І то, властиво, не про життя і побут минувшини. Бо, за великим рахунком, йдеться про нас сьогоднішніх – про наше ставлення до «сучасного минулого» і «сучасного майбутнього».

Література такого стибу – це «наш спільний біль» (Іван Дзюба). Животворящий і конструктивний, але біль, який лікується хіба що засобами «правди і соціального гніву, виттям сови – національною самокритикою» (Юрій Барабаш).

Але, найперше, про точку відліку у нашому ставленні до Шевченкового повсякдення. Почуття власної гідності – це власне те, що визначає оптику широкої панорами поетового життя. Так, Володимир Мельниченко наводить цікаву подобицю зустрічі молодого Шевченка із самим наслідником трону Олександром II. Зустріч відбулася через два дні після того, як В. А. Жуковський у майстерні К.П. Брюллова вручив Шевченкові відпускну, що звільняла його від кріпацтва. Разом із своїм другом А. М. Мокрицьким Тарас Шевченко працювали у майстерні Карла Брюллова, коли надійшла звістка, що майстерню відвідає наслідник трону – подивитися на роботи «Великого Карла».

Сам великий князь, здобувши освіту під наглядом В. А. Жуковського, невігласом у сфері живопису звісно не був. Він поставився до робіт живописця схвально. Однак мова не про нього: «Інша річ, як особливо гідно молоді художники поведилися: не метушилися, не кликали на допомогу К. П. Брюллова, котрий швидше за все, не захотів зустрічатися з наслідником, не стелилися перед ним... Ідвадцятирічний учорашній кріпак у присутності майбутнього царя не збентежився, не розгубився, не знітився, а повівся з абсолютно природним достоїнством українця, котрий уже виношував у собі доленосні поетичні рядки... А великий князь Олександр Миколайович і гадки не мав, що перед ним стоїть істинний Рятівник України...». [7 : С. 522-533].

Ось із цього штадтпункту й перейдемо до аналізу справ повсякденних. Складається враження, що мабуть у всій шев-

ченкознавчій літературі не залишилося жодного фрагменту життя і побуту Кобзаря, який би не був описаний і прокоментований Володимиром Мельниченком. Дати вичерпну оцінку цього безцінного скарбу свідчень про особистість поета немає ніякої змоги – тут слід просто читати й перечитувати, осягати й усвідомлювати: і про гастрономічні уподобання поета, і про ставлення до спиртних напоїв, і до добору та носіння одягу. І все це можна трактувати як індивідуальні уподобання людини, якби мова не йшла про апостола національної ідентичності українства.

Багато в чому (однак не у всьому!) уподобання Шевченка можна, або й слід трактувати як один із проявів його етнічного єства. Щоб не заморочувати читача термінологічними викладками із сфери науки етнології, вдамся лише до двох базових понять. Перше: **етнічний архетип** є тим колективним підсвідомим, що впливає із безпосередньої належності людини до свого етносу, його мови та мелодики пісенності, до смаків етнічної кухні й усталеності традиційного вбрання тощо. Друге поняття: **етнофор** – це властиво людина у своїй етнічній іпостасі. Кожен етнофор несе в душі етнічні архетипи як підсвідоме відчуття належності до свого етнічного цілого, коли людина ідентифікує себе із тими цінностями, що породжують почуття «Ми», дають їй силу й насагу нести на своїх плечах тягар незгод соціального буття.

Дотримання етнічної норми з боку особистості та специфічних малих груп (сім'я, родина, громада) без будь-якого внутрішнього опору є свідченням їхньої етнічної конформності. Тобто, етнічні архетипи, існуючі як колективне підсвідоме, створюють підґрунтя душевної рівноваги, а відтак і соціальної усталеності, психологічної захищеності. А саме цього потребувала душа Шевченка на Московщині, а надто у засланні.

Годі й дивуватися, коли з нагоди отримання з України гостинця салом чи ковбасами, у Шевченка збиралися приятелі на дружню вечірку. Чи не переважну частину із них зазвичай складали земляки. До того ж Тарас Григорович міг сам власноруч приготувати шинку. Що вже говорити про поцінуван-

ня вареників: «До вареників не байдужими були й інші великі українці, яких високо ставив Шевченко, наприклад М. В. Гоголь, М. С. Щепкін. Якось приїхавши в Спасько-Лутовинове до І. С. Тургенева, Михайло Семенович найперше запитав: «Що, вареники будуть?» – “Будуть”. – “Щоб 130 штук було, менше я не їм”» [7 : С. 24].

Улюбленою стравою Шевченка був борщ, затовчений салом і заправлений пшоном. А ще по-чумацькому та по-бурлацькому зварений борщ із сушеними карасями. Загальний висновок Володимира Мельниченка з приводу гастрономії такий: «Прийнято вважати, що Шевченко не був гурманом, але не був він і всеїдним або байдужим, абсолютно невибагливим, а віддаючи перевагу національній, народній кухні, умів смакувати й інші делікатесні страви, за можливості розширювати харчовий раціон» [7 : С. 27].

Низку Шевченкових гастрономічних уподобань можна було б продовжувати. Та пора перейти до напоїв, а це та тема, на якій особливо спекулюють недоброзичливці поета. Слід віддати належне Мельниченку – він не уникає цієї делікатної ділянки, достеменно її викладає і робить обґрунтовані висновки без жодних «підморгувань» чи загравання із публікою. Його позиція сформульована з перших же рядків: «Вихилити чарку наодинці чи з приятелем – цей безневинний національний звичай Шевченко шанував. Тут не йдеться жодним чином про пияцтво, про *«всепожирячу чарочку»*, з котрою, на думку Шевченка, життя стане пропащим» [7 : С.28].

Гнітючим ставало життя в засланні – і хто може бути суддею людині, яка з горя і туги потягнеться іноді «убити з горя муху»? Могли бути й такі окремі випадки. Так, дружина коменданта Новопетровського укріплення А. О. Ускова, яка щоденно спілкувалася із Шевченком, засвідчувала, що він у них «щодня обідав і пив увечері чай, ніколи, окрім одного разу, не приходив п'яний». А сталося це тоді, коли Шевченка образив лакей, що лаштував стіл до обіду, гукнувши на поета «геть звідсіль». І він пішов та й випив, щоб «загасити образу» [7 : С. 32]. Воістину – для лакея немає великих людей, у нього своє розуміння величі.

Психологію лакея поділяли й деякі інші «слуги государеві». Якось Шевченко зафіксував зневажливо ментальну рису росіян і солдатів-офіцерів, які залежали від **«всепокоряючої владичиці горілочки»**. [7 : С. 29). Інколи йому не вдавалося ухилитися від застілля із цими **«напівлюдьми»** і **«щоб уникнути гауптвахти з блохами і блощицями, знайомитися з новоприбулими офіцерами та в очікуванні майбутніх благ пиячити з ними»** [7 : С. 32].

Годі було б сподіватися, що повернення Шевченка із заслання в Петербург не стане поштовхом до зустрічі з друзями при чарці-другій. Адже відчуття свободи після десятирічного заслання – воно п'янить. Як не погодитись із словами Володимира Мельниченка: «Хто кине камінь в українського Поета, який після десяти років каторжного заслання і жорстоких обмежень і принижень, вирвавшись на волю, намагався нею надихатися, навіть замислив проект **“напитися п'яним”** в оточенні друзів і доброзичливців?» [7 : С. 33].

Дорога із заслання до Петербургу виявилася тривалою – вісім місяців. Штучні затримки гнітили, тож не обходилося і без чарки. Але чи це визначало, наприклад, суть його вимушеного перебування у Нижньому Новгороді? Саме тут він створив поеми «Неофіти», «Юродивий», триптих «Доля», «Муза», «Слава», закінчив повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», почав ґрунтовну редакційно-творчу роботу над написаними у засланні віршами. Він намалював «Благовіщенський собор у Нижньому Новгороді», виконав більш як 20 портретів, три автопортрети, низку пейзажів з історичними пам'ятками міста. Іншій людині, хай би вона бозна-як пильнувала себе «в тверезості», навряд чи вдалося б виконати таку роботу й впродовж довгих років. Як влучно висловився Володимир Мельниченко, «У цій дивовижній подробиці міститься уся мораль нашої розповіді: після наклепників і партачів – колишніх і новітніх – залишаються доноси та плітки, а після генія – неперевершені художні твори» [7 : С. 37].

Суголосним є висновок нашого сучасника І. М. Дзюби про те, що Шевченко не був принциповим ворогом чарки, та він не був її бранцем, як це пробували й пробують подати па-

сквілянти [7 : С. 35]. Та й сам Шевченко прохав свого друга М. С. Щепкіна: **«Плюнь, мій голубе сизий, на цю паскудну брехню і знай, коли мене неволя і горе не побороло, то сам я не звалюся... Люби мене, оклеветаного твого щирого друга Т. Шевченка»** [7 : С. 36].

Критичний погляд Шевченка на оточуючу імперську дійсність перегукувався з його захопленням «Губернскими очерками» російського літератора М. Є. Салтикова-Щедріна: «...Я благоговію перед Салтиковим». До себе ж поет ставився самокритично і відверто нотував про це у своєму Щоденнику. На цій особливості наголошував академік С. О. Єфремов: «Це справжній, не надуманий і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається – навіть з власними своїми вадами та негарними вчинками, аж до «глумлення п'янственного», або навіть з мало принадними походеньками в «очаровательном семействе» якої-небудь m-me Гильде... Видко, що людина нітрохи не позувала, не рисувалася, не спиналася на котурни, не драпувалася в якусь пишну тогу, не кокетувала й перед собою...». [7 : С. 44].

Меншу вагу недругів привертає до себе пристрасть Шевченка до пиття чаю – адже це не той сюжет, який дозволить роздмухати хайп у соцмережах? Тим часом якщо у XVII столітті чай у Москві вживали винятково як ліки, то з часом він уже став національним напоєм. Можна навіть говорити про культ чаювання. Так, вдома у М.С. Щепкіна дорогого гостя завжди частували чаєм. І Шевченко віддавав належне цьому цілющому напою: **«Ледве встигну налити в стакан чаю, як перо само проситься у руки»**. За питтям чаю велися творчі розмови з приятелями, запрошення до чаю було в ті часи достойним приводом привернути увагу незнайомки й познайомитись із нею. Беруть за душу й такі слова Володимира Мельниченка: «Двадцять шостого лютого 1851 року о п'ятій годині ранку Шевченко попросив чаю і випив стакан із вершками. Він і не думав, що жити йому залишилось пів години...». [7 : С.51, 55].

Зустрічають по одягу

Одним із важливих елементів українського етнофора був солом'яний бриль – типовий головний убір простолюдина. Цей елемент зустрічаємо і на картині Шевченка «Катерина» (1842), і на малюнку «Бандурист» 1843). За свіченнями сучасника, поет і сам з'явився перед ним у «капелюсі, плетеному із житньої соломи», «підійшов до мене і зняв капелюха, дивлячись на мене з добрим усміхом...». Здавалося б – дрібні подробиці, але вони передають гідність у ставленні до незнайомої людини та наявність шляхетних навичок обходження із капелюхом. На це Володимир Мельниченко звертає особливу увагу: «Взагалі виявляється, що Тарас Шевченко зі смаком розбирався в головних уборах і любив їх. Скажімо, 1 лютого 1847 року писав у Київ М. І. Костомарову, щоб той послав до його товариша, художника М. А. Сажина забрати в нього Шевченків портфель, скриньку з фарбами, книгу В. Шекспіра *“та ще й брилі, і все сіє сохраните у себе, бо товариш мій хоче їхати з Києва”*». [7 : С. 58].

Траплялися випадки, коли образ Шевченка не надто відповідав образу українського етнофора. Так, коли у 1846 році після висипного тифу поетові довелося поголити голову, він став носити оксамитову шапочку, що ніяк не в'язалося з уявленням про українця. А це призводило до пікантних ситуацій. Наприклад, приїхавши 20 лютого в Ніжинське дворянське зібрання, Шевченко зіткнувся з пригодою – хтось із начальників не хотів пропускати поета саме тому, що він був у оксамитовій шапочці. У відповідь Шевченко вибухнув сардонічним сміхом. Довелося педантичному розпорядникові пояснити, що Шевченко, хоч би в якому був убранні й головному уборі, робить честь ніжинцям самою своєю присутністю.[7 : С. 59].

Головний убір – це часто-густо справжній індикатор національної належності, а то й статусу чоловіка. І не завжди на цей момент звертають увагу. Володимир Мельниченко відзначає багато в чому надумані сперечання навколо козацької шапки та кожуха, що стали типовими для фотопортретів по-

ета після повернення до Петербургу. Зроблені у 1858-1859 роках, ці фотопортрети «посприяли свого часу спрощенню та навіть примітивізації Шевченкового феномену під пером партійних ідеологів і деяких шевченкознавців». Більше того: «синдром «шапки та кожуха» вкоренився надовго». І то стосується не лише радянського періоду, але й «тих державних очільників і ідеологів уже незалежної України, які так і не спромоглися в новітні часи побачити під нею [шапкою] незмінного духовного консолідатора українства та будівничого держави, автора поезій, що стали невід'ємним еством духовності українського народу» [7 : С. 63].

На превеликий жаль, ще й донині раз-по-раз спалахують теревені навколо нагальної необхідності замінити образ Шевченка як нібито «гаранта українського провінційного консерватизму» з тим, щоб надати йому привабливості брендом «предтечі української модерності». Як їм пояснити, що великий Кобзар не потребує їхнього втручання: адже «між «ошапкованим» радянським і «модерністським» сучасним образом Шевченка у трактуванні невмирущих і всюдисущих «шевченкоїдів» (блискуча дефініція С. А. Гальченка) багато спільного. Найголовніше – це насильне виривання його з царини наукового шевченкознавства і безцеремонне переміщення у сферу сповідуваної ними ідеології чи певного віровчення» [7 : С. 64].

Давайте виходити з того, що Тарас Шевченко жив і творив у середовищі середини ХІХ століття – з його ментальністю, звичаями та уявленнями про ідентичність особи і народу. Його послідовне бажання залишити по собі візуальний образ (у фотографії чи портреті) достоту «в кожусі та шапці», мабуть було чимось особистісно умотивованим. Досить порівняти з ним інших персоналій на фотографії: усі вони у модних міських сюртуках і краватках-метеликах. Тобто, так би мовити «дрес код» друзів Шевченка і його самого різуче контрастує – і то демонстративно навмисне (аж до того, щоб на ногах поета було видно чоботи на високих підборах).

Тож, судячи з усього, слід не «виломлювати» поета із історичних рамок його буття, а виходити із конкретики того часу,

коли етнічний фактор був викликом імперській Росії, а індивідуальність людини в його етнічному втіленні відігравала щонайважливішу роль, навіть демонстративного виклику. Досить звернутися до уявлень, сформованих ще за козацької доби, які стали домінуючими в усній народній творчості, обрядах, піснях та й у повсякденному побуті загалом і після ліквідації Гетьманщини.

Козацька шапка на той час – це не просто головний убір, а неодмінний атрибут етнофора. Залежно від форми шапки, її крою та використаного при пошитті матеріалу та його забарвлення можна було здалеку визначити етнічну належність і соціальний статус людини. Ця традиція характерна для великого ареалу українського порубіжжя завдяки основному соціальному актору цих країв – козаків та народів Середньої Азії й Кавказу. Так, слово папаха має тюркську етимологію (від тюрк. Папах). У кавказьких народів цей убір здавна символізував гордість і був символом честі, гідності й нескореності, оскільки її неможливо носити з опущеною головою. Серйозною образою вважалося збити папаху з голови. Чорноморські козаки на Кубані перейняли в народів Кавказу не лише черкески, але й крій шапок: розширені доверху «кабардинки» й низькі «кубанки» з плоским верхом.

На портреті, що зберігається у Київському історичному музеї, військовий суддя А. А. Головатий тримає в руках чорну козацьку пірамідальну шапку, обшиту понизу срібним галуном. У народних думках та піснях конусоподібна шапка побутувала як шапка-бирка, що виготовлялася із дорогого смушку або ж дешевшої овечої шкіри: «А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка, Зверху дірка». Більш кудлатий варіант конусоподібної шапки – кучма, що була різновидом східноєвропейського сільського головного убору волохів, українців і мадяр. На поліссі та Підляшші реєстрові козаки носили магерки – повстяні або суконні з хутряними околицями. Козацькі шапки мали урізаний верх з пришитим шликом, який звисав із лівого боку, де він прикріплювався до наголовника гапником. У трикутну порожнину шлика можна було вкласти стальний каркас чи який інший твердий предмет для за-

хисту голови від ударів шаблі. Шлик був такого ж кольору як жупан, найчастіше червоного або синього кольору.

Козача шапка була не лише окрасою, але втіленням честі мужчини, його соціального статусу і юридичного повноправ'я: «Як вдягнув шапку, то вже й козак», – писав Дмитро Яворницький. Козак міг пропити, програти чи продати усе із свого гардеробу, за виключенням натільного хреста, шапки й шаблі. Втрата шапки чи шаблі в бою вважалося щонайтяжчою провиною – як втрату козачої честі й гідності. Спокутувати вину можна було лише повернувшись із бою у шапці свого ворога. Шапка, збита з голови, так само як і зірвана із голови жінки хустка, вважалися смертельною образою, за яку розплатою був виклик на поєдинок. І навпаки – якщо парубок хотів освідчитися в коханні до дівчини, він закидав шапку в її вікно: якщо убір залишався в дівчини, значить вона давала згоду.

Шапку козаки носили не лише взимку, але й влітку. І бідні, і багаті. За підкладку убору ховали особливо цінні папери – втратити шапку козак міг лише з головою. Шапку вбитого в поході козака везли в домівку покійника, де клали її на покуті під божницею. Це означало, що захист вдови та її сім'ї доручається Богу й громаді. В такий дім ніхто не міг увійти самовільно без запрошення вдови.

Знаючи усі ці народні вірування й застереження, чи можемо ми сумніватися в тому, що образ Шевченка в кожусі та шапці був своєрідним викликом імперській Росії, де служивий люд був «застебнутий на усі гудзики», відповідно до артикулу. Міг у таке міське вбрання одягнутися й поет, але, судячи з усього, хотів насамперед запам'ятатися друзям і нащадкам саме в образі українського етнофора. Це була його місія, і цьому не було іншої ради.

А гардероб у нього був хоча й скромним, зате цілком пристойним. В описі майна поета й академіка після його смерті було зазначено: три суконних чоловічих пальта; один суконний сурдут; два суконних жилети; суконний фрак; чотири парусинових пальта і стільки ж таких самих панталонів; парусинова жилетка. І, разом з тим, чоловічний малоросійсь-

кий одяг – кобеняк суконний; свитка верблюжого сукна; бараняча шапка; два кожухи овечі, покриті сукном; два капелюхи пухові сірі; капелюх солом'яний. Як зазначає Володимир Мельниченко, «особливо мене вражає кількість полотняних чоловічих сорочок – 27 і носових хусточок – 15, на мій погляд,, це символи гардеробу людини чепурної, схильної до чистоти й дбайливості в одязі» [7 : С. 72].

Злоба дня

Як зазначав мудрий Еклезіаст, «Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час помирати... час війни і час миру» (Екл. 3: 1, 2, 8). Аналіз окремих сюжетів монументальної книги Володимира Мельниченка можна було б продовжувати до безкінечності. Особистість Шевченка у ній описується в найрізноманітніших іпостасях. Однак злоба дня нинішнього полягає в тому, що ось уже 8 років триває агресія Росії проти України, а кінця-краю їй все ще не видно. Тож маємо мобілізувати усі свої матеріальні й духовні сили, щоб вистояти й утвердити незалежність України. Мова не йде про мілітаризацію постаті Шевченка, хоча в скрутну хвилину й без цього не обійтись. Поки що йдеться про утвердження українців у власній вірі і правді, про роль Шевченка у народній дипломатії, у порозумінні між українцями й росіянами.

Розпочнемо з деякої передісторії. Мова йде про осінь-зиму 2013-2014 року, про палаючий Майдан і Революцію гідності. Тоді багатьом із нас хотілося докласти свого посильного внеску у цей могутній розмах народного гніву й конструктивного самоствердження України на шляху розриву з імперським минулим у складі Росії та долучення до Європейського Союзу. На цій стежі бажано було б знайти однодумців у самій Росії, зокрема в науково-освітньому полі.

Відтак відбувся контакт із головним редактором журналу «Политическая концептология» (Южный Федеральный Университет, Ростов-на-Дону) Віктором Макаренком. На виклик часу було вирішено підготувати спеціальний ювілейний но-

мер до 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка. У процесі підготовки матеріалів до журналу намітились три опорні точки. По-перше, сам Віктор Макаренко – двічі доктор політичних і філософських наук у Ростові-на-Дону, по-друге – Володимир Мельниченко в ролі генерального директора Національного культурного центру України в Москві, а по-третє, ваш покірний слуга Василь Ткаченко – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (Київ). Ось цей тріумфірат у географічних рамках (Ростов-на-Дону – Москва – Київ) й поклав собі на думку, що постать Тараса Шевченка має внести порозуміння у відносини між Україною й Росією, принаймні утвердити елемент духовної гідності у подоланні назріваючої відчуженості між народами, яку уже тоді активно культивував Кремль.

Замислене вдалося здійснити. Ставлення ліберальної російської інтелігенції до київського Майдану та до кремлівської влади було сформульовано у статтях провідних російських дослідників (передаю в написанні російською): Макаренко В. П. «Русская власть и модернизация: общие тенденции на фоне новейших исследований»; Никольский С. А. «Русские как имперский народ»; Паин Э. А. – Гудков Л. Д. «В ожидании чуда: российское общество после крымских событий». З українського боку в журналі були опубліковані такі статті: Ткаченко В. Н. «Общность исторической судьбы: испытание Майданом»; Шкляр Л. Е. «Национально-патриотические предпосылки политического мировоззрения Т. Г. Шевченко»; Прицак О. И. «Шевченко-пророк»; Дзюба И. М. «Поэт против империи»; Мельниченко В. Е. «Тарас Шевченко в Москве (март 1858 года)».

Номер журналу вийшов у березні 2014 року. У цей час відбулася насильницька анексія Криму. Російське суспільство у масі своїй підтримало акцію Кремля. Тож важко судити про громадський резонанс навколо підготовленого нами шевченківського номеру журналу. Доводиться сподіватися, що це стане предметом дослідження майбутніх науковців. Тим не менше, факт появи журналу засвідчив про наявність у російському суспільстві відповідальної громади сумлінних

науковців і просто порядних людей, які уважно стежать за подіями в Україні й симпатизують деяким із них (не усім із них симпатизуємо й ми). Що б там хто не говорив, але сам факт появи такого номера журналу в Росії, коли Україна поринула в жалобу у зв'язку із розстрілами на Майдані, а відтак шевченківські урочистості були дещо притлумлені, – цей номер журналу уже самим фактом своєї появи став подією винятковою.

Слід віддати належне російському контингенту авторського колективу. На жаль, практика путінського режиму доводить (принаймні до останнього часу, коли відбувається масове закриття опозиційних ЗМІ), що писання ліберальних авторів назагал ігноруються Кремлем. Легітимізація правлячого режиму з боку населення – «Кримнаш» – додала впевненості авантюристичній політиці Путіна. У 2014 році Кремль ще міг обходитись без жорсткого ідеологічного диктату з боку правлячих верхів над російськими науковцями: «якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професіональну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибіркового ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних «філософів», необов'язково професіональних, але таких, що поступово інфільтруються також в професіональне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої «історики»), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибілковими й точковими, але показовими» [14].

Назагал ситуація в Росії виявилась досить підступною. З одного боку, показна «м'якість» з боку ідеології на наукову сферу створювала ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. З другого – частина науковців стала досить помітно втягуватися в процес так званого «ідеологічного забезпечення» владних структур, якщо не справжньої «ідеологічної боротьби» в гуманітарній сфері.

Чи достатніми виявилися сили України у протистоянні ідеологічним диверсіям з боку Росії? Я б не став відповідати на це питання однозначно позитивно. Принаймні централізованої системи політичної освіти, як це було здійснено у Німеччині після розгрому фашистського режиму, в Україні не було створено – політичну освіту було віддано на відкуп телевізійним каналам, котрі є власністю провідних олігархів. Держава тут «умила руки», що дається взнаки в час нинішньої російської агресії проти України.

Про результати цього стану справ нам підказують колеги із Сполучених Штатів Америки: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних звязків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн». У цій непростій ситуації «слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств» [16].

Зазначені вище слова прозвучали ще у грудні 2018 року. З того часу присутність російської армії на кордонах України лише посилювалась. У відповідь американці потужно насичують українську армію летальною зброєю, посилюють її оборонний потенціал. Однак ніхто за нас не відстоюватиме нашу незалежність, покладаючись лише на зброю в руках. Маємо посилити роль і значення інтелектуального спротиву зовнішній агресії. Тим більше, коли Захід об'єктивно неспроможний забезпечити нас морально-ідеологічними підставами української національної ідентичності. А проблема ця актуальна як ніколи: державний секретар США Ентоні Блінкен наголосив у січні 2022 року: «Росія висуває “брехливі наративи” стосовно України напередодні переговорів Росії і США» [2].

Тож з яким духовним багажем виступимо ми нині проти агресора?

Уроки історії

Розглядувана книга Володимира Мельниченка звертає нашу увагу на низку болючих питань, поставлених викликом часу. Як засвідчує досвід минулого, в Україні хронічно бракує видатних державних діячів – постатей, які за своїми духовними цінностями й цілеспрямованістю були б рівні Тарасу Шевченку. Тому яtringь душу наведені в книзі слова Михайла Грушевського про наших державців: «Се правда, вони не шевченки».

Можна ще з розумінням поставитись до наших скороспілих політиків часів Української революції 1917-1921 років. Їм було важко що-небудь вдіяти, коли лютнева революція 1917 року застала Україну як націю з усіма типовими ознаками «малого народу» – без виробленої соціально-економічної структури, без політичної тканини, без війська й чіткого розуміння своїх завдань і можливостей. У свій час міністр УНР від есерів Микита Шаповал бідкався: «Революція до нас прийшла з Петрограду і владу передала тим, хто жив у містах і хто був організований. У містах була чужа організована більшість, ціла ж Україна – селянська і робітнича – лежала облогодом, несвідома, не знаючи навіть свого імені. Ще за царського режиму російські чорносотенці рахували «свідомих українців» на 25-30 тисяч осіб, перебільшуючи сили українського руху» [15].

Назагал у той час етнічні українці були переважно селянами – 90% із них займалися хліборобством або ж добуванням сировини. Бракувало освічених людей. Згідно перепису 1897 року було зареєстровано 47 тисяч українців із середньою чи вищою освітою (включаючи священників). Це становило лише 0,3% українського населення. Серед етнічних росіян було 143 тисячі освічених осіб, або 5% російського населення України. Чи могли у такому середовищі постати вироблені українські політичні партії та досвідчені керівники? Чи вправі ми тих, що заявили в той час про себе в політичному житті, нині засуджувати й записувати до «позитивних» або ж «негативних»? Ось тут і доводиться визнати Шевченкову

правду: гоїти соціальний гнів доводиться правдою і «виттям сови – національною самокритикою».

Як показав перебіг подій 1917-1921 років, у ролі організатора української революції виступила українська інтелігенція (власне, напівінтелігенція) – від професури до сільських священників. Нездатні очолити націю соціально як клас промисловців і банкірів, вони змушені були вдаватися до кампаній культурно-освітнього характеру, зокрема за збереження української мови. Але ці кампанії не могли викликати глибокого резонансу серед селянства, яке очікувало насамперед передачі землі у їхнє користування. Коли ж листопаді 1917 року справа дійшла до проголошення незалежної України, виявився брак організаційних сил для утримання влади. Врешті-решт, не знайшлося політично вишкolenих провідників, здатних розв'язувати нагальні завдання.

Наприклад, Михайло Грушевський був добре знаним фахівцем у галузі історії, але до революції не керував навіть малою політичною організацією. Володимир Винниченко теж був людиною високого інтелекту, але малої організаторської практики. Симон Петлюра – журналіст і чиновник за фахом – потрапив у лідери через збіг обставин. Євген Петрушевич був єдиним політиком за фахом, але не надавався на роль харизматичного лідера. Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібним керівником, але людиною з низьким інтелектом. Талановитими постатями були й отаман Зелений та інші постаті, однак їхні військові здібності не компенсували відсутність суспільно-політичного світогляду. А тут ще різноманітні прояви «славної» отаманщини в Україні, розкрадання державних коштів під час формування військових загонів доводили, що українська дрібна буржуазія та інтелігенція збанкрутували як організуюча сила. Трагізм української революції полягав у її неорганізованості, незрілості.

Отже, оцим «виттям сови – національною самокритикою» повинні були б перейнятися політики нової генерації останніх тридцяти років після проголошення незалежності України у

1991 році. Однак на практиці бачимо не самокритику й не самопожертву во ім'я процвітання народу, а невщухаючі міжпартійні чвари, що не додають авторитету Верховній Раді України.

Однак, не будемо встрявати у їхні порахунки, а звернемося до сумних підсумків нашого господарювання. Вдамося до компаративного аналізу розвитку України й В'єтнаму впродовж останніх 30 років – з 1990-го по 2020-й. За цей час внутрішній валовий продукт В'єтнаму виріс на 1.350% , в той час як той же показник в Україні становив 138%. Тобто, темпи зростання В'єтнаму у 10 разів перевищували українські [10].

І це при тому, що на час проголошення незалежності Україна успадкувала непогану як на радянські мірки індустрію та досить якісну науку і освіту. Найголовнішим багатством будь-якої держави є людина. Міжнародно визнаний індекс людського розвитку об'єднує: здоров'я і тривалість життя; знання і освіченість; рівень добробуту. У цифровому зображенні індекс є числом від 0 до 1: чим вища у рейтингу країна, тим значення її індексу ближче до одиниці. Навіть сьогодні, попри деградацію соціальної сфери, науки і освіти – згідно індексу людського розвитку Україна посідає 74 місце у світі (індекс - 0,779). Згідно того ж самого показника – індекс людського розвитку – В'єтнам посідає 117 місце у світі (індекс – 0,704) [8]].

То чим же В'єтнам перевершив нас? Проблема, судячи з усього, не зводиться до рівня людського розвитку, хоча й тут присутні свої проблеми. На час 1991 року українці перестали бути селянською нацією, переважна більшість уже мешкала в містах, хоча й не позбулися багато в чому сільської психології. Тим не менше, вони мали задовільну освіту й належну індустріальну кваліфікацію. Чого вкрай не вистачало – політично відповідальних керівників. Саме про цей гандж говорив у свій час Блаженніший Любомир Гузар – «вони не готові на самопожертву». Чи це не та сама характеристика, що дав Грушевський сто років тому: «Се правда, вони не шевченки». Головна біда нашого часу – в політикумі все менше діячів, а дедалі більше ділків. А в результаті, як зазначав Нобелівський лауреат Джозеф Стігліц, над усім пострадянським простором (не лише Україною!) тяжіють два уроджені прокляття – не-

справедливо проведена приватизація й відсутність верховенства права [12].

У В'єтнамі склалося по-іншому – їхня еліта відвоювала незалежність країни кров'ю і потом. Ще у далекому 1930 році Хо Ши Міном було створено Комуністичну партію В'єтнаму, яка розпочала боротьбу проти французького колоніалізму. Згодом у 1937 році патріотичні сили перейшли до організації оборони Індокитаю від японської агресії. У серпні-вересні 1945 року відбулося проголошення Демократичної Республіки В'єтнам. Далі відбулася нова фаза боротьби проти французького колоніалізму (1946-1954 рр.). З 1965 по 1975 рік тривала війна В'єтнамського народу проти США. Нарешті у лютому-березні 1979 року В'єтнам відбив напад китайської армії і утвердив свій суверенітет. Тобто, міжнародно-правова суб'єктність В'єтнаму стала результатом півстолітньої збройної боротьби. За цей час сформувалася національна еліта, яка своєю самовідданою боротьбою довела вірність і відданість Батьківщині. Звідси, на мою думку, й результати десятикратного зростання ВВП.

Ми ж на масовому рівні й досі долаємо психологію колгоспника – «не вкрадеш, не проживеш». Друге покоління, на превеликий жаль, ще не позбавилось уповань на доброго голову колгоспу – досить згадати суперечки героїв Корнійчука: «а наш голова – ого-го-го-го!». Європейська ж мудрість гласить: джентльменами стають лише в третьому поколінні. Тож лише з третім поколінням нам, можливо, вдасться діждатися «Вашингтона із новим праведним законом». А до того, посилаючись на мудрість Антона Чехова, доведеться витискувати з себе раба – краплю за краплею.

Філософія інтелектуального спротиву

У цей вирішальний для України час Росія розгорнула шалену антиукраїнську ідеологічну кампанію. І тут особистість Шевченка як приклад духовного спротиву відіграє першорядну роль. Брехня агресора має бути розвінчана.

Пошлюсь знову-таки на нашого російського колегу Віктора Макаренка, який порушує питання, суголосні з думками

Володимира Мельниченка. У першому номері журналу «Политическая концептология» за 2015 рік (час тріумфу путінської пропаганди після насильницької анексії Криму й вторгнення на Донбас) цей видатний теоретик політичної філософії сформулював невідкладне завдання сумлінного дослідника: розвінчати «систему тотальної брехні, котру пропагує нинішній уряд країни у зв'язку із подіями у відносинах між Росією й іншими пострадянськими країнами, включаючи Україну. Назріла потреба у надійному теоретичному засобі пізнання й систематизації брехні задля протидії їй» [5 : С.8]

В основу своєї концепції Віктор Макаренко поклав дослідження видатного політолога сучасності Ганни Арендт. За точку відліку було взято уявлення про протилежність між істиною й політикою. Більш наближено до життя це звучить так: чи є істина філософа й поета безсилою проти влади, яка брехлива за самою своєю сутністю? Чи є вірним вислів древніх: «Нехай здійсниться справедливість, а світ хоч пропадай»? Що не кажи, а заради збереження миру нам часто доводиться пожертвувати справедливістю. Однак, застерігають Макаренко і Арендт, за жодних умов неможливо жертвувати істиною і свободою слова. Виживання світу неможливе без істини, за відсутності людей, що готові відстоювати свободу слова ціною свого благополуччя, а іноді – й життя. Лише мудрець рівня національного пророка може розповісти, чим цей світ є насправді. І тим самим порушить світ неправди «виттям сови – національної самокритики!».

Тарас Шевченко в книзі Володимира Мельниченка постає перед нами в ролі мислителя, філософа, який на сторожі істини «поставив Слово». Те слово, яке царським указом було йому наказано – «заборонити писати й малювати». Як це перегукується із положенням Еммануїла Канта, котрий стверджував, що «зовнішня влада, яка позбавляє людей свободи повідомляти свої думки публічно, віднімає у них разом з тим і свободу мислити». Адже єдина гарантія адекватності нашого світосприймання полягає в тому, що ми мислимо ніби спільно з тими, з ким обмінюємось нашими думками. Людський розум, будучи схильним до помилок, може нормально працювати

лише за умови його «публічного застосування». І це рівною мірою стосується як тих, хто ще не досяг повноліття і нездатний вжити свій розум без керівництва з боку наставників, так і до людини вченої, яка потребує своїх читачів для перевірки і контролю отриманих ним результатів [5 : С.14].

Відчуття болю бути непочутим громадою не оминувло й Шевченка. Досить згадати його рядки:

*Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашиито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене...
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? Для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?*

Любов до України є альфою й омегою Шевченкової філософії. Її не можна звести лише до написаного поетом. Велич Шевченка в іншому й достоту неперехідному – у самому прикладі його життя. Володимир Мельниченко посилається на слова Михайла Грушевського: «життя Шевченкове – се книга науки для нас». Як це суголосно із ідеєю Фрідріха Ніцше: **філософська істина без загрози її викривлення може переконувати єдиним способом – особистим прикладом!** Подібну гуманістичну позицію засвідчив своїм життям і смертю Сократ: «Краще несправедливо страждати, ніж несправедливо вчиняти». Філософ відмовився від пропонованої йому втечі і прийняв смертний вирок. Заради торжества істини він поставив на кін вартість свого життя. Цей вчинок став прикладом для інших і тим самим Сократ увійшов у історію. Відтоді впродовж тисячоліть значимість цього етичного припису на поведінку людей уже неможливо було заперечити: лише вартість людського життя є єдиним критерієм верифікації проповідованої мудрецем етики.

У свій час цю проблему гостро поставила Ліна Костенко, гірко іронізуючи над деякими офіційними радянськими «шевченкознавцями»:

*Респектабельні пілігрими
в комфортабельних «Волгах»
«ходять» по шевченківських місцях.
Вербують верби у монографії.
Вивчають біо- і географію.
Полюють в полі на три тополі...
А цікаво, багато б із них потрапили
пройти шляхами його доли?*

Сучасні шевченкознавці, зазначає Володимир Мельниченко, блискуче описали безкомпромісну Шевченкову позицію як приклад духовного спротиву. Ще в середині 1840-х років, коли більшість громадян Російської імперії не могли говорити про «Государя» без вірнопідданого «содроганія» і «благотовенія», Шевченко сказав на адресу російських царів немислимимі тоді слова: «Кати! кати! людодіди». Навіть сьогодні нам важко уявити всю міру безстрашності такого вчинку – проголосити слова невмирущої правди.

Та чи багато важать сказані слова – може засумніватись скептик? Відповідь на це нам дає історія – коли слова були підкріплені ціною життя, тоді постала держава Ізраїль. А починалось усе із усвідомлення чіткої позиції: коли йдеться про виживання народу, жодного компромісу бути не може. Як проголошувала у свій час киянка за народженням, велика політична постать Голда Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути» [1].

Втім – імперська сваволя жорстока. Іноді доводиться формально в чомусь поступатися, зберігаючи при тому вірність своїм внутрішнім переконанням. Цікава деталь Шевченкового життя: як виявилось на засланні, поет служив три роки солдатом не присягнувши на вірність його імператорській величності. Керівництво Орської фортеці заметушилося й привело засланця до присяги. Тим часом у своєму Щоденнику поет зафіксував: «У незабутній день оголошення мені кон-

фірмації я сказав собі, що з мене не зроблять солдата. Так і не зробили». Отже, неволя, яка тривала 10 років і майже 4 місяці, все ж не зламала волелюбну душу великого Кобзаря.

В умовах заборони писати та малювати, жорстокої солдатської муштри любов до України, надія коли-небудь повернутися до рідного краю допомагала поету долати усі знегоди:

*Нехай як буде, так і буде,
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережить буду
Тихенько білії листи.*

Наскільки ця позиція є значущою для нас нинішніх? Уже немає необхідності переконувати когось у тому, що в ХХ кривавому столітті у боротьбі проти істини склалася практика організованої брехні. В ХХІ столітті вона отримала могутнє технологічне оснащення, набула методологічного вишкілу. Брехун не може примусити усіх просто так погодитись із своєю лжею. Апелюючи до «свободи слова» він маскує брехню правом мати своє «розуміння» чи особисте «судження». Особливо часто до цього вдаються різноманітні підривні угруповання у політично незрілому суспільстві, яке перебуває під загрозою організованої тотальної брехні. За цих умов відстоювання правди може стати першорядним політичним фактором. Задля утвердження істини у світі назріла проблема створення інтелектуальної противаги брехливому політикуму, що збільшувало б шанси істини на утвердження її в публічному просторі. В конституційно керованих країнах вже усвідомили, що політичний простір заінтересований в існуванні людей і наукових закладів, над котрими політикам немає влади.

Колись ця думка восторжествує і в Україні.

Жити не по лжі

В наші дні – час первинного накопичення капіталу, – коли уже не мільйони, а мільярди доларів є неминуче краденим, проблема істини в політиці набуває особливої ваги. Не всім

ця істина до снаги, часто-густо вона навіть приглушена. Та все ж колись Зигмунд Фрейд сказав такі слова: «Голос інтелекту тихий, але він не вгаває повторювати – і слухачі знаходяться». Всі ми, без огляду, чи усвідомлюючи це, є втягнутими у політичні процеси. І байдуже, кому належать слова «Якщо ти не займаєшся політикою, то політика займеться тобою» – Вільяму Гладстону, Вінстону Черчиллю чи Отто фон Бісмарку. Всі вони розумілися на політиці й підтримували це положення. Та все ж, мабуть, ця думка належить афінянину Періклу. Виходжу з того, що у Стародавній Греції «людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали «ідіотом», що по-грецьки дослівно означає «перейнятий особистими інтересами» [9].

Однак, чи може людина звести все своє життя до політики, ігноруючи при тому свої особисті життєві інтереси і не утверджуючи при тому слово істини? З часів Стародавньої Греції минуло якихось два тисячоліття, коли європейська культура розвивалася уже на засадах юдео-християнської етики. В першому посланні апостола Павла до Коринфян зазначено: «Усе мені можна, та не все на пожиток. Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» (1 Кор. 6:12). Говорячи «все мені можна», апостол мав на увазі свободу вибору людини. І це є неперехідним, базовим положенням. Разом з тим, повна фраза апостола застерігає нас: далеко не все, що ми можемо дозволити собі, піде нам на користь. Має в житті бути якесь вище мірило, що було б показовим маркером наших вчинків.

Тож Шевченкова істина полягає не просто у відстоюванні вічних ідей, але насамперед в утвердженні на власному прикладі принципів щодо упорядкування людських життєвих справ. Як це глибоко і переконливо зображено в книзі Володимира Мельниченка, любов до України стала для поета визначальною лінією його життя.

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!*

Ці рядки, зазначає Мельниченко, були написані поетом у віці Ісуса Христа на засланні в Орській фортеці: «Шевченко ніби хотів завершити формулювання головної максими свого життя, піднести її до найвищої, незнаной досі вершини духовного самозречення». Цю етичну позицію задекларувала «глибоко віруюча людина, для якої Бог уособлює правду, волю і славу на всім світі» [7 : С. 550].

От із цих Шевченкових позицій поета-мислителя й апостола української ідентичності Володимир Мельниченко звертається до сучасного українського політикуму: йдеться не про те, чи знаємо ми поезію великого Кобзаря й чи обізнані ми «про його святу жертовну любов, або чи віримо в неї... Ні! Чи палить вона саме нас?! І найперше державних очільників! Уявіть собі всенародний референдум щодо них із цим запитанням...». Адже Шевченко усім своїм життям доказав неможливість слів в устах своїх! А тим часом «наша сучасна драма полягає в тому, що можновладці реально спрямовують свою любов насамперед на себе й насправді нездатні по-шевченківськи душу погубити за Україну» [7 : С. 551].

Ставши супроти Російської імперії, Шевченко ніколи не допускав і гадки про якусь русофобію. Хоча конкретні обставини життя й моменти відчаю могли б стати підставою для когось іншого, але не для нього. Та боротьба історичного масштабу, яка стала умовою його життя й творчості, засвідчила небувалу силу духу і мужності: **«Караюсь, мучуся... але не каюсь!»**. Про гуманізм поета засвідчив російський педагог М. Д. Старов під час вшанування великого Кобзаря в сім'ї графа Ф.П. Толстого після повернення із заслання: Шевченко «своїми стражданнями підтримав те святе вірування, що справжню моральну природу людини не в силах придушити ніякі обставини» [7 : С. 532].

І в цій своїй моральній чистоті Тарас Григорович був послідовний до останку. Ще до заслання у листопаді 1839 року він писав до свого старшого брата Микити Григоровича: **«Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога – велике щастя бути вольним чоловіком, робиш що хочеш, ніхто тебе не спинить»** [7 : С. 536]. Боротьба

за волю – головний Шевченків імператив, що фактично належить до серцевинних основ феномена національного Пророка. За оцінкою Івана Дзюби, «ця боротьба, навіть коли закінчується поразкою, кладе невитравну печать на душу і майбутнє народу, закладає в його імунну систему спротив рабству» [7 : С. 543].

Тим часом сама ця «хиренна воля» не падає з неба, її слід здобути. Володимир Мельниченко наголошує, що закуті люди не перемагають і не створюють єдиної нації. Тому найперший серед заповітів Шевченка – «кайдани порвіте». Йдеться про московські кайдани. Росія і до сьогодні є постійним ментальним викликом Україні, який вимагає належної адекватної відповіді. Тож доводиться постійно нагадувати, про небезпеку втрати національної ідентичності: **«Погибнеш, згинеш Україно, / Не стане знаку на землі...»**. В історичному потоці непідвладного людству часу кожна нація зінтегрувала духовні цінності, що дають змогу зберегти її генотип: «Український генетичний код – у Шевченковій творчості. Зміна коду загрожує існуванню України» [7 : С. 547].

Чи дійшло це розуміння у саму товщу українського народу? Був час, коли здавалося, що це сталося – хай навіть на підсвідомому рівні. Пригадую, як у тяжкі повоєнні голодні роки, у нашій бідній селянській хаті портрет Тараса Шевченка висів поряд з іконою Ісуса Христа, а домашня бібліотека складалася (попри Біблію та Псалтир) із трьох особливо шанованих у сім'ї книжок: «Кобзар», «Українські народні пісні» та «Драматичні твори» Марка Кропивницького. Мудрість цієї літератури покладалася в основу сімейної духовності.

Мені малому в 1952 році було дивно, що тризна після смерті мого діда – Кушніренка Василя Григоровича – завершилася виконанням пісні на слова Шевченка: «Думи мої». Так вшанували односельчани мого предка – регента церковного хору. Тим приємніше мені було зустріти в книзі Володимира Мельниченка застереження цензора Олександра Тройницького щодо зазначеного програмного твору Шевченка: «Цю пісню я вважав би за краще вилучити взагалі... загальна її думка ворожа злиттю Малоросії з Великоросією. Вилучення

цієї пісні ... відсторонить важку думку, що він зараховує і Росію до числа колишніх ворогів України» [7 : С. 545].

Не вилучили пісні з народної пам'яті! Вона навіки залишилася як національний архетип, те колективне підсвідоме, що увійшло у глибини народної пам'яті. І завдання наших сучасників – не втратити високого рівня національної ідентичності. Щоб і після упокоєння бути удостоєними піснею на слова Шевченка! Усі ці переживання і застереження – те ж саме виття сови. І ствердну відповідь на виклик часу може дати лише ступінь мобілізованості українського народу проти наростаючої російської агресії проти України.

Я втішаюсь з того, що молодше покоління українських істориків (йдеться насамперед про Ярослава Грицака) більш оптимістично дивиться у майбутнє. Апелюючи до досвіду становлення держав у Східній Європі 1920-30-х років, професор Грицак вказує, що майже усі вони перенесли так би мовити фазу «дитячих хвороб» молодих націй – брак політичних свобод, щорічні урядові перетрушування, регіоналізм та корупцію. Те саме було притаманно й молодій державі – Сполученим Штатам Америки – напочатку XIX ст. Йдеться про тодішній її статус як периферійної держави з сильними відцентровими тенденціями, слабо регульованими правовими відносинами та великою часткою сірого сектору в економіці.

Ярослав Грицак стверджує, що кожна держава має свій час дозрівання та зростання: «Є молоді держави, які швидко вирости, наприклад Ізраїль. Є держави, які не вирости й застрягли на шляху, як от Аргентина. Стартові умови в неї були дуже близькими до американських. Однак вона так і не повторила американського успіху. Зараз її показники гірші за литовські та польські. Основна причина, що робить її близькою до сучасної України, - олігархічний лад» [4].

В цілому висновок Ярослава Грицака зводиться до того, що Мойсей блукав пустелею 40 років, а в середньому успішна трансформація триває 50 років: «Тобто приблизно стільки, скільки триває зміна двох поколінь». А в принципі – зміни потребують рівно стільки, скільки вони потребують. Люди мають вирости у свободі.

Так то воно так. Однак тим часом, акцентує нашу увагу Володимир Мельниченко, наразі ми маємо справу з олігархічними обрисами «національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем...». За цих умов при черговому перерозподілі влади українців поки що рятує хіба що ментальний оптимізм: «Було всього, а буде ще всьогоше» (Ліна Костенко). Утім у серці та свідомості вкотре зрадженого народу накипає нещадний підсумок, який можна сформулювати Шевченковими словами: *«Недоуми! Занапали Божий рай!..»*. [7 : С. 551].

Виття сови триває, і воно будить молодих людей, закликає їх набиратися святої любові до свого народу. А тим часом, зазначає Володимир Мельниченко, укотре вже палить душу і рве серце остання у Шевченківській поезії чотиривіршова строфа, написана за три з половиною місяці до його смерті:

*І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!*

Тисячу разів був правий мудрий Еклезіаст, коли стверджував: «краще слухати докір розумного, аніж слухати пісні безумних...» (Екл. 7:5). То ж час прислухатися до науковців і освітян, бо завдяки їм молоді люди набиратимуться святої любові до свого народу. І книга академіка Національної академії педагогічних наук Володимира Мельниченка є яскравим тому свідченням.

Література:

1. Афоризмы и цитаты Голды Меир. URL: <http://citaty.su/aforizmy-i-citaty-goldy-meir>

2. Блінкен заявив про ймовірні російські провокації як привід для вторгнення в Україну. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1959324-blinken-zayaviv-pro-ymovirni-rosiyski-provokatsiyi-yak-privid-dlya-vtorgnjenja-v-ukrainu>

3. Война и мир. Том 4. Все... (Цитаты из книги «Война и мир». В 4-х томах» Льва Николаевича Толстого. URL: <https://>

www.livelib.ru/quote/43474802-voina-i-mir-v-4h-tomah-lev-tolstoj

4. Грицак Я. 30 із 40: поступ України. URL: Світогляд. Том 16, №5(91), вересень-жовтень 2021. С. 2

5. Макаренко В.П. Уроки Ханни Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи (статья 1). URL: Политическая концептология, №1, 2015. С.8

6. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России. URL: https://sceptsis.net/library/id_421.html

7. Мельниченко В. Подобиці Шевченкового життя: 370 історичних мініатюр, есеїв і начерків». К., 2021. – 560 с

8. ООН. Доклад о человеческом развитии 2020. Следующий рубеж. Человеческое развитие и антропогену. С.16-18

9. Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С.64

10. Список стран по темпам роста ВВП. – Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Списки_стран_по_темпам_роста_ВВП

11. Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982, С.22-23.)

12. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар. К., 2003, 252 с; Стиглиц Дж. Глобализация и ее новые тревожные последствия. URL: <http://liga.com.ua/globalization-and-its-new-discontents.html>

13. Тарас Шевченко стал мировым рекордсменом по количеству установленных памятников культурному деятелю – МИД. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/taras-shevchenko-stal-mirovym-rekordsmenom-po-kolichestvu-ustanovlennyh-pamyatnikov-kulturnomu-deyatelyu>

14. Философия и идеология от Маркса до постмодерна / Отв. ред. А.А.Гусейнов, А.В.Рубцов, сост. А.В.Рубцов. – М.: Прогресс-Традиция, 2018. С.17.

15. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927, с.75.

16. Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>)

Глава 4.3.

Геній Шевченка: уроки громадянськості.

**Сторінками книги Володимира Мельниченка
«Мої духовні криниці. Статті та інтерв'ю
XXI століття». Київ : Либідь, 2019. 748 с.**

*(Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії
політичних наук України. Київ. Видавництво Політія,
Випуск 13. С. 308-345)*

Чому «сторінками книги», а не, приміром, «рефлексія на книгу» чи «рецензія»? А тому, як мені видається, що написати узагальнюючу рецензію на воістину енциклопедичне видання, котре вміщує в собі, образно кажучи, тисячі й тисячі гасел – справа в межах однієї публікації непідйомна. Тим більше, що сюжети книги вміщують у собі такі постаті-велетні як Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Микола Гоголь, Богдан Ступка та ще тисячі супутніх їм особистостей. Наприклад, лише іменний покажчик до Шевченкового Щоденника вміщує в собі близько 2 тис. прізвищ, що відображає «інтелектуальний Космос поета в реальному та віртуальному спілкуванні-перетині з його сучасниками та нащадками» (с. 92).

Отож, принаймні на даний момент, довелося обмежити горизонт аналізу у зазначеному дослідженні до розгляду постаті Тараса Шевченка, хоча, маю щиро визнати, не являюсь ні шевченкознавцем, ані літературознавцем взагалі. Однак є один момент, ота принципово важлива точка дотику, де я як історіософ відчуваю свою спорідненість із науковим доробком Володимира Мельниченка. У сфері історіософії наші професійні інтереси перетинаються. Достоту історіософський підхід до висвітлення постаті Тараса Шевченка в контексті історії України, як мені гадається, є тим визначальним трендом, що пронизує розглядуваний монументальний твір Володимира Мельниченка. І на цьому в книзі особливо наго-

лошується: у творчості Шевченка, у його підході до історії переважала «історіософія, а не історіографія», але від того творчий вклад Кобзаря не потерпає, бо «Шевченкове осмислення історії України, переплавлене в поетичні твори, мало й має незмірно більший вплив на читачів, аніж будь-які наукові праці» (с. 13, 14).

Давайте вдумаємось у пророчі слова Тараса Шевченка:

*Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...*

*Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.*

Чи не здається вам, що це про нас сьогоднішніх – народжених в неволі тоталітаризму неоросійської імперії під назвою Радянський Союз, про наших дітей і внуків, які несуть на собі родове прокляття неволі у новій мутантній формі несправедливо проведеної приватизації та відсутності верховенства права? А все решта – це вже похідне і, будемо сподіватися, перехідне. А поки що за ці діла маємо нести покуту – всезагальну політичну відповідальність кожного з нас.

Але чи всі ми усвідомлюємо той рівень болісної відповідальності, гуманізму, національного сорому і, водночас, громадянської послідовної безкомпромісності, який проніс через своє життя Тарас Шевченко й закарбував у безсмертних рядках своєї поезії? Залишається сподіватися, що рівняючись на Кобзаря, на його громадянську позицію і страдницький життєвий шлях, ми, врешті-решт, піднімемось до

належного рівня національної ідентичності щоб дати відповідь на запитання: «Нащо живем? Чого бажаєм?».

Ось така історіософія: «Які ж мене, мій Боже милий, / Діла осудять на землі?».

Наш спільний біль

Один із найбільших наукових і моральних авторитетів ХХ століття німецький історіософ Карл Ясперс у своїй хрестоматійній книзі «Питання про винуватість»^{*} сформулював своєрідний кодекс честі людини і громадянина: «Це рок кожної людини – бути вплетаною в уклад влади, завдяки якому вона живе. Це неминуча провина всіх, провина людського буття. Їй протидіють, беручи сторону тієї влади, яка здійснює право, права людини. **Неучасть в формуванні укладу влади, в боротьбі за владу в розумінні служіння праву є головною політичною провиною, що є в той же час і провиною моральною. Політична провина стає моральною, коли владою знищується смисл влади – здійснення права, етична чистота власного народу**» (тут і далі жирний курсив мій. – В.Т.)

Служіння «етичній чистоті власного народу» – це про Володимира Мельниченка. Його книгу пронизує притаманний патріотам України спільний біль за Вітчизну, перейнятість її історією, яку «неможливо читати без брому», убоління за сьогодення (найбідніша країна Європи, яка не вийшла навіть на рівень ВВП 1990 року), а ще – найгостріший щем – за втрату людей, територій і промислового потенціалу внаслідок російської агресії 2014 року. Що найактуальніше – пекуча туга впродовж ось уже майже три десятки років за пришестьям адекватної національної еліти, яка б дала врешті-решт свою, відповідно нашому часу, вичерпну відповідь на ще одне запитання, поставлене колись Тарасом Шевченком:

^{*} Тут і далі див: Карл Ясперс. Вопрос виновности. О политической ответственности Германии. Перевод с немецкого С.Апта. Москва, Издательская группа «Прогресс», 1999. 146 с.

*За що ж боролись ми з ляхами?
За що ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?.. засівали,
І рудою поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.*

Тож наразі «маємо те, що маємо», а наш правлячий клас пострадянського періоду, як і низку минулих проводирів визвольних змагань 1917-1920 років, доводиться, на превеликий жаль, характеризувати словами Михайла Грушевського: «Се правда, вони не шевченки!». Біда в тому, що, висловлюючись словами Блаженнішого Любомира (Гузара), пострадянські лідери України виявилися «не здатними на самопожертву». А виклик часу тим не менше нагально вимагає появи історичної постаті, навколо якої мало б згуртуватися громадянське суспільство, об'єднане спільністю історичної долі й націлене на досягнення загальнонаціональної мети. І тут недоречно кивати на глобальну тенденцію нашої доби, коли, мовляв, усюди на політичній арені все рідше можна зустріти діячів, а все більше – ділків. Ситий і улаштований Захід із його відпрацьованою правовою системою й досвідченим бюрократичним апаратом може дозволити собі за розкіш час від часу вручати керівництво держави популістам. Україна ж має бути націленою на постать, яка за своїми моральними принципами і громадянською позицією мала б бути максимально наближеною до рівня Тараса Шевченка.

І саме в цій позиції закладена пекуча актуальність наукового доробку Володимира Мельниченка, бо «власне ідеться не лише про наше минуле, а й про сучасне та майбутнє, нерозривні з живою присутністю Тараса Шевченка» (с.10). А в процесі неперервного самоусвідомлення українців і їхнього ідейного позиціювання в сучасному та майбутньому світі «особливо важливо, щоб наші душі

світилися Шевченковим огнем, а наші серця билися в одному ритмі з поетовими» (с. 92).

Що вже говорити про ситуацію хронічного перенапруження українського народу внаслідок нинішньої російської агресії проти України? Здавалось би, як тут нам може допомогти славетний Кобзар, від дня народження якого виповнилося ось уже 205 років? У Володимира Мельниченка щодо цього є вивірена тривалою роботою керівником Культурного центру України в Москві (2001-2015 рр.) позиція: у своїх «осередніх творах поет огненними словами звинуватив Москву в історичному злі, заподіяному Україні, залишив українському народові духовну зброю супроти одвічного ворога». То ж маємо робити належні висновки: **«Принаймні мусимо визнати, що поетові застороги, інвективи й пророцтва щодо Москви нас майже нічого не навчили. Бо ж інакше в українських відносинах із нею у післярадянський період було б набагато більше Шевченкової духовної сили та історичної прозорливості, здорового глузду та безкомпромісної віри, державницької мудрості й політичної рішучості»**. От тоді уже б не довелося вкотре «запить з московської чаші московську отруту»!.. (с. 23).

Тут зовсім не йдеться про якесь розпалювання русофобії, у чому нас полюбують звинувачувати російські шовіністичні телеканали. Це в російському інформаційному полі час від часу декларується відома максима із наказу Йосипа Сталіна № 130 від 1 травня 1942 року: «нельзя победить врага, не научившись ненавидеть его всеми силами души». У Шевченка, як на цьому наголошував Михайло Грушевський, принципово інша позиція: насамперед це «віра в силу моральної ідеї, віра в свій народ! Історія людська в своїх кінцевих результатах є для нього перемогою правди. В добрі самім залягає сила побідна, а в злі – розклад і упадок. Моральна ідея має в собі таку силу опору, що її не можуть знищити ніякий гніт, ніякі кари...» (с. 10).

Володимир Мельниченко солідаризується з позицією Михайла Грушевського, вважаючи, що одним із першорядних завдань є усвідомлення українським народом засадничої істини: визволення від «песього обов'язку» перед Московщи-

ною. Так, реагуючи на більшовицьку агресію проти України в 1918 році, голова Центральної Ради наголошував: «Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах». На превеликий жаль, не так сталося, як гадалося. І ось уже після чергової російської агресії 2014 року наш сучасник Володимир Мельниченко з гіркотою змушений констатувати: «Читаємо ці рядки майже столітньої давності, як сьогодні написані» (с. 15).

То ж маємо врешті-решт з'ясувати, що, не зробивши належних висновків із минулої історії, ми раз по раз будемо змушені вертатися до необхідності розв'язання кардинального історичного завдання: не лише «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм» (Іван Франко), а й нарешті зрозуміти, наголошує Володимир Мельниченко, що саме ми робили не так у цій царині наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в умовах незалежної України (с. 9-10). І серед завдань першорядної ваги маємо усвідомити той велетенський громадсько-політичний потенціал, який несе в собі життя і творчість Тараса Шевченка, сполучуючи глибоко національні настрої з такими ж настроями гуманності й загальнолюдської солідарності. Цей висновок набув особливої виразності і на тлі палаючої межі 1918 року, і на тлі невщухаючої агресії 2014 року, та, власне, тієї грані, яка, говорячи словами Михайла Грушевського «від віків розділила Україну від Московщини». І саме в такі урочні часи зростає загальнонаціональне значення гуманістичного наповнення Шевченкової творчості «свобідної від усякої агресивності, від усяких елементів егоїстичного, зоологічного націоналізму» (с. 16).

Найголовніше і найважче завдання кожної людини – віднайти саму себе. За умов сучасної України це значить насамперед – подолати ту глибоку прірву національного знеособлення, яку віддавна культивувала проти України російська

імперська система. І тут в яскравій іпостасі національного прапора гордо височить постать Тараса Шевченка. І хочеться вірити в успішну реалізацію українського цивілізаційного вибору, коли, пророкує Володимир Мельниченко, «вимріяє Шевченком і Грушевським українське відродження випаде на третє Кобзареве століття, що розпочалося. Бо інакше – ніколи!» (с. 24).

І в цьому немає жодного перебільшення.

Діалог поколінь

Цивілізованість людини визначається шанобливим ставленням до вчителів – це стосується хоч європейців, хоч китаїців, хоч американців. Віддавна вважалось аксіомою положення, що вийти на новий рівень наукового аналізу можна лише спираючись на плечі вчителів-попередників. Володимир Мельниченко дає підростаючому поколінню гідний поваги приклад у своєму ставленні до «будителів» української національної ідентичності, зокрема до Михайла Грушевського: «Грушевський вклав у прокрустове ложе історичної дійсності, в якій жив, стільки безцінної інформації про Шевченка, пропустив крізь себе та передав людям стільки Шевченкової духовної енергетики, що його в цьому не перевершив ніхто» (с. 9).

Хочу звернути увагу на принциповий момент – йдеться про «прокрустове ложе історичної дійсності, в якій жив» М. Грушевський. Тобто, йдеться, власне, про добу початку минулого століття. Але відтоді сплигло багато часу, і кожне нове покоління проклало свій шлях до Тараса Шевченка, шукало в його житті й творчості відповіді на достоту свої власні запитання, прикладаючи до характеристики своєї доби Шевченкове духовне мірило, шукаючи знову і знову моральні підстави для утвердження свого національного «Я».

І як би ми критично не ставилися до пройденого у ХХ столітті шляху, як би нам не було гірко за нереалізовані поривання в ХХІ столітті, однак мусимо визнати, що життя не стояло на місці. Судячи з матеріалів, на які покликається Во-

лодимир Мельниченко, на сьогоднішній день маємо велетенську Шевченкіану. Насамперед йдеться про фундаментальні академічні дослідження І.М. Дзюби, М.Г. Жулинського, С.А. Гальченка, Ю.Я. Барабаша та цілий ряд інших дослідників, яких в короткому нарисі не беруся перелічити, але значення яких в дослідженні духовної спадщини Тараса Шевченка не можна переоцінити. А скількох українських поетів надихала муза Кобзаря – взяти хоча б те духовне потрясіння, яке випало на долю мою та інших студентів шістдесятих років після знайомства з громадянським закликм Ліни Костенко рівнятися на Шевченка:

*«А цікаво, багато б із них потрапили
Пройти шляхами його долі?
Давайте чесно.
Не кнопки ж ми і не педалі.
Що писав би Шевченко
В тридцять третьому,
В тридцять сьомому роках?
Певно, побувавши в Косаралі,
Побував би ще й на Соловках,
Загартований, заґратований,
Прикиданий землею, снігами, кременем,
Досі був би реабілітований.
Хоч посмертно, зате – своєчасно.
Звісило з трибуни блазенський ковпак
забрехує слово.
Було так, було так, було так...
А може, було інакше?*

.....
*Мовчимо.
Пнемося у багет.
Як мовчанням душу уяремлю,
То який же в біса я поет?!*

І покоління шістдесятників не мовчало, хоч було піддано гонінням і репресіям. Та все ж зерно, посіяне ними, попри періодичні більшовицькі «підморожування», проросло, а за-

жинком став референдум про незалежність України 1 грудня 1991 року. І цей вибух національної самосвідомості неможливо переоцінити – лише Україна на всьому пострадянському просторі спромоглася на такий акт широкої народної підтримки. Повноголосся того народу, для якого, апелюючи до думки Михайла Грушевського, життя Шевченкове стало книгою науки так само, як і книга його пісень: «Образ пророка, замученого за Україну, встає перед нами не в віках віддалених від нас оточенні, а в обставинах майже сучасних, не пережитих і досі, серед котрих іде і далі та ж боротьба за права горожанські і національні, що розбила життя нашого найбільшого поета і многих, многих інших. Книга науки...» (с. 30).

А що історія по Гегелю й розвивається не лінійно, а «по спіралі» (теза-антитеза-синтез), то мусимо визнати, що ми й досі ще не подолали обставин імперського минулого, що й нині триває боротьба за права національні й громадянські, що й нині розбивається життя многих і многих. А відтак має безнастанно тривати діалог – словом і ділом – усіх поколінь борців за волю і процвітання України. Маємо успадкувати у Шевченка його болісно-відповідальне сприйняття славної, але гіркої історії свого народу, яку треба досліджувати й знати заради кращого прийдешнього. І тому актуальними залишаються для нас заповіді Грушевського щодо пізнання нами Шевченкової книги науки: маємо «заразом показати, що діло, зроблене ним, дало свій плід. Що Україна, збуджена дзвоном його струн, – живе. Що розділені часті української землі вже зібралися в собор велик. Що вони стають вже одноцільним національним тілом, оживленим одним серцем, одною мислю, одною кров'ю і одним мозком» (с. 11).

В цьому історичному діалозі поколінь голос Володимира Мельниченка зазвучав в унісон із славетними попередниками, акцентуючи увагу на тому, що в нинішній боротьбі слід пильно берегти чистоту національного прапора, перейнятого з рук народного пророка, і відмежовуватися від націоналістичного зоологізму й неперемінливого егоїзму, так, як заповідав Михайло Грушевський: «Шевченко – се той національний прапор, який повинен бути дорогий всім при-

хильникам націоналізму гуманного і етичного, що не ділить і сварить, а єднає на ґрунті визнання загальнолюдських і національних прав кожної людини й кожного народу» (с. 22).

Дотримання цих принципів вимагають не лише великі заповіді кращих представників українського народу, але й завдання сьогодення, його суспільно-політичного й громадського життя. Бо інакше, заповідав Грушевський, «були б брехнею наші запевнення в любови і поважанні до його творчості, котрі повторяємо перед світом в сі Шевченкові дні». Реакція Володимира Мельниченка на описану і вже хронічну для певного штибу представників українського правлячого класу ситуацію чітка й однозначна: «Як разюче точно передбачав Грушевський брехливі клятви багатьох сучасних політиків!» (с. 22). А якщо конкретизувати ситуацію, то, скажімо, в час російської агресії 2014 року, яка відбулася «в історичний момент відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка не завадило б окремо й особливо вагомо сказати на весь світ, хто насправді злочинно зневажив ідеалізоване Шевченком «братолюб'є» (с. 23).

В житті і творчості Володимира Мельниченка слово не розходиться з ділом, і його голос в загальнонаціональному діалозі стосовно ідентичності України звучить потужно й інтелектуально насичено. Його творчий доробок далекий від загальних розумувань – він провокативно документально просякнутий, наповнений ґрунтовним знанням історичного матеріалу і разючої конкретики повсякденного життя і побуту. І в цьому документалізмі професійного музеєзнавця, помноженого на глибоке історіософське сприйняття і відтворення суспільного життя – оригінальність і неповторність його творчого почерку. А відтак у знаковому ряду провідних шевченкознавців Володимир Мельниченко, як на мою думку, має повне право задекларувати: «Я такий же, як усі – я не схожий ні на кого».

І в цій іпостасі доктор історичних наук, професор і академік Володимир Мельниченко уже посів своє законне місце у світовій Шевченкіані. Пошлюсь на авторитетне судження сучасного дослідника С.А.Гальченка: «... Маємо на сьогодні

рідкісну московську шевченкіану, найвагомішим внеском до якої є монументальні дослідження відомого історика... Володимира Мельниченка. Назвемо найголовніші з видань: «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті» (М., 2006. 654 с.); «На славу нашої преславної України»: Тарас Шевченко і Осип Бодянський» (М., 2008. 556 с.); «Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін» (М., 2009. 478 с.); «Шевченківська Москва: авторська енциклопедія-хроноскоп» (М., 2009. 767 с.); Тарас Шевченко в Москві» (К., 2009. 738 с.); Оскільки цей перелік складено 2013 року, слід додати до нього узагальнюючу монографію «Москва у творчій долі Тараса Шевченка» (М., 2015. 496 с.). Крім того, 2018 року було опубліковано академічний документальний збірник, в якому вперше побачила світ видобута Володимиром Мельниченком у Центральному історичному архіві Москви дорогоцінна архівна справа – «Дело канцелярии Московского Военного Генерал-Губернатора по секретной части о Рядовом Оренбургского батальона Шевченко», що вміщує 12 важливих документів з 16 вересня 1857 року до 18 квітня 1858-го. До редколегії цього видання входили: О.В.Бронь, Г.В.Боряк, Г.М.Бурлака, С.А.Гальченко, І.І.Глизь, М.Г.Жулинський, О.В.Музичук, О.П.Реєнт, В.А.Смолій (відповідальний редактор), Д.В.Стус, В.С.Шандра. (с. 192).

Тут, так би мовити, можна було б багато ще чого додати, але відняти від цього велетенського творчого доробку, мабуть, не під силу навіть зятятому недоброзичливцю. Сам Володимир Мельниченко усвідомлює, що Шевченкіана ще далеко не повна, та й не може бути ніколи остаточно завершеною, бо кожне нове покоління буде шукати в ній відповіді на нові посталі запитання, однак кожен із авторів має прагнути до всебічного й полівимірного, якомога більш повного вивчення й тлумачення. Отож і в основу розглядуваної нами книги «Мої духовні криниці» було покладено ідею **авторського коментарю** життя і творчості Тараса Шевченка. Узагальнюючи напрацювання попередніх поколінь, зазначає автор, «я побудував цю книгу за власним баченням і наповнив її своєю любов'ю до Шевченка, власною присутністю, у тому числі емо-

ційною, власною манерою викладу пояснень і тлумачень поетового тексту, власним, а не позиченим, життєвим, почуттєвим і науковим досвідом» (с. 93).

Тож щастя йому й далі на цій дорозі!

Вічний виклик

У своєму «Очерке истории украинского народа» Михайло Грушевський відзначив унікальність постаті Тараса Шевченка, коли виходець із кріпаків, «не получивший никакого правильного образования, но гениальною интуицією восполнявший пробелы своих знаний, составляет единственное в своем роде явление во всемирной литературе» (с. 28).

Спростувати цю істину, здавалось би, не годе ніхто. Однак, наголошував у свій час Лев Толстой, для лакея не може бути великої людини, тому що у лакея своє розуміння величі. І от царські лакузи – працівники III відділу власної його імператорської величності канцелярії – після арешту Тараса Шевченка у 1847 році професійно зафіксували, що поет «з неймовірною зухвалістю виливав обмови та жовч на осіб імператорського дому...». Ніби на цих особах життя клином зійшлося?! Насправді ж, за оцінкою нашого видатного сучасника Івана Дзюби, коли вже йдеться про Шевченкову поему «Сон» (Комедія), то тут маємо вимір зовсім іншого масштабу: поема «стала викликом поета могутній, але нездатній вистояти перед судом розуму імперії». І це було найголовніше. А вже що стосується царської персони, як я гадаю, це вже просто так - фрагмент із сцени «генерального мордобиття».

У представників творчої російської інтелігенції, на противагу придворним лакузам, масштабність мислення була принципово іншою. Так, коли 1859 року російський художник і скульптор Михайло Микешин виграв конкурс проєктів пам'ятника «Тисячоліття Росії», він запропонував увічнити в цьому монументі серед інших видатних діячів культури й українського Кобзаря, а також Миколу Гоголя. І тут імператор Олександр II, оцей великий «визволитель», рішуче викреслив із списку кандидатуру Шевченка, залишивши, що-

правда, в останній момент у списку прізвище Гоголя. Не допоміг жодним чином аргумент Микешина: «Ми маємо задовольнити національну гордість народу й убезпечити себе від докорів потомства». Тим більше, наголошував скульптор, що Шевченко зробив для Малоросії більше, ніж будь-хто з поетів, а співчуття усіх верств суспільства при перенесенні праху Шевченка з Петербурга до Канева, «надто ясно виявило, як цінує народ заслуги цього поета». Дехто з дослідників вважає, що ці слова про «національну гордість народу» й викликали гнівну реакцію Олександра II.

Отже, підводить висновок Володимир Мельниченко, «найперше Олександр II викреслив зі списку Поета, який уособлював не тільки уярмлений і непокірний український народ, а й усю визвольну боротьбу поневолених царизмом народів. Не забудьмо, що саме за Олександра II завершилося насильницьке приєднання Кавказу до Російської імперії (1864). За два десятиліття до того Шевченко волав про тамтешні злодіяння царизму в поемі «Кавказ»:

*... Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Проливтих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!*

Незмивною ганебною славою навіки затаврував Шевченко і «батюшку-царя» Миколу I, і його сина Олександра II» (с. 184).

Здавалось би, з того часу вже минуло півтора століття. Як казав філософ – «все тече, все змінюється». Однак це не про імперську Москву: антиукраїнські настанови серед її чиновництва лише посилилися. І тому є зримий наочний приклад. Так, в ролі керівника Культурного центру України в Москві Володимир Мельниченко виступив з ініціативою встановити пам'ятник двом уславленим українцям і щасливим друзям – Тарасу Шевченку й Михайлу Щепкіну: «Не вдалося. Хто ж у Москві посміє дати дозвіл на спорудження пам'ятника двом геніальним українцям...» (с. 143).

Україна для Москви – питання не так географічне й політичне, як екзистенційне. Імперська Москва почуває себе затишно лише тоді, коли має змогу розглядати Україну в ролі господарського «задвірку», а українців – у ролі демографічного донора «триединого русского народа». Та ще й донора у стадії амнезії, який втратив історичну пам'ять, без літературно виробленої мови й національної церкви з притаманними їй архітектурою та живописом козацького бароко. Чи не звідси й заборона синові українського народу Тарасу Шевченку «писати й малювати»? Ще раз наголошую, що справа полягала не так в особистій образі Кобзарем царя й цариці (нібито малюванні на них карикатур), як в уродженій ідіосинкразії імперської Москви на все українське. Це наочно видно із доповідної записки графа Орлова цареві: «Шевченко, любя пламенно свою родину, Малороссию, он, в напечатанных им книгах, с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа, едва ли знаменитее всех историй, славу его называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекал, что этот дух не простыл и до селе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и приемников его в виде угнетения и подавления прав народных...» (с. 37).

Імперська бюрократична система, і тут їй слід віддати належне, глибоко усвідомлювала органічний зв'язок поета із своїм народом, а тому «крім розпорядження про заборону й вилучення творів Шевченка була вказівка про нагляд за тим,

«не питаются ли уроженцами Малороссии... мысли о прежней вольнице, гетманщине и правах на отдельное существование....» (с. 37).

Так само й цар Микола I, зазначає Володимир Мельниченко, якого здавна часто-густо сприймають однобічно солдафоном, мав достатньо інформації й розуму та ще – досвіду боротьби з інакомислячими, щоб сприйняти «важного злочинця» Тараса Шевченка як абсолютно цілісну масштабну постать, в якій воедино злиті два небезпечних для російського царизму таланти – поета і художника. Поетичний талант Шевченка виявився для Миколи I настільки грізним і зухвалим, що цар і не сумнівався у невідворотній караючій ворожості також і його таланту малярського. На прохання Рєпніної дозволити Шевченку малювати, цар такого дозволу не дав і порекомендував їй менше втручатися «в дела Малороссии». Тобто він усвідомлював, що порушена проти Шевченка справа – «це справа Малоросії» (с. 42).

Було б безглуздо розумувати навколо того, який талант – художника чи поета – переважав у Тараса Шевченка, настільки цільну особистість він собою являв. Вирішальну роль у кристалізації таланту відіграв, судячи з усього, його величність соціальний запит. Український народ гостро потребував свого речника, а великий Кобзар усе глибше відчував внутрішню потребу висловити своє відчуття України. Лагідарно з цього приводу висловився Іван Дзюба: «Так народжується відчуття своєї покликаності, своєї місії, яку згодом Україна сприйме як місію апостола і пророка» (с. 45).

І тут недоречно було б гадати, чи то Шевченко обрав свою долю, чи доля обрала його: сталося так, що в лоні українського народу з'явилася історична постать – потрібна людина в потрібному місці й у потрібний час. А велетенська імперська система виявилася безпорадною стати цьому на заваді. Якби ще Шевченко просто удосконалював свій талант живописця, то імперська культура «золотої доби» могла б інкорпорувати його – поглинути як ще одного із ряду академіків Академії художеств. І лише словесна творчість рідною мовою залишила його єдиним і неповторним у живому діалогічному спіл-

куванні із своїм народом. Як пише Володимир Мельниченко, «то було Богопризначення!» (с. 45).

Краще не скажеш. Однак у кожному процесі є свій момент істини – момент кристалізації, коли духовність, як і будь-який інший природний феномен, переходить від одного агрегатного стану в інший. У природничій науці до останнього часу вважалося, що таких агрегатних станів є три: твердий, рідкий і газоподібний. Нині науковці дійшли думки про четвертий агрегатний стан – плазми, кульової блискавки.

Читаючи книгу Володимира Мельниченка, все більше схиляєшся до висновку, що перехід Шевченкової поезії в агрегатний стан всепроникаючої плазми відбувся в час написання «Чигрине, Чигрине...» у Москві 19 лютого 1844 року. Автор розглядуваної нами книги віддає належне Іванові Дзюбі, який влучно називає цю поезію Шевченка «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого й передуманого за дев'ять місяців перебування – не перебування, життя – в Україні», коли в 1843 році було ним відвідано й місто колишньої козацької слави – Чигирин. Але при цьому Мельниченко зауважує: «І все-таки, все таки... **Не можна нехтувати тим, що «Чигрине, Чигрине...» написано в Москві! Поетичний катарсис відбувся саме в ній!**» (с. 66). І дає цьому феномену ґрунтовне пояснення: «В атмосфері бундючно-ситого, самодостатньо-байдужого й заворожливо-красивого міста поет особливо гостро й болісно, ніби вперше, пережив той очевидний факт, що саме Москва (в тандемі з Варшавою) є провинницею бездержавності України, насаджування в українцях історичного безпам'ятства, яке паралізує волю до боротьби за незалежність» (с. 66).

Не можна не погодитися з висловленою Володимиром Мельниченко думкою про те, що Москва викликала в Шевченка тяжкі емоції та рефлексії, але вона висталила його поетичний голос і почуття національної гідності та людської незалежності. Знаменно й те, що саме віршем «Чигрине, Чигрине...» Шевченко відкрив рукописну збірку «Три літа», до якої включив 23 поезії, написані в 1843-1845 роках, а завершив «Заповітом». Якщо «Заповіт» таки й був написаний

останнім 1845 року (25 грудня), то «Чигрине, Чигрине...» став першим у геніальному ряді за повною, вичерпною суголосністю з поетовою душею. У цій поезії саме слово Москва не згадується (хіба що йдеться про «московські ребра»), та «головне полягає в тому, що саме цей вірш відкрив, так би мовити, антимосковський період Шевченкової творчості» (с. 70).

І ще одна важлива думка. Хоча це й може видатися містичним, але «Заповіт» Шевченко написав одразу після того, як сказав своєму народові про ворожу Москву все найголовніше на віки наперед, аж до ненароджених українців. Надалі Шевченко ніколи не зачіпав її так нещадно-болюче та обвинувачувально вбивчо (с. 46). Своім творчим доробком великий Кобзар сформував єдину національну волю, духовно консолідував українців і показав їм, що історична правота належить не Москві з підвладною їй Малоросією, а вільній – саме вільній, новій! – Україні. Висока громадянська самосвідомість Шевченка й нині залишається для нас дороговказом у нашої боротьби, бо ж було сказано ним пророчче, що «полине до самого Бога» лише після того, як **«Як понесе з України / У синєє море / Кров ворожу...»**.

Чи усвідомили ми у повній мірі сутність Шевченкового заповіту? Судячи із характеру поточних подій, таке запитання залишається поки що риторичним. А тому знову і знову маємо звертатися до молитовних рядків Шевченкового Слова:

*Молюсь, Господи, внуши їм
Уст моїх глаголи.
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрятъ Бога над собою.
Не знають, що діють.*

І знову наш спільний біль – Україна – ятрить сумління Володимира Мельниченка: «Доки так буде, Шевченкова душа залишається на землі, серед українців і несе важку покуту за можновладців, які досі не дають змоги народові вибороти достойне життя» (с. 47).

Дещо з історіософії: час духовного вибору

Нині, за умов російської агресії, Україна переживає час свого духовного вибору. Щораз то голосніше з телевізійних каналів тільки й чути про те, що з нашим північним сусідом слід шукати компромісу. Постає питання, що може бути предметом компромісу й де та межа, за якою компроміс стає прихованою формою капітуляції? Двадцять «червоне століття» (М.Попович), із якого український народ вийшов у стані постгеноцидного, посттоталітарного й постчорнобильського синдрому, наочно довело, що політична максима «ніколи більше» («never more»!) мала б стати загальнонаціональним дороговказом нашого громадянського самоствердження і державного будівництва. Або ми відбудемось як повноцінна європейська держава, або ні.

І за наочним прикладом не треба далеко ходити: у свій час духовного вибору наша землячка і яскрава політична постать ХХ століття Голда Меїр задекларувала: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути». Й держава Ізраїль, попри невщухаючі воєнні сутички, утверджує себе нині як високотехнологічне інноваційне суспільство з високим ступенем соціального захисту своїх громадян. Що можна сказати проти такого безкомпромісного вибору?

Час духовного вибору відбувся і в повоєнній Німеччині, про що яскраво подано в оприлюдненому в 1945-1946 роках під час Нюрнберзького процесу і вже згадуваного нами трактаті Карла Ясперса «Питання про винуватість». У ньому йшлося, зокрема, про посталий цивілізаційний вибір країни «між політичною свободою і політичною диктатурою». За умов політичної свободи, наголошує К. Ясперс, **«етика політики стає принципом державного життя, в якому усі беруть участь своєю свідомістю, своїми знаннями, своїми переконаннями й бажаннями»**. В такому суспільстві є свої спади і підйоми, та все ж «це життя здійснюється завдяки тому, що перед кожним стоїть завдання і кожному надається можливість поділяти відповідальність».

Запам'ятаймо це положення про загальну відповідальність кожного.

Або ж, зазначає Ясперс, все відбувається навпаки: **у разі вибору режиму диктатури домінує така ситуація, коли більшість цурається політики.** За таких умов «державна влада не сприймається як власна справа. Відтак не відчуваєш за собою відповідальності, спостерігаєш за політикою склавши руки, працюєш і дієш у сліпій покорі. У тебе чиста совість і від покори, і від непричетності до рішень і дій можновладців. Людина сприймає політичну реальність як щось чуже, вона намагається перехитрити її ради своїх особистих вигід і живе у сліпому захваті самопожертви». А між тим визріває розплата – всезагальна **політична відповідальність**, бо ж кожна людина разом з іншими несе покуту за те, як усіма ними правлять, а тому політична винуватість лягає не лише на державних діячів, але й на кожного громадянина певної держави.

Минуло ХХ століття, але вибір і в ХХІ столітті залишається для України той самий – між політичною свободою і політичною диктатурою. Тож який шлях вибере український народ на нинішньому часовому відрізку? Тут все буде залежати від політичної настанови кожного з нас. А що нинішня ситуація біфуркації несе в собі різні альтернативи, то тут вирішальну роль може відіграти історичний пласт набутих нами моральних принципів. Відтак мусимо з'ясувати, що за свої дії кожна людина несе також і моральну відповідальність перед власним сумлінням та осудом близьких людей. У разі ж бездіяльності особи, коли поряд коїться злочин, вступає в силу **метафізична відповідальність**. І тут вища інстанція – лише один Бог. І кожен гріх має бути покаяним, а відповідальність залишається всезагальною.

Слід особливо зауважити, що коли наша увага зосереджується на тому, які ж гріхи здійснили наші можновладці, ми схильні забувати, що й наші моральні здавалось би дрібні помилки – є тим ґрунтом, на якому пишним цвітом виростають і політичні провини, й кримінальні злочини. Навіть коли йдеться про наші численні дрібні недбалості й пристосуванство, дешеві виправдання несправедливості й приховане по-

тування корупції, участь у створенні суспільної атмосфери всездозволеності й цинізму – усе це створює передумови для брехливої абсолютизації влади, що підносить її до рівня єдиного і визначального фактору подій. Ми ж тим часом подумки «умиваємо руки».

Тож чи ж є вихід із цієї безнадійної здавалось би ситуації? І тут ще раз нагадаємо засадничу позицію Карла Ясперса: «Її протидіють, приймаючи сторону тої влади, яка здійснює право, право людини. Неучасть у формуванні укладу влади, в боротьбі за владу в розумінні служіння праву є головною політичною провиною, котра в той же час є й провиною моральною». І як тут не згадати нам підступну позицію «проти всіх», котра є ні чим іншим як модернізованим варіантом «моя хата скраю, я нічого не знаю».

Немає необхідності ще раз обґрунтовувати самоочевидне: по який бік морально-політичного протистояння у царській Росії був Тарас Шевченко, засланий царатом на десять років у Орську кріпость. Однак дозволю собі проілюструвати на матеріалах розглядуваної книги Володимира Мельниченка ту радикальну позицію поета, котру можна порівняти хіба що з вузьким колом декабристів, які врешті-решт розбудили Герцена. Взяти хоча б зустріч українського Кобзаря, вчорашнього кріпака з російським декабристом, генерал-майором князем Сергієм Волконським. Ця зустріч була останньою перед від'їздом Шевченка із Москви до Петербурга, коли він «зворушено слухав старого генерала, який гідно вийшов зі страшенних колотнеч, що випали на його долю, й не втратив смаку до життя. Поет черпав у нього сили для своєї завтрашньої дороги, для нових подолань власних життєвих незгод» (с. 314).

Ця зустріч не була випадковою. Ще по дорозі до Москви 3 листопада 1857 року у Нижньому Новгороді Тарас Шевченко, вперше познайомившись із другим томом «Полярной звезды» за редакцією Олександра Герцена, зробив у своєму Щоденнику такий запис: **«Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны – портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне меда-**

ли – портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью «Не первый русский коронованный палач» (с. 135). В тому ж таки Нижньому Новгороді, ознайомившись із брошурою Герцена «Хрещена власність», Шевченко писав: **«Сердечне задушевно людське слово! Хай осяє тебе світло істини й сила істинного Бога, апостол наш, наш одинокий вигнанець»** (с. 138).

Не лише Шевченко прагнув зустрічей із революційно-демократичними колами Росії, їх представники теж шукали контактів із ним. І для того бути всі об'єктивні передумови. Так, зазначає Володимир Мельниченко, згаданий вище твір Герцена за своїм антикріпосницьким спрямуванням був суголосний Шевченковим настроям. Скажімо, О.І.Герцен писав: «Пока помещик не уморил с голоду или не убил физически своего крепостного человека, он прав перед законом и ограничен только топором мужика. Им, вероятно, и разрубится запутанный узел помещичьей власти». Звісно, тут важко не згадати Шевченкове: **«Та добре вигострить сокиру, / Тай заходитьсь вже будить»...** (с. 138). Тож цілком закономірно, що у квітні 1860 року Шевченко передав Герцену щойно виданого «Кобзаря», як він писав, «с моим благовейным поклоном» (с. 139).

Чи міг Тарас Шевченко обмежитися контактами з лише радикальними силами Росії? Очевидно, що ні – він був для цього занадто величною і широкоформатною постаттю. І та думка, яку сформулював Карл Ясперс у 1945-1946 роках (це рок кожної людини – бути вплутаною в той уклад влади, завдяки якому вона живе), усвідомлювався українським Кобзарем як само собою зрозуміла життєвська справа. Християнська ж позиція зводиться до того, що Господь покладає на кожну людину тягар, відповідно до сили її. Тож Шевченко глибоко усвідомлював й переймався національною глухотою й суспільною пасивністю українського загалу. Так само він сприймав як доконаний факт, що геніальні Микола Гоголь і Михайло Щепкін також були далекі від болісних Шевченкових турбот про рідне Слово як осердя самозбереження й відродження нації. Ситуація й для нашого ХХІ століття для України знайома.

Який же урок, рівняючись на Шевченка, ми мали б винести для себе? Володимир Мельниченко вважає, що повна Шевченкова перейнятість Україною була в духовній історії того часу справді самотнім і унікальним феноменом, який існував осібно від Гоголя й Щепкіна, проте поет називав своїми братами і геніального письменника, і геніального артиста. Толерантне ставлення Шевченка до своїх великих сучасників ілюструється вельми показовим прикладом. Так, поезія «Чигрине, Чигрине...» зі своєю радикально антимосковською позицією була спочатку присвячена Щепкіну. Однак її антицаристське, антиколонізаторське спрямування виходило далеко за межі соціально-політичного світосприйняття Михайла Щепкіна. Шевченко це добре знав, а тому згодом зняв посвяту й написав інший вірш «Заворожи мені волхве». А звідси й узагальнення Мельниченка: «Тарас Шевченко з часом зрозумів, що посвята «Чигрине, Чигрине...» М.С. Щепкіну та й будь-кому взагалі звужує широчінь поетичного розкрилу програмного твору, і зняв її. «Чигрине, Чигрине...» – це Шевченкова самопосвята – самопожертва Україні, що була під силу лише йому одному» (с. 162).

Тож ще раз нагадаю пророче судження Блаженнішого Любомира (Гузара) про нинішніх можновладців: «вони не здатні на самопожертву». І в цьому корінь зла.

Імператив толерантності

Ще одна історіософська проблема – ототожнення системи влади і народу в контексті толерантності. Маємо усвідомити, що може бути злочинна влада, але не може бути злочинного народу. Як пише Карл Ясперс, «народ не можна перетворити в індивідуум. Народ не може ні героїчно загинути, ні бути злочинцем, ні поступати морально чи аморально, це можуть лише окремі його представники. Народ в цілому не може бути винуватим чи невинуватим ні в кримінальному, ні в політичному (тут відповідають лише громадяни держави), ні в моральному сенсі».

Ставлення до Російської імперії і до російського народу –

один із уроків Тараса Шевченка для нашого покоління, а надто для деяких наших не в міру запобігливих перед Росією політичних достойників. Отож, насамперед йдеться про ставлення до термінів «московщина» та «москалі». Здавалось би, на перший погляд, відповідь на питання самоочевидна – однозначно негативне ставлення поета. Уже в 1838-1839 роках в поемі «Катерина» було чітко сформульовано моральне кредо:

*Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.*

А ще рік по тому в поезії «До Основ'яненка» (1839) подається тлумачення цього терміну:

*А до того – Московщина,
Кругом чужі люде...*

.....

*Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!*

До того ж двадцять років по тому, як зазначає Володимир Мельниченко, у новій редакції «Відьми» (1858) з'являється й термін «Московщина» – чужий край, протиставлений Україні – «своїй країні». Тут, як мовиться, широке поле для трактувань – від спекуляцій до серйозного наукового аналізу. Російський аналітик Юрій Барабаш, з яким солідаризується й Володимир Мельниченко, вважає, що для Шевченка «Московщина» – не просто такий собі «чужий край», сказати б, «не-батьківщина», це край ворожий, символічна назва імперії, втілення зловісної тоталітарної бездушної сили, яка гнобить і особистість, і цілі народи. У тому числі, до речі, й народ російський... (с. 52).

А до того ж, додаю від себе, дуальна опозиція «МИ – ВОНИ» є цілком закономірним і природним моментом в процесі самоідентифікації будь-якого народу. Не випадково

ж Шевченко писав про себе: «Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини». І вишукувати тут якісь етнічні фобії – питання безперспективне. А тому підтримую думку Ю. Барабаша про те, що головна особливість Шевченкової опозиції «батьківщина – чужина» полягає в тому, що вона є величиною константною, структурно-семантичною парадигмою усієї творчості, якісною характеристикою світобачення і художньої свідомості. І це розумів дехто із сучасників Кобзаря. Наприклад, Михайло Максимович зазначав, що «повернення Шевченка після 10-річної розлуки, вітала вся Україна і не-Україна істинним захопленням на всьому шляху від Астрахані до Петербурга». Ось вона дуальна опозиція: «Україна і не-Україна»!

До того ж, трактуючи поняття «москалі» Шевченко не надавав цьому терміну виключно етнічного великоруського забарвлення. Так, коли Астольф де Кюстін в своїй книзі «Росія в 1839 році» ототожнював оточення царя – відірвану жменьку людей – з поняттям «народ», то український Кобзар, у трактуванні Володимира Мельниченка, знав ціну не тільки високопоставленим «пикатим, пузатим», а й дрібній «братії», у тому числі з українців у тій же самій Московщині:

*Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!*

Після знайомства з Шевченком у березні 1858 року, представник російського слов'янофільства Іван Аксаков чверть століття по тому засвідчував: «Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей», Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского

літературного языка...». На думку Володимира Мельниченка, можна не сумніватися в щирості цього свідчення, бо навіть пізніше неприйняття Шевченком російського слов'янофільства не позначилося на поетовому ставленні до російської літератури і в цьому сенсі в нього ніколи не було ворожості до «москалів». На підтвердження цієї думки можна навести слова із Шевченківського Щоденника щодо численних знайомств з московськими інтелектуалами: **«Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми»** (с. 309).

Отже, одне діло ставлення до системи російської влади, до царської сім'ї, а зовсім інше – ставлення до людей, а тим паче до народу в цілому. Очевидно, Шевченко інтуїтивно відчував те, про що Карл Ясперс писав лише сто літ по тому: «Із морального образу більшості окремих людей, широких кіл народу у повсякденній поведінці складається завжди певна політична поведінка, а відтак і політична обстановка. Але окрема людина живе знову-таки у обстановці що історично уже склалася, котра була створена етикою і політикою предків і стала можливою завдяки даному становищі у світі». А значить, зазначає Ясперс, до життя слід ставитися не доктринально, а у всьому його розмаїтті конкретної реальності: «Ніхто окремо і жодна група не може одним махом змінити ці передумови, завдяки яким ми дійсно-таки всі живі».

Шевченко розумів, що не може нав'язувати іншим людям ті критерії життя, які він сам обрав для себе. Тим більше, коли мова йшла не про принципові питання, а про конкретну побутову поведінку. Напевне траплялися випадки, зауважує Володимир Мельниченко, коли за зовнішньою гостинністю і світською чемністю поет інтуїтивно вгадував людську нещирість і аристократичну зарозумілість. Далеко не всі поділяли його погляди, а з більшістю йому було взагалі не по дорозі. Поет розумів і те, що часто симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювали люди, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців – органічною складовою «триединого русского народа». Таке ставлення до «малоросів» було характерне для всього XIX століття, а нині у XXI століт-

тя активно реанімується пропагандистами Кремля, то ж не дивно, що ця офіційна позиція влади як була, так залишається й донині переконанням більшості росіян. Тарас Шевченко добре усвідомлював з ким йому доводиться спілкуватися в Москві після заслання. Розумів і те, що йому відкрита та таїна українського «великого підсвідомого», яку вони не здатні були осягнути. ***Життя показує, що поет єдиний обігнав час однозначно заявивши, що в росіян «народ і слово, і у нас народ і слово».***

Діалог з російською інтелігенцією – хоч з лібералами, хоч із слов'янофілами – був тоді для Шевченка життєво важливим. Не в останню чергу й внаслідок бажання переконатися, що солдатчина й десятиліття відірваності від цивілізації не завадили йому й надалі стояти на рівні освіченості московських інтелектуалів. З одного боку, як поет писав у своєму Щоденнику, «в продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться». З другого боку, широчінь культурних інтересів, духовних запитів і, головне, творчий доробок та потужний потенціал українського поета вразили москвичів (с. 320).

Показовий приклад наводить Володимир Мельниченко щодо широкоформатності Шевченкового імперативу толерантності у випадку зустрічі з російським поетом Я.П. Полонським. Останній, згадуючи жорстку суперечку з Шевченком з приводу «Полтави» О.С. Пушкіна писав: «Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он – особенно, если предметом этих дум или спора была его родина». Насправді ж, дивуватися ні з чого – сповідуючи толерантність, поет умів поважати іншу, навіть протилежну, точку зору, він прихильно ставився до людей, які були її носіями, проте - і на цьому слід особливо наголосити! – ніколи не заміщав свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю (с. 304).

Знову таки – маємо до діла показовий приклад із взаємин сім'ї Аксакових і Шевченка. З одного боку, у поета не було жодного сумніву щодо «непритворно сердечного ставлення» сім'ї Аксакових до Малоросії, але з поправкою на те, що малороси є невід'ємною частиною російського народу. Тож у певних межах поет почувався у сім'ї розкуто, сам співав українських і російських пісень, зокрема волзьку бурлацьку пісню. Однак щирі симпатії до Івана Аксакова – на той час редактора журналу «Русская беседа» – не завадили Шевченкові рішуче відмовити йому в наданні своїх поезій для друку у новоствореній слов'янофільській газеті «Парус». Причина – великий українець не простив Івану Аксакову принципового забуття того, що існує самостійний український народ, який слов'янофіли намагалися розчинити в «общерусскости», хоч і подавалося це в дещо іншій словесній формі. Шевченкова відмова теж була викладена в негативно-іронічному тоні: «Парус» у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені давати під парус свої вірші...» (с. 310).

Тож висновок Володимира Мельниченка з цього приводу не викликає жодного сумніву: «очевидно, треба чітко розмежовувати й чесно зважувати «pro» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святини, принципи й цінності» (с. 304-305) Було б наївно думати про духовну й інтелектуальну ідентичність Шевченка з московськими знайомими, який добре розумів, що ніхто з них не здатен піднятися до його рівня соборності й самодостатності України. Однак, завершуючи цей розділ, хочеться акцентувати увагу на висновку Володимира Мельниченка: «У Росії, на жаль, цього не збагнули й досі, а ми не досягли Шевченкової мудрості в спілкуванні з російськими доброзичливцями, подібними до І.С. Аксакова, який щиро полюбив Україну, хоч не виходив за межі великоруського розуміння її місця в імперії» (с. 309).

Тож пора хоч чомусь вчитись у Шевченка!

А на війні, як на війні

Зазначене вище стосується сфери мирного життя. Однак над усім нашим життям нині нависла чорна тінь російської агресії проти України. А на війні, як на війні: тут справи значно серйозніші і драматичніші. Насамперед слід виходити з того, що у кожній війні є агресор, а є й жертва агресії. Так само для одних війна завершується перемогою, а для інших – поразкою, за якою неминуче прослідкує втрата чи обмеження політичної влади і політичних прав. І цій проблемі слід буде давати раду, як би кому не хотілося дистанціюватися від проблеми, або, як кажуть в народі, – сховатися за плотом і перечекати, а там дивись і домовитися із агресором. Нічого й сподіватися!

І тут Карл Ясперс не залишає нам жодних підстав для ілюзій щодо якогось «договорняка»: «Якщо політична винуватість пов'язана з подіями, які вирішуються війною, то наслідками для переможених можуть бути знищення, депортація, винищення. Переможець також може надати цим наслідкам форми права, а значить, і міри, якщо захоче». І в цьому «якщо захоче» й закладена гірка іронія історії, коли дехто аж надто покладається на милість переможця, бо, зауважує Ясперс, «коли з війною наступає панування сили, право закінчується... Де застосовується сила, там і породжується сила. Переможець вирішує, що буде з переможеним. Діє принцип *vae victis* (горе переможеним). У переможеного один вибір: або померти, або ж робити й терпіти те, чого зажадає переможець. Переможений віддає перевагу залишитись живим». А отже – неминуче стає колабораціоністом...

Чи не надто сумною є описана Карлом Ясперсом картина? Такою вона була насправді в післявоєнній Німеччині, і до останнього часу ніхто із аналітиків ці положення не спростував. Навпаки – вони стали основоположними при розгляді багатьох інших проблем повоєнного мирного урегулювання. Тут варто звернути увагу й на високу ідею права, до якої полюбують апелювати, намагаючись за умов війни хоч якось підтримати основи світового порядку. Однак, хто б що не говорив, а право може гарантуватися лише силою, і коли до

права апелюють обидва – і переможець, і переможений – то врешті-решт проблеми вирішуються політичними вольовими актами переможця. І на цей рахунок не повинно бути жодних ілюзій. Хіба що переможений може розраховувати на милість, але й тут ситуацію слід сприймати реально: «Незважаючи на можливість застосування сили, переможець проявляє милість або ж внаслідок доцільності, тому що переможені можуть служити йому, або ж тому, що зберігаючи життя переможеним, він тим сильніше відчуває свою власну владу й важливість, або ще й тому, що у власній свідомості він підпорядковується вимогам загальнолюдського, природного права, яке у переможеного, як і у злочинця, не віднімає усіх прав».

Наскільки цю ситуацію можна спроектувати на перебіг нинішньої агресії Росії проти України? Відповідь може бути лише одна – іншого історичного досвіду поки що не проглядається. Хіба що у нашому випадку й на даний час Росія веде війну «низької інтенсивності», яка одних мобілізує, інших насторожує, а ще когось і заколисує, зваблює перспективою, що якось воно все «само собою розсмокчеться». Одначе, коли скинути з очей пропагандистську полуду і прийняти загальноновизнану у світі концепцію Карла Ясперса, то переможені неминуче стають винуватими, а суддівською інстанцією над ними так само неминуче стають переможці. Питання лише в тому, в якому розумінні вони будуть прагнути судити колектив, а в якому – лише окрему особу. І тут не може бути жодних ілюзій, що політична відповідальність буде покладена на усіх громадян переможеної держави. І ще не слід забувати, що аналогічним чином існує відповідальність за належність до певних організацій, партій і груп, чия діяльність буде визначена переможцем як злочинна в цілому. І можна лише втішати себе тим, що дотримуватиметься норма, коли за кожен злочин завжди можна наказати лише окрему людину, бо злочинець – завжди лише одна особа. Одне із найбільш принципових положень Ясперса: абсурдно звинувачувати у злочині будь-який народ в цілому, так само як і звинувачувати його морально. Але і ця втіха, враховуючи засадничі настанови Кремля, досить примарна.

Адже в російському інформаційному полі тим часом тільки й чути про українських фашистів, жидобандерівців, віровідступників та патологічних зрадників. Богу дякувати, що в Раді Безпеки ООН ці фейкові випадки час від часу викриваються й засуджуються. Що не говори, а все-таки спрацює цивілізаційно набутий на Заході пласт політичної культури. Не без винятків, звичайно, бо час від часу і в західних ЗМІ з'являються безвідповідальні судження з боку так званих «корисних ідіотів».

На цю проблему у свій час теж звертав увагу Карл Ясперс. Його позиція чітка і однозначна: не існує такого характеру, який би був притаманний народу в цілому. І тим не менше, зауважує історіософ, мислення, яке характеризує народ огулом, досить розповсюджене. Так, наприклад, «ці німці, ці англійці, ці норвежці, ці євреї – і далі скільки завгодно: фрісландці, баварці – або ще: чоловіки, жінки, молодь, старики. Якщо при типологічному підході щось і вловлюється, то звідси не впливає, що через призму такої загальної характеристики можна розглянути будь-якого індивіда. Це мислення тягнеться крізь віки як засіб взаємної ненависті народів і груп людей. Це мислення, далебі, природне і саме по собі зрозуміле для більшості, щонайгірше використовували націонал-соціалісти, втовкмачивши його в голови своєю пропагандою. Здавалося, що буцімто вже немає людей, а є лише колективи».

Щонайгірше, було б помилкою ототожнювати народ з державою. Народ не може ні героїчно загинути, ні бути злочинцем, ні поступати високоморально чи аморально – це можуть бути лише окремі його представники. Народ в цілому не може бути ні винуватим, ані безневинним – як в політичному (тут відповідають лише громадяни держави), ні в моральному розумінні. І про це слід постійно нагадувати, зазначає Ясперс, адже поширене твердження, що покладає на народ колективну вину, – «це факт такого ж роду, як те, що тисячі літ думали і говорили: євреї винуваті в тому, що Ісус був розп'ятий. Хто ці євреї? Певна група політичних і релігійних дбайливців, що мали над євреями якусь владу, котра у співробітництві з римськими окупантами призвела до страти Ісуса».

Необхідність спростування такого підходу стає тим актуальнішою, що часто-густо всі ці балачки сприймаються як щось само собою зрозуміле – адже ця омана така проста й ніби цілком самоочевидна. Виникає ситуація, коли стоїш як перед стіною, від якої відскакують усі докази, ніхто ніяких фактів і слухати не хоче, а якщо і слухає, то відразу ж забуває, залишаючи усі контраргументи поза увагою. Тим більше, коли марнослів'я щодо інших народів подається в релігійній оболонці, а свій народ виставляється в ролі богообраного, а своя церква підноситься до рівня втілення ідеї «Третього риму», або ж «Другого Єрусалиму».

І тут Тарас Шевченко дає нам приклад громадянськості високого ґатунку. Наш великий Кобзар виплеснув як у своєму Щоденнику, так і в поезії те, що давно нуртувало у його душі – глибинне відчуття поверховості й надуманості, фальші багатьох релігійних обрядів і людських вчинків у православному декорі. Його обурювали періодичні сплески антисемітизму, що штучно інспірувалися імперським режимом Росії як в «черте оседлости», так і поза нею. І як тут не згадати, що Тарас Шевченко (разом із ідеологом слов'янофільства Костянтином Аксаковим – попри всі ідейні суперечки з ним) виступив із осудом антисемітської статті, опублікованої в журналі «Иллюстрация».

І ще один важливий показник у позиції Тараса Шевченка, який перегукується з сучасним розумінням проблеми. Як наполягає Карл Ясперс, право судить і засуджувати залежить від того, як налаштований і як тримає себе той, хто засуджує: чи то він говорить про провину, котру несе чи не несе він сам; чи то говорить він зсередини чи ззовні; чи то виступає він як самовикривач, що дає орієнтир для самовикриття інших; чи як звинувачувач, тобто чужий, котрий лишень нападає; чи говорить він як друг, чи як ворог. І робить висновок: «лише у першому випадку право його не викликає жодного сумніву, а в другому – воно сумнівне...». Для Шевченка ці історіософські застороги були самозрозумілими ще за сто років до того, як їх сформулював Карл Ясперс. Відстоюючи Божі заповіді, переймаючись моральною співвідповідальністю, Кобзар не відділяв себе від своїх співбесідників:

*Не знаю,
Для чого, справді, ми читаєм
Святу заповідь Його!
Честную кров Його п'ємо,
Мов у шинкарки меду чарку...
О суєслови! .. На жидах?..
Не на жидах, на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його!.. Кати!*

Як зазначає Володимир Мельниченко, Шевченко у своїй щирості не визнавав посередників між Богом і собою. Поетові звернення до Бога завжди виростали із жертвовної любові до України (с. 126). І вельми показовим є те, що Карл Ясперс із свого боку сто років по тому так само наголошував, що «є така солідарність між людьми як такими, яка робить кожного теж відповідальним за всяке зло, за всяку несправедливість у світі, особливо за злочини, що здійснюються у його присутності чи з його відому». Ось у цьому, на його думку, й полягає наша всезагальна винуватість, де судова інстанція над кожним із нас – один лиш Бог.

У цьому заочному діалозі дистанцією у сто років моральний пріоритет знову таки слід віддати Шевченкові, його інтелектуальній проникливості й моральній послідовності.

Перші підсумки

Перші тому, що книзі Володимира Мельниченка «Мої духовні криниці. Статті та інтерв'ю XXI століття» судилося, поза всяким сумнівом, довге інтелектуальне життя. До неї доведеться звертатися знову і знову, а надто у пошуку невідкладних відповідей на нагальні виклики часу. Як гласить Святе письмо, «Пізнайте Істину і Вона зробить вас вільними». Свобода й істина в творчості геніального українського Кобзаря невіддільні. Саме на цьому й наголошує автор розглядуваної нами книги: «Враховуючи Кобзареві провіщення, саме історична правда, хоч би якою гіркою, болючою для на-

ціональної гордості й честі вона не була, має нарешті згуртувати українство в єдиний національний організм і зміцнити ослаблену ідентичність українського народу. Інакше не досягти нам духовної незалежності, яка є визначальним чинником формування державницького самопочуття, а отже, фактором морально-психологічної стабільності України» (с. 85).

Поява в інтелектуальному полі України книги Володимира Мельниченка неспростовно довела, що сфера дослідження Шевченкіани – невичерпна. Як засвідчує підготовлена ним книга, на вічному шляху нації до розуміння й осмислення генія Шевченка для нас однаково важать і його поезія, і його Щоденник. Зокрема Щоденник, на переконання Володимира Мельниченка, становить осердя Шевченкових дум про страдницьку долю свого народу та «прекрасну національність» українців, про неприпустимість приниження «своєї національної і людської гідності» та неминучість перемоги над осоружними царями й царятами, іншими народними «мучителями безкарними».

Особливої уваги, як на мою думку, заслуговує судження великого Кобзаря, що Щоденник «став для мене необхідним, як сраженному лікар». Що б з цього приводу сказав психоаналітик Зигмунд Фрейд? Та, власне, йому на той час (народився в 1856 р.) ще не було чого сказати – до цієї думки ще треба було дійти. А нам усвідомити, що подолати посттоталітарний, постґеноцидний і постчорнобильський синдром, та ще й за умов російської агресії без Шевченківського громадянського гуманізму – наразі неможливо.

ПІСЛЯМОВА

«Холодна війна – 2.0.»: мислі про немислиме

Дата 24 лютого 2022 року покликана стати роковою подією в житті українського народу. Президент РФ Володимир Путін не просто розпочав широкомасштабну військову операцію проти нашої країни, – він кинув виклик українській нації, українській державі, українській ідентичності. Йдеться про відмову визнати українців за окрему націю, а українській державності відмовити у її законному праві на суб'єктність.

Що це, як не екзистенційний виклик Україні – приступити до «остаточного вирішення українського питання» на кшталт того, як Адольф Гітлер взяв курс на «остаточне вирішення єврейського питання»? І не так важливо чи дійсно Черчилль є автором вислову: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами». Під гаслами «антифашизму» в Росії фактично відбувається сповзання від корпоративного суспільства фашистського типу до ідеології й практики нацизму. Біда й в тім, що політика Заходу тривалий час все більше нагадувала горезвісний курс на «умиротворення», що призвів до Другої світової війни. Тим часом, замість мобілізувати світ у боротьбі проти новітніх паліїв війни, деякі провідні діячі Заходу час-від-часу обмежувалися констатацією оцінки поточного моменту.

Підтвердження тому – хоча б відкриття 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.), де базова доповідь звучала таким чином: «**Постправа, пост-Захід, пост-порядок**». Виступаючи на форумі констатували: світ нині вступив у найбільш неспокійний після 1945 р. період; західне ліберальне суспільство дедалі більш замикається у собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних сил»; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану. І все це відбувається при постійних нагадуваннях

Путіна країнам Заходу, що він не потерпить ставлення до Росії як до країни другого сорту, що й було проілюстровано анексією Криму та агресією на Донбасі. Тоді, як відомо, Захід обмежився висловлюванням «глибокої занепокоєності» та такими-сякими куцими санкціями проти Росії.

На сьогодні не може не викликати тривоги й той факт, що воєнне вторгнення російських агресорів в Україну відбувається під гаслом «денацифікації» українців, яке Нюрнберзький трибунал застосовував щодо гітлерівських нацистів. Абсурдність цієї фальшивки зрозуміла кожній тверезомислячій людині – увесь український народ, що поклав 8 мільйонів жертв на олтар перемоги у Другій світовій війні, підверстується під поняття «нациків», фашистів, «бендерівців» тощо. Цей набір дешевих ідеологічних штампів із пропагандистського арсеналу «руського мира» президент РФ Володимир Путін возвів у ранг державницької доктрини.

В публічних виступах Путіна Україна здавна виступає зі знаком «мінус». Щоправда до останнього часу різноманітні фальшивки монтувалися як ілюстративний фрагмент до того чи іншого виступу Путіна. Тим часом, на якомусь етапі жанр таких фрагментарних історичних ескапад, судячи з усього, зжив себе. Російський очільник став претендувати на масштабніше висвітленню історичних подій, підпорядкувавши їх черговим прагматичним завданням агресивної російської політики. Своєрідним пробним перформансом такого жанру стала годинна лекція, яку президент РФ прочитав главам держав СНД 20 грудня 2019 р. на тему про те, хто і коли розв'язав Другу світову війну. В подальшому цей сюжет ліг в основу публікації у червні 2020 року статті «Реальні уроки 75-ї річниці Другої світової війни» у американському журналі *The National Interest*. Однак, як це виявилось згодом, і ця публікація виявилася лише прелюдією до узагальнюючої світоглядної статті Володимира Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців».

Тут уже мова йде про опус обсягом у 5 328 слів на тему про спільну (у розумінні Путіна) історію України і Росії. Показо-

во, що цей матеріал був опублікований двома мовами – російською і українською. Оприлюднення на президентському сайті надало цьому твору статусу офіційного документа. Та й сам Путін згодом оцінив свій текст як «дещо більшим ніж стаття». Тим часом одне із найавторитетніших світових інформагентств Bloomberg зазначало: «Психолог міг би назвати це спробою впоратися із травмою, котра усе ще викликає біль. Людина, що спостерігає за подіями в Росії чи Україні, угледіла б у цьому зловісну спробу виправдати подальшу агресію. Той, хто аналізує пропагандистські методи, міг би інтерпретувати це як спробу звернутися до українців через голови української еліти і ЗМІ. У статті містяться усі ці елементи й багато чого нового. Ось і не дивно, що це глибоко суперечливий і важкий твір» [26].

Замах на суб'єктність України

Якщо лапідарно викладати суть путінської статті, то вона полягає в тому, що українці й росіяни із давних давен складали собою один народ, що говорив однією мовою у межах Давньої Русі, де правили нащадки скандинавської династії Рюриковичів: «І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Давньої Русі, яка була найбільшою державою Європи. Слов'янські та інші племена на величезному просторі – від Ладogi, Новгородa, Пскова до Києва й Чернігова – були об'єднані однією мовою (зараз ми називаємо її давньоруською), господарськими зв'язками, владою династії князів Рюриковичів. А після хрещення Русі – й однією православною вірою». Далі ця теза у писаннях Путіна звучить рефреном: одна мова, одна віра, одне керівництво – як церковне, так і державне [20].

Ніхто не стане заперечувати те, що Давня Русь є неділимою спадщиною трьох нині окремих народів: росіян, білорусів і українців [33]. Однак, як мовиться, «диявол криється в деталях». Три окремі народи не є тотожні «триєдиному російському народу у складі великоросів, малоросів і білорусів».

Тим часом – як за часів Російської імперії, так і СРСР – впроваджувалася цілеспрямована політика русифікації українців і білорусів. Один лише промовистий приклад. Відповідно до перепису населення у 1926 р. у суміжних з Україною областях (Брянській, Курській, Білгородській, Воронежській, Ростовській, та в Краснодарському й Ставропольському краю) налічувалося 10.920.590 людей російської національності й 5.481.405 людей української національності. Перепис 1939 р. показав різкі зміни: в цих регіонах залишилося лише 1.038.325 людей української національності, зате росіян раптом стало 16.102.287 [16].

Висновок може бути один і незаперечний: внаслідок русифікації українці були зведені до рівня «демографічного донора» російського етносу. Більшовицький «плавильний казан» русифікації діяв на повну потужність, хоча Володимир Путін стверджує зворотнє – нібито відбувалася українізація, що «часто нав'язувалася тим, хто себе українцем не вважав». Ігноруючи історичні факти Путін стверджує: «Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів – закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янські народи: російський, український і білоруський». Тобто, поява української нації стала нібито не результатом об'єктивних передумов, а штучним наслідком волюнтаристської політики більшовиків [20].

На цьому фальсифікації не припиняються: скрізь, де в україномовному тексті путінської статті пишеться «руський» (від слова Русь), у російському тексті пишеться «русский» (від слова Россия). Тобто, підступно ставиться знак рівності між Русь і Росія. А це те саме, коли б ми ототожнювали «королівство франків» із «державою французів». Ніхто із нинішніх французів чи німців не претендує на одноосібну спадщину Франкрії (Regnum Francorum) і жоден із притомних французів не поставить знак рівності між Франкрією і Францією, хоча й не відмовиться від спільної з іншими народами спадщини сивої давнини. Дійсно, до X століття серед правителів цих земель у певній мірі ще зберігалася ідея єдності Франксь-

кої імперії. Але не довше. Далі на території сучасної Франції відбувався тривалий період становлення регіональної ідентичності – Нейстрії, Аквітанії, Бургундії, Гасконії, Провансу тощо. І лише в XIX столітті з'являється поняття «державна – нація», сформульоване в громадянському кодексі Наполеона. Французька конституція визначає французів як політичну націю, без огляду на етнічне походження її громадян. Такої ж політичної лінії дотримується нині й Україна.

Але, як писав у свій час російський поет Федір Тютчев, «умом Россию не понять». Французи для росіян не є взірцем. У викладі Путіна для формування окремого від росіян українського народу «історичної основи тут не було і не могло бути». А далі тиражується стара великодержавна ідея часів імператора Олександра III: «Об'єктивні факти говорять про те, що в Російській імперії йшов активний процес розвитку малоросійської культурної ідентичності в межах великої російської нації, яка поєднувала великоросів, малоросів і білорусів». Тобто, українці знову ж таки зводяться до якогось етнографічного племені, редукований суверенітет якому може бути забезпечений лише в межах неоімперської Росії [20].

У своїх маніпуляціях Путін вдається до старого імперського методу – «поділяй і володарюй». Протиставляється Правобережна й Лівобережна Україна, католицизм і православ'я, роботящий український народ нібито шкідливому керівництву країни, врешті-решт – добра для України «Росія» протистоїть зловредному «Заходу». А звідси й усі біди: «Крок за кроком Україну втягували до небезпечної геополітичної гри, мета якої – перетворити Україну на бар'єр між Європою і Росією, на плацдарм проти Росії. Неминуче прийшов час, коли концепція “Україна – не Росія” вже не влаштовувала. Потрібна була “анти-Росія”, з чим ми ніколи не змиримся».

А це вже серйозна погроза у бік України. І Путін цього не приховує, а формулює ультиматум у стилі тієї ж риторики, яку використовував Гітлер у 1938 р. стосовно Судетської області, коли виправдовував розділ Чехословаччини: «Не буде перебільшенням сказати, що курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави,

агресивно налаштованої щодо Росії, за своїми наслідками можна порівняти із застосуванням проти нас зброї масового ураження» [20].

Спростовувати ці дикі вигадки Путіна щодо «формування етнічно чистої української держави» марна річ – вони надумані й абсурдні від початку до кінця. Але було б непоправною помилкою просто відмахнутися від безграмотних тверджень політичного спойлера. Краще звернутися до аргументації такого відомого аналітика як Пітер Дікінсон, який в журналі Atlantic Council наголосив на серйозності становища навколо України, на що має звернути серйозну увагу міжнародна спільнота. Багато-кому до цих пір не зрозуміло, чому кремлівський лідер готовий іти на непропорціональні збитки, аби лиш не допустити втрати України. Тож Дікінсон ставить запитання на увесь голос: «Що ж такого є в Україні, через що Путін кинув увесь світ в нову холодну війну?». І відповідає: «Починаючи із «помаранчевої революції» 2004 року Путіна переслідує образ України як каталізатора нової продемократичної хвилі, котра врешті-решт може повергнути його власний автократичний режим. Коли українці знову вийшли на вулиці і у 2014 році, він у відповідь вторгся в Крим і на схід України. Ці рішучі кроки відбивають його впевненість, що поява дійсно незалежної, демократичної й прозахідної України рано чи пізно створить загрозу існування самої Росії» [25].

Для обґрунтування своєї тези про Україну як нібито «анти-Росію» Володимир Путін штучно нагнітає кампанію про якусь русофобію українців щодо росіян. А тим часом серйозні російські аналітики, насамперед директор «Левада-Центру» професор Лев Гудков, наголошують на безпідставності цілеспрямованої політики Кремля щодо дискредитації України. Насправді ж відбувається тотальна, дуже агресивна й ефективна у своєму роді антиукраїнська пропаганда серед російського населення, що супроводжується витискуванням незалежних джерел інформації й впровадженням жорсткої цензури інформаційної ізоляції. Назагал ця хвиля пропаганди «переконала» росіян у тому, що на Донбасі відбувається народне повстання проти «київської хунти» та українських

націоналістів – маріонеток Заходу. Ідеологами Кремля було обрано декілька основних тез: «а) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (= фашисти, нацисти, антисеміти), бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян в Криму і на Донбасі; в країні – хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, триває повний розвал держави; б) тому загроза російському населенню, що виникла на сході й півдні України, вимагає екстраординарних заходів щодо його захисту й підтримки, змушуючи відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання міжнародних угод, правових гарантій тощо. Повною мірою такими аргументами прикривалась і анексія Криму» [12].

Яка ж реакція широких кіл росіян на цю цілеспрямовану антиукраїнську пропаганду? Соціологічні дані «Левада-Центру» показують, що більшість людей заявляє – вони не в змозі розібратися у подіях в Україні. Лев Гудков вважає, що тут є присутнім елемент лукавства: «погано розуміють», вважає він, «насамперед тому, що не хочуть визнати аморальність путінської політики й саму брудну гру, яку він провадить». Навіть у лютому 2021 р. 60% опитаних росіян відмовлялися вважати, що між Україною й Росією триває війна (визнавали це лише 34%). Більше того – масове постачання Росією зброї в окуповану зону й участь російських військовослужбовців у бойових сутичках підтримується половиною росіян [12].

Незалежні російські аналітики, які відстоюють суверенітет, територіальну цілісність і незалежність України, нині практично витиснуті на периферію інформаційного поля Росії. Однак їм слід віддати належне – вони відстоюють честь і гідність російського народу. Йдеться, зокрема, про Григорія Явлінського, що одним із перших відреагував на історичні вправи Володимира Путіна. В тезовому викладі його позиція зводиться до такого. Головний смисл статті Путіна, звичайно, не історичний, а політичний. У цьому опусі озвучена нова геополітична концепція стосовно України – уже не «обмеженого суверенітету», а відмова Україні в праві на державність, суверенітет, а також пред'явлення сусіду територіальних пре-

тензій. Аргументація Путіна стара й заяложена: виявляється, що Україна не має права й на інші території, більш обширні за Крим і Донбас; що на території України мільйони етнічних росіян піддані насильній українізації; що в 2014 р. не просто відбувся державний переворот (це вже застаріла позиція), а українська держава перестала існувати як самостійна одиниця й перейшла під зовнішнє управління країн Заходу. У більш широкому контексті це послання Путіна адресоване усім суміжним державам, і тим самим відкидається уся правова база відносин із цими державами [24].

У зазначеній статті Путіна є присутнім ще й ідеологічний аспект. У принципі, державна ідеологія в Росії заборонена Конституцією РФ. Однак немає такої конституційної норми яку б не переступив лідер нації – Володимир Путін. Поява статті «Про історичну єдність росіян і українців» є не чим іншим, як заявкою на створення державної ідеології. І це розуміють російські опозиційні аналітики. Так, доктор філософських наук Ігор Чубайс відстоює думку, що «державна ідеологія – це заборона на думку», тобто «найстрашніший злочин проти людяності». А оскільки сьогодні «вибори згорнулися, виродилися і перетворилися у містифікацію, владі потрібна нова ідеологія» [5].

Дуже прикро, але згідно результатів соціологічної групи «Рейтинг», 41% громадян України погодилися з тезою Володимира Путіна, що українці і росіяни складають «один народ». А тим часом інші відповіді різко контрастують із цим сумнівним судженням. Так, Україну називають спадкоємицею Київської Русі 75% опитаних, а Росію вважають спадкоємицею лише 8% українців. Не виключено, що при підтримці путінської тези про «один народ» спрацював минулий комуністичний стереотип про формування одіозної «нової соціальної спільноти – радянського народу» [19].

Наскільки ці судження є коректними і далекосяжними – покаже подальший розвиток подій. Принаймні соціологічні дані авторитетної служби Центру Разумкова дають інші, більш втішні для України результати. Так, із тезою Путіна, що *жодної історичної основи для уявлень про окремий*

український народ не було і не могло бути, у липні-серпні 2021 року погодилось лише 12,5% громадян України, не згодні 70% (17% не визначилося). Із іншою тезою про те, що **територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок територій історичної Росії**, погодилось лише 7% громадян України, не згодні 76% (17% не визначилися) [14].

А у загальному підсумку, згідно опитування від 9 вересня 2021 р., до президента РФ Володимира Путіна негативно ставилося 81% українців. Мимоволі виникає запитання: невже з боку українців існує така масова «русофобія»? Зовсім ні – йдеться не про національність Путіна, а про агресора стосовно України. А ставлення жителів України до Росії за два роки (2020-2021) практично не змінювалося – 41% ставились добре, чи – скоріше добре. З боку росіян до України добре, чи в основному добре, ставиться тоді 55% росіян. Більше половини жителів Росії (57%) і половина жителів України (49%) вважали, що обидві держави мають бути незалежними, але дружніми, і частка таких людей в обидвох країнах впродовж двох років перед воєнним вторгненням практично не змінювалася [11].

Все це подавало певні надії на майбутнє. Однак широко-масштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року перекреслило всі благі сподівання. Замість часу миру прийшов час широкомасштабної війни.

Надійний ворог і ненадійні союзники?

Чи є належне розуміння позиції України з боку консolidованого Заходу? На таке запитання не може бути однозначної відповіді. Кожна демократична країна є конгломератом різноманітних політичних угруповань із своїми поглядами та упередженнями. Опрацювання єдиної стратегічної лінії на державному рівні є процесом тривалим і суперечливим. Ставлення до України теж переосмислюється, видозмінюється, формується і, сподіваюсь, утвердиться врешті-решт у позитивному для нас ключі. Так, наприклад, велика частка істини міститься в словах спеціального кореспондента National

Review Кевіна Вільямсона: «Стаття Путіна є свого роду багатослівним оголошенням війни. Він настирливо заявляє, що такого поняття як український народ, не існує, ...що українська держава нелегітимна і діє на шкоду своїх громадян, оскільки нею управляють зарубіжні сили. І в разі, коли існує таке утворення як Україна, то це бандитська держава, що окупує “територіальні подарунки” – землі, що по праву належать Росії» [31] .

Встрявати у полеміку із Володимиром Путіним на високому державному рівні було б марною справою – якоїсь цілісної ідеології він не дотримується. Скоріше його аргументація являє собою набір тих чи інших антиукраїнських та антизахідних кліше, які мов у калейдоскопі формують ті чи інші конфігурації, залежно від конкретної ситуації. Тобто, сам Путін, судячи з усього, не є ідеологічно перейнятим, а лише цинічно налаштованим прагматиком. Його ідеологічний окрас змінюється залежно від ситуації як у хамелеона. Так, дискурси Путіна на Валдайському форумі чи при зустрічах із провідними політиками світу часто-густо нагадують «тролінг» – своєрідну політичну схоластику чи богословські суперечки середньовіччя.

Однак це не означає, що його політичні ескапади не повинні бути спростовані на рівні громадянського суспільства, спеціалізованих інформаційних агентств. Коли з боку України мова йде про апеляцію до широкої світової громадськості чи до наших союзників – представників консолідованого Заходу – розвінчання брехні й наклепів з боку пропагандистської машини Кремля та його сановного очільника залишається все-таки завданням непересічної важливості. Позитивним прикладом для нас можуть бути хоча б заходи МЗС Великобританії щодо відновлення роботи агентства контрпропаганди. Британська сторона вважає, що пропагандистським підступам Москви слід невідступно давати належну відсіч.

Громадськість України у першій половині 2021 року часто-густо гнітила ситуація, коли Захід обмежувався проголошенням тих чи інших антиросійських санкцій, однак часто умивав руки, коли йшлося про нагальну економічну чи воен-

ну допомогу Україні перед викликом російської загрози. Тим то й важлива була підтримка з боку таких аналітиків як Кевін Вільямсон. Його оцінка на той час була, як на мій погляд, хоч і жорсткою, але конструктивною: «Володимир Путін виклав своє власне бачення України із граничною ясністю. А адміністрація Байдена, із свого боку, посилає неоднозначні сигнали. **Так, що Київ має справу із надійним ворогом і ненадійним союзником**» [31].

Навряд чи можна узагальнювати це положення й підводити його до рівня політичної константи. Але воно у значній мірі передавало хитку позицію Заходу, ослаблену рік-два тому сумбурною політикою, успадкованою від президента США Дональда Трампа. Не останню роль відігравала й невіра деяких кіл Заходу у здатність України протистояти другій у світі по силі армії Росії, оснащений ядерним арсеналом. Ще раз хотілося б нагадати співчутливу, хоча й дещо скептичну оцінку журналу Foreign Affairs. Так, у номері за грудень 2018 р. цей провідний орган зовнішньополітичної думки звертав увагу на загрозу Україні з боку Росії: **«вплив наративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні»**. Російський наратив, зазначав журнал, розмиває статус України як жертви агресії. Тож українському керівництву треба **«повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств»**.

Вихід із ситуації американські дослідники вбачали у тому, що виклику з боку російської історичної політики потрібно неухильно давати належну відсіч: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – **найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн...** Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що

робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою і екзистенціальною загрозою для майбутнього» [29].

Ця характеристика з боку аналітиків журналу Foreign Affairs передавала суть поточного моменту, націлювала українців на утвердження українського наративу, на активізацію здатності української національної еліти мобілізувати народ і повести його за собою. Прикладом для українського суспільства могла б бути й позиція нашої землячки 5-го прем'єр-міністра Ізраїлю Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

Однак вистояти Україні без активної економічної та воєнної допомоги з боку західних союзників було б надзвичайно важко, якщо взагалі це можливо. Бо на війні – як на війні. Історія вчить, що перемога «пруського вчителя» у битві при Садовій 1866 року означала не лише новий рівень національної самосвідомості, але й високий рівень науково-технічного та воєнного потенціалу Пруссії, порівняно з архаїчною Австрійською імперією.

Захід мав усвідомити, що відбувається не «війна в Україні», а «війна в Європі». І агресором у ній виступає Росія як найбільша ревізіоністська держава в сучасних міжнародних відносинах. Тим часом, 5 травня 2021 р. на завершення триденної зустрічі міністрів закордонних справ країн «Великої семірки» було ухвалено дещо сумнівне з точки зору інтересів України підсумкове комюніке. Консолідована точка зору семи провідних країн світу полягала в тому, що **найбільшими загрозами для світу нині являються Китай, пандемія covid-19 та Росія**. Такий собі утворився незвичний за критеріями тотожності ряд об'єктів пильної уваги з боку політиків країн G7. Учасники зустрічі висловили свою підтримку Тайваню й Україні. Однак жодного слова не було сказано про конкретні заходи щодо втілення цього положення в життя. І це вже певною мірою перестало нас дивувати – різноманітних слів про «глибоку занепокоєність» з приводу російської агресії проти України ми до того часу наслухались вдосталь. А такі половинчасті заяви, не підкріплені часто-густо конкретними заходами, закономірно породжували сум-

ніви щодо успішної реалізації проголошеного політичного курсу. Та й сам курс було окреслено скоріше пунктиром, аніж червоною лінією.

Агресивний курс Росії проти України в заяві G7 теж було окреслено досить еластично: «Ми глибоко стурбовані тим, що триває негативна модель безвідповідальної й дестабілізуючої поведінки Росії... Це включає в себе масоване нарощування російських військ на кордонах України й незаконно анексованого Криму, дії щодо підриву демократичних систем в інших країнах, зловмисну кіберактивність й дезінформацію». З огляду на зазначене в практичній площині була сформульована згода усіх учасників G7 розширити й зміцнити механізм швидкого реагування для протидії таким загрозам демократії як, наприклад, дезінформація тощо. Проблема дійсно актуальна, і Україна як ніхто інший відчуває на собі пресинг брехні й наклепів з боку пропагандистського апарату Росії. Однак головну загрозу для нас становило все-таки масоване нарощування російських військ на кордонах України [34].

Ми не станемо зупинятися на положеннях G7 щодо Тайваню – це тема окремого розгляду і спеціального дослідження. Предмет нашого розгляду – точка зору Росії на заяви міністрів закордонних справ країн G7. Викладена вона була у статті міністра закордонних справ РФ Сергія Лаврова в різких тонах – нібито «від розшифровки своїх «правил» Захід ретельно уникає», а натомість, мовляв, Росію безпідставно звинувачують у «агресивній політиці» в ряді регіонів, фактично видаючи за таку лінію Москви на протидію ультрарадикальним і неонацистським тенденціям у політиці сусідніх країн, котрі пригнічують права росіян, як і інших національних меншин, використовують російську мову, освіту, культуру». Тут уже політкоректність і не ночувала: Лавров виклав цілий арсенал пропагандистських штампів у стилі Геббельса, які жодним чином не передають внутрішню ситуацію в Україні [15].

Загальний підсумок викладеного наводив на думку, що протистояння Схід – Захід набуло в 2021 р. вигляду своєрідного контрапункту: з боку консолідованого Заходу подавався меседж про відмову від курсу на нову холодну війну, а тим

часом з боку Росії поступало попередження Вашингтону щодо недопустимості «стратегічної гри з вогнем», яка, мовляв, може вилитися для Америки «найстрашнішим кошмаром». Чим не ультиматум автократичного режиму країнам демократії у стилі холодної війни?

Ситуація мала знайти свою розв'язку – аж надто високою могла бути ціна силового протистояння таких світових потуг як США, з одного боку, і Росія – з другого. Тут багато залежало від позиції лідерів двох ядерних наддержав – Джо Байдена і Володимира Путіна.

Тим часом в ході передвиборної кампанії Джо Байден пообіцяв діяти жорстко стосовно Росії, похваляючись, що він «був одним із засновників Трансатлантичної комісії по чесності виборів, щоб дати відкоша нападкам Росії на західні демократії». І дійсно – невдовзі після обіймання посади Байден подзвонив Володимиру Путіну і, згідно заяви Білого дому, «рішуче дав зрозуміти, що Сполучені Штати будуть рішуче діяти на захист своїх національних інтересів у відповідь на дії Росії, котрі спричиняють шкоду нам і нашим союзникам». А уже в березні Байден пообіцяв, що Путін «заплатить» за втручання Росії у американські президентські вибори 2016 р.

Однак, як згодом з'ясувалося, передвиборна політична риторика лідерів держав часто-густо розбігається із їхніми практичними кроками, коли вони приступають до здійснення своїх повноважень. Так сталося на перших порах і з Байдемом, коли його дії стосовно Путіна і Росії не завжди виявилися такими жорсткими й безкомпромісними, як про це було заявлено раніше. Не дивно, що у інформаційному полі стала спостерігатися цікава тенденція, яку називають «зрозуміти Путіна». Мовляв, треба увійти в становище російського президента і зрозуміти його, осмислити ті обставини у які він потрапив, допомогти йому зберегти обличчя та й посприяти йому вийти із скрутного становища. Мовляв «війна війною», але «бізнес як завжди».

Врешті-решт під кінець 2021 року, не в останню чергу під впливом «глибинної держави» – «Конгресу США» – адміністрація Байдена визначилася із курсом на однозначну

підтримку України у її прагненні до свободи і демократії, утвердженні державної суб'єктності на міжнародній арені.

А тим часом великодержавна російська душа прагнула добитися статусу світового лідера. Більше того – вона добивається собі права вето на вирішення будь-яких європейських проблем. А ще вимагає міжнародного визнання виступати від імені 25 мільйонів етнічних росіян, що проживають поза межами РФ. «Насамперед, – пише Die Welt, – мова йде про Україну, але ж апетит, як відомо, приходить під час їди. Простір, який Путін називає «руським миром», безмежно великий». [27].

На цю ситуацію європейська громадськість прореагувала по-своєму: соціологічне опитування, проведене Європейським союзом у вересні 2021 р. засвідчило: **59% європейців погодилося з тією думкою, що нині між Москвою і Вашингтоном триває нова холодна війна.** На чому базується таке судження? Чи то далися взнаки уроки Другої світової війни, чи то рівень політичної культури в європейців виявився адекватний ситуації – на сьогодні ще важко сказати. Однак цей факт заслуговує більш прискіпливого аналізу.

Нова холодна війна?

Важко прогнозувати, чи відважиться хтось із політичних діячів Заходу проголосити, що розпочалася нова холодна війна, або як ще її називають – «Холодна війна – 2.0». Щоправда, на рівні публіцистів Заходу поняття «Нова Холодна війна» чи «Холодна війна – 2.0.» уже вживалася для означення другої фази (1979-1989 рр.) усталеної для нашого покоління холодної війни між Західним блоком, очолюваним США, і Східним блоком часів 1946-1990 років. Однак і ця остання періодизація залишається досить умовною: навряд чи початок холодної війни поклав виступ Вінстона Черчилля у Вестмінстерському коледжі в Фултоні (штат Міссурі) 5 березня 1946, як це традиційно вважалося в радянській історіографії. Висловлюються думки, що було б продуктивніше розглядати витoki холодної війни з часу цивілізаційного протистояння біль-

шовізму і лібералізму принаймні з 1917 р. Але це все поки що академічні роздуми.

Що ж стосується політиків, то для їхнього політичного іміджу такий радикальний крок – визнання «Холодної війни – 2.0.» як реальності нашого часу – був би надто відповідальним. Мало кому хочеться увійти в історію провісником нової фази холодної війни, тим більше, що кожен із діячів намагається зберегти за собою певний «люфт» у дотриманні тої чи тої думки. У політичних колах Заходу існує переконання, що гасло холодної війни скоріше відштовхне виборця, аніж приверне його прихильність. Тим мотивується і їхня поведінка: в разі, коли дистанціюватися від визнання наявності холодної війни, тоді можна так само дистанціюватися і від проблем російської загрози, обійтися без необхідності політичної мобілізації суспільства, а в підсумку – обмежитися загальною риторикою на кшталт «глибокої стурбованості» щодо наростання напруженості в світі.

Ряд європейських лідерів ніби змовилися час від часу не згадувати про курс Росії на загострення холодної війни. Я за-свідчують соціологічні опитування, лише в Польщі 44% населення вважає, що їхня країна перебуває в конфлікті з Росією. У решті ж європейських країн побутує думка, що в це лише ЄС як наднаціональна структура перебуває в конфлікті з Китаєм (31%), а також із Росією (44%), але аж ніяк їхня країна безпосередньо (таких, що відповіли ствердно, виявилось лише 15%). Якщо вже йдеться про холодну війну, то 69% європейців вважали, що вона відбувається лише між США та Китаєм, а ще 59% – що вона триває між США і Росією [4].

Коли ж обставини змушували висловити свою думку про агресію Росії проти України, то тут до певного часу в європейців превалювало слово «конфлікт». А це достоту деформувало саме розуміння проблеми: при наявності конфлікту вина покладається на обидві сторони – тут немає «агресора» і «жертви неспровокованої агресії». А якщо так, то без особливих ризиків для «консолідованого Заходу» можна закликати обидві сторони цього самого нібито «конфлікту» до «стриманої поведінки».

Саме так, наприклад, прозвучало із вуст представниці МЗС ФРН Андреа Зассе: «У Берліні дуже стурбовані збільшенням інтенсивності бойових дій на Сході України, а також повідомленням Генштабу української армії, згідно з яким українські Збройні сили у відповідь на обстріл і загибель одного та поранення ще одного солдата застосували дрон типу “Байрактар”». Реакція посла України у ФРН Андрія Мельника на таке судження Андреа Зассе була жорсткою: він нагадав, що Україна має «законне право на самооборону», тож «закликає уряд Німеччини замість того, щоб висловлювати занепокоєння з приводу драматичної ситуації на окупованих територіях, подвоїти свої зусилля посередника» [23].

В ключі, подібному до німецького «занепокоєння», була сформульована й позиція МЗС Франції, котре висловило свою «стурбованість посиленням інтенсивності бойових дій на Донбасі та інформацією про застосування українськими Збройними силами безпілотної “Байрактар”» [9]. Тим самим з боку Франції давався як нібито своєрідний «карт-бланш» Росії на звинувачення України в порушенні Мінських домовленостей. А тим часом у тексті Мінських домовленостей слово «дрон» навіть не фігурує. Росія ж, користуючись подібними заявами з боку деяких діячів Заходу, стала звинувачувати Україну в нарощуванні воєнних дій. Зокрема на телеканалі «Звезда» Володимира Путіна було закликано «до відплати». А міністру закордонних справ РФ Сергію Лаврову випала нагода пригрозити «тим, хто озброює контрольований неонацистами київський режим». Дуже прикро, що Європа ще в першій половині 2021 року час від часу забувала про трагічний досвід ХХ століття: такі ігри «на умиротворення агресора» уже доводили і до Першої, і до Другої світові війни.

Зазвичай після кожної війни настає мир. Щоправда Друга світова війна стала виключенням – вона перейшла у фазу холодної війни. В політичній риторичі це означало щось подібне до горезвісного «ні війни, ні миру» між наддержавами США і СРСР. У стосунках між ними підспудно домінувало твердження: «війна немислима, але й миру не досягнути». На практиці це вилилося у понад 40 мільйонів людських

смертей – жертв різноманітних «периферійних війн» по всьому світу, або як ще кажуть – «війн за дорученням». Тобто, військові дії наддержав були перенесені на світову периферію. За підрахунками відомого футуролога Елвіна Тоффлера, суворе реальність протистояння двох світів у холодній війні була такою, що «впродовж 2340 тижнів, що відбулися між 1945 і 1990 роком, всього три тижні на землі не було жодної війни». Спонукою цих війн, вважає Тоффлер, було «захоплення, розширення чи утримування політичної влади» [21].

Таким є світ і сьогодні – жорстокий і несправедливий, але нам в ньому доводиться жити, працювати й вирішувати свої проблеми. Після розвалу комуністичної системи настав час гібридного «холодного миру». Він не поклав (та й не міг покласти) край балансуванню на грані війни. І не в останню чергу внаслідок непорушності фундаментальних організуючих принципів російського імперського світогляду. Чи не найкращою ілюстрацією йому можуть бути слова президента РФ Володимира Путіна про те, що розпад Радянського Союзу став катастрофою для Росії. Наголошую – не крах комунізму, а достоту крах Радянського Союзу як імперського утворення, основа котрого була закладена ще в царську епоху.

Культ імперського минулого – справжній фатум російської історії. Сьогодні в Кремлі особливо шанованим гостям дають можливість помилуватися в кабінеті нинішнього президента РФ чотирма бронзовими скульптурами: Петра I, Катерини II, Миколи I й Олександра II. Особливе місце посідає образ імператора Миколи I (1796 – 1855), що «втілює собою до цього часу жорсткий зв'язок беззаконно правлячого царизму з параноїдальним лейтмотивом в російській зовнішній політиці... У XIX-му столітті Європа жила, як тоді говорили, «під наглядом росіян». У 1848/49 роках це набуло форми прямої військової інтервенції й постійної загрози Заходу. В такий спосіб Микола I добився того, що в Росії не було жодних шансів піти по шляху західноєвропейського конституціоналізму. Повстання прозахідно налаштованих молодих офіцерів, «декабристів», Микола I жорстко переміг» [28].

На шляху неоімперської регенерації Росії постала україн-

ська Революція гідності 2014 року, що здійснила вирішальний крок у напрямі європеїзації. Соціологічні опитування, проведені до 30-річчя незалежності України доводили, що більшість українців з точки зору ієрархії ідентичностей (можна було назвати декілька позицій) відчують себе громадянами своєї країни (75%), європейцями – 26%, а радянською людиною – кожен п'ятий (21%). Уже літом 2021 року було очевидно, що більшість українців (61%) не жалкували про розпад Радянського Союзу, хоча 32% все ще відчували ностальгію за тими часами. За приєднання до Європейського Союзу на референдумі тоді проголосувало б уже 64% опитаних, а за вступ до НАТО – 54%. А що стосується ставлення до Росії, то лише 9% були налаштовані рухатися в бік РФ, 50% за просування у бік Європи, і 35% - за рівновіддаленість від РФ і Європи [35].

Все це викликало глибоку стурбованість з боку Кремля. Власне, національна ідентичність України завжди була для Росії питанням екзистенційного порядку: «або ми – або вони». Особливо гостро питання актуалізувалося в процесі розпаду Радянського Союзу: держави Балтії, Білорусь, Україна і Молдова здобули незалежність, а кордони Росії суттєво посунулися на схід. Щоправда, до різкого загострення між новоутвореними державами справа спершу не доходила. З одного боку, Росія не могла тут нічого заподіяти. А з другого – вона певний час могла з цим миритися за умови, що цей регіон залишиться в зоні російського контролю, поза жодним суттєвим впливом з боку європейців чи американців. Тобто, кремлівські власті у певній мірі влаштуувало зведення ролі України до такої собі «сірої буферної зони». Тим більше, коли на чолі силових структур – Міністерства Оборони України і Служби безпеки України – за часів Януковича були призначені громадяни Російської Федерації. Такі кадрові новації були своєрідною реакцією Кремля на Помаранчеву революцію 2004 р. та події 2008 р., коли Україна зайняла особливу позицію щодо агресії Росії проти Грузії у 2008 р. І в цьому Кремль вбачав своєрідну логіку із свого боку: Україну ще з часів Російської імперії пильно тримали в полі зору щоб

у жодному разі не допустити «мазепинщини».

Українська революція 2014 р. порушила цей баланс, змінивши проросійського президента на проєвропейський уряд. На ситуацію Кремль вирішив реагувати навішуванням на Україну ярлика ворожої «анти-Росії». Масова інформаційна атака на громадянське суспільство в Росії з боку Кремля принесла свої результати: Україна була переведена в розряд не просто ворогів Росії, а злісних зрадників такого собі «триєдиного» російського народу «у складі великорусів, білорусів і малоросів». В час другого Майдану 2013-2014 рр. індикатор України як ворога Росії, на переконання визначного російського соціолога Льва Гудкова, набуло узагальнюючого характеру. Вороже ставлення стосувалося як сприйняття української держави, так і ставлення до українського народу, етносу, до людей в цілому: «Після 2014 року наростала відчуженість, ворожість. Ми фіксуємо дуже сильні бар'єри, передсуди проти українського народу». Разом з тим «анексія Криму фактично консолідувала усе російське населення, розколола середній клас, розколола тих, хто виходив на антипутінські мітинги в 2011-2012 роках. Частка тих, хто засуджував приєднання Криму й розв'язану війну на Донбасі, склала 7-12%» [17].

Гірше того – після антипутінських мітингів 2011-2012 років на наших очах уже визрівали передумови фашизації російського політичного режиму, що відбувалися під прикриттям пропаганди про особливу месіанську роль Росії у світі. Зокрема Кремлем було обрано лінію на «остаточне вирішення українського питання». І ця тенденція, на превеликий жаль, отримала масову підтримку з боку російського народу, що теж вимагає свого пояснення. Насамперед, вирішальну роль тут зіграла, судячи з усього, невщухаюча агресивна антиукраїнська пропаганда. Що цікаво – спершу імперська складова в пропаганді Кремля була навіть дещо притлумлена. Натомість для дискредитації Революції Гідності було розгорнуто декілька принципових тез. А саме, що нібито в Києві відбувся переворот, спровокований, підготовлений і оплачений американцями, що до влади, мовляв, прийшли українські націоналісти, фашисти і це створило загрозу росіянам, що меш-

кали на Сході й Півдні України. І саме ось ця тема українського «фашизму», «нацизму», що раніше перебувала на периферії пропаганди, сколихнула глибокі й древні шари свідомості російських людей. Сколихнулася історична пам'ять Другої світової війни, пропаганда стала вестись на мові боротьби з фашизмом. А це вже не якісь там великодержавні імперські уявлення. І ось, коли надійшов час, коли відбувся процес мобілізації мас російського народу під гаслом антифашизму, тоді вже почастишали й аргументи із арсеналу Російської імперії: це, мовляв, наша земля, ми її отримали від своїх предків, вона нам належить по праву. А ми, росіяни, навзаєм, демонструємо свій патріотизм, підносимо велич нашої держави, її могутність і відстоюємо свої національні інтереси перед ворожим Заходом [17].

Відтак громадянське протистояння в Росії було перенесено в площину нагнітання холодної війни, найзапеклішими ворогами було названо США й Україну, а щодо самих українців було оголошено політику «остаточного вирішення українського питання».

Росія в холодній війні

Невже й після цього у нас можуть виникати сумніви щодо регенерації ідеології, політики й практики холодної війни в житті Росії? Попри те, що політики уникають визнання наявності цього феномену, тим не менше терміни «Друга холодна війна», або «Нова холодна війна», або ж «Холодна війна – 2.0» уже широко побутують у писаннях ряду публіцистів для визначення нового стану політичного й військового напруження між геополітичними силами, котрі протистоять одна одній, до того ж один блок, як вважається зазвичай, очолюють Росія і Китай, а другий – складають США, Україна, ЄС і НАТО.

Ряд публіцистів – це ще не є усталена в суспільній думці парадигма. Однак не слід й ігнорувати їхню роль у висловленні нових ідей і визначенні певних тенденцій. Особливо коли це не просто публіцисти, а ще й відомі в науці імена.

Часто-густо вони першими «закидають пробний камінь», а там далі спецслужбами відстежується широкий суспільний резонанс і можливість вдаватися до цього визначення й провідними політичними діячами. Тут навіть з боку Росії спостерігається своєрідна гра у «довгу лозу». Спершу в публічний простір вкидається інформація за авторством якого-небудь науковця або публіциста, а вже згодом до оголошеного тренду прилучаються й політики.

Для прикладу варто звернути увагу на робочу гіпотезу російського дослідника Олексія Купріянова – керівника групи Південної Азії і регіону Індійського океану Центру азіатсько-тихоокеанських досліджень ІМЕМВ ім. Є.М. Примакова. Інститут цей з часів Примакова був відомий як «мозковий центр» російських спецслужб. Тож не дивно, що аналіз перспектив «Холодної війни – 2.0.» готувався цим автором відповідно до гранту Міністерства науки й вищої освіти РФ на проведення великих наукових проектів з пріоритетних напрямів науково-технічного розвитку [10].

Витоки холодної війни цей автор пов'язує з XIV століттям, коли кастильський мислитель і письменник Хуан Мануель у своїй роботі *Libro de los Estados* використав термін *la guerra tivia* (ісп. – прохолодна війна) для описання тривалого протистояння між мусульманськими і християнськими воїнами на пограниччі Реконкісти. «Прохолодна війна», нарікав Мануель, являє собою безкінечні зіткнення, засади, набіги, викрадення худоби, полонених і заручників, що на відміну від звичайної війни не приносить ні честі, ні слави, ані вирішальної перемоги. При перевиданні книги Мануеля у XIX ст. слово *tivia* було виправлено на *fría* (ісп. – холодний), і саме в цьому варіанті термін був сприйнятий спочатку іспанськими, а з часом – через посередництво Джорджа Оруела – англомовними політичними колами.

Холодна війна, в її історіософському розумінні, є особливим типом конфлікту, що не сьогодні з'явився і не завтра зійде з історичної арени. Будь-яке явище має свою еволюцію, свої етапи становлення. Їхні характеристики представляють певний інтерес для еволюції уявлень про холодну війну в

цілому. Так, прикордонні сутички були невід'ємним атрибутом будь-якого фронтиру (історія українського козацтва у протистоянні до трьох імперських потуг – Московської, Польської та Османської). Що вже говорити про полювання на торговельні судна в Чорному та Середземному морях, а надто поза межами європейських вод, які теж зазвичай не супроводжувалась оголошенням війни. Але жодна аналогія з минулим навряд чи може служити критерієм при аналізі сучасної холодної війни.

В цілому ставлення Олексія Купріянова до феномену холодної війни у нинішньому світі досить поблажливе, якщо не апогетичне в цілому. Холодну війну, зазначає він, слід сприймати, з одного боку, як особливе історичне явище, що належить до певного періоду суспільного поступу. З другого боку, холодну війну з повним правом можна розглядати як один із універсальних видів міждержавних конфліктів, котрий теж має свої специфічні риси й особливості. Отже, слушною може стати методологія розглядати холодну війну у вузькому розумінні як історичне явище другої половини ХХ ст., а також у широкому розумінні трактувати холодну війну як різновид більш тривалого в часі воєнно-політичного протистояння, особливим випадком котрого і стали події 1946-1990 рр.

Підводячи підсумки от таким історіософським роздумам, О. Купріянов переносить аналіз у площину зовнішньої політики: «холодна війна – особливий тип міждержавного конфлікту, що являє собою вищий рівень протистояння двох акторів без переходу до повномасштабних бойових дій. Із цього слідує, що холодну війну необхідно розглядати саме як війну, але як таку, що відрізняється від звичайної». Відтак, вважає автор, задля перемоги в ній слід використовувати специфічні стратегії, котрі характерні саме для холодної війни. Вони відрізняються як від стратегії оперативного мистецтва й тактики, що здійснюються у повноцінній «гарячій війні», так і від стратегії розвитку держави в умовах звичної конкуренції мирних часів [10].

Втім ядерна зброя заклала вододіл між попередніми формами холодної війни і сучасними, що помножили воєнну по-

тугу індустріальної держави на наявність ядерної зброї. Ця зброя перетворила холодну війну в світове системне явище. Кібернетичні атаки, що стали повсякденністю нашого життя, створюють новітні передумови винесення холодної війни на новий, небачений до сьогодні рівень. Підривні операції, здійснювані хакерами, важать віднині не менше ніж розгортання чергового батальйону чи будівництва нової військової бази. І тут слід звернути увагу на таку думку Купріянова: «холодна війна при усій специфіці залишається війною, вона може вестися у відповідності до двох основних військових стратегій: розгрому чи виснаження» [10].

Перша стратегія, коли йдеться *про звичайну війну*, націлена на рішучий розгром противника і, як наслідок, на його відмову від подальшої боротьби шляхом підготовки й проведення успішної військової операції. Коли ж йдеться *про холодну війну*, то ця стратегія намагається досягти перемоги завдяки серії зовнішньополітичних і економічних поразок, підриву тим самим бойового духу населення, розчарування ним у сповідуваних ідеях, готовності капітулювати або ж перейти на бік супротивника.

Друга стратегія *у звичайній війні* переслідує курс на взаємне виснаження у розрахунку на свою перевагу в ресурсах, або ж на перевагу в техніці й бойових якостях своїх військових контингентів. *В холодній війні* стратегія виснаження перетворюється у довготривалу дію на противника на усіх рівнях суспільно-політичного життя: противника примушують тим самим діяти на межі зусиль, непродуктивного використання ним наявних ресурсів. Ці підвиди стратегій доповнюють одна одну. На практиці вони тривають у єдиному комплексі: *виснаження і розгром доповнюють одне одного, хоча найчастіше війна на виснаження випереджає остаточний удар.*

Досвід утвердження української незалежності й суверенітету доводить, що холодна війна проти України з боку Росії не вгавала ніколи. Ще Михайло Горбачов на засіданні Політбюро ЦК КПРС заявляв, що «З історичної та політичної точки зору було б правильно повернути Крим Росії. Але Україна

стане горою». І далі: «Віддати Крим татарам тепер уже не можна... Повернення Криму в РРФСР створить тріщину там, де вона зараз нам зовсім ні до чого, – в слов'янському ядрі «соціалістичної імперії» [3].

Тож одну із центральних проблем холодної війни Росії проти України було Горбачовим переведено в латентний стан, спецслужби тим часом робили свою підступну справу, а з появою квазідержави Придністров'я уже при Борисі Єльцині закладалась модель подальших дій Росії по всьому периметру пострадянського простору: тут тобі й Нагірний Карабах, і Абхазія, і Осетія, і постійні розмови про північні райони Казахстану.

У стратегії холодної війни курс на виснаження один із найбільш складних і тривалих – він може продовжуватися за життя декількох поколінь, змінювати тактику й пріоритети у постановці тих чи інших питань. Можуть змінюватися й союзники, що стають по ту чи ту сторону конфлікту, оскільки одні з них виступають в ролі клієнтів по боці великої держави-патрона, інші ж виступають у ролі дружніх нейтралів, що діють згідно формули «не завжди разом, але ніколи проти».

Дослідники холодної війни 1946-1990 рр. констатують відсутність якоїсь чітко визначеної стратегії як з боку СРСР, так і США. Американські доктрини - «стримування», «визволення», «наведення мостів», «комутації» тощо - внаслідок часті зміни президентів хоч і дотримувалися якоїсь стратегічної лінії, однак лише в загальних рисах. Радянським елітам часто-густо доводилося осмислювати поточні події як то мовиться «з кондачка» (взяти хоча б численні хрущовські ескапади), однак в практичній реалізації такої інтуїтивної стратегії СРСР все-таки досяг помітних успіхів.

У підсумку, зазначає О. Купріянов, «стратегія виснаження, що є основою для холодної війни, визначає її риси як явища: поступовість початку, тривалість (можливо, більше життя одного покоління), багатомірність, великі витрати ресурсів, різноманіття можливих ходів, що призводять до поліпшення позиції однієї сторони й погіршенню позиції іншої. Відносини між КНР і США зараз можна визначити як початкову

стадію холодної війни». Росія ж, на думку О. Купріянова, поступаючись обом сторонам економічно і технологічно, ризикує виявитися у програвшій в результаті втягування в цю холодну війну» [10].

Між тим на ситуацію в світі слід якось реагувати й, врешті-решт, розставляти крапки над «і». Російські дослідники у переважній своїй більшості дотримуються судження, що **«нині світ опинився на порозі системного конфлікту відносно нового типу, котрий можна означити як холодну війну. Щоб її успішно ввести, вимагається усвідомити, що вона є саме війною, і керуватися правилами воєнної науки.** Росія, як одна із великих світових держав так чи інакше буде втягнута в цю війну. Чим раніше ми усвідомимо неминучість цього, тим впевненіше зможемо контролювати процес, усвідомити свої стратегічні інтереси й дотримуватися їх впродовж усієї холодної війни між США і Китаєм. Головним завданням стає опрацювання чіткої стратегії, її послідовна [впродовж десятиліть] реалізація і обдумана корекція оперативних планів в умовах змінюваної обстановки. Новий світ вимагає і швидких тактичних рішень, і довгограючих великих стратегій. І той, хто цього не зрозуміє, програє» [10].

Розуміння холодної війни лише як продовження політики іншими засобами, судячи з усього, надто спрощене. Воно ігнорує соціально-економічні причини що спонукали ті чи інші урядові кола вдаватися до такого політичного курсу. А відтак закономірно постає питання: чи можемо ми розглядати холодну війну як явище, що може згідно рішення тих чи інших політичних сил невідворотно відійти в минуле, а чи навпаки – як явище, що циклічно відбувається, зазнаючи час від часу процесу її трансформації й регенерації? Судячи з усього, аналіз витоків холодної війни, як і будь-якого іншого суспільного процесу, слід розпочинати в площині внутрішніх соціально-економічних зрушень. Наразі ми зіткнулися із фактом, що світова фінансово-економічна криза 2008 р. спонукала до пошуку нової парадигми суспільного розвитку. Захід, як відомо, перед викликом часу вдався до часткових реформ в дусі «трампізму», що, між тим, більш скидалися на

«поточний ремонт» капіталістичного лібералізму, ніж на кардинальні зрушення в бік його поліпшення. А що вже стосується посткомуністичної практики останніх десятиліть, то вона призвела до двох основних видів суспільних трансформацій: 1) широкомасштабних реформ з китайською специфікою «один пояс – один шлях», а також 2) «переходу через запозичення інститутів ринку і демократії», до яких вдалися практично усі країни Центральної і Східної Європи.

Ідеалізуючи перший (китайський) шлях, більшість російських дослідників втім сходяться на тому, що трансформація пострадянського простору, зокрема Росії, позначена теж своїми особливостями: «Головною відмінністю російських трансформацій від західних вважається те, що тут вони не стабільні, близькі до стану “динамічного хаосу” (по І. Пригожину)». Висловлюється навіть судження, що в силу різноманіття і особливостей процесу трансформації, що охопив політичну, економічну, соціальну і культурну сфери суспільного життя Росії й країн Центральної і Східної Європи, цей процес поки що не надається на комплексний аналіз в цілому задля досягнення достатнього ступеню глибини. Ба більше – не вдається поки що виявити його основну спрямованість навіть в якості «тренду» [18].

Відсутність принципових зрушень у напрямі інноваційної модернізації Росії, що передбачає не лише сферу економіки, але й трансформацію суспільно-політичного життя та забезпечення прав людини, призводить закономірним чином до консервації зовнішньополітичного курсу у заїждженій колії холодної війни. Наразі маємо до діла загострення політико-воєнного й фінансово-економічного протистояння Росії й Заходу. Такий стан справ мимоволі підштовхує аналітиків до думки: а чи не краще, замість демонтажу ресурсів і механізмів холодної війни, піти по шляху конституювання холодної війни в якості універсального механізму цивілізаційного протистояння між провідними країнами світу і тим самим узаконити холодну війну в статусі особливого типу конфлікту, притаманного взаємовідносинам усіх часів і народів світу.

Я не берусь давати остаточну відповідь щодо неминучості

цього шляху, однак привертає увагу висновок одного із найбільш авторитетних мислителів сучасного Заходу – Ніла Фергюсона: «скоро всі країни опиняться перед вибором: до якої «ієрархічної» влади примкнути – китайської чи американської?». Тобто, вісь протистояння залишається та сама що й за часів СРСР: тоталітаризм чи демократія? В цьому сенсі все частіше аналітики вдаються до формули: нова «Холодна війна – 2.0.», де балансування «на грані війни» і буде ніби своєрідним запобіжником проти війни гарячої. [2].

Немислиме: загроза світової війни

І ось тут проблема стає руба: чи ж вдасться світові якимось чином так балансувати «на грані холодної війни», щоб врешті-решт не скотитися до війни гарячої, а тим більше до Третьої світової? Для українців ця проблема на сьогоднішній день уже вийшла за рамки чисто академічного інтересу. Так, відповідаючи на запитання журналіста агентства CNN про вірогідність початку Третьої світової війни внаслідок подій в Україні, президент України Володимир Зеленський зазначив: «Ніхто не знає, ймовірно, вона уже розпочалася. І яка вірогідність початку такої війни, якщо Україна впаде? Надто складно сказати. Ми вже бачили подібне 80 років тому, коли розгорілася Друга світова війна» [6].

Ще перед тим президент США Джо Байден висловився з цього приводу в тому плані, що пряма конфронтація між НАТО і Росією призведе до Третьої світової війни, чого США намагаються уникнути. А тим часом з боку Росії пролунали вже зовсім інші інтонації. Сергій Лавров запевнив, що Третя світова війна може бути лише ядерною. Росія вже зробила крок до підготовки такого сценарію - Володимир Путін наприкінці лютого 2022 року наказав перевести російські сили стримування в особливий режим бойового чергування. З боку прес-служби Державного департаменту США поступила інформація, що Вашингтон не стане підвищувати рівень бойової готовності ядерних сил, оскільки не прагне конфлікту із Росією. Та чи утихомирить це Росію?

Слід виходити із конкретної ситуації: широкомасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року остаточно розставило все на свої місця. Хоча сам факт агресії був вчинений, власне, ще у 2014 року. Уже тоді «іронія історії» виявила себе в тому, що всупереч Будапештському меморандуму від 5 грудня 1994 року, держави-гаранти територіальної цілісності нашої країни (США, Англія, Франція й Китай) відсторонилися й «умили руки», а Росія (теж один із гарантів) тим часом окупувала 7% території України. А тим часом ідентичність Росії як агресора була самоочевидною: згідно визначення ООН акт агресії означає: «застосування збройної сили першим»; «будь-яка анексія території іншої держави або частини її із застосуванням сили»; «блокада портів і берегів держави збройними силами іншої держави»; і насамкінець – «засилання державою чи від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил чи найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави» [13].

З одного боку, всі ці прояви військових дій були реально здійснені Росією проти України й засвідчені у різного роду міжнародних документах – як от ООН чи Ради Європи. Однак з другого – впродовж восьми років з боку країн-гарантів територіальної цілісності України ми частіше чули слова «стурбованості», або навіть «глибокої стурбованості». А ті економічні санкції, що були впроваджені по відношенню до Росії, не змогли завадити їй вдатися до широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. З чого напрошується висновок: за великим рахунком ці санкції виявилися недостатньо ефективними щоб зупинити агресора.

Звісно, було б необачно недооцінювати підтримку України на дипломатичному рівні. Добрим словом хочеться згадати послідовне відстоювання інтересів України з боку колишнього спеціального представника США Курта Волкера. Його оцінка намірів Росії виявилася назагал коректною: «Путін також намагається перевести міжнародний тиск з Росії на Україну. Він заявляє, що Україна не виконує Мінські угоди, а Росія взагалі не несе відповідальності за виконання Мінська – ні щодо припинення вогню, ні щодо відводу важкого оз-

броєння, ні щодо розпуску незаконних збройних формувань, виведення своїх сил тощо... Я не вірю, що Росія має намір завершити війну. Я думаю, що для них уповні комфортна нинішня ситуація. Через те уся решта кроків щодо зміцнення України – в демократичній, політичній, економічній сферах, по здійсненню міцного, життєздатного й забезпеченого суспільства – це те, що нині має щонайважливіше значення. Це також продемонструє президенту Путіну, що продовжувати окупацію частини України – не варто того» [22].

Тобто, головні зусилля Заходу мали б бути зосереджені на посиленні соціально-економічного та воєнного потенціалу України задля відновлення її суверенітету над усією територією. І дещо було зроблено. За час, що минув від початку агресії, було відновлено українську армію й призупинено подальше захоплення Росією нових територій. Однак Україна не в змозі в односторонньому порядку покласти край війні. А в Європі тим часом відбувалося наростання ізоляціоністських настроїв, посилені пандемією коронавірусу. І це відбивалося на загальній ситуації – за умов посилення тиску з боку Росії багато важило не лише декларування лідерами Заходу загальної твердої позиції на підтримку суверенітету й територіальної цілісності України. Можна було б очікувати й більш чітких заяв про відповідальність Росії за все скоєне – в тому числі й за утворення нею колабораціоністських угруповань на Донбасі та залучення своїх збройних сил до активних бойових дій.

Нас мало влаштовує ситуація, коли західні аналітики на словах визнають за Україною силу ПРАВА, але реально зважають, що право СИЛИ на боці Росії. На жаль, складалось враження, що у ситій і забезпеченій Європі дещо стерлося первинне значення слова «відповідальність». Тут досить посылатися на слова президента ФРН Франка-Вальтера Штайнмайера на Мюнхенській конференції: «багато людей в Німеччині вважають, що за словом «відповідальність» приховуються насамперед військові операції за рубежем». Однак подібна стурбованість, на його думку, є помилковою: відповідальність означає об'єктивне сприйняття дійсності та

постійний пошук практичних кроків внесення змін у цей світ, чого можна добитися лише з позиції сильного – а виявитися в такій позиції можна лише за умови спільних дій. Ніби й правильні слова були проголошені Штайнмайером, але за ними не стояло жодних практичних кроків щодо реального посилення позиції України з боку Німеччини [32].

Зокрема важко уявити собі фактор сили, що виключає можливість застосування військових операцій за рубезем: право країни на індивідуальну та колективну оборону тоді перетворюється на словесну декларацію. Що й нині ми часто-густо спостерігаємо в час вторгнення Росії в Україну. Закрити небо над Україною для запобігання варварським бомбардуванням великих і малих міст – це було б доречним кроком, щоб не допустити гуманітарної катастрофи й масового потоку біженців з України в сусідні країни.

А тим часом політика «умиротворення» агресора й метушня навколо пошуку формули, що допомогла б Путіну «зберегти лице», лише наближує загрозу переростання російсько-української війни в Третю світову. І суть справи не лише в ситуації на фронтах протистояння України російській агресії. Справа набагато складніша – Захід назагал збентежений наростанням агресивності у міжнародних відносинах з боку авторитарних держав.

Цей політичний тренд став предметом розгляду учасників 161-го Нобелівського симпозіуму, що відбувся в червні 2016 року. Його учасниками стали три із п'яти членів Нобелівського комітету з присудження премії миру та ще 20 вчених із світовим ім'ям. На цьому форумі відомий аналітик Нассім Талеб спрогнозував і математично обґрунтував страшний висновок: «великої війни з десятками мільйонів жертв не уникнути» [7].

Звісно, такий трагічний висновок важко сприйняти здоровому людському глузду. Не влаштовував він і ділові кола провідних країн світу: прогноз плутов карт як бізнесменам, так і політикам. Йдеться про те, що очікування апокаліпсису позбавляло людство мотивації купувати все нові й нові речі, вкладати кошти в цінні папери й голосувати за одних і тих же

політиків. Тож не в останню чергу саме тому матеріали нобелівського дискурсу не стали предметом широкого обговорювання: з ними були ознайомлені хіба що учасники самого симпозіуму та ще з сотня профільних вчених. Світові ЗМІ, враховуючи інтереси «грошових мішків», ці порушені науковцями питання власне замовчали.

Більше того, щоб вивести проблему із поля зору світової громадськості, було використано старий прийом із практики пропагандистів та лісових пожежників – пустити зустрічний вогонь. Знайшлися автори, що стали пропагувати «концепцію тривалого миру» – нібито у сучасному світі існує самоочевидний тренд до неухильного скорочення війн і насилля.

Основним adeptом концепції «тривалого миру» став психолог, професор Гарвардського університету Стівен Пінкер. Його аргументація зводиться до того, що насильницькі ідеології XX століття (фашизм і комунізм) були рішуче розгромлені. Із свого боку лідери провідних наддержав вжили заходів щодо припинення гонки озброєнь й завершення холодної війни. А в підсумку, мовляв, нові норми сучасного співжиття змінили саму людську психологію, яка віднині стала широко враховувати інтереси й потреби інших людей.

А звідси слідує й головний висновок Пінкера: результатом спаду насилля є нібито триваючий після закінчення Другої світової війни довгий мир без глобальних воєнних конфліктів. Ілюстрація цього самого тренду до «спаду насилля» вражає своїм цинізмом: «Відділення Росією Криму від України, що досить ймовірно стало б у XX столітті приводом для світового конфлікту, нині ж не приведе ні до світової війни, ні навіть до серйозного воєнного конфлікту». Тобто, виходить так, що за словами Пінкера захоплення чужої території віднині вже нібито й не є актом агресії? Принаймні, завіряє він нас, насильницька анексія Криму жодним чином не стане «casus belli» [7].

І ось тут «інтелектуальну війну» проти автора концепції «тривалого миру» оголосив Нассім Талеб. Із його аргументації випливає, що теорія тривалого миру – «просто марення ідеаліста, який не розбирається в математичних тонкощах».

Разом з колегою Паскуале Сірілло (професор Делфтського технічного університету), Нассім Талеб довів, що «гіпотеза про зниження насилля (чи то впродовж всієї історії, чи за останні 70 років) статистично недостовірна». Натомість науковий аналіз доводить, що «жодного спаду не спостерігається. А тривалий мир – всього лиш чергова прогнозована пауза між глобальними війнами». У підсумку, як зазначали учасники нобелівського симпозиуму, нічого іншого не залишається як «готуватися до великої війни, якої, скидається на те, не оминути».

Неминучість сповзання до ядерного конфлікту прогнозують і експерти, що видають журнал «Бюлетень вчених-атомників» (Bulletin of Atomic Scientists), які в щорічній доповіді стверджують: «Ядерна війна, що покладе кінець цивілізації – поза тим, чи буде вона розпочата зумисно чи з помилки, – нині уповні реальна можливість... Вважати, що ми подолали ядерну загрозу – значить вірити в ілюзію» [30].

Отже «холодна війна» як різновид агресії не відійшла в минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в мутантній формі «гібридної війни». У доповіді Європейської ради з міжнародних справ у листопаді 2014 р. з цього приводу зазначалося: «У березні 2014 р. європейці прокинулися у світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом небезпеки... Ідея європейського порядку обрушилася... Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, криза у Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку» [8].

Можна підвести перший підсумок: в минулому «холодна війна» означала лише відносний мир і порядок в Європі при тому, що мала місце й Берлінська криза 1953 р.; і угорські події 1956 р.; і придушення Чехословацької весни 1968 р.. і ціла серія кривавих периферійних війн по всьому світі (Корейська війна 1953-56 рр.; війна США у В'єтнамі 1964-1975 рр.; війна СРСР у Афганістані 1979-1989 рр. та ще безліч війн в Азії,

Африці та Латинській Америці). Головне – не допускалося відкритої війни між ядерними державами, хоч про балансування «на грані ядерної війни» уже засвідчувала свого часу Карибська криза у жовтні 1962 р.

А тим часом офіційна реінкарнація нової «холодної війни» уже відбулася на наших очах – під час виступу Володимира Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки 10 лютого 2007 р. Саме тоді були висловлені претензії на участь Росії у розподілі глобальних сфер впливу. А вже збиття малайзійського авіалайнера МН-17 в липні 2014 р. стало відправною точкою для Заходу у ставленні до Росії як до агресора. Однак і після цього США не вдалися до військово-політичних акцій проти Росії, віддаючи перевагу економічним санкціям. Насамперед з боку Заходу йдеться про недопущення ядерної війни. За цих умов не дивно, що питання про закінчення «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. й досі залишається дискусійним.

А тим часом внаслідок агресивних дій Росії війна в Європі уже триває на території України, вона стає дедалі масштабною, і кінця-краю її закінчення поки що не видно. Силою обставин питання про роль і місце України в нинішньому глобальному протистоянні великих держав виноситься на чільне місце. Чи розуміють у світі, що Україна відстоює не лише свою суб'єктність, але й моральні цінності та правові принципи західної юдео-християнської цивілізації? Чим далі то більше розуміють. Однак багато хто утримується від надання Україні сучасного озброєння, а дехто все настирливіше розглядає перспективи інтеграції Росії в сім'ю європейських народів.

Чи ж здатна до цього путінська Росія? Тут було б варто ще раз прислухатись до думки деяких представників російського ліберального сегменту. Так, наприклад, віце-президент Російського товариства сходознавців, професор Леонід Алаєв, оцінюючи систему цінностей Росії, зазначає: «Росіянин – це європеець *естетично*, людина тієї ж художньої культури. Але він не європеець *етично*. Він поводить себе не по-європейськи. У нього інша система цінностей. Для єв-

ропейця головною цінністю є свобода, а для росіянина – впевненість у своєму місці в соціальній системі. Він успішно вбудовується в системи рабства, кріпосництва, лакейства, прислужництва тощо. З обох сторін цих дихотомічних схем» [1].

Тобто, наразі мало що змінилося з тих часів, коли Микола Чернишевський писав: «Жалкая нация, нация рабов, сверху донизу – все рабы». І це були слова справжньої любові до Батьківщини! І жодним чином не прояв якоїсь русофобії!

Зрозуміло, що за нинішніх обставин якесь позитивне зрушення у новій «Холодній війні – 2.0.» поки що не проглядається. За цих несприятливих умов Україна все ж намагається розірвати свій зв'язок з тягарем імперського минулого Росії. Однак багато хто на колективному Заході, судячи з усього, все ж віддає пріоритет взаєминам із Росією на шляху реалізації принципу «бізнес як завжди», бо – «гроші не пахнуть». І це не вселяє оптимізму.

А тим часом у світі, при потуранні агресору, вже відчувається запах паленого – нової світової й далєбі не холодної війни, а гарячої. Маємо цього не допустити.

Література

1. Алаев Л. Проблематика истории Востока. – М.: Ленанд, 2019. – 504 С.

2. Асахи: Америке нужен враг и вторая холодная война URL: inosmi.info/asakhi-amerike-nuzhen-vrag-i-vtoraya-kholodnaya-voyna.html

3. Грабовський С. Кремль і Крим в останнє п'ятиріччя «соціалістичної імперії» URL <https://ua.krumr.com/a/kreml-i-krym-v-ostanne-desyatylittya-srsr/30364822.html>

4. Европейцы считают, что между США и Китаем с Россией уже идет холодная война. URL: capital.ua/ru/news/161152-evropeytsy-schitayut-cto-mezhdu-ssha-i-kitaem-s-rossiye-uzhaidet-kholodnaya-voyna

5. Зачем Кремль защищает политику Сталина? URL: [https://www.svoboda.org/a/31282173.html](http://www.svoboda.org/a/31282173.html)

6. Зеленский высказался о перспективе начала Третьей мировой войны. URL: gazeta.ru/army/news/2022/03/17/17436847.shtml

7. Карелов С. Большой войны не миновать [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://medium.com/@sergei_57776/бюольшой-войны-не-миновать-c48e0e3d8425

8. Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporiadok-17196>

9. Кулеба відповів на реакцію Німеччини і Франції: Україна нічого не порушила, застосувавши “Байрактар”. URL: <https://www.eurogration.com.ua/news/2021/10/28/7129601/>

10. Куприянов А. Холодная война как особый тип конфликта // Россия в глобальной политике. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/holodnaya-voyna-tip-konflikta/>

11. Левада-Центр. Российско-украинские отношения. URL: <https://www.levada.ru/2021/03/03/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-9/print/>

12. Левада-Центр. «Россия и Украина». URL: <https://www.levada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/>

13. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001.74

14. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень – серпень 2021 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnyh-tez-v-putina-pro-istorychnu-iednist>

15. Портал Министерства иностранных дел Российской Федерации. Статья Министра иностранных дел Российской Федерации С.В.Лаврова «О праве, правах и правилах», Москва, 28 июня 2021 года. URL: https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNoKJJE02Bw/content/id/48018909

16. Российско-украинская граница. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Российско-украинская_граница

17. Россияне уже было осознали, что украинцы – другой народ, но здесь им предложили «крымнаш» – Лев Гудков. URL: <https://ru.krymr.cjm/a/rossiyanie-osoznali-cto-ukraiontsy-drugoy-narod-krymnash-gudkov/29452745.html>

18. Социальные трансформации и социальные проблемы. // Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..

19. Соцопрос: 41% украинцев соглашаются с Путиным, что украинцы и русские – один народ». 55% нет. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/socopros-41-ukraincev-soglashaytsya-s-putinym-cto-ukraincy-i-russkie-odin-narod>

20. Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». URL: kremlin.ru/events/president/news/66182

21. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. М., 2005, - С.39, 43-44.

22. Укринформ: Украина оказалась в подвешенной ситуации [Эл. ресурс]. – Режим доступа: inosmi.info/ukrinform-ukraina-okazalas-v-podveshennoy-situatsii.html

23. У Німеччині стурбовані застосуванням Україною Bayraktar. Посол Мельник відповів. URL: <https://news.net/ua/politics/news/v-germanii-jdespokoilis-primeneniem-ukrainoy-bayraktar-posol-melnik-otvetil>

24. Явлинский Г. Об историческом будущем России и Украины. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/ob-istoricheskom-budushhem-rossii-i-ukrainy/>

25. Atlantic Council: мир не может игнорировать одержимость Путина Украиной. URL: inosmi.info/atlantic-council-mir-ne-mozhet-ignorirovat-oderzhimoist-putina-ukrainoy.html

26. . Bloomberg: Украина – анти-Россия в том смысле, что жить там лучше, чем в России. URL: inosmi.info/Bloomberg-ukraina-anti-rossiya-vtom-smysle-cto-zhizn-tam-luchshe-chem-vrossii.html

27. Die Welt: завладеет ли Россия Европой. URL: <http://inosmi.info/die-welt-zavladeet-li-rossia-evropoy.html>

28. Die Welt: западные элиты никогда не понимали Россию, но всегда хотели ее использовать. URL: inosmi.info/die-welt-

zapidnye-elity-nikogda-ne-ponimali-rossiyu-no-vsegda-khoteli-ee-ispolzovat.html

29. Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>

30. HBL: Россия борется за мир, а США готовятся к войне [Эл. ресурс]. – Режим доступа: inosmi.info/hbl-rossiya-boretsya-za-mir-a-ssha-gotovyatsya-k-voynе.html

31. National Review: существует ли Украина? URL: inosmi.info/national-review-suschestvuet-li-ukraina.html

32. Telepolis: США видят в России противника, мешающего свободе их действий [Эл. ресурс]. – Режим доступа: inosmi.info/telepolis-ssha-vidyat-v-rossii-protivnika-meshayuschego-svobode-ikh-deystviy.html

33. Vasył' M. Tkachenko. The inseparable heritage of early medieval Rus'. On the celebration of the 1, 150th anniversary of the origin of Russian statehood. The Dawning of Christianity in Poland and across Central and Eastern Europe. History and the Politics of Memory. – Berlin, 2020. P.279-304 .

34. Хуаньцзю шибао: главная тема встречи стран G7 – как Западу противостоять России и Китаю. URL: inosmi.info/khuantsyu-shibao-glavnaya-tema-vstrechi-stran-g7-kak-zapadu-protivostoyat-rossii-i-kitayu.html

35. 30 лет независимости. О чем думают и чего хотят украинцы – опрос Рейтинга. URL: <https://news.liga.net/politics/news/30-let-nezavisimosti-0-chem-dumayut-i-chego-hotyat-ukraintsy-opros-reytinga>

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Василь Ткаченко

УКРАЇНА – РОСІЯ:
НА РУБЕЖІ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗЛОМУ

Наукова публіцистика

Науковий редактор
доктор політичних наук
Мироненко Петро Володимирович

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 29 квітня 2022 року
Формат 60х90. Ум. друк. арк. 27,5
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
Вул.. Леотівича, 5, офіс 302, м. Київ, 01031
Тел.. (044)-227-82-02, e-mail: aps-ua@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.